

Виховання почуттів

Гюстав Флобер

ВИХОВАННЯ ПОЧУТТІВ

ЧАСТИНА ПЕРША

I

15 вересня 1840 року, близько шостої години ранку, пароплав "Місто Монтеро", лаштуючись одчалити від набережної Святого Бернара, випускав великі клуби диму.

Поспішали захекані люди; бочки, кодоли, корзини з білизною захаращували проходи; матроси нікому не відповідали; всі штовхалися; між двома машинними кожухами височіла купа тюків; людський гамір поглинало сичання пари, що, вириваючись крізь отвори в залізній обшивці труб, оповивала все білястою заслоною, а на баку безперестану калатав дзвін.

Нарешті судно відійшло, й обидва береги, забудовані складами, корабельнями й заводами, звільна потяглися, ніби, розмотуючись, дві широкі стрічки.

Юнак років вісімнадцяти з довгим волоссям непорушно стояв неподалік стерна, тримаючи під пахвою альбом. Крізь легкий туман він розглядав далекі дзвіниці, якісь не відомі йому будівлі; тоді востаннє обвів поглядом острів Святого Людовіка, стару частину міста, собор Богоматері; незабаром Париж зник із очей, і юнак важко зітхнув.

Фредерік Моро, недавно отримавши диплом бакалавра, вертався в Ножан-на-Сені, де він мав нудьгувати два місяці перед тим, як поїхати вивчати право. Мати, давши синові необхідну суму, відправила його до Гавра, щоб навідав дядька, котрий, як вона сподівалася, міг відписати небожеві спадщину; Фредерік прибув звідтіля напередодні і, не маючи змоги затриматись у столиці, винагороджував себе тим, що вертався в провінцію найдальшою дорогою.

Метушня вляглася; всі розташувалися по своїх місцях; дехто грівся, стоячи біля машини; труба з повільним ритмічним хрипом викидала султани чорного диму; мідні деталі судна сльозилися краплинами роси; палуба тремтіла від легкого внутрішнього двиготіння, а колеса, швидко обертаючись, били по воді.

Річку облямовували пласкі піщані береги. Назустріч траплялися то плоти, що починали хитатися на хвилях од пароплава, то якийсь безвітрильний човен із чоловіком, котрий ловив рибу; невдовзі хисткий туман розсіявся, вигулькнуло сонце, пагорок, що височів на правім березі Сени, став мало-помалу нижчати, а на протилежному березі, ближче до річки, з'являвся другий.

Його увінчували дерева, з-поміж яких манячіли низенькі будиночки з італійськими дахами у вигляді терас. Біля них видніли пообгороджувані новенькими парканами й залізними штахетами садки, що спускалися схилом, газони, теплиці, герань у вазах, симетрично розставлених по перилах, на які можна було зіпертися. Не одному з тих, хто милувався на чепурненькі, такі затишні притулки, хотілось би стати їхнім господарем, щоб прожити тут до кінця днів своїх із хорошим більярдом, човником та

подругою чи якимось іншим об'єктом заповітних мрій. Задоволення, що відчували люди від своєї першої мандрівки по воді, схияло до вияву сердечних почуттів. Витівники почали жартувати. Залунали пісні. Було весело. Подекуди задзвеніли чарки.

Фредерік думав про кімнату, в якій він житиме, про план драми, про сюжети картин, про майбутні любовні захоплення. Він гадав, що щастя, на яке заслуговувала досконалість його душі, бариться. Він подумки декламував сумовиті вірші; нетерпляче походжав по палубі; дійшов до її кінця, де висів дзвін, і там, серед пасажирів та матросів, помітив пана, котрий залицявся до якоїсь селянки; говорячи їй компліменти, він крутив у руках золотого хрестика, що висів у неї на грудях. То був років сорока кучерявий веселун. Його могутню постать щільно облягала чорна оксамитова куртка, два смарагди ряхтіли на манжетах батистової сорочки, а широкі білі панталони звисали на якісь незвичайні червоні юхтові чоботи із синіми візерунками.

Його не бентежила Фредерікова присутність. Він кілька разів повертався до нього й підморгував, ніби закликаючи до розмови; потім почастував сигарами всіх, що стояли довкола. Проте, видно, нудьгуючи в тій компанії, він одійшов. Фредерік попрямував слідом за ним.

Спершу розмова точилася про різні ґатунки тютюну, а далі цілком природно перейшла на жінок. Добродій у червоних чоботях дав молодикові кілька порад; він висловлював різні теорії, розповідав анекдоти, покликався на власний досвід і всю ту розтлінну мову провадив батьківським тоном, водночас і простодушним, і забавним.

Він видавав себе за республіканця; багато мандрував, був знайомий із закулісним життям театрів, ресторанів, газет і всіма знаменитими артистами, яких фамільярно називав на ім'я; Фредерік невдовзі поділився з ним своїми планами; він схвалив їх.

Але зненацька ввірвав розмову, задивився на пароплавну трубу і, швидко бурмочучи, заходився вираховувати, "скільки вийде, якщо поршень зробить за хвилину стільки-от тактів" і т. ін. А коли цифра була визначена, почав палко захоплюватися краєвидом. Він казав, що вважає себе щасливим, бо звільнився від усіляких справ.

Фредерік відчував до нього певну пошану і не встояв проти бажання довідатись, як його зовуть. Незнайомець відповів одним духом:

— Жак Арну, власник "Художнього промислу" на бульварі Монмартр.

Слуга в картузі з золотим галуном підійшов до нього й сказав:

— Чи не зійдете, пане, донизу? Мадмуазель плаче.

Він зник.

"Художній промисел" — змішане підприємство, де були об'єднані газета, присвячена малярству, та крамниця, в якій торгували картинами. Фредерікові не раз траплялося читати цю назву в рідному місті на величезних оголошеннях у книгарні, де на видноті красувалося ім'я Жака Арну.

Сонце кидало прямовисне проміння, під яким блищали залізні скріпи щогл, металева обшивка, поверхня води; її розтинав ніс пароплава, і від нього розходилися дві борозни, що тяглися аж до окрайки лугів. З кожним вигином річки відкривалися такі самі ряди сріблястих тополь. Місцина була безлюдна. В небі непорушно стояли білі

хмарини, і нудьга, невиразно розлита довкола, здавалось, уповільнювала рух пароплава й надавала подорожнім іще непоказнішого вигляду.

За винятком кількох буржуа, пасажирів першого класу, все це були робітники, крамарі, їхні жінки та діти. А що за тих часів був звичай одягатися в дорогу простіше, то трохи не всі були в якихось старих шапках чи полинялих капелюхах, в замизканих чорних мундирах, витертих за канцелярськими столами, або в сюртуках, що так довго слугували прикажчикам крамниць, аж матерія на гудзиках геть порозлазилась; у декого з-під жилета з вилогами виднілася перкалева сорочка, заплямлена кавою; краватки, що вже скидалися на ганчірку, були застебнуті шпильками з накладного золота; полотняні туфлі трималися на штрипках. Кілька непевних типів із бамбуковими ціпками на шкіряних петельках скося шастали поглядом, а батьки родин витріщали очі й про все розпитували. Вони розмовляли стоячи або присівши на свою поклажу; інші куняли по кутках; дехто підживлявся їжею. Палуба була геть засмічена, повсюди валялися горіхові шкаралупи, недокурки сигар, лушпайки груш, загорнені в папір ковбасні обрізки; три столяри-червонодеревники в блузах стовбичили перед буфетом; арфіст у лахмітті спочивав, зіпершись ліктем на свій інструмент; час од часу було чути, як у топку підкидають вугілля, лунали вигуки, сміх; а капітан усе ходив мостиком від одного машинного кожуха до другого. Простуючи до свого місця, Фредерік штовхнув двері в перший клас і потривожив двох мисливців із собаками.

Перед ним постало ніби видіння.

Вона сиділа посередині лави сама-одна; в усякому разі Фредерік, засліплений її поглядом, не помітив нікого. Коли він проходив повз неї, вона підвела голову; він мимохіть нахилився і, сівши трохи поодаль з того самого боку, де й вона, почав дивитися на неї.

На ній був крилатий солом'яний капелюх із рожевими стрічками, що маяли на вітрі за її спиною. Чорне зашпилене волосся спускалося досить низько, торкаючись кінчиків довгих брів, і, здавалося, любовно обнімало овал її лица. Поцяткована чорними крапками світла муслінова сукня лежала рясними складками. Незнайомка була поглинена якимось вишиванням; її рівний ніс, підборіддя, вся її постать чітко окреслювались на тлі блакитного неба.

Поки вона залишалася в тій самій позі, він кілька разів пройшовся палубою, вдаючи цілковиту байдужість, потім зупинився біля її парасольки, прихиленої до лави, і прикинувся, ніби стежить за човном на річці.

Ніколи він не бачив такої прекрасної смаглявої шкіри, такого звабливого стану, таких тонких пальців, що просвічувалися наскрізь. Він дивився на її робочий кошик із таким зачаруванням, немов це було щось незвичайне. Як її звуть, де вона живе, яке її минуле? Йому хотілося знати обставу її кімнати, всі її сукні, які вона одягала, людей, котрі в неї бувають; і навіть бажання володіти нею зникало перед бажанням набагато глибшим, перед болісною безмірною цікавістю.

З'явилася негритьянка з косинкою на голові, ведучи за руку вже величеньку дівчинку. Дитина щойно прокинулась, і по щоках у неї котилися сльози. Вона посадила

дитину собі на коліна. "Дівчина вередує, а їй ось-ось уже сім років; мама більше не любитиме її; надто часто прощають їй примхи". І Фредерік радісно слухав, ніби все те було для нього відкриттям, набутком якихось нових знань.

Певно, вона родом андалуска або креолка; чи не з островів привезла вона з собою і цю негритянку?

Довга шаль із ліловими смугами лежала у неї за спиною на мідній обшивці борта. Мабуть, не раз на морі вологими вечорами вона загорталася цією шаллю, вкривала ноги, закутавшись у ній, спала! Важкі торочки тягнули шаль донизу, вона мало-помалу сповзала і вже падала на воду. Фредерік метнувся й підхопив її. Жінка сказала:

— Дякую вам, добродію.

Їхні очі зустрілися.

— Ти готова, дружинонько? — гукнув пан Арну, появляючись на східцях.

Мадмуазель Марта кинулась до нього і, обхопивши батькові шию, почала смикати його за вуса. Долинули звуки арфи, дівчинці захотілося "побачити" музику, і незабаром арфіст, якого вела негритянка, зайшов до першого класу. Арну впізнав у ньому колишнього натурника і, на подив присутніх, звернувся до нього на "ти". Нарешті арфіст, відкинувши назад довге волосся, витягнув руки й загравав.

То був східний романс, де мовилося про кинджали, квіти і зорі. Чоловік у лахмітті співав про все те пронизливим голосом; гуркіт машини вривався в мелодію й порушував такт; арфіст сильніше бив по струнах; вони бриніли, і в їхніх металевих звуках ніби вчувалося ридання й стогін гордої, хоч і переможеної любові. Дерев обабіч річки схилялися до самої води; линув свіженький легіт; пані Арну неуважливо дивилася в далечінь. Коли музика стихла, вона кілька разів зімкнула й розімкнула повіки, ніби прокидаючись зі сну.

Арфіст уклінно наблизився до них. Поки Арну шукав дрібних грошей, Фредерік простягнув до музикантового картуза руку і, сором'язливо її розтуливши, впустив туди луїдор. Не марнославство спонукало його подати цю милостиню в неї на очах, а благословенна думка, майже побожний порив душі, до якого він приєднував і її.

Арну, поступаючись дорогою Фредерікові, став по-дружньому вмовляти його зійти з ним донизу. Фредерік запевняв, що він оце тільки поснідав; насправді він помирав із голоду, а в його гаманці не лишилося й сантима.

Але зараз же він подумав, що, як і всякий, має право перебувати в каюті.

За круглими столами вже їли кілька буржуа, між них сновигав офіціант; пан і пані Арну розташувалися в глибині праворуч; Фредерік сів на довгий, обтягнений оксамитом диван, прийнявши звідти газету.

В Монтеро подружжя мало пересісти в шалонський диліжанс. Їхня подорож по Швейцарії розрахована на місяць. Пані Арну кинула докір чоловікові за те, що він попускає дитині пустощі. Він щось шепнув дружині на вухо, мабуть, якусь люб'язність, бо вона всміхнулася. Потім він устав, щоб запнути фіранку на вікні у неї за спиною.

Низька біла стеля надто яскраво відбивала світло. Фредерік, що сидів проти пані Арну, виразно бачив тінь од її вій. Вона торкалася губами склянки, двома пальцями

відламувала шматочки хліба; лазуровий медальйон, прикріплений до браслета на золотім ланцюжку, час од часу дзенькав об тарілку. А ті, хто там був, ніби не помічали її.

Часом крізь ілюмінатор було видно борт човна, що причалював до судна, щоб прийняти або висадити пасажирів. Люди, що сиділи за столами, нахилялися до віконця й називали прибережну місцевість.

Арну нарікав на кухаря, а коли подали рахунок, обурився, вимагаючи зменшення його. Потім він повів юнака на бак, щоб випити грогу. Але Фредерік швидко вернувся під тент, куди знову прийшла й пані Арну. Вона читала якусь тоненьку книжечку в сірій обкладинці. Куточки її вуст інколи піднімалися, і проблеск задоволення осявав її лице. Він позаздрив тому, хто вигадав усі ті речі, які видимо тішили її. Що більше він милувався нею, то ясніше відчував, як між ними пролягає безодня. Він думав, що незабаром треба буде розстатися з нею безповоротно, не залишивши навіть спомину про себе.

Праворуч тяглася рівнина; з лівого боку буяли пасовиська на схилі пагорка, де виднілися виноградники, ліщина, млин посеред зелені, а ген далі, високо, по білій скелі, що сягала крайнеба, в'юнко звивалися стежини. Яке то щастя, обнявши її стан, пліч-о-пліч виходити разом із нею на горб, — тим часом як сукня її торкатиметься пожовклого листа, — прямувати в сяйві цих очей і слухати любий голос! Пароплав міг би зупинитись, і їм залишилося б лише зійти на берег, однак усе це, таке просте, не легше було здійснити, ніж повернути сонце!

Трохи далі відкрився замок із стрілчатим дахом і чотирикутними вежками. Перед його фасадом стелилися квітники; липові алеї, ведучи в гущавину парку, скидалися на високі темні склепінчасті тунелі. Він уявив собі, як вона проходить доріжкою, обсадженою грабинами. В цю хвилину на ґанок, де стояли діжки з померанцевими деревами, зійшли молода жінка і юнак. Потім усе зникло.

Біля Фредеріка гралася дівчинка. Він хотів її поцілувати. Вона сховалася за няньку; мати покартала доньку за те, що вона не люб'язна з паном, який урятував мамину шаль. Чи не натяк це, щоб почати розмову?

"Може, вона тепер заговорить зі мною?" — запитував він себе.

Часу залишалось все менше. Як домогтися запрошення до Арну? І Фредерік не вигадав нічого ліпшого, як звернути його увагу на осінні барви, додавши:

— Незабаром уже й зима, пора балів та званих обідів!

Але Арну був заклопотаний своїм багажем. Уже показався сюрвільський берег, наближалися обидва мости; ось поминули канатну фабрику, потім низку приземкуватих будинків; на березі під казанами зі смолою палили дрова, на піску вперекидь гралися діти; Фредерік упізнав чоловіка в куртці і гукнув до нього:

— Швидше!

Нарешті причалили. Він ледве одшукав у юрбі пасажирів Арну, — і той, тиснувши йому руку, сказав:

— На все добре, шановний.

Вийшовши на набережну, Фредерік оглянувся. Вона стояла поблизу стерна. Він кинув на неї погляд, у який хотів укласти всю свою душу; вона не ворухнулася, так наче нічого й не сталося. Тоді, не відповідаючи на вітання слуги, Фредерік накинувся на нього:

— Чому ти не подав екіпаж ближче?

Слуга попросив вибачення.

— Ото ще бовдур! Дай-но мені грошей.

І Фредерік пішов до шинку перекусити.

За чверть години йому захотілося ніби мимохідь зазирнути на поштовий двір: чи не побачить він її ще раз?

"А навіщо?" — спитав сам себе.

І, сівши в американку, поїхав додому. З двох коней тільки один належав матері. Другого вона позичила до супряги у збирача податків, пана Шамбріона. Ісідор, виїхавши напередодні, до вечора перепочивав у Бре, а ночував у Монтеро, — отже, коні вистоялись і тепер бігли жваво.

Без кінця-краю тягнулися скошені ниви. Два ряди дерев облямовували дорогу, одна за одною миготіли купи каміння; і Вільнев-Сен-Жорж, Аблон, Шатійон, Корбей та інші населені пункти, як, зрештою, вся мандрівка, так виразно постали в пам'яті Фредеріка, що він і зараз бачив перед собою нові, інтимніші подробиці; з-під нижньої оборки її сукні виступала ніжка в шовковій вузькій туфельці каштанового кольору; тиковий тент здіймався над її головою широким балдахіном, і червоні кульки його торочок невпинно коливалися під легеньким вітерцем.

Вона була подібна до жінок із творів романтиків. Йому не хотілося б нічого додати до її образу й нічого відняти од нього. Світ раптом розширився. Вона була променистою точкою, в якій зосередилось геть усе, і, заколисаний погойдуванням екіпажа, втупивши погляд у хмари, він примружив очі й поринув у радощі мрійливі, нескінченні.

В Бре, не чекавши, поки зададуть коням оброку, він сам-один рушив дорогою вперед... Арну звав її "Марія"! Фредерік голосно вигукнув: "Маріє!" І голос його завмер у повітрі.

На заході широким пурпуровим полум'ям палало небо. Великі стоги жита відкидали велетенські тіні. Десять далеко, на якійсь фермі, загавкав собака. Фредерік здригнувся, охоплений безпричинною тривогою.

Коли Ісідор наздогнав його, він сів на передку, щоб правити кіньми. Невпевненість минула. Він твердо поклав собі, хоч би там як, увійти в дім родини Арну й завести з нею близьке знайомство. У них повинно бути весело, та й сам Арну Фредерікові подобався. А там — хто знає? І кров ударила йому в лице, у скронях зашуміло, він ляснув батою, смикнув за віжки, і коні так помчали, що старий кучер тільки повторював:

— Тихше, ну тихше! Ви ж їх геть позаганяєте.

Фредерік помалу заспокоївся, він слухав, що розповідає слуга.

Панича очікують з великим нетерпінням. Мадмуазель Луїза аж у сльози вдарилась, пориваючись і собі в екіпаж.

— Яка мадмуазель Луїза?

— Таж родичка пана Рока. Ви ж знаєте.

— О, я й забув! — збайдужа відповів Фредерік.

Тим часом коні підбилися. Обидва вони почали спотикатися, і на вежі св. Лаврентія вибило дванадцятую годину, коли Фредерік прибув на Збройовий майдан, де стояв материн дім. Просторий будинок із садом, що виходив до поля, надавав чималої ваги пані Моро, найбільше шанованій особі у цих краях.

Походила вона із старовинного, нині вже занепаłego дворянського роду. Її чоловік, плебей, за якого видали її батьки, загинув на дуелі, коли вона була вагітна, і залишив дружині підупале господарство. Вона приймала в себе тричі на тиждень і вряди-годи давала прекрасні обіди. Проте кожна свічка була на обліку й орендну платню чекали з нетерпінням. Ця сутужність, приховувана як вада, завдавала їй постійних турбот. Однак доброчинність свою виявляла вона, не виставляючи її напоказ, не роблячи кислої міни. Найменша її милостиня здавалася великим благодіянням. Із нею радилися про вибір слуг, про виховання дочок, про те, як варити варення, а його превелебність, об'їжджаючи єпархію, зупинявся у неї.

Пані Моро покладала на сина честолобні надії. Вона, ніби заздалегідь вживаючи застережних заходів, не любила, щоб у її присутності ганили уряд. Спочатку синові потрібна буде протекція; потім, завдяки своїм здібностям, він стане радником, послом, міністром. Його успіхи в Санському колегі давали підстави для її гордощів: він дістав першу нагороду.

Коли Фредерік увійшов до вітальні, всі шумно повставали, почали його обіймати; перед каміном розставили широким півколом крісла й стільці. Пан Гамблен зараз же запитав, яка його думка про пані Лафарж*. Цей процес, що набув тоді великого розголосу, спричинився до запальних суперечок. Однак пані Моро припинила їх, на превеликий жаль пана Гамблена, який бачив у них користь для юнака — майбутнього юриста — і, ображений, залишив салон.

А втім, не було нічого дивного — це ж друг дядечка Рока! Згадавши дядечка Рока, заговорили й про пана Дамбреза, який недавно придбав маєток Ла Фортель. Але збирач податків устиг відвести Фредеріка вбік, цікавлячись його думкою про останню працю пана Гізо*. Усім кортіло довідатись, як справи у Фредеріка; і пані Бенуа спритно взялася розпитувати про дядька. Як там почувається любий родич? Од нього чомусь нема ніякої чутки. Адже в старенького десь в Америці є троюрідний брат?

Кухарка доповіла, що паничеві подано їсти. Гості з делікатності розійшлися. А коли мати й син залишилися в залі самі, вона стиха запитала:

— Ну що?

Старий прийняв його дуже сердечно, але намірів своїх не виявляв.

"Де вона зараз?" — думав він. Диліжанс котиться, і вона, мабуть, загорнувшись у шаль, дрімає, схиливши чарівну голівку на суконну оббивку карети.

Вони вже піднімалися в свої кімнати, коли хлопчина із готелю "Сузір'я Лебеда" приніс записку.

— Що там?

— Делор'є просить мене вийти до нього.

— А! Твій товариш! — сказала пані Моро, зневажливо посміхнувшись. — Справді вибрав час!

Фредерік вагався. Але дружба перемогла. Він узяв капелюха.

— Принаймні, не барися там, — сказала мати.

II

Батько Шарля Делор'є, колишній піхотний капітан, вийшовши у відставку 1818 року, вернувся в Ножан, одружився і на гроші з посагу купив посаду судового пристава, яка ледве давала йому засоби до існування. Розлючений тривалими несправедливостями, страждаючи від старих ран і весь час шкодуючи за Імператором, він виливав на своїх ближніх гнів, що душив його. Не багатьох дітей так часто шмагали, як його сина. Хлопець, хоч як його били, залишався непокірливим. Коли мати пробувала за нього заступитися, батько поводився з нею так само суворо, як і з сином. Кінець кінцем колишній капітан посадив його в свою контору, і хлопчина цілими днями змушений був, зігнувшись, переписувати справи, від чого праве його плече стало помітно випинатися.

1833 року, на пропозицію голови суду, капітан продав контору. Дружина його вмерла від раку. Він переїхав у Діжон; потім, перебравшись у Труа, зайнявся вербуванням рекрутів і, домігшись для Шарля половинної стипендії, віддав його до Санського коледжу, де з ним і зустрівся Фредерік. Але одному було дванадцять років, а другому п'ятнадцять; до того ж розділяла їх помітна різниця характерів і походження.

У комоді Фредеріка не переводилися всілякі ласощі, були вишукані речі, наприклад, туалетне начиння. Він любив ранками довго поспати, стежити, як літають ластівки, читати драматичні твори і, жалкуючи за вигодами домашнього побуту, вважав своє життя в коледжі тяжким.

Синові судового пристава воно здавалося прекрасним. Він так добре вчився, що вже під кінець другого року його перевели до третього класу. Однак — чи то через убожество, чи то через сварливу вдачу — він був оточений глухою недоброзичливістю. Одного разу, коли в дворі перед гуртом учнів середніх класів служник обізвав його обідранцем, він уп'явся кривдникові в горлянку і задушив би його, якби не втрутилися три наглядачі. Фредерік у пориві захоплення кинувся його обнімати. З того дня почалася їхня дружба. Прихильність старшого, безперечно, тішила марнославство малого, а старший вважав за щастя знайти таку відданість.

На час канікул батько не брав його з коледжу. Переклади з Платона, що випадково трапилися Шарлеві під руку, причарували юнака. Він захопився метафізикою і швидко домігся великих успіхів, бо взявся за вивчення її з молодечим запалом, з гордістю пробудженого розуму. Жуффруа, Кузен, Лароміг'єр, Мальбранш, шотландці — все, що знайшлося в бібліотеці, було прочитано. Йому довелося вкрати ключа, щоб досягти до книжок.

Розваги Фредеріка були не такі серйозні. На вулиці Трьох Волхвів він перемалював

родовід Христа, викарбуваний на одній із колон, а потім зобразив і портал собору. Перечитавши середньовічні драми, він узявся до мемуарів Фруассара, Коміна, П'єра де Летуаля, Брантома.

Образи, що постали в його уяві при цьому читанні, так заповнили Фредеріка, що він відчув потребу їх відтворити. Він плекав горду надію стати згодом французьким Вальтером Скоттом. Тим часом Делор'є обмірковував широку філософську систему, яка могла б мати необмежене застосування.

Вони говорили про все те на перервах у дворі перед повчальним написом під годинником; вони перешіптувалися про те у каплиці під носом у статуї Святого Людовіка; вони мріяли про те саме в спальні, що вікнами виходила на цвинтар. У дні прогулянок, ставши позаду всіх, вони гомоніли без кінця-краю.

Юнаки говорили про те, що робитимуть по закінченні коледжу. Передусім вони здійснять велику подорож на гроші, які Фредерік, дійшовши повноліття, одержить із свого капіталу. Потім вони повернуться в Париж, працюватимуть разом, ніколи не розлучаючись, а після праці відпочиватимуть, насолоджуючись коханням принцес в атласних будуарах або втішаючись гучними оргіями в товаристві знаменитих куртизанок. Спалахи надій змінювалися сумнівами. Після нападу веселих теревенів юнаки впадали в глибоку мовчанку.

Літніми вечорами вони довго блукали по кам'янистих стежинах уздовж виноградників або великим шляхом у полях, де під сонцем хвилювалися жита і пахощі дягелю сповнювали повітря; коли їх поймала задуха, вони простягалися на землі горілиць, запаморочені, сп'янілі. Їхні товариші, поскидавши куртки, бігали навзаводи чи пускали паперових зміїв. Класний наставник їх скликав. Поверталися додому попід садами, що їх перетинали ручайки, а далі йшли бульварами у затінку старих мурів; їхні кроки відлунювали серед пустельних вулиць; відчинялася хвіртка, вони підіймалися по східцях, пригнічені, як після буйного гульбища.

Пан інспектор заявляв, що вони тільки баламутять один одного. Та якщо в старших класах Фредерік ще с'як-так учився, то лише завдяки умовлянням товариша; а на канікули 1837 року Фредерік привіз його до своєї матері.

Хлопець не сподобався пані Моро. Їв він надзвичайно багато, відмовлявся ходити по неділях до церкви; заводив розмови республіканського напрямку; нарешті, вона дізналася, що Шарль водив її сина в непристойні місця. За ними почали стежити. Це зміцнило їхні взаємини ще більше; і коли наступного року Делор'є, залишивши коледж, від'їжджав до Парижа вивчати право, прощання було болісне.

Фредерік сподівався, що там зустрінеться з ним. Вони не бачилися вже два роки; по обіймах юнаки пішли до мостів, щоб досхочу наговоритися.

Коли Шарль зажадав од батька опікунського звіту, капітан, що тепер тримав у Вільноксі більярдну, розлютився і відмовив синові в будь-якій допомозі. Делор'є сподівався згодом дістати по конкурсу професорську кафедру, але зараз, не маючи й шеляга, поступив старшим клерком до адвоката в Труа. У нього був намір ціною суворих обмежень заощадити чотири тисячі франків; і якщо йому й не перепаде

нічогісінько з материної спадщини, він усе-таки матиме кошти спокійно працювати над книжками впродовж трьох років, очікуючи посади. Отже, треба було відмовитись, принаймні поки що, від їхнього давнього плану жити разом у столиці.

Фредерік понурив голову. Перша його мрія пішла за вітром.

— Не падай духом, — сказав капітанів син, — все життя наше попереду, ми молоді. Я приїду до тебе! Ну, годі про це думати!

Він потермосив його за руки і, щоб відвернути від сумних думок, почав розпитувати, як йому мандрувалося.

У Фредеріка не було чогось особливого, щоб розповісти другові. Та коли він згадав про пані Арну, печаль його розвіялась. Він, скований сором'язливістю, змовчав про неї, зате розводився про пана Арну, про що той говорив, які в нього манери, які зв'язки; Делор'є наполегливо радив йому підтримувати це знайомство.

Фредерік останнім часом нічого не писав; його літературні погляди перемінилися, він ставив над усе пристрасть; Вертер, Рене, Франк, Лара, Лелія* та інші, не такі прославлені герої художніх творів, захоплювали його майже однаковою мірою. Інколи йому здавалося, що тільки музика спроможна виразити його душевне сум'яття; тоді він марив про симфонії; часом його зваблював зовнішній вигляд речей, і він тягнувся до малярства. Зрештою, він пописував і вірші; Делор'є вважав, що вони цілком пристойні, але не просив почитати ще.

Щодо нього, то він давно занедбав метафізику. Його вже полонили соціальна економія і французька революція. Тепер він був високий парубок двадцяти двох років, худий, з великим ротом, рішучий з вигляду. Того вечора на ньому було нужденне люстринове пальтечко, а його черевики геть побіліли од пилуки, бо він пройшов пішки із самого Вільнокса, аби тільки побачитися з Фредеріком.

До них підійшов Ісідор. Пані Моро просить панича вертатися додому, вона боїться, що він змерзне, і посилає йому плаща.

— Побудь іще! — сказав Делор'є.

І вони й далі проходилися з кінця в кінець по обох мостах, які ведуть на острів, що його утворюють канал і річка.

Коли вони прямували в бік Ножана, перед ними бовваніли будинки, котрі спускалися схилом у долину; праворуч, за лісопильнями, лотоки яких були уже позакривані, височіла церква; ліворуч, обнесені чагарниковою загорожею, тяглись уздовж берега сади, тепер ледве помітні. В напрямі Парижа великий шлях слався прямою смугою, і луки губилися далеко в нічній імлі. Ніч була безгомінна і вся світилася білястим сяйвом. До них долинали пахощі вологого листя; на греблі кроків за сто від них падала вода, чувся її гучний і лагідний шум, неначе плюскання хвиль у темряві.

Делор'є зупинився й мовив:

— Добрі люди спокійно сплять — ну й дивина! Та стривайте! Готується новий вісімдесят дев'ятий рік! Ми стомилися од конституцій, хартій, крутіства, брехні! О, була б у мене своя газета чи трибуна, — як би я збурих усе це! Але, щоб до чогось

узятися, потрібні гроші. От прокляття — бути сином трактирника і марнувати молодість у гонитві за шматком хліба!

Він схилив голову, закусив губу й тремтів од холоду під своїм благенським пальтом.

Фредерік накинув йому на плечі половину свого плаща. Вони загорнулися ним обидва і, обнявши один одного за стан, пішли поряд.

— Як же я житиму там один, без тебе? — промовив Фредерік. (Прикрощі друга знову нагнали на нього смуток). — Я що-небудь зробив би, якби зі мною була жінка, що любить мене... Чого ти посміхаєшся? Любов — це пожива і ніби повітря для таланту. Надзвичайні переживання породжують величні творіння. Але шукати ту, котра мені потрібна, — ні, від цього я відмовляюся! Зрештою, якщо я колись і знайду її, вона одвернеться від мене. Я з роду нещасливців і згасну, посідаючи скарб, так і не знаючи, чи то був справжній діамант, чи фальшивий.

Чиясь тінь лягла на бруківку, і в ту ж мить вони почули:

— Ваш покірний слуга, панове!

Ці слова мовив маленький чоловічок у широких коричневих сюртуці і в кашкеті, з під дашка якого визирав гострий ніс.

— Пан Рок? — мовив Фредерік.

— Він самий! — відповів голос.

Житель Ножана пояснив свою присутність тим, що ходив оглядати вовчі капкани у своєму саду над берегом.

— Значить, повернулися в наші краї? Дуже добре! Я про це довідався від донечки. Сподіваюся, при добрім здоров'ї! А від'їжджаєте не скоро?

І він пішов, видно, невдоволений з того, як зустрів його Фредерік.

Та й пані Моро, правду сказати, не водила з ним знайомства; дядечко Рок жив зі своєю служницею і мав лиху славу, хоча й був агентом по виборах та управителем у пана Дамбреза.

— У банкіра, що живе на вулиці Анжу? — спитав Делор'є. — А знаєш, що тобі, любий мій, слід би зробити?

Ісидор удруге обірвав їхню розмову. Йому наказано неодмінно привести Фредеріка. Його відсутність непокоїть пані Моро.

— Добре, добре! Він зараз прийде, — сказав Делор'є. — Не ночуватиме тут. — А коли слуга пішов, Шарль вів далі: — Тобі слід би попросити цього старого, щоб він увів тебе до Дамбрезів; нема нічого кориснішого, як бувати в багатому домі! В тебе є чорний фрак і білі рукавички, скористайся з цього. Тобі треба бувати в тому товаристві! Згодом ти й мене туди введеш. Це ж людина, що має мільйони, — подумай лишень! Постарайся сподобатись йому, а також і його дружині. Стань її коханцем!

Фредерік обурився.

— Але ж я, здається, кажу тобі звичайнісінькі речі? Згадай-но Растіньяка з "Людської комедії". Ти досягнеш успіху, я певен.

Фредерік мав таку довіру до Делор'є, що аж розгубився, і, забувши пані Арну чи приклавши до неї те пророкування, яке стосувалося іншої, не міг утриматися від

усмішки.

– І остання порада: складай іспити! Звання — річ завжди потрібна; і кинь ти своїх католицьких та сатанинських поетів, які в філософії пішли не далі за мислителів дванадцятого століття. Твій одчай — просто безглуздя. Найбільшим людям починати було ще важче — хоча б тому ж Мірабо*. Зрештою, розстаємося ми не на такий уже довгий час. Я примушу батька-шахрая повернути мою заграбовану пайку. Пора й мені вертатися. Бувай! Чи не знайдеться при тобі ста су, щоб я розрахувався за обід?

Фредерік дав йому десять франків, решту з тих грошей, що вранці взяв у Ісідора.

За двадцять туазів од мостів, на лівому березі, в слуховому вікні низенького дому блимав вогник.

Делор'є помітив його. Скинувши капелюха, він урочисто сказав:

— Вітання тобі, Венеро, володарко неба! Але убозтво — мати здержливості. Господи! Скільки ми зазнали наклепів із цього приводу!

Натяк на походеньки, в яких брали участь вони обидва, розвеселив їх. Ідучи вулицею, вони голосно реготали.

Пізніше, розрахувавшись у готелі, Делор'є провів Фредеріка до перехрестя поблизу лікарні, і по тривалих обіймах друзі розсталися.

III

Через два місяці Фредерік, приїхавши вранці на вулицю Чаплі, вирішив щонайперше відбути важливий візит.

Цьому сприяла нагода. Дядечко Рок, принісши йому згорнуті у трубку папери, просив передати їх у руки панові Дамбрезу; до згортка було прикладено незапечатану записку, в якій він рекомендував свого молодого земляка.

Пані Моро це доручення нібито здивувало. Фредерікові було приємно, але він приховував свою радість.

Пан Дамбрез був, власне, графом д'Амбрезом, але від 1825 року мало-помалу, нехтуючи свій титул і шляхетний стан, він звернувся до промисловості, і, спритно вивідуючи діла будь-якої контори, беручи участь у кожному підприємстві, користуючись із будь-якої сприятливої нагоди, пролазливий, як грек, і працьовитий, як овернець, він, кажуть, нажив неабияких статків; до того ж він був кавалером Почесного легіону, членом генеральної ради в департаменті Оби, депутатом і не сьогодні-завтра — пером Франції; будучи людиною послужливою, він надокучав міністрові нескінченними проханнями про пільги, ордени, тютюнові привілеї, а коли бував невдоволений владою, схилявся до лівого центру. Його дружина, гарненька пані Дамбрез, часто згадувана в журналах мод, головувала в благодійних товариствах. Підлещуючись до герцогинь, вона вгамовувала гнів аристократичного передмістя і давала привід сподіватися, ніби пан Дамбрез іще може покаятись і знову стати в пригоді.

Виряджаючись до них, юнак хвилювався.

"Краще було б одягти фрак. Мене, мабуть, запросять на бал на тім тижні? Що ж то мені скажуть?"

Думка про те, що пан Дамбрез усього-навсього буржуа, вернула йому колишню

самовпевненість, і він весело вистрибнув із кабріолета на тротуар вулиці Анжу.

Штовхнувши ворітницю, він перейшов двір, піднявся на ґанок і ступив у вестибюль, де підлога була викладена кольоровим мармуром.

Прямі подвійні сходи, застелені червоним килимом з мідними прутами, здіймалися вздовж високих стін, оздоблених під мармур. Внизу східців стояло бананове дерево, широке листя якого сягало оксамитового поручня перил. Із двох бронзових канделябрів звисали на бронзових ланцюжках порцелянові кульки; крізь одслонені продухи калорифера йшло важке тепле повітря; й чулося тільки цокання великого годинника, що стояв у другім кінці вестибюля під розвішаною на стіні зброєю.

Пролунав дзвоник; з'явився лакей і провів Фредеріка в невеличку кімнату, де впадали в око дві вогнетривкі каси й полиці, заставлені папками. Пан Дамбрез щось писав, сидючи за напівкруглим бюрком посеред кімнати.

Він пробіг поглядом листа, що передав дядечко Рок, розрізав складаним ножиком тканину, в яку було запаковано папери, і став проглядати їх.

Тонкої статури, здалеку він міг видатись іще молодим. Однак рідке посивіле волосся, хирляве тіло, а головне, надзвичайно бліде обличчя свідчили про підірване здоров'я. В сіро-зелених очах, холодних, як скло, таїлася невблаганна енергія. Вилиці в нього були випнуті, пальці в суглобах вузлуваті.

Нарешті він підвівся й запитав юнака про спільних знайомих, про Ножан, про його навчання; потім, злегка вклонившись, дав зрозуміти, що не затримує його. Фредерік вийшов іншим коридором і опинився в кінці двору, біля каретень.

Перед ґанком стояла двомісна карета із запряженим вороним конем. Одчинилися дверці, в екіпаж сіла дама, і він із глухим стуком покотився по піску.

Фредерік, ідучи з другого боку, наблизився до брами в той самий час, що й карета. Проїзд був недостатньо широкий, і він мусив пропустити екіпаж. Молода жінка, висунувшись у віконце, щось тихо сказала воротареві. Фредерік бачив лише її спину, покриту фіолетовою накидкою. Жінка зникла всередині карети, обитої блакитним репсом із позументами й шовковими торочками. Убрання дами заповнило всю карету; із цієї маленької стебнованої шкатули віяло ірисом і ніби легкими пахощами жіночої елегантності. Кучер попустив віжки, кінь помчав, колесо черкнуло прибрамну тумбу, і все зникло.

Фредерік вертався бульварами пішки. Йому шкода було, що не зміг роздивитися пані Дамбрез.

Проминувши вулицю Монмартр, юнак повернув голову: його зацікавило скупчення екіпажів; на протилежному боці, просто себе, він прочитав на мармуровій плиті:

ЖАК АРНУ.

Як він раніше не подумав про неї? А все через Делор'є. І Фредерік підійшов до крамниці; проте всередину не заходив; він чекав, чи не з'явиться Вона.

Крізь дзеркальні шиби виднілися мистецьки розміщені статуетки, рисунки, гравюри, каталоги, примірники "Художнього промислу", а умови передплати повторювалися й на дверях, оздоблених посередині ініціалами видавця. Виставлені

попід стінами великі картини вилискували лаком, а в глибині стояли дві шафки, повнісінькі порцеляни та бронзи, рідкісних привабливих речей; між шафами починалися маленькі східці, заслонені вгорі триповою порт'єрою; старожитня люстра саксонської порцеляни, зелений килим на підлозі, круглий інкрустований стіл — усе надавало цьому помешканню вигляду скоріше салону, ніж крамниці.

Фредерік удавав, ніби роздивляється рисунки. Після нескінченних вагань він увійшов.

Прикажчик відхилив порт'єру і повідомив, що хазяїна не буде в "магазині" до п'ятої години. Але якщо є доручення, можна передати...

— Ні, я зайду іншим разом, — скромно відповів Фредерік.

В подальші дні він був заклопотаний пошуками квартири і, нарешті, спинився на помешканні на третьому поверсі мебльованих кімнат по вулиці Святого Гіацінта. З новим бюваром під пахвою він пішов на відкриття занять. Триста молодиків без головних уборів наповнювали аудиторію, що мала форму амфітеатру; дідок у червоній мантиї викладав щось монотонним голосом; скрипіли пера. Фредерікові здавалося, що тут такий самий запах пилуки, як і в класах коледжу, така сама кафедра і навіть нудьга однаковісінька! Він ходив сюди протягом двох тижнів. Та не сягнувши й третьої статті, занедбав Цивільний кодекс і покинув інституції на *Summa divisio personarum*. [2]

Радощі, на які він сподівався, не приходили; і, вичерпавши всі запаси читального залу, нашвидку оглянувши Лувр, кілька разів підряд побувавши в театрі, він запав у цілковите неробство.

Тисячі незнаних досі дрібниць поглиблювали його нудоту. Йому доводилося рахувати свою білизну, терпіти присутність воротаря, невігласа з манерами лікарняного служника, від якого тхнуло алкоголем, коли він приходив щоранку і, невдоволено буркочучи, застелявав його ліжко. Та й кімната, оздоблена алебастровим годинником, не подобалася Фредерікові. Стінки були тонкі; він чув, як студенти готують пунш, регочуть і співають.

Стомившись од самотності, він вирішив розшукати одного із своїх колишніх товаришів — Батіста Мартінона і знайшов його в буржуазному пансіоні на вулиці Сен-Жак, де той біля каміна, в якому горіло кам'яне вугілля, зубрив судочинство.

Перед ним, церуючи шкарпетки, сиділа жінка в миткалевій сукенці.

Мартінон був, як то кажуть, чоловік-красень: високий, повновидий, з правильними рисами обличчя й світло-синіми банькатими очима; його батько, великий землевласник, призначав сина для судової кар'єри, і хлопець, уже тепер прагнучи виглядати статечно, запустив широку бороду.

Оскільки Фредерікова нудьга не мала жодної поважної причини, Мартінон не міг збагнути його безпідставних нарікань на життя. Сам він щоранку ходив на лекції, потім прогулювався в Люксембурзькому саду, вечорами випивав у кафе півпорції кави і, дістаючи півтори тисячі франків на рік та втішаючись коханням простої робітниці, почувався цілком щасливим.

"Ну й щастя!" — подумки вигукнув Фредерік.

В університеті він завів ще одне знайомство — з паном де Сізі, пагінцем знатного роду, що витонченістю манер скидався на дівчину.

Пан Сізі вдавався до малювання, полюбляв готику. Кілька разів вони разом ходили помилуватися на Капеллу та собор Богоматері. Проте вишуканість молодого патриція приховувала звичайнісіньке розумове убогство. Його захоплювало геть усе; він довго сміявся з найменшого жарту і виявляв таку щирю наївність, що Фредерік спершу вважав його за такого собі веселуна, а згодом упевнився, що він просто дурень.

Отже, Фредерік не мав перед ким вилити своїх почуттів; і він усе ще очікував запрошення від Дамбрезів.

На Новий рік хлопець послав їм візитні картки, але від них не отримав нічого.

Він знову заглянув до "Художнього промислу".

Зайшовши туди втретє, він нарешті застав Арну, що сперечався серед гурту з п'яти-шести одвідувачів і ледве відповів на його вітання; Фредеріка це образило. Однак він і далі добирав способу, щоб якось досягти до Неї.

Спочатку в нього був намір частіше заходити й прицінюватися до картин. Потім він надумав послати в журнал кілька "ущипливих" статей, щоб через них зав'язати стосунки. А може, найкраще піти до цілі навпростець і освідчитися їй в коханні? І він написав на дванадцять сторінок листа, сповненого ліричних поривів та палких звертань, але, скований боязню невдачі, подер його, ні на що не зважаючи, ні до чого не вдаючи.

Над крамницею Арну, на другому поверсі, було троє вікон, у яких щовечора світилося. За ними рухалися тіні, особливо одна — її тінь, і він завдавав собі клопоту ходити дуже далеко, аби лише, прогулюючись перед вікнами, милуватися на цю тінь.

Одного дня в Тюїльрі якась негритянка, що вела за руку маленьку дівчинку, нагадала йому служницю пані Арну. Можливо, що й вона, як і інші, навідується сюди; і щоразу, коли він бував у Тюїльрі, серце його билося в надії побачити її. В сонячні дні він прогулювався аж до Єлисейських Полів.

Недбало розкинувшись у колясках, повз нього проїжджали жінки з розмаяними під вітром вуалями; коні ступали розміреним кроком; жінки злегка похитувалися, й блискуча шкіра сидінь поскрипувала. Екіпажів ставало дедалі більше, і, починаючи від Круглого майданчика, вони вповільнювали рух і загачували всю дорогу. Грива була впритул до гриви, ліхтар біля ліхтаря; сталеві стремена, срібні гнuzдечки, мідні пряжки то тут, то там ряхтіли блискучими цятками серед кучих рейтузів, білих рукавичок і хутер, що звисали на герби каретних дверець. Він почував себе так, ніби загубився в якомусь далекому світі. Його погляд блукав по жіночих голівках, і навіть невиразна подібність обличчя будила в ньому спомини про пані Арну. Він уявляв її посеред цього стовпища в маленькій кареті, схожій на карету пані Дамбрез. Але сонце вже заходило, і холодний вітер здіймав пилуку. Візники ховали підборіддя в коміри, колеса починали миготіти швидше, і під ними скрипів утрамбований гравій; всі екіпажі мчали по довгій алеї, то черкаючи, то обганяючи один одного, а потім на майдані Згоди роз'їжджалися в різні боки. За Тюїльрі небо набувало аспідної барви. Дерева саду з ліловими

верхів'ями утворювали собою два великі масиви. Запалювалися газові ріжки, і Сена, зеленава по всій своїй довжині, покривалася біля мостових биків сріблястими брижами.

Фредерік ходив обідати по абонементу за сорок три су в ресторан на вулиці Лагарп.

Зневажливо дивився він на старенький прилавок червоного дерева, заплямовані серветки, погано вимитий срібний посуд і капелюхи, почеплені на стінці. Його оточували студенти, такі самі, як і він. Вони говорили про своїх професорів, про своїх коханок. Та що йому до тих професорів! Хіба він має коханку? Уникаючи їхніх веселощів, він приходив якомога пізніше. На столах лежали недоїдки. Два лакеї, стомившись, дрімали в кутку; запахи кухні, ламп і тютюну наповнювали спорожнілу кімнату.

Потім він повільно вертався на вулицю. Похитувалися ліхтарі, на калюжах тремтіли довгі жовтуваті відблиски. Під парасолями вздовж хідників ковзали тіні. Бруківка була нечиста; налягала імла, і йому здавалося, що вологий морок, сповиваючи його, невпинно опускався на серце.

Його мучили докори сумління. Він почав знову відвідувати заняття. Але нічого не знав із того, що вже пояснювалося раніше, і через те йому важко було похопити найпростіші речі.

Він заходився писати роман під назвою "Сільвіо, син рибалки". Дія відбувалась у Венеції. Героєм він був сам, героїня — пані Арну. Називалась вона Антонія, і, щоб заволодіти нею, він убивав кілька дворян, палив частину міста й співав під її балконом, де коливалися під подихом вітерцю червоні штофні фіранки, як на бульварі Монмартр. Надто відверта подібність занепокоїла його, коли він її помітив; Фредерік перестав писати далі, і його бездіяльність стала ще більша.

Тоді він почав благати Делор'є приїхати й поселитися разом із ним. Вони влаштуються так, щоб прожити на дві тисячі франків, які він дістає на своє утримання; все буде краще, аніж це нестерпне існування. Делор'є ще не міг покинути Труа. Він радив другові розважатися й відвідувати Сенекаля.

Сенекаль був учитель математики, людина неабиякого розуму й республіканських переконань, майбутній Сен-Жюст*, як запевняв клерк. Фредерік тричі підіймався до нього на шостий поверх, але так і не побачився з ним. Більше він туди не ходив.

Фредерік прагнув розваг. Він почав одвідувати бали Опері. Ледве переступав поріг, як од тих буйних веселощів його проймало холодом. До того ж стримувала боязнь марнотратства, бо він уявляв собі, ніби вечеря з маскою, вимагаючи великих коштів, обіцяє ще й непевні пригоди.

А втім, йому здавалося, що його повинні любити. Інколи він прокидався, сповнений надій, старанно одягався, ніби на побачення, і робив по Парижу безконечні прогулянки. Кожного разу, побачивши жінку, що простувала поперед нього або йшла назустріч, він казав собі: "Ось вона!" — і кожного разу це було новим самообманом. Думки про пані Арну посилювали його бажання. Можливо, він зустріне її на своєму шляху; мріючи наблизитися до неї, він уже малював найхімерніший збіг обставин, надзвичайні небезпеки, від яких її врятує.

Так нудно й одноманітно минали дні серед заведених звичок. Фредерік гортав брошури під аркадами Одеона, ходив у кафе почитати "Ревю де Де Монд"*, з'являвся на якусь годину в аудиторію Французького коледжу послухати лекцію про китайську мову чи про політичну економію. Щотижня він писав довжелезні листи Делор'є, вряди-годи обідав із Мартіноном, а інколи зустрічався з паном Сізі.

Він узяв на тимчасове користування рояль і komponував вальси на німецький взірець.

Одного вечора в літерній ложі Пале-Рояля він помітив Арну і поруч із ним жінку. Невже то вона? Фіранки із зеленої тафти на бар'єрі ложі затуляли її обличчя. Нарешті завіса піднялась, фіранки відслонили. То була висока на зріст особа, близько тридцяти років, уже прив'яла, з товстими губами; коли вона усміхалася, було видно прекрасні зуби. Жінка фамільярно розмовляла з Арну і поляскувала віялом його по пальцях. Згодом підійшла молода білява дівчина з почервонілими, ніби від сліз, повіками й сіла поміж ними. Тепер Арну, схилившись до її плеча, щось говорив до неї; вона слухала, нічого не відповідаючи. Фредерік сушив собі голову, намагаючись розгадати, хто ці жінки, скромно зодягнені в простенькі темні сукні з виложними комірцями.

Коли вистава скінчилася, він поспішив у коридори. Юрба наповнювала їх. Поперед нього повільно опускався східцями Арну, тримаючи під руку обох жінок.

Раптом на нього впало світло газового різка. На його капелюсі був креп. Може, вона померла? Ця думка так гнітила його, що на другий день він помчав до "Художнього промислу" і, хапливо розраховуючись за одну з виставлених на вітрині гравюр, запитав прикажчика, як почувається пан Арну. Той відповів:

— Дуже добре.

Фредерік, бліднучи, додав:

— А пані Арну?

— Пані — так само.

Виходячи, Фредерік і гравюру забув узяти.

Зима кінчилася. Весною він так не сумував, навіть почав готуватися до іспитів і, склавши їх посередньо, відразу поїхав до Ножана.

Він не навідував свого друга в Труа, щоб не давати матері приводу до зауважень. Повернувшись до Парижа, він одмовився від своєї колишньої квартири, найняв на набережній Наполеона дві кімнати й опорядив їх. У нього вже не було надії на запрошення до Дамбрезів; велика пристрасть до пані Арну почала згасати.

IV

Якось грудневого ранку, коли він ішов на лекцію з судочинства, йому здалося, що на вулиці Сен-Жак більше пожвавлення, ніж буває звичайно. Студенти хапливо виходили з кав'ярень, дехто перегукувався крізь одчинені вікна своїх помешкань; крамарі, повиходивши на тротуар, занепокоєно озиралися; зачинялися віконниці; а коли він вибрався на вулицю Суффло, то побачив величезний натовп, що оточував Пантеон.

Молодики купками від п'яти до дванадцяти чоловік прогулювалися, взявшись об

руки, і підходили до численніших гуртків, що стояли то тут, то там; у кінці майдану, біля ґраток, про щось гомоніли люди в блузах, тим часом як поліцейські в трикутних капелюхах набакир, заклавши руки за спину, походили вздовж мурів, лунко ступаючи важкими чобітьми по кам'яних плитах. У всіх вигляд був таємничий і стурбований; явно чогось чекали; кожен стримувався від запитання, готового зірватися з язика.

Фредерік стояв біля молодого вродливого блондина з вусами й борідкою, якою хизувалися чепуруни за часів Людовіка XIII. Фредерік запитав його про причину заворушення.

— Нічого не знаю, — відповів той, — та вони й самі не знають! Тепер у них так заведено! Кумедія, та й годі!

І він зареготав.

Петиції про реформу, під якими збирали підписи серед національної гвардії, Юманів перепис та інші події вже півроку призводили в Парижі до незрозумілих збіговиськ; і вони повторювалися так часто, що газети про них уже перестали писати.

— Нема в них ні певної мети, ані власного обличчя, — правив далі сусід Фредеріка. — Мені здається, добродію, що ми вироджуємося! За добрих часів Людовіка Одинадцятого, ба навіть за Бенжамена Констана серед школярів було більше непокори. По-моєму, вони сумирні, як вівці, дурні, як пеньки, і годяться, хай Бог простить, хіба в бакалійники. І це називається студентство!

Він широко розвів руки, як Фредерік Леметр у ролі Робера Макера*.

— Студентство, благословляю тебе! — Тоді, звернувшись до лахмітника, що під тумбою біля винарні порпався в устричних скойках, запитав: — А ти також належиш до студентства?

Дідок підвів нечупарне лице, на якому виділявся серед сивої щетини червоний ніс і безтямні п'яні очі.

— Ні, ти, либонь, скоріше з тих, за ким плаче шибениця і хто шастає в юрбі та повними пригорщами розсипає золото... Ну, розсипай, патріарше, розсипай! Підкупляй мене скарбами Альбіону! Are you English?[3] Я не відмовляюся від дарів Артаксеркса. Давай побалакаємо про митну спілку.

Фредерік відчув, як хтось торкнув його за плече; він обернувся. Це був Мартінон, страшенно поблідлий.

— От, маєш, — сказав він, глибоко зітхнувши, — знову бунт!

Він боявся накликати на себе підозру і дуже побивався. Найбільше непокоїли його люди, які нібито належали до таємних товариств.

— А хіба існують таємні товариства? — мовив молодик із вусами. — Все це старі байки, якими уряд залякує буржуа!

Мартінон попросив його говорити тихіше — він боявся поліції.

— Ви ще вірите в поліцію? А справді, хто знає, добродію, може, я й сам шпик?

І він з таким виразом глянув на Мартінона, що той, зовсім ошелешений, спершу не зрозумів жарту. Юрба відтиснула їх, і всім трьом довелося стати на східцях, які через коридор провадили до нового амфітеатру.

Невдовзі юрба розступилася сама собою; декотрі поскидали капелюхи: вони вітали знаменитого професора Самюеля Рондело — в широкому сюртуці, з піднятими на лоб окулярами в срібній оправі; страждаючи од ядухи, він повільно йшов читати лекцію. Це був один із тих, хто в царині права становив гордість XIX сторіччя, суперник Цахаріїв і Рудорфів. Недавно вшанований званням пера Франції, він ні в чому не міняв своїх звичок. Було відомо, що він убогий, і всі ставилися до нього з великою пошаною.

Тим часом із кінця майдану долинули вигуки:

— Геть Гізо!

— Геть Прітчарда!

— Геть зрадників!

— Геть Луї-Філіппа!

Юрба завирувала, збившись під зачиненою брамою, що вела у двір, не давала професорові пройти. Він зупинився перед східцями. Незабаром професор з'явився на третій, верхній сходинці. Він почав щось говорити; голос його заглушило гудіння натовпу. Щойно він був улюбленцем, а тепер став осоружний, тому що уособлював владу. Щоразу, коли він намагався говорити голосніше, вигуки поновлювалися. Він зробив широкий жест, закликаючи студентів йти за ним. У відповідь розлігся загальний галас. Професор зневажливо знизав плечима і зник у коридорі. Мартінон, скориставшись із нагоди, в ту ж мить шаснув також.

— Ну й боягуз! — мовив Фредерік.

— Виходить, обачний! — зауважив молодик.

Юрба вибухнула оплесками. Відступ професора означав її перемогу. В усі вікна визирали зацікавлені. Дехто заспівав "Марсельезу", дехто пропонував йти до Беранже*.

— До Лаффіта!*

— До Шатобріана!*

— До Вольтера! — загорлав молодик із білявими вусиками.

Поліцейські намагалися пробитися крізь натовп, говорячи якомога лагідніше:

— Розходьтеся, панове, йдіть додому!

Хтось вигукнув:

— Геть убивць!

Починаючи з вересневих заворушень, це було звичайним лайливим словом. Усі підхопили його. Слугам громадського порядку тютюкали, свистіли; вони поблідли; один із них не втримався і, наглянувши якогось малого хлопчину, що надто близько підійшов до нього і сміявся йому просто в лице, так турнув його, що той відлетів кроків за п'ять і впав навznak біля крамниці виноторговця. Всі розступились. Але майже в ту ж мить полетів сторчака й сам поліцейський, збитий із ніг якимось геркулесом, чуприна котрого вибивалася з-під цератового кашкета, неначе жмут клоччя.

Велетень уже кілька хвилин стояв на розі вулиці Сен-Жак; шпурнувши великий пакунок, який тримав у руках, він кинувся на поліцейського, повалив його під себе й почав щодуху товкти кулачиськами по обличчю. Надбігли інші поліцейські. Страшний здоровило був такий дужий, що на його приборкання метнулося не менше чотирьох

чоловік. Двоє термосили його за барки, двоє тягли за руки, п'ятий підштовхував коліном ззаду, і всі лаяли його розбійником, вбивцею, бунтарем. Розхристаний, в одержі, подраний на лахміття, він опирався, заявляючи, що не винен, що не міг спокійно дивитися, як б'ють дитину.

— Мене звати Дюссардьє. Я служу в братів Валенсар, у крамниці мережив і мод, на вулиці Клері. Де мій пакунок? Віддайте мій пакунок! — Він знай говорив одне й те саме: — Дюссардьє!.. З вулиці Клері! Віддайте мій пакунок!

Нарешті він таки скорився і, стоїчно терплячи знегоду, дав одвести себе в дільницю, що на вулиці Декарта. За ним ринув цілий потік. Фредерік та вусатий молодик ішли відразу ж за ним, захоплюючись цим прикажчиком, обурюючись насильством влади.

Що ближче підходили вони до поліційної дільниці, то юрба зменшувалася.

Поліцейські час од часу оберталися з лютим виглядом; а що забіякам уже не було чого робити, роззявам ні на що дивитися, то всі мало-помалу розійшлися. Зустрічні прохожі роздивлялися Дюссардьє і голосно висловлювали образливі зауваження. Якесь стара зі свого порога навіть крикнула, що він украв хліб; ця несправедливість ще дужче посилила гнів обох приятелів. Нарешті підійшли до поліційної дільниці. Від гурту залишалося всього чоловік двадцять. Але, побачивши солдатів, і ті порозбігалися.

Фредерік та його товариш сміливо зажадали звільнення арештованого. Поліцейський погрозив їм: якщо вони будуть уперто наполягати, то їх теж посадять. Вони викликали начальника, назвали свої прізвища, сказали, що вони студенти-юристи, запевнюючи, що арештований їхній товариш по навчанню.

Тоді їх завели до порожньої кімнати, де попід нетинькованими закіптюженими стінами стояли тільки чотири ослони. В задній стіні відчинилося віконце. Показалася здоровенна голова Дюссардьє, його скуйовджена чуприна, маленькі довірливі очі, приплюснутий ніс чимось нагадували морду добродушного собаки.

— Не впізнаєш нас? — мовив Юссоне. Так звали молодика з вусиками.

— Але ж... — пробурмотів Дюссардьє.

— Ну, годі тобі прикидатися дурником! — вів далі Юссоне. — Добре відомо, що ти студент-юрист, так само як і ми.

Незважаючи на їхні підморгування, Дюссардьє нічого не міг второпати. Здавалося, він силкувався щось пригадати і раптом спитав:

— Знайшли мій пакунок?

Фредерік, утративши надію, високо звів очі. Юссоне не розгубився й відповів:

— А! Папку, в якій ти носиш конспекти лекцій? Так, так, заспокойся!

Вони ще завзятіше заходилися кивати й підморгувати. Нарешті Дюссардьє зрозумів, що вони прийшли допомогти йому, і замовк, боячись ненавмисне їх виказати. До того ж йому було ніяково, що його підносять до звання студента і прирівнюють до паничів, у яких такі білі руки.

— Може, ти хочеш кому-небудь щось переказати? — спитав Фредерік.

— Ні, дякую, нікому.

— А рідним?

Він опустив голову й не відповів: сердега був підкидьком. Обидва приятелі здивувалися, не розуміючи, чому він мовчить.

— Є в тебе що курити? — знову спитав Фредерік.

Дюссардьє помацав у кишені й витяг уламки люльки, чудової пінкової люльки з цибухом чорного дерева, срібною кришкою та бурштиновим мундштуком.

Він три роки трудився, щоб зробити з неї мистецький твір. Він завжди тримав люльку в замшевім футлярі, кутив якомога повільніше, ніколи не клав її на мармур і щовечора вішав над узголів'ям свого ліжка. Тепер він торохтів друзками в руці, з-під нігтів якої сочилася кров; опустивши голову на груди й відкривши рота, він зосередженим, невимовно печальним поглядом роздивлявся рештки своєї втіхи.

— Може б, дати йому сигар? — пошепки спитав Юссоне, пориваючись дістати їх.

Фредерік уже встиг покласти на віконце повний портсигар.

— Бери! До зустрічі! Кріпись!

Дюссардьє вхопив простягнені йому руки. Він палко стискав їх, голос його вривався від сліз.

— Що? Це мені!.. Мені!..

Приятелі, щоб уникнути його подяки, вийшли і разом пішли снідати в кафе "Табуре", що навпроти Люксембурзького саду.

Розрізуючи біфштекс, Юссоне сказав своєму супутникові, що він працює в журналах мод і складає реклами для "Художнього промислу".

— У Жака Арну? — спитав Фредерік.

— Ви його знаєте?

— Так... Тобто ні. Тобто я бачив його, познайомився з ним.

Фредерік байдужим тоном спитав Юссоне, чи бачиться він із його дружиною.

— Вряди-годи, — відповів журналіст.

Фредерік не наважувався розпитувати далі; ця людина посіла віднині в його житті чільне місце; він заплатив за сніданок, що не викликало жодних заперечень з боку Юссоне.

Симпатія була взаємна; вони обмінялися адресами, і Юссоне по-дружньому запросив його пройтися з ним до вулиці Флерюс.

Вони були посередині саду, коли співпрацівник Арну, затамувавши подих, скорчив потворну гримасу і закукурікав півнем. Тут усі півні, що були поблизу, відповіли йому протяжним кукуріканням.

— Це умовний знак, — сказав Юссоне.

Вони зупинилися біля театру Бобіно, перед будинком, до якого вів вузький прохід. У віконці горища, між красолею і пахучим горошком, з'явилася молода жінка, простоволоса, в корсеті; вона обома руками спиралася на ринву.

— Добридень, мій янголе, добридень, дитинко! — гукнув Юссоне, посилаючи їй здаля рукою цілунок.

Він штовхнув ногою хвіртку і зник.

Фредерік чекав його цілий тиждень. Він не наважувався йти до нього сам, щоб не показати, що йому не терпиться дістати відповідні запитання на сніданок; проте він, прагнучи зустрітися з ним, виходив увесь Латинський квартал. Якось увечері він натрапив на Юссоне і привів до себе в кімнату на набережній Наполеона.

Приятелі гомоніли досить довго; розмова точилася від щирого серця. Юссоне мріяв про театральну славу і театральні прибутки. Він брав участь у складанні водевілів, яких ніде не приймали, у нього було багато планів, він писав куплети, кілька з них проспівав. Потім, помітивши на етажерці книжку Гюґо і томик Ламартіна*, він вибухнув сарказмом щодо романтичної школи. У цих поетів ні тверезого розуму, ні почуття стилю, та й не французи вони, ось у чім річ! І він вихвалявся знанням мови; у найвишуканіших фразах убачав хиби й прискіпувався із тим злісним бурчанням, із тією академічністю смаку, якою відзначаються легковажні люди, що беруться міркувати про високе мистецтво.

Фредерік був уражений в своїх уподобаннях; йому хотілося порвати це знайомство. Але чому тут-таки не ризикнути й не завести мову про те, від чого залежить його щастя? І він запитав літературного молодика, чи не може той ближче познайомити його з родиною Арну.

В тому не було труднощів, і вони домовилися на завтрашній день.

Однак Юссоне на призначений час не прийшов; уникав зустрічі ще тричі. Нарешті з'явився в суботу близько четвертої години. Але, користуючись екіпажем, що найняв Фредерік, він звелів спершу зупинитися біля Французького театру, де мав дістати квитки в ложу, потім завернув до кравця, до швачки, писав у швейцарських записки. Кінець кінцем вони приїхали на бульвар Монмартр. Фредерік перейшов крамницю і піднявся східцями. Арну впізнав його, побачивши в дзеркалі, що стояло перед конторкою, і, пишучи далі, протягнув йому через плече ліву руку.

В тісній кімнатці з одним вікном у двір зібралося п'ять-шість одвідувачів; при задній стіні в алькові, між двома порт'єрами брунатного штофу, був диван, оббитий такою самою тканиною. На каміні, захаращеному паперами, стояла бронзова Венера; обабіч неї симетрично розташовані — два канделябри з рожевими свічками. Праворуч, біля етажерки, заставленої папками, сидів у кріслі чоловік, що так і не зняв капелюха, й читав газету; стіни були геть усі закриті естампами й картинами, цінними гравюрами або ескізами сучасних майстрів з написами, в яких засвідчувалася найсердечніша приязнь до Жака Арну.

— Як живете? — спитав він, повернувшись до Фредеріка. І, не чекаючи відповіді, пошепки спитав Юссоне: — Як звати вашого друга? — Потім голосно: — Візьміть сигару, там, на етажерці, в коробці.

"Художній промисел", що містився в центрі Парижа, був зручним місцем для зустрічей, нейтральною територією, де за просто збиралися суперники. Того дня тут можна було побачити Антенора Брева, портретиста королів, Жуля Бюр'є, що своїми рисунками популяризував алжирські війни, карикатуриста Сомбаза, скульптора Вурда та інших; і ніхто з них не відповідав уявленням, що склалися в студента. Вони

трималися просто; мова їхня була вільна. Містик Ловаріас розповів сороміцький анекдот, а в творця східного пейзажу, знаменитого Дітмера, під жилеткою була надягнена плетена кофтина, і вертався він додому в омнібусі.

Спершу розмова точилася про якусь Аполлонію, колишню натурницю, що її Бюр'є нібито впізнав на бульварі, коли вона їхала в кареті цугом. Юссоне пояснив таку метаморфозу тим, що в неї до послуг цілий гурт її благодійників.

— Цей баламут знає паризьких дівчаток! — сказав Арну.

— Якщо після вас що-небудь залишиться, ваша величносте, — відповів молодик, по-військовому віддаючи честь, ніби той гренадер, який запропонував Наполеонові випити зі своєї баклажки.

Далі завели суперечку про полотна, для яких правила за модель голова Аполлонії. Критикували відсутніх колег. Дивувалися на високі ціни їхніх творів; і всі скаржилися, що недостатньо заробляють, коли раптом увійшов середнього зросту чоловік у фрак, застібнутому на один гудзик; очі — жваві, вигляд — трохи божевільний.

— Ну ж і зборище міщан! — вигукнув прибулець. — То й що з того, даруйте! Давні майстри, що створили шедеври, не дбали про мільйони. Корреджо, Мурільйо...

— Та й Пеллерен, — додав Сомбаз.

Але той, незважаючи на шпильку, і далі сперечався з таким запалом, що Арну довелося двічі повторити йому:

— Моя дружина чекає на вас у четвер. Не забудьте!

Ці слова навернули Фредеріка на думку про пані Арну. Певно, до неї проходять через суміжну кімнатку, що біля дивана? Арну щойно відчинив туди двері, щоб узяти носову хусточку; Фредерік у глибині помітив умивальник. Аж тут із кутка, де стояв камін, почулося якесь бурмотіння; воно долиняло від суб'єкта, котрий, сидючи в кріслі, читав газету. На зріст він був п'ять футів дев'ять дюймів; очі трохи примружені, волосся сиве, вигляд величавий, і звали його Режембар.

— Що там таке, Громадянине? — спитав Арну.

— Нова підлість уряду.

Йшлося про звільнення якогось шкільного вчителя. Пеллерен знов узявся проводити паралель між Мікеланджело* та Шекспіром. Дітмер наладився йти. Арну наздогнав його і дав йому дві асигнації. Юссоне подумав, що це слухна хвилина.

— Чи не змогли б ви, дорогий патроне, видати мені аванс?..

Але Арну вже всівся і почав шпетити якогось вельми гидкого на вигляд дідка в синіх окулярах.

— Хороший ви, дядечку Ісаак, нічого казати! Три картини, знецінені, пропали. Всі на мене плюють! Тепер усі їх знають! Що накажете з ними робити? Хіба що спровадити їх у Каліфорнію!.. До дідька в зуби! Замовчіть!

Фахом цього дідка було фальшування підписів на полотнах давніх майстрів. Арну, відмовившись платити, брутально випровадив його. Зовсім інакше він зустрів бундючного пана в орденах, із бакенбардами і в білій краватці.

Зіпершись ліктем на віконний засув, він запобігливим тоном довго щось говорив

йому. Потім вигукнув:

— Ах, графе, для мене не становить жодних труднощів знайти посередника!

Дворянин погодився, Арну заплатив йому двадцять п'ять луїдорів і, ледве той устиг вийти, вибухнув:

— Яке ж воно нестерпне, оте знатне панство!

— Всі вони нікчеми! — буркнув Режембар.

Минав час, і справ у Арну дедалі ставало більше; він розкладав статті, розрізав конверти, підбивав рахунки; на стук молоточка, що долинав із крамниці, виходив простежити за пакуванням, потім знову сідав до роботи і, далі водячи по папері металевим пером, відповідав на жарти. Того дня він мав обідати у свого повіреного, а на другий день — виїхати до Бельгії.

Інші гомоніли про різні буденні речі: про портрет Керубіні, про напівкруглу залу Академії мистецтв, про майбутню виставку. Пеллерен ганив Інститут. Плітки точилися впереміж із суперечками. В цю низьку кімнату набилося стільки люду, що ніде було й повернутися, а блимання рожевих свічок просочувалося крізь сигарний дим, ніби сонячне проміння крізь туман.

Двері біля дивана відчинились, увійшла висока кошава жінка з такими поривчастими рухами, що на чорній тафтяній сукні дзеленькали всі брелоки її годинника.

Це була та жінка, яку Фредерік минулого літа мигцем бачив у Пале-Роялі. Дехто називав її на ім'я, обмінюючись із нею потиском рук. Юссоне вирвав, нарешті, в Арну п'ятдесят франків; годинник вибив сьому; всі стали розходитися.

Арну попросив Пеллерена залишитись, а сам тим часом повів мадмуазель Ватназ до туалетної кімнати.

Фредерік не чув їхніх слів: говорили вони пошепки. Та раптом жіночий голос вихопився гучніше:

— Вже півроку, як справу зроблено, а я все чекаю!

Залягла тривала тиша; мадмуазель Ватназ показалася знову. Арну пообіцяв їй щось.

— Ну-ну! Тоді побачимо, — сказав він.

— Бувайте, щасливий чоловіче! — сказала вона, виходячи.

Арну швидко вернувся в ту саму кімнату, нафабрикував вуса, поправив шлейки, щоб підтягнути штрипки, і, миючи руки, сказав:

— Мені потрібні два панно над дверима, по двісті п'ятдесят штука, в жанрі Буше*. Можна сподіватися?

— Домовилися, — сказав, червоніючи, художник.

— Ну й гаразд. І не забувайте моєї дружини!

Фредерік провів Пеллерена в самий кінець передмістя Пуассоньєр і попросив дозволу інколи навідувати його; згоду люб'язно було дано.

Пеллерен перечитував усі праці з естетики, щоб відкрити справжню теорію Прекрасного, оскільки був упевнений, що, досягнувши її, створить шедеври. Він

обклався всілякими можливими посібниками, рисунками, зліпками, моделями, гравюрами і, страждаючи, шукав; він звинувачував погоду, нерви, свою майстерню, виходив на вулицю, щоб знайти натхнення, здригався, так начебто воно найшло на нього, потім кидав почату картину і задумував іншу, що мала бути ще прекрасніша. Отож, катуючись жадобою слави й марнуючи дні в суперечках, вірячи в тисячі нісенітниць, у системи, в критику, в необхідність якихось правил чи якоїсь реформи в мистецтві, він дожив до п'ятдесяти років, створивши всього кілька начерків. Непохитна гордість не дозволяла йому впасти в зневіру, проте він завжди був роздратований і постійно перебував у тому збудженні, водночас штучному і природному, яким позначено артистів.

Коли входили до нього, найперше в око впадали дві картини, де на тлі білого виділялися коричневі, червоні й сині плями. Все це було вкрито сіткою накреслених крейдою ліній, безладно понованих туди-сюди так, що нічогісінько не можна було второпати. Пеллерен пояснював зміст обох композицій, позначаючи великим пальцем ті частини, яких іще бракувало. Одна з картин мала зображати "Шаленство Навуходоносора", друга — "Нерон спалює Рим". Фредерікові вони дуже сподобались.

Його захоплювали й етюди жінок із розпущеним волоссям, і краєвиди, на яких багато стовбурів покрутила буря, а над усе — начерки пером в манері Калло, Рембрандта чи Гойї; оригіналів їхніх він не знав. Пеллерен зневажливо ставився до цих робіт своєї молодості; тепер він стояв за високий стиль; художник повчальним тоном красномовно говорив про Фідія та Вінкельмана. Речі, які оточували його, посилювали враження від його слів: тут можна було бачити череп на аналої, ятагани, чернечу рясу; Фредерік одного разу надягнув її.

Коли він приходив рано, то заставляв Пеллерена в незручному похідному ліжку, застеленому драним килимчиком; господар лягав пізно, бо запопадливо відвідував театри. Слугувала йому старенька жінка в лахмітті, обідав він у харчевні і жив без любовниці. Завдяки знанням, набутим без будь-якої системи, його парадокси були дотепні. Зневага до всього сірого й міщанського проривалася в нього в сарказмах, сповнених прекрасного ліризму, а до майстрів відчував він таку побожність, що це підносило і його трохи не до їхнього рівня.

Але чому він ніколи не заводив мови про пані Арну? Щодо її чоловіка, то інколи він називав його добрим хлопцем, інколи — дурисвітом. Фредерік чекав, коли Пеллерен пуститься на відверті розмови.

Якось, гортаючи рисунки в одній із його папок, Фредерік у портреті циганки знайшов щось подібне до мадмуазель Ватназ, а що ця особа його цікавила, то він захотів дізнатися, що вона за одна.

Спочатку Ватназ, наскільки відомо було Пеллеренові, вчителювала десь у провінції; тепер вона дає уроки, пробує писати до маленьких газет.

Судячи з того, як вона поводить себе з Арну, можна було — здавалося Фредерікові — вважати її за його коханку.

— Та ну! Вистачає йому й інших!

Тоді юнак, відвернувши лице, що зашарілося із сорому через таку нищу думку, хоробро спитав:

— Певно, дружина платить йому тим самим?

— Аж ніяк! Вона жінка порядна!

Фредерік страждав од докорів сумління і став ще частіше відвідувати редакцію.

Великі літери, що з них на мармуровій плиті над крамницею було складено прізвище Арну, здавалися йому якимись особливими і повними значення, ніби Святе письмо. Широким похилим хідником іти було легко, двері відчинялися майже самі собою, а гладенька на дотик ручка здавалася м'якою і чутливою, немов жива рука, яку він тримає в своїй. Непомітно він став приходити з тією самою точністю, що й Режембар.

Щодня Режембар всідався у своє крісло в кутку біля каміна, брав "Насьйональ" і, вже не одриваючись від нього, виражав свою думку лише вигуком або просто знизував плечима. Час од часу він витирав чоло скрученою у валик носовою хусточкою, що висіла в нього на грудях між двома ґудзиками зеленого сюртука. Носив він панталони зі складками, глибокі черевики й довгу краватку, а по капелюхові із загнутими крисами його легко можна було здалеку впізнати серед юрби.

О восьмій ранку він спускався з висот Монмартру, щоб на вулиці Нотр-Дам-де-Віктуар випити білого вина. Його сніданок, за яким ішло кілька партій на більярді, тривав до третьої години. Потім він простував до пасажу Панорами підкріпитися абсентом. Одвідавши Арну, він заходив у "Бордоський шиночок" випити вермуту; тоді, замість того щоб вернутися до дружини, здебільша волів пообідати на самоті у невеличкому кафе на площі Гайон, де замовляв "домашні страви, що-небудь натуральне!" Наостанці він добирався до якоїсь більярдної і висиджував там до дванадцятої, до першої години ночі, до того часу, доки не гасили газу, не зачиняли віконниць і знеможений господар закладу не благав його піти.

І то не любов до випивки надила в такі місця громадянина Режембара, а давня звичка до політичних розмов; але з роками запал його охолонув, і він зберігав похмуру мовчанку. Дивлячись на його серйозне лице, можна було подумати, що він заклопотаний світовими проблемами. Думки свої Режембар тримав при собі, і ніхто, навіть його друзі, не знали, чим він займається, хоча він і натякав, ніби в нього ділова контора.

Арну, здавалося, відчував до нього безмірну повагу. Якось він сказав Фредерікові:

— Він усе знає, будьте певні! Людина з головою!

Одного разу Режембар розклав на конторці папери, в яких ішлося про копалини фарфорової глини в Бретані; Арну покладався в тому на його досвід.

Фредерік став іще люб'язніший із Режембаром — настільки, що вряди-годи частував його абсентом; і, хоча вважав за дурня, частенько проводив у його товаристві цілі години тільки тому, що з ним приятелював Жак Арну.

Торговець картинами, якому траплялося сприяти успіху декого із сучасних художників ще при їхніх перших спробах, як людина передова дбав про свій гаманець і

водночас тримався артистичних манер. Він прагнув розкріпачення мистецтва і дешевим коштом досягнути до прекрасного. Вся паризька промисловість, зайнята виготовленням предметів розкоші, відчувала на собі його вплив, благодійний для всілякого дріб'язку і згубний для всього великого. Старанно догоджаючи низьким смакам загалу, він збивав зі шляху вправних майстрів, розбещував талановитих, вичавлював до останку соки із кволих і прославляв посередніх; він верховодив над ними завдяки своїм зв'язкам і своїй газеті. Нездарні малярчуки ждали бачити свої творіння в вітрині Арну, оббивачі брали в нього рисунки меблів. Фредерік вбачав у ньому водночас мільйонера, аматора й ділка. Проте багато дечого дивувало юнака: Арну був великим спритником у торгових ділах.

Він діставав із Німеччини або Італії картину, куплену в Парижі за півтори тисячі франків, і, пред'явивши на неї накладну на чотири тисячі, перепродував її з люб'язності за три з половиною. Одне з його звичних шахрайств супроти художників полягало в тому, що він вимагав у них на додачу до їхнього полотна невеличку копію, мовляв, щоб зробити з неї гравюру; копію він щоразу продавав, а гравюра ніколи не з'являлася. Тих, котрі скаржилися, що це експлуатація, він у відповідь лише поляскував по животу. Зрештою, Арну був дуже милий чоловік, він щедро частував сигарами, "тикав" незнайомим, а вже коли захоплювався якимось твором або людиною, то, ні на що не зважаючи, стояв на своєму, виявляючи ревну турботу, не скупився на статті, на реклами. Він вважав себе вельми чесним і, відчуваючи потребу відкрити комусь душу, простосердо розповідав про всілякі свої непорядні діла.

Одного разу, щоб допекти колезі, котрий, заснувавши газету, також присвячену малярству, влаштував з тієї нагоди пишний банкет, Арну попросив Фредеріка написати в його присутності, незадовго до призначеної години, листи всім запрошеним, що банкет відкладено.

— Адже це не запламує честі, розумієте?

І молодикові забракло духу відмовити йому в послугі.

На другий день, зайшовши разом із Юссоне в контору Арну, Фредерік помітив, як у дверях (тих, що виходили на східці) майнув поділ сукні.

— Тисячу вибачень! — сказав Юссоне. — Коли б я знав, що тут жінки...

— О! Це моя дружина, — відповів Арну. — Вона, проходячи мимо, зайшла на хвилинку.

— Невже? — мовив Фредерік.

— Так, так, і зараз повертається додому.

Розкіш довколишнього раптом зникла. Те, що було, як Фредерікові здавалося, розлите тут на всьому, щезло, чи скорше, його ніколи й не було. Він відчував безмірне здивування і нібито біль зради.

Арну, порпаючись у шухляді, посміхався. Може, з нього? Прикажчик поклав на стіл паку вогкого паперу.

— Ага! Афіші! — вигукнув торговець. — Не скоро виберусь я сьогодні обідати!

Режембар узявся за капелюха.

— Що, ви залишаєте мене?

— Сьома година! — відповів Режембар.

Фредерік пішов за ним.

На розі вулиці Монмартр він озирнувся, глянув на вікна другого поверху і подумки посміхнувся з жалю до себе, згадуючи, з якою любов'ю він так часто дививсь на них. Де ж вона живе? Як зустрітись з нею тепер? Самітність, безпросвітна, як ніколи, знову простерлася довкола його бажань.

— Підемо попробуємо? — спитав Режембар.

— Чого попробуємо?

— Полинівки.

І, поступившись перед наполегливими проханнями, Фредерік дав затягти себе в "Бордоський шиночок". Тим часом, як його супутник, спершись ліктями на стіл, роздивлявся карафку, Фредерік кидав поглядом навсебіч. Раптом він помітив на тротуарі Пеллеренову постать; він хапливо забарабанив у шибку; не встиг художник сісти, як Режембар запитав, чому його більше не видно в "Художньому промислі".

— Хай я лусну, якщо моя нога туди ступить. Він — справжня тварюка, міщанин, нікчема, шахрай!

Ця лайка була приємна розгніваному Фредерікові, проте й діяла його, бо йому здавалося, що вона певною мірою торкається й пані Арну.

— Що ж він вам накоїв? — спитав Режембар.

Замість відповіді Пеллерен тільки тупнув ногою і гучно засопів.

Він тайкома займався деякими ділами, наприклад, малював кольоровим олівцем портрети або підробляв твори великих майстрів, збуваючи їх недосвідченим аматорам; а що ті роботи принижували його, то він здебільша волів про них мовчати. Але "нищість Арну" допекла йому до живого. Він вилив душу.

На замовлення, яке Арну зробив у присутності Фредеріка, художник приніс дві картини. І крамар дозволив собі критикувати їх! Він ганив композицію, колорит і рисунок, надто рисунок, коротше кажучи, нізащо не хотів їх брати. Тож Пеллерен, змушений тим, що вийшов термін векселя, збув їх євреєві Ісааку, а за два тижні Арну, той самий Арну, продав їх якомусь іспанцеві за дві тисячі франків.

— Ні на су не дешевше. Яка підлість! І до того ж, сто чортів, не єдина підлість! Не сьогодні-завтра ми ще побачимо його на лаві підсудних.

— Ну, це ви вже перебільшуєте, — несміливо сказав Фредерік.

— Отакої! Перебільшую! — вигукнув художник, щосили вдаривши кулаком по столі.

Його лють вернула юнакові самовпевненість. Звісно, можна було б триматися пристойніше; однак якщо, на думку Арну, ті двоє полотен...

— Нікчемні? Кажіть далі! А ви ж їх бачили? Ви на малярстві тямитеся? Бо ж знаєте, мій хлопче, я дилетантів не визнаю!

— Ну, це мене й не обходить! — мовив Фредерік.

— То чого ж ви заступаєтесь за нього? — холодно спитав Пеллерен.

Молодик промимрив:

— Та... тому, що він мій друг.

— Ну й поцілуйте його за мене! На добраніч!

І художник, геть розлючений, пішов, і не подумавши, ясна річ, розрахуватися за вечерю.

Фредерік, захищаючи Арну, сам себе переконав у його правоті. Він так захопився своїм красномовством, що відчув ніжність до цієї розумної й доброї людини, на яку його ж друзі зводять наклепи і яка тепер працює сама-одна, всіма покинута. Фредерік не опирався дивному бажанню зараз же побачити Арну. Через десять хвилин він уже відчиняв двері крамниці.

Арну разом із прикажчиком складав величезні афіші до виставки картин.

— Чи ти ба! Яким вітром вас принесло знову?

Це звичайне питання спантеличило Фредеріка, і, не здобувшись на відповідь, він спитав, чи, бува, не знайшовся його записничок, маленький записничок в синій шкіряній оправі.

— Той, у якому ви ховаєте листи від жінок? — сказав Арну.

Фредерік зашарівся, як дівчина, і став захищатися, відхиляючи такі припущення.

— Тоді, виходить, власні вірші? — напосідав Арну.

Він перебирав розкладені зразки, обмірковував їхню форму, колір, облямівку, і Фредеріка все більше дратував його зосереджений вигляд, а надто руки, що совгали по афішах, величезні ручиська, трохи пухлі, з плоскими нігтями. Нарешті вставши, Арну сказав: "Ось і все!" — і фамільярно взяв його за підборіддя. Така безцеремонність не сподобалася Фредерікові, він позадкував, потім переступив поріг, останній раз у житті — як він думав. Навіть і на саму пані Арну, здавалося, поширювалась оця вульгарність її чоловіка.

Того ж таки тижня дістав він листа, в якому Делор'є повідомляв, що приїде в Париж наступного четверга. І Фредерік з новою пристрасстю вернувся до цієї прихильності, міцнішої й шляхетнішої. Така людина варта всіх жінок. Тепер йому будуть не потрібні Режембар, Пеллерен, Юссоне — ніхто! Щоб ліпше влаштувати свого друга, він купив залізне ліжко, друге крісло, поділив на двох свою постільну білизну; і в четвер уранці вже одягався, щоб їхати зустрічати Делор'є, аж тут задзеленчав біля дверей дзвоник. Увійшов Арну.

— Тільки два слова. Вчора прислали мені із Женеви чудову форель; ми розраховуємо на вас, сьогодні рівно о сьомій... Вулиця Шуазель, будинок двадцять чотири "Б". Не забудьте!

Фредерік змушений був сісти. Коліна його дрижали. Він повторював: "Нарешті! Нарешті!" Потім написав до свого кравця, капелюшника та шевця і відправив ці три записки трьома посильними. В замку клацнув ключ, і з'явився воротар із дорожньою корзиною на плечах.

Побачивши Делор'є, Фредерік затремтів, мов жінка, яку з полюбовником несподівано застав її чоловік.

— Що тебе так вразило? — спитав Делор'є. — Адже ж ти, певно, дістав мого листа?

Фредерікові забракло сили збрехати.

Він розкрив обійми й кинувся йому на груди.

Тоді клерк розповів свою історію. Його батько відмовився дати звіт про опікунство, гадаючи, ніби необхідність у тому відпала з огляду на десятирічну давність. Однак Делор'є, добре обізнаний із судочинством, кінець кінцем вирвав усю материнську спадщину, чистих сім тисяч франків, що були тут, при ньому, в старенькому гамані.

— Це в запас, про чорний день. Завтра ж уранці треба подумати, куди вкласти гроші, та й самому влаштуватися. А сьогодні — цілковитий відпочинок, і я весь до твоїх послуг, старий!

— Та ти не церемонься! — сказав Фредерік. — Якщо в тебе сьогодні ввечері щось невідкладне...

— Туди к бісу! Та я був би нікчемний негідник...

Цей епітет, що випадково вихопився, вколов Фредеріка в самісіньке серце, немов образливий натяк.

Воротар розставив на столі біля каміна котлети, заливне, лангусти, десерт і дві пляшки бордо. Така зустріч розчулила Делор'є.

— Ти частуєш мене справді по-царському!

Вони говорили про минуле, про майбутнє і час від часу простягали руки через стіл, з ніжністю поглядаючи один на одного. Аж тут посильний приніс нового капелюха. Делор'є голосно зауважив, яка чудова у нього підбивка.

Потім кравець особисто приніс фрак, що сам і випрасував.

— Можна подумати, що ти йдеш до вінця, — сказав Делор'є.

За годину з'явилась третя особа й витягла з великої чорної торби пару прекрасних лакованих черевиків. Поки Фредерік примірював їх, швець із посмішкою оглядав взуття провінціала.

— Панові нічого не потрібно?

— Ні, дякую, — сказав клерк, ховаючи під стілець ноги в старих черевиках зі шнурівкою.

Таке приниження його друга збентежило Фредеріка. Він усе зволікав, не наважуючись сказати про свої наміри. Нарешті, ніби спохватившись, вигукнув:

— Тьху! Зовсім забув!

— Що таке?

— Сьогодні я обідаю в гостях!

— У Дамбрезів? Чому ти ніколи не писав мені про них?

Ба ні, він обідає не в Дамбрезів, а в Арну.

— Ти ж міг мене попередити! — сказав Делор'є. — Я приїхав би на день пізніше.

— Це було неможливо! — різко відповів Фредерік. — Я тільки сьогодні вранці дістав запрошення.

І, щоб загладити свою вину й відвернути увагу друга, він заходився розв'язувати мотузки, якими була обмотана корзина, розкладати в комоді всі його речі, хотів поступитися навіть своїм ліжком, мовляв, сам ляже в комірці для дров. Потім, уже з

четвертої години, приступив до свого туалету.

— Часу в тебе ще досить! — сказав клерк.

Нарешті Фредерік одягнувся і вийшов.

"Ось вони, багачі!" — подумав Делор'є. І подався обідати на вулицю Сен-Жак у знайомий ресторанчик.

Фредерік кілька разів зупинявся на східцях, — так у нього калатало серце. Одна з рукавичок, занадто вузька, тріснула, і поки він ховав розірване місце під манжет, Арну, що вслід за ним піднімався східцями, взяв його за руку й завів до своєї квартири.

У передпокої, оздобленому в китайському стилі, під стелею був мальований ліхтар, по кутках — бамбук. Переходячи вітальню, Фредерік спіткнувся об тигрову шкуру. Свічок іще не запалювали, лише в глибині будуара горіли дві лампи.

З'явилася мадмуазель Марта і сказала, що мама одягається. Арну підняв її і поцілував; тоді, захотівши сам вибрати в льоху кілька пляшок вина, залишив Фредеріка з дівчинкою.

З часу подорожування в Монтеро вона дуже виросла. Її темне волосся довгими локонами спадало на голі руки. Із-під сукенки, ще пишнішої, ніж у балерини, виднілися рожеві литки, і вся її мила постать дихала свіжістю букета. Компліменти гостя вона вислухала з виглядом кокетки, зупинила на ньому глибокий пильний погляд, потім, прослизнувши, ніби кішка, між меблями, зникла.

Фредерік більше не почував збентеження. Кулі ламп, покриті мережаним папером, кидали на обтягнені бузковим атласом стіни м'яке молочне світло. Крізь камінну решітку, подібну до великого віяла, жаріло вугілля; біля годинника стояла скринька із срібними защібками; тут і там порозкидвані були домашні речі: на диванчику — лялька, на спинці стільця — косинка, на робочому столику — розпочате плетіння, в якому гостряками донизу стриміли дві шпиці слонової кості. Тут усе разом свідчило про мирне родинне добропорядне життя.

Вернувся Арну; із-за другої порт'єри з'явилася пані Арну. Вона була в затінку, і він спочатку бачив тільки її обличчя. На ній була чорна оксамитова сукня, а волосся покривала довга з червоного шовку алжирська сітка, що, оповившись навколо гребеня, спадала на ліве плече.

Арну відрекомендував Фредеріка.

— О! Я дуже добре пам'ятаю вас, — мовила вона.

Тоді майже водночас надійшла решта гостей: Дітмер, Ловаріас, Бюр'є, композитор Розенвальд, поет Теофіль Лорріс, два художні критики, товариші Юссоне, власник паперової фабрики і, нарешті, знаменитий П'єр-Поль Мейнсіус, останній представник високого живопису, який жваво ніс разом із своєю славою тягар вісімдесяти років і величезний живіт.

Коли гості рушили в їдальню, пані Арну взяла його під руку. Одне крісло залишалося вільне — для Пеллерена. Арну його любив і водночас визискував. До того ж він побоювався його лихого язика — настільки, що, бажаючи власкавити, помістив у газеті "Художній промисел" його портрет, який супроводили перебільшені похвали; і

Пеллерен, скоріше ласий на славу, ніж на гроші, з'явився перед восьмою годиною, геть захекавшись. Фредерік подумав, що вони вже давно помирилися.

І товариство, і страви — все йому сподобалось. Їдальня була обтягнена тисненою шкірою на зразок середньовічних віталень; перед голландською етажеркою був поставець для цибухів, а розставлені на столі кругом різнобарвні келихи з богемського кришталю виглядали серед квітів і фруктів, неначе ілюмінація в саду.

Фредерікові довелося вибирати з-поміж десяти сортів гірчиці. Він їв даспаккйо, карі, імбир, корсиканських дроздів, римську локшину; він пив надзвичайні вина, лібфрауенмілх і токайське. Арну справді пишався умінням добре частувати. Він догоджав кондукторам поштових карет, дістаючи від них всілякі наїдки, приятелював із кухарями багатих домів, які передавали йому рецепти присмак.

Та найбільше захоплювали Фредеріка розмови. Він плекав мрію про подорожі — тож його вабили Дітмерові розповіді про Схід; його пристрасне зацікавлення театром удовольняв Розенвальд, який говорив про оперу, а суворе життя богеми видалося йому втішним крізь призму веселості, з якою Юссоне мальовниче описував, як він провів цілу зиму, харчуючись самим лише голландським сиром. Потім суперечка між Ловаріасом і Бюр'є про флорентійську школу розкрила перед ним нові шедеври, розширила його обрій, і він ледве стримав свій захват, коли Пеллерен вигукнув:

— Дайте мені спокій з вашою огидною реальністю! Що вона означає — ота реальність? Одні бачать чорне, інші — голубе, більшість бачить саме безглуздя. Нема нічого менше природного, ніж Мікеланджело, і нічого прекраснішого! Піклування про зовнішню правдоподібність викриває сучасну ницість; і якщо так триватиме й далі, мистецтво зійде на казна-що, стане менш поетичне, аніж релігія, і менш цікаве за політику. Його мета — так мета! — будити у нас зачарування якостями самого твору, і ви її не досягнете якимись дрібничками, незважаючи на всі ваші хитрощі оздоблення. Ось, наприклад, картини Бассольє: забавно, чепурно, чисто й не громіздко! Можна покласти в кишеню і взяти в дорогу. Нотаріуси платять за такі речі по двадцять тисяч франків, а ідеї в них на три су; але без ідеї — нічого великого! Без величчя — нічого прекрасного! Олімп — це гора! Найприголомшливішим пам'ятником назавжди лишаться піраміди! Краще надмірність, аніж помірність, краще пустеля, ніж тротуари, краще дикун, аніж перукар!

Слухаючи ці речі, Фредерік дивився на пані Арну. Пеллеренові слова падали в його свідомість, немов шматки металу в горно, зливалися з його жагою й оберталися на любов.

Він сидів по той самий бік столу за троє місць од неї. Час од часу вона трохи нахилилася і повертала голову, щоб сказати кілька слів дівчинці; вона усміхалась, і тоді на щоці її з'являлась ямочка, що надавала обличчю ще більшої лагідності й доброти.

Коли подали лікери, вона вийшла. Розмова стала дуже вільною; пан Арну відзначався в ній особливим блиском, і Фредерік був здивований цинізмом усіх цих чоловіків. Проте зацікавлення жінками ніби встановило між ним і ними рівність, яка підносила його у власних очах.

Вернувшись до вітальні, він заради звичаю взяв один із альбомів, що лежали на столі. Найбільші сучасні художники оздобили його рисунками, цілі сторінки заповнили прозою, віршами чи просто залишили автографи; між знаменитими іменами траплялося чимало й невідомих, а цікаві думки тільки де-не-де проглядали серед потоку безглуздя. Всі вони містили більшу чи меншу похвалу пані Арну. Фредерікові страшно було б написати тут бодай рядочок.

Вона пішла в будуар, щоб узяти скриньку із срібними зачібками, яку він устиг помітити на каміні. Це був дарунок її чоловіка, робота епохи Відродження. Друзі Арну хвалили подарунок, дружина дякувала; він, охоплений ніжністю, при всіх поцілував її.

Розмова тривала, гості повсідалися групками; старенький Мейнсіус сидів із пані Арну на кріслах біля каміна; вона нахилилася до його вуха, їхні голови торкалися; і Фредерік ладен був стати глухим, немічним і негарним заради гучного імені та сивини, аби тільки чимось таким заслужити на подібну близькість. Він страждав, досадуючи на свою молодість.

Та от вона перейшла в той куток вітальні, де був Фредерік, спитала, чи знайомий він з ким-небудь із гостей, чи любить малярство, чи давно навчається в Парижі. Кожне її слово здавалося йому чимось новим, можливим тільки в її устах. Він уважно роздивлявся торочки її головного убору, що кінчиком торкалися оголеного плеча; він не відводив од нього очей, подумки поринаючи в білину цього жіночого тіла; проте йому бракувало сміливості звести погляд і подивитися їй просто в обличчя.

Розенвальд обірвав їхню розмову, попросивши пані Арну щось заспівати. Він почав грати вступ; вона чекала; уста її розтулилися, й полинули чисті протяжні рівні звуки.

Слів італійської пісні Фредерік не зрозумів.

Вона почалася у врочистому ритмі, що нагадував церковні співи, далі музика пожвавлювалася, звуки наростали, переходячи в дзвінке рокотання і раптом завмирили; а там поновлювалась, оживала знову ніжна мелодія, розлягаючись широко, привільно.

Пані Арну стояла коло рояля, опустивши руки, задивлена кудись у далечінь. Час од часу, щоб прочитати ноти, вона примружувала очі й на мить нахилила голову. Її контральто на низьких нотах набувало скорботної інтонації, від якої віяло холодом, і тоді її прекрасне лице з видовженими бровами схилялося на плече; груди здіймалися, вона розставляла руки, млосьно закидала голову, ніби хтось незримий цілував її, а рулади линули й далі; вона взяла три високі ноти, зійшла донизу, тоді взяла ще вищу ноту і, після паузи, кінчила фермато.

Розенвальд не залишав рояля. Він грав уже для себе. Вряди-годи хтось із гостей зникав. Об одинадцятій годині, коли виходили останні, Арну вийшов з Пеллереном, нібито щоб провести його. Він був із тих людей, котрі почуваються хворими, якщо не прогуляються по обіді.

Пані Арну вийшла в передпокій; Дітмер і Юссоне вклонилися їй, вона протягнула їм руку; вона протягнула руку й Фредерікові, і він відчув той дотик усім еством.

Він попрощався з товаришами; йому потрібно було зостатися на самоті. Серце його

було переповнене. Що означала ота протягнена рука? Був то необдуманий жест чи знак заохочення? "Ну, та досить! Я дурень!" Зрештою, ніби не все одно, якщо він тепер може навідувати її, коли захочеться, жити в одному з нею оточенні?

Вулиці були порожні. Інколи проїжджав важкий віз, від якого здригався брук. Один за одним тяглися будинки — сірі фасади, позачинювані вікна; і він зневажливо думав про всіх тих людей, які сплять за цими мурами, живуть, не бачачи її і навіть не підозріваючи, що вона існує на світі! Він не уявляв собі ні віддалі, ні місця, куди зайшов, — нічого; гукаючи підборами по хіднику, вдаряючи ціпком по крамничних віконницях, ішов навмання просто себе, розгублений, скоряючись якійсь силі. На нього повіяло вологою, і він збагнув, що стоїть на набережній.

Двома прямими нескінченними смугами блищали вуличні ліхтарі, і довгі червоні язики коливалися, глибоко проникаючи в воду. Вона була кольору аспідної дошки, а небо, світліше за неї, ніби опиралося на похмуре громаддя, що височіло обабіч ріки. Споруди, яких не було видно, ще посилювали темряву. Освітлений туман клубочився поверх дахів; усі шуми зливалися в суцільне гудіння; тягнув легкий вітерець.

Простоволосий і розхристаний, Фредерік дійшов середини Нового моста й, зупинившись, на повні груди вдихав повітря. Він відчув, як із глибини його ества підіймається щось невичерпне, наплив ніжності, що розслаблює його, як плин води перед очима. На церковній дзвіниці повільно вибило годину, неначе хтось покликав його.

Тоді його душу охопило таке тремтіння, коли здається, ніби ви переноситесь у вищий світ. У нього раптом пробудився талант, якого він і сам не підозрівав. Він серйозно запитував себе, вийде з нього великий художник чи великий поет, і обрав живопис, бо це заняття наблизить його до пані Арну. Отже, він знайшов своє покликання! Мета його життя тепер ясна, а майбутнє безпомилкове.

Вдома, замкнувши двері, Фредерік почув, що в темній, суміжній з кімнатою, комірці хтось хропе. То був його друг. Він про нього й забув.

Побачивши своє лице в дзеркалі, він упевнився, що голий із себе, й хвилину постояв, розглядаючись.

V

Другого дня вранці він купив етюдник із фарбами, пензлі й мольберт. Пеллерен погодився давати йому уроки, і Фредерік привів його до свого помешкання, щоб той подивився, чи не бракує чогось із малярського приладдя.

Делор'є вже вернувся. А в кріслі навпроти сидів якийсь молодик. Клерк сказав, показуючи на нього:

— Оце він самий! Сенекаль!

Фредерікові хлопець не сподобався. Його чоло здавалося вищим, бо волосся було підстрижене йоржиком. Щось жорстоке й холодне проглядало в його сірих очах, а від довгого чорного сюртука, від усієї одягу тхнуло педагогікою та чимось церковним.

Спершу розмова точилася про новини, між іншим, і про "Stabat Mater" Россіні; коли запитали Сенекаля, він заявив, що ніколи не ходить до театру. Пеллерен одкрив

етюдника.

— Це все для тебе? — спитав клерк.

— Звичайно!

— Та ну? Ото вигадки!

І він нахилився до стола, де репетитор з математики гортав томик Луї Блана*. Він приніс його з собою і тепер півголосом читав окремі місця, тим часом як Пеллерен і Фредерік роздивлялися палітру, шпатель, тюбики; потім вони заговорили про обід в Арну.

— У торговця картинами? — запитав Сенекаль. — Теж мені штучка, ну-ну!

— А в чім річ? — озвався Пеллерен.

— Тип, — відповів Сенекаль, — який кує грошки політичними мерзотами!

І він завів мову про знамениту літографію, на якій зображено всю королівську сім'ю, зайняту речами повчальними; Луї-Філіпп тримає звід законів, королева — молитовник, принцеси вишивають, герцог Немурський прищібає шаблю; пан де Жуанвіль* показує молодшим братам географічну карту; в глибині видніє двоспальне ліжко. Ця картина, що її названо "Добра родина", радувала буржуа, але прикро вражала патріотів. Пеллерен гнівним тоном, так ніби він був автором картини, відповів, що обом думкам — одна ціна. Сенекаль заперечив. Мистецтво мусить мати єдину мету — моральне вдосконалення мас! Потрібно брати лише такі сюжети, які спонукають до вчинків добродійних, всі інші — шкідливі.

— А все залежить од виконання! — вигукнув Пеллерен. — Я можу створити шедевр!

— Тим гірше для вас! Нема такого права...

— Що?

— Ні, добродію! Ви не маєте права збуджувати в мене цікавість до того, що я засуджую! Навіщо нам ретельно виписані витребеньки, з яких ніякісінького пожитку, як оті, наприклад, Венери зі всіма вашими краєвидами? Я не бачу в них нічого повчального для народу! Ви покажіть нам його злигодні! Викличте в нас священну шану перед його жертовністю! О Господи, сюжетів не бракує: ферма, майстерня...

Пеллерен аж затинався з обурення; йому здалося, що він знайшов довід:

— Мольєра ви визнаєте?

— Звичайно! — відповів Сенекаль. — Я захоплююсь ним як провісником французької революції.

— Ох! Революція! Та яке там мистецтво? Не було жалюгіднішої доби!

— Величнійшій, добродію!

Пеллерен схрестив руки і глянув йому в лице.

— З вас вийшов би прекрасний солдат національної гвардії!

Супротивник, звиклий до суперечок, сказав:

— Я до неї не належу, і вона мені осоружна, як і вам. Але подібними принципами лише розбещують юрбу! Зрештою, це входить у розрахунки уряду; він не був би такий сильний без підтримки цілої зграї таких самих блазнів, як Арну.

Художник став на оборону торговця, бо думки Сенекалья його дратували. Він навіть

насмівився запевнювати, що в Жака Арну справді золоте серце, що він відданий своїм друзям, щиро любить дружину.

— О! О! Якби йому запропонували добрячу суму, він би не відмовився зробити з неї натурницю.

Фредерік пополотнів.

— Певно, він вас, пане, дуже скривдив?

— Мене? Ні! Я бачив його лише раз, у кафе, з приятелем. Та й тільки.

Сенекаль казав правду. Але йому день у день дозволяли реклами "Художнього промислу". Арну був у його очах представником того світу, що він вважав його згубним для демократії. Суворий республіканець, він у всякій вишуканості підозрівав розбещеність, притому сам не мав ніяких потреб і визначався непохитною чесністю.

Розмова не клеїлась. Художник незабаром нагадав про домовлену зустріч, репетитор — про своїх учнів; коли вони пішли, Делор'є по тривалій мовчанці почав розпитувати про Арну.

— Згодом відрекомендуєш мене, правда ж, старий?

— Звичайно, — відповів Фредерік.

Потім вони міркували над тим, як їм улаштуватися. Делор'є без труднощів посів місце другого клерка в адвоката, записався на юридичний факультет, купив необхідні книжки; і життя, про яке вони так мріяли, почалося.

Воно було прекрасне завдяки чару молодості. Делор'є й не згадував про грошові справи, не говорив про них і Фредерік. Він покривав усі витрати, прибирав у шафі, вів хатнє господарство; та коли потрібно було посварити воротаря, за те брався клерк, і тепер, як у колегі, граючи роль заступника й старшого.

Розлучені протягом цілого дня, вони зустрічалися лише ввечері. Кожен, сівши на своє місце біля каміна, брався до роботи. Незабаром вони припиняли її. Починалися нескінченні сердечні розмови, безпричинні напади веселощів, а то, бувало, й сварки через надто чадну лампу чи запроторену кудись книжку, і хвилинний гнів кінчався сміхом.

Двері в дров'яну комірчину залишалися відчинені, тож і лежачи в постелі, вони гомоніли й далі.

Вранці обидва без сюртуків походжали по балконі; вставало сонце, над річкою стелився легкий туман, із квіtkового базару, розташованого по сусідству, долинав пронизливий гамір, а дим од їхніх люльок здіймався в чистому повітрі, що освіжувало їхні сонні лиця; дихаючи ним, вони відчували розлиті довкола безмежні надії.

В недільні дні, коли не було дощу, вони виходили разом і, взявшись під руку, вешталися вулицями. Часто в них виникала одна й та сама думка, а то, бувало, розмовляючи, вони нічого й не помічали довкола себе. Делор'є прагнув багатства як засобу панування над людьми. Йому хотілося б розбурхати якомога більше народу, зчинити якнайбільше галасу, мати трьох секретарів і щотижня давати великий політичний обід. Фредерік умебльовував собі палац на мавританський смак, щоб жити, вилежуючись на диванах, обтягнених кашеміром, під дзюркіт водограїв, і щоб йому

служували негри-пажі; всі ці плоди марень набували зрештою такої видимості, що він потім упадав у розпуку, ніби втрачав їх.

— Навіщо про все те говорити, — зауважував він, — коли ми ніколи його не матимемо?

— А хто зна, — відповідав Делор'є.

Хоч він і дотримувався демократичних поглядів, проте радив Фредерікові завести знайомство з Дамбрезами. Той заперечував, нагадуючи про свої невдалі спроби.

— Та годі тобі! Зайди ще! Тебе запросять!

В середині вересня вони, разом з іншими величенькими рахунками, отримали рахунок із кухмістерської, що давала їм обіди. Фредерік, не маючи достатньої суми, позичив у Делор'є тридцять екю; з таким самим проханням звернувся він до нього й по двох тижнях, і клерк одчитав його за те, що він так багато витрачає в Арну.

Тут він і справді не знав міри. Краєвид Венеції, краєвид Неаполя, краєвид Константинополя займали три стіни, тут і там висіли етюди коней Альфреда де Дре, на каміні стояла скульптурна група Прадье, на роялі валялися примірники "Художнього промислу", на підлозі по кутках — папки; кімната була така захаращена, що не було де поставити книжку чи ворухнути ліктем. Фредерік запевняв, що все це потрібне йому для заняття малярством.

Працював він у Пеллерена. Але художник часто відлучався з дому, бо звик бувати на всіх похоронах та при всіх подіях, про які газети мали подавати звіт, і Фредерік цілі години проводив у майстерні сам. Тиша великої кімнати, де тільки й чулося, що шарудіння мишей, світло, яке падало зі стелі, навіть гудіння в грубі — все сповнювало його блаженним почуттям духовного затишку. Очі, відірвавшись од роботи, блукали по облупленій стіні, по всіляких дрібничках на етажерці, по торсах, укритих грубим шаром пилюки, наче клаптями оксамиту, і, ніби, мандрівець, який заблукав у лісі і якого усі стежки ведуть до одного й того самого місця, Фредерік у глибині кожної своєї думки раз у раз приходив до споминів про пані Арну.

Він визначав собі день, коли піде до неї; піднявшись на третій поверх, уже стоячи коло її дверей, він якусь мить не наважувався подзвонити. Аж ось наближалися кроки; двері відчинялися, і тільки слова: "Пані нема вдома" ніби повертали йому волю, полегшували тягар на душі.

Проте він, бувало, й заставав її. Першого разу в неї було три дами; другого — в пообідню пору — зайшов учитель краснопису панни Марти. Чоловіки, яких приймала в себе пані Арну, з візитами не з'являлися. Фредерік, зі скромності, більше не приходив.

Однак, щоб дістати запрошення на обід у четвер, він щосереди, неухильно з'являючись у "Художній промисел", залишався там довше за всіх, навіть довше, ніж Режембар, аж до останньої хвилини, вдаючи, що роздивляється якусь там гравюру чи проглядає газету. Нарешті Арну запитував: "Ви завтра ввечері вільні?" Запрошення він приймав раніше, ніж було закінчено фразу. Арну ніби відчував до нього прихильність. Він навчав його розумітися на винах, варити пунш, готувати рагу з бекасів; Фредерік покірно йшов за його порадами: він любив усе, що було пов'язано з пані Арну — її

меблі, її слуг, її дім, її вулицю.

На цих обідах він майже нічого не говорив; він споглядав її. На правій скроні в неї була маленька родимка; гладенько начесані на вуха пасма волосся були темніші за решту зачіски і завжди здавалися трохи вогкими по краях; час од часу вона пригладжувала їх двома пальцями. Він уже знав форму кожного її нігтя, насолоджувався шелестом її шовкової сукні, коли вона проходила до дверей, крадькома вдихав пахощі її носової хусточки; її гребінь, її рукавички, її персні здавалися йому речами особливими, визначними, як твори мистецтва, майже живими, як людські істоти; все це бентежило його серце і збільшувало жагу.

В нього не вистачало сили таїти її перед Делор'є. Повертаючись од пані Арну, він ніби ненароком будив його, аби поговорити про неї.

Делор'є, що спав у комірчині для дров, біля вмивальника, довго позіхав. Фредерік сідав на ліжку в нього в ногах. Спочатку він говорив про обід, потім розповідав тисячу незначних дрібниць, у яких бачив ознаки зневаги або прихильності до себе. Одного разу, наприклад, вона не пішла під руку з ним, волівши піти з Дітмером, і Фредерік був у розпачі.

— Яка дурниця!

А то якось вона назвала його своїм другом.

— Тоді — більше відваги!

— Я не насмілююсь, — сказав Фредерік.

— Ну, то й не думай про неї! Добраніч!

Делор'є обертався до стіни і засинав. Він не розумів цієї любові, в якій вбачав останню юнацьку слабкість Фредеріка; а що їхня близькість уже, мабуть, не вдовольняла його, то він надумав збирати раз на тиждень спільних друзів.

Вони приходили по суботах близько дев'ятої вечора. Всі три тикові фіранки були ретельно запнуті; лампа й чотири свічки запалені; посеред столу покладено капшук з тютюном, люльки лежали між пляшками пива, чайником, карафкою рому й печивом. Сперечалися про безсмертя душі, порівнювали переваги своїх професорів.

Якось Юссоне привів одягненого в сюртук з надто короткими рукавами високого молодика, що почувався тут дуже ніяково. Це був той самий хлопець, якого вони торік намагалися визволити з поліції.

Оскільки він не міг повернути пакунка з мереживом, утраченого в сутичці, господар звинуватив його в крадіжці і погрожував судом; тепер він служив прикажчиком у транспортній конторі. Юссоне зустрівся з ним уранці на вулиці і привів його, бо Дюссардье з удачності захотів побачити й "другого".

Він протягнув Фредерікові портсигар, і досі повний, тому що беріг його із святобливістю, сподіваючись повернути. Приятелі просили його заходити. Він почав до них учащати.

Всі відчували взаємну симпатію. Їхня ненависть до уряду була піднесена до рівня беззастережного догмата. Лише один Мартінон пробував захищати Луї-Філіппа. Проти нього висовували всі втерті доводи, що стали звичні в газетах: спорудження укріплень

довкола Парижа, вересневі закони*, Прітчарда, лорда Гізо, — тож Мартінон замовкав, побоюючись когось образити. За сім років навчання в колегі він ні разу не зазнав покарання, а на юридичному факультеті зумів подобатися професорам. Звичайно він ходив у широкому брунатному сюртуці, в гумових калошах; але одного вечора з'явився вичепурений, як на весілля: на ньому була оксамитова жилетка, біла краватка, золотий ланцюжок.

Товариство здивувалося ще більше, коли стало відомо, що він прийшов од пана Дамбреза. Банкір справді купив у батька Мартінона чималу партію лісу; старий відрекомендував йому сина, і Дамбрез запросив обох на обід.

— Багато було трюфелів? — спитав Делор'є. — Чи пригорнув ти його дружину десь у дверях *sicut decet*?[4]

Далі розмова торкнулася жінок. Пеллерен не припускав, що можуть бути гарні жінки (він оддавав перевагу тигрицям); взагалі людська самиця — створіння нижче в естетичній ієрархії.

— Саме те, що нас приваблює, і принижує її як ідею; я маю на увазі волосся, груди...

— Проте, — заперечив Фредерік, — довге чорне волосся, великі карі очі...

— О! Звісно! — вигукнув Юссоне. — Досить андалусок серед зелених лугів! Щось античне? Слуга покірний! Зрештою — будьмо щирі — така собі лоретка куди втішніша за Венеру Мілоську! Будьмо ж галлами, сто чортів! Живім, коли зможемо, як за Регентства.

Струмуй, вино, всміхайтесь, діви!

Від брюнетки мчімо до блондинки! Яка ваша думка, дядечку Дюссардье?

Дюссардье не відповів. Усі напосідали на нього, щоб узнати його смаки.

— Так от, — сказав він, червоніючи, — я хотів би завжди любити одну й ту саму!

Це було сказано так, що на мить запала мовчанка; одних здивувала ця душевна чистота, інші в його словах відкрили те, про що вони, можливо, потай мріяли й самі.

Сенекаль поставив свого кухля з пивом на підвіконня і напутливо заявив, що проституція — тиранія, а шлюб — аморальність, і тому найліпше — здержливість. Делор'є дивився на жінок як на забавку — та й тільки. Панові де Сізі вони навівали всілякі небезпеки.

Вихований під оком побожної бабусі, він вважав товариство цих молодих людей принадним, немов якесь кишло, і повчальним, як Сорбонна. Вони не скупилися на уроки, і він був такий запопадливий, що навіть брався курити, хоч після того його щоразу нудило. Фредерік панькався з ним. Він захоплювався відтінком його краваток, хутром його пальта, особливо черевиками, тонкими, як рукавички, і зухвало зграбними та блискучими; внизу на вулиці на нього завжди чекав екіпаж.

Якось по його від'їзді, — того вечора йшов сніг, — Сенекаль став уболівати за його кучера. Тоді скерував своє красномовство проти жовтих рукавичок, проти Жокей-клубу. Будь-якого робітника він шанує більше, ніж таке панство!

— Я принаймні працюю, я бідняк!

— Та воно й видно, — сказав нарешті Фредерік, втративши терпіння.

За ці слова репетитор затаїв на нього злість.

Але, почувши якось від Режембара, що він трохи знає Сенекаля, Фредерік, бажаючи зробити люб'язність приятелеві Арну, запросив його бувати по суботах, і зустріч була приємна обом патріотам.

Проте вони й різнилися один від одного.

Сенекаль — голова в нього була клинцювата — визнавав лише системи. Режембар, навпаки, бачив у фактах самі лише факти. Його непокоїло понад усе питання рейнського кордону*. Він запевнював, що розуміється на артилерії, й одягався у кравця Політехнічної школи.

В перший прихід, коли йому запропонували солодкого пирога, він, зневажливо знизавши плечима, сказав, що такі делікатеси годяться тільки для жінок; нітрохи не чемніший він був і за дальших відвідин. Тільки-но розмови торкалися якихось високих речей, він бурмотів: "О! Та геть ваші утопії, геть фантазії!" В царині мистецтва (хоч він і відвідував художні ательє, де інколи, з люб'язності, давав уроки фехтування) погляди його не відзначалися глибиною. Він порівнював стиль пана Мараста зі стилем Вольтера, пані де Сталь із мадмуазель Ватназ — і то лише тому, що остання написала "сміливу" оду на честь Польщі. Режембар дратував усіх, а надто Делор'є, бо сам Громадянин був своєю людиною в Арну. А клерк прагнув і собі потрапити в той дім, сподіваючись там завести корисні знайомства. "Коли ж ти поведеш мене туди?" — питав він Фредеріка. Та Арну був заклопотаний справами або лаштувався кудись їхати; а там виявлялося, що то марні заходи, бо звані обіди скоро скінчаться.

Якби потрібно було задля друга ризикнути життям, Фредерік не вагався б. Але, бажаючи показати себе в найвигіднішому світлі, він стежив за своєю мовою, за своїми манерами, костюмом і навіть до "Художнього промислу" з'являвся в бездоганних рукавичках; він боявся, щоб Делор'є у старому чорному фраківі своїм судейським норовом і самовпевненим тоном у розмовах не справив на пані Арну поганого враження, що могло скомпрометувати і його самого, принизивши в її очах. Когось іншого він би узяв з собою, але саме ця людина завдавала б йому в тисячу разів більше клопоту за всіх. Клерк помітив, що він не хоче дотримати обіцянки; Фредерікова мовчанка видавалася йому ще образливішою.

Делор'є хотів би керувати ним у всьому, бачити, як він розвивається в дусі ідеалів їхньої юності, а Фредерікове неробство обурювало його як непослух і зрада. До того ж Фредерік, сповнений думок про пані Арну, часто говорив про її чоловіка, і Делор'є взявся допікати йому, сто разів на день, як маніяк-ідіот, повторюючи наприкінці кожної фрази ім'я Арну. На стук у двері він одказував: "Будь ласка, Арну!" У ресторані він замовляв сир брі "а ля Арну"; а вночі, вдаючи, ніби в нього кошмар, будив друга, волаючи: "Арну! Арну!" Нарешті одного дня доведений до краю Фредерік сказав йому благально:

— Дай мені спокій із тим Арну!

— Ніколи! — відповів клерк.

Він тут, він там! Мов лід, мов жар,

Арну, Арну, Арну!

— Та замовчи! — вигукнув Фредерік, здіймаючи кулаки. І сумирно додав: — Ти ж добре знаєш, що мені тяжко говорити на цю тему.

— О! Прости мене, старий, — мовив Делор'є, низько вклонившись. — Ми будемо зважати на нерви тендітної панночки! Ще раз прости! Тисячу вибачень!

На тім і скінчилися кпини.

Але тижнів через три, якось увечері, він сказав Фредерікові:

— А знаєш, я сьогодні бачив пані Арну!

— Де б то?

— В суді, з адвокатом Баландаром; брюнетка, середнього зросту, правда ж?

Фредерік ствердно кивнув головою. Він чекав, що Делор'є говоритиме про неї. Мовив би той єдине слівце захоплення, він вилив би всю душу, ладен був закохатися в нього; Делор'є мовчав; нарешті Фредерік не витримав і байдуже спитав, що він думає про неї.

Делор'є вважав, що вона "непогана, проте — нічого особливого".

— О! Ти вважаєш? — сказав Фредерік.

Настав серпень, пора складати другий іспит. На загальну думку, двох тижнів було досить, щоб підготуватися. Фредерік не сумнівався в своїх силах, він за одним заходом проковтнув перші чотири книжки Процесуального кодексу, перші три — Уложення про кару, кілька уривків із Кримінального судочинства та частину Цивільного судочинства з примітками пана Понселе. Напередодні іспиту Делор'є засадив його за повторення, що тривало до самого ранку, а щоб використати й останні хвилини, він і далі питав його, вже йдучи вулицею.

Оскільки іспити з різних предметів провадилися одночасно, у дворі збилося багато народу, серед інших — Юссоне та Сізі; коли справа торкалася котрогось із товаришів, на екзамен обов'язково приходили усі. Фредерік надягнув традиційну чорну мантию; тоді разом з іншими трьома студентами, в супроводі цілої юрми, ввійшов він до великої зали, де на вікнах не було фіранок, а попід стінами тяглися лави. Посередині, навколо стола, покритого зеленим сукном, стояли шкіряні стільці. Стіл розмежовував кандидатів та панів екзаменаторів у червоних мантиях, з горностаями через плече, у шапочках, оздоблених золотим галуном.

Фредерік був у кепському становищі, він — передостанній у списку. Відповідаючи на перше запитання — яка різниця між умовою та договором, — він переплутав визначення, але професор, добряга, сказав йому: "Не бентежтеся, ласкавий пане, заспокойтеся!" — потім, поставивши двоє легких запитань, дістав неясну відповідь і, нарешті, перейшов до четвертого. Фредерік був пригнічений таким лихим початком. Делор'є, що сидів серед публіки, подавав йому знаки, мовляв, не все ще втрачено, і друга його відповідь на питання з Кримінального права була цілком задовільна. Та після третього — про таємні заповіти — Фредерікове занепокоєння збільшилося: екзаменатор залишався байдужим, тим часом як Юссоне вже складав руки для

оплесків, а Делор'є раз у раз тільки знижував плечима. Нарешті прийшла черга відповідати на запитання із судочинства! Ішлося про протест із боку третіх осіб. Професор, зачеплений за живе, що доводиться вислуховувати теорії, супротивні його власним, запитав різко:

— Це що, добродію, ваша думка? Як же ви узгоджуєте принцип статті тисяча триста п'ятдесят першої Цивільного кодексу із таким незвичайним способом порушувати позов?

У Фредеріка дуже боліла голова, бо він всю ніч не спав. Сонячний промінь, що пробивався крізь жалюзі, бив йому просто в лице. Стоячи за стільцем і переступаючи з ноги на ногу, він щипав вуса.

— Я чекаю на вашу відповідь! — сказав чоловік у золотистій шапочці. А що Фредеріків жест дратував його, то він додав: — У вусах ви її не знайдете!

Цей сарказм викликав сміх серед слухачів; підлещений професор подобрішав. Він поставив йому ще двоє запитань — про виклик до суду та спрощене судочинство, тоді схилив голову на знак схвалення; прилюдний іспит було закінчено. Фредерік вернувся у вестибюль.

Поки прислужник скидав із нього мантию, щоб зараз же надягнути на іншого, друзі оточили Фредеріка і зовсім збили його з пантелику своїми суперечливими думками про наслідки іспиту. Невдовзі їх оголосили біля входу до зали чийось гучним голосом: "Номеру третьому... дано відстрочку!"

— Зрізався! — сказав Юссоне. — Ходім!

Біля воротарської будки вони зустріли Мартінона, червоного, схвильованого, з усміхненим поглядом і з ореолом перемоги навкруг чола. Він щойно успішно склав останній іспит. Залишалась тільки дисертація. За два тижні він стане ліценціатом. Його сім'я знається з міністром, перед ним одкривається "блискуча кар'єра".

— Цей все-таки тебе обскакав, — сказав Делор'є.

Нема важчого приниження, як бачити бовдура, котрий домігся успіху там, де ти зазнаєш невдачі. Роздратований Фредерік відповів, що йому начхати на те, у нього вищі пориви. А коли Юссоне збирався відійти, Фредерік, одвівши його вбік, сказав:

— У них, звісно, про це ні слова!

Зберегти таємницю було легко, бо Арну на другий день вирушав у подорож по Німеччині.

Увечері, вернувшись додому, клерк помітив у своєму другові чудну переміну: він робив піруети, насвистував, а коли Делор'є здивувався з такого настрою, Фредерік заявив, що він не поїде до матері, а використає канікули для занять.

Узнавши, що Арну виїжджає, він дуже зрадів. Тепер у нього буде змога являтися туди, коли йому заманеться, не боячись жодних перешкод у своїх відвідинах. Певність цілковитої безпеки надасть йому відваги. Нарешті він не буде далеко, не буде відмежований од неї! До Парижа його прикувало щось міцніше від залізного ланцюга, внутрішній голос волав до нього залишитись.

Виникли деякі перешкоди. Він подолав їх, написав матері; найперше він признався

у своєму провалі, спричиненому змінами в програмі, — просто випадковість, несправедливість; та, зрештою, всі великі адвокати (він наводив імена) зрізувалися на екзаменах. Але він розраховує знову тримати їх у грудні. Отож, щоб не марнувати часу, він і в цьому році не поїде додому і просить, крім тих грошей, які висилають йому кожні три місяці, ще двісті франків на вельми корисні заняття з репетитором; усе це було присмачено жалкуваннями, потішаннями, ніжностями та запевненнями в синівській любові.

Пані Моро, що чекала його на другий день, була подвійно вражена. Вона промовчала про синову невдачу і відповіла йому, щоб він "усе-таки приїхав". Фредерік не поступався. Зав'язалася суперечка. А проте під кінець тижня він отримав гроші на три місяці разом із сумою, яка була призначена репетиторові, а насправді пішла на оплату світло-сірих панталон, білого фетрового капелюха й ціпка із золотою головкою.

Коли все те було вже до його послуг, він подумав: "А може, така вигадка личить хіба що перукареві?"

І його посіли великі сумніви.

Щоб вирішити, чи йти йому до пані Арну, він тричі підкидав монету. Всі три рази звістували, що все буде добре. Виходить — це веління долі. Фіакр одвіз його на вулицю Шуазель.

Він жваво піднявся східцями, сіпнув шнурок дзвоника; дзвоник не дзеленькав. Фредерік відчув, що ось-ось зомліє.

Тоді він щосили шарпнув важку китицю червоного шовку. Дзвінок, задзенькавши, поволі стих, і знову — нічирк. Фредерік злякався.

Він притулив до дверей вухо — ні звуку! Потім глянув у замкову шпарку, але нічого не помітив у передпокої, крім двох очеретинок на тлі шпалер з квітчастим візерунком. Він уже збирався вернутися, але передумав. На цей раз легенько постукав. Двері відчинилися, і тут, із розкуйовдженим чубом, багровим лицем і невдоволеним виглядом, на порозі став сам Арну.

— На тобі! Яка чортяка вас принесла? Заходьте!

Він завів його, але не в будуар і не до свого покою, а в їдальню, де на столі стояла пляшка шампанського й два келихи; він уривчасто запитав:

— Ви, любий друже, маєте до мене якусь пильну справу?

— Ба ні! Нічого, нічогісінько! — промимрив юнак, вигадуючи привід для свого візиту.

Нарешті Фредерік сказав, що зайшов довідатись про нього, бо чув од Юссоне, ніби він у Німеччині.

- І не думав про те! — відповів Арну. — Ну й ворона, отой хлопчисько, все чує навиворіт!

Щоб приховати своє спантеличення, Фредерік став походжати по кімнаті. Зачепивши ногою стільця, він скинув парасольку, що лежала на ньому; ручка слонової кості розбилася.

— Боже мій, як жаль! — вигукнув він. — Я зіпсував парасольку пані Арну!

На ці слова торговець підвів голову і якось дивно посміхнувся. Фредерік, користуючись із нагоди, заговорив про пані Арну, спитав:

— Чи можна її побачити?

Виявляється, вона була в своїх рідних краях, у хворої матері.

У нього не вистачило духу запитати, скільки триватиме її відсутність. Він спитав лише, з яких країв пані Арну.

— Із Шартра. Це вас дивує?

— Мене? Ні! Чому? Нітрохи!

Тепер вони не знаходили нічогісінько, про що можна було б говорити. Арну, скрутивши цигарку, ходив навколо столу і відсапувався. Фредерік, прихилившись до груби, озирає стіни, шафу, паркет; і в його пам'яті, точніше, перед очима проходили чарівні образи. Нарешті він пішов.

У передпокої на підлозі валявся зібганий на кульку клаптик газети, Арну підібрав його і, звівшись навшпиньки, запхав у дзвоник, щоб продовжити, як він сам сказав, порушений пообідній відпочинок. Потім, тиснувши Фредерікові руку, попросив:

— Будь ласка, попередьте воротаря, що мене нема вдома. — І люто грюкнув дверима за його спиною.

Фредерік східець по східцю зійшов донизу. Невдача першої спроби відібрала в нього надію на подальший успіх. Настали три місяці нудьги. Занять у нього не було жодних, і неробство ще більше поглиблювало його печаль.

Цілі години споглядав він із висоти свого балкона річку, що линула між сіруватими набережними, почорнілими де-не-де від бруду стічних труб; при березі був пришвартований пліт для прання білизни, де хлоп'ята інколи забавлялися, купаючи в мулистій воді пуделя. Він не обертався ліворуч, у бік Кам'яного мосту біля собору Богоматері та трьох висячих мостів, а завжди втуплював погляд лише на набережну Берестів, на купи старих дерев, схожих на липи біля пристані Монтеро. Вежа св. Якова, Ратуша, церкви св. Гервасія, св. Людовіка, св. Павла височіли прямо навпроти, поміж нагромаджених дахів, а зі сходу, на Липневій колоні, ніби величезна золота зоря, виблискував ангел, тоді як із другого краю небосхилу здіймалася круглою озією блакитна баня Тюільрі. По цей бік, десь за тими спорудами, мав бути будинок пані Арну.

Фредерік вертався в кімнату; він лягав на канапу і поринав у безладні думки — про плани робіт, про те, як йому поводитись, про майбутнє, до якого він поривався. Нарешті, щоб звільнитися від самого себе, виходив надвір.

Він ішов навмання Латинським кварталом, звичайно таким галасливим, а тепер пустельним, бо студенти пороз'їжджалися по домішках. Довгі мури колежів, які, здавалося, ще більше розтягнулися від того безгоміння, набрали ще похмурішого вигляду; чулися лише всілякі шуми мирної буденщини: лопотіли крильми птахи в клітках, скрипів токарний верстат, швець постукував молотком, а лахмітники, проходячи серединою вулиць, даремно кидали на кожне вікно запитливі погляди. В глибині безлюдних кафе, серед повних карафок, позіхали продавщиці; на столах

читалень лежали акуратно розкладені газети; в пральні під поривами теплого вітру коливалась білизна. Вряди-годи він зупинявся перед крамницею букініста; омнібус, проїжджаючи мимо й черкаючи хідник, змушував його обернутися; добравшись до Люксембурзького саду, він далі вже не йшов.

Бувало, надія чимось розважитися вабила його на бульвари. Із темних завулків, де тягнуло сирістю, він виходив на широкі пустельні майдани, осяяні сліпучим сонцем, — лише від пам'ятників падала на бруківку чорна зубчаста тінь. А далі знову починали гуркотіти вози, тягнулися крамниці, і товпища людей приголомшували його, надто по неділях, коли від Бастилії аж до церкви св. Магдалини серед пилюки, серед безугавного гамору котився по асфальту величезний хисткий потік; йому були гидкі ці вульгарні обличчя, безглузді теревені, дурнувате самовдоволення, написане на спітнілих лобах! Але свідомість власної вищості над цими людьми послаблювала втому від такого видовища.

Щодня ходив він до "Художнього промислу" і, щоб дізнатися, коли вернеться пані Арну, дуже докладно розпитував про здоров'я її матері. Відповідь Арну раз у раз була одна й та сама: "Помалу одужує", — дружина з малою має вернутися на тім тижні. Що далі зволікала вона з поверненням, то більшу занепокоєність виказував Фредерік, аж Арну, зворушений таким співчуттям, разів п'ять-шість запрошував його пообідати до ресторану.

За цих тривалих зустрічей сам на сам Фредерік збагнув, що торговець картинами не відзначається великим розумом. Однак Арну міг би помітити його збайдужіння, та воно й слід було якось віддячити йому за люб'язність.

Бажаючи влаштувати все якнайкраще, Фредерік продав лахмітникові за вісімдесят франків усі свої нові костюми і, додавши до виторгу ще сотню з своїх запасів, подався до Арну запросити його на обід. Виявилося, що там Режембар. Вони пішли в ресторан "Три провансальські брати".

Громадянин передусім скинув сюртук і, певний, що приятелі схвалять його дії, склав меню. Хоча він і подався на кухню, щоб особисто переговорити з кухарем, хоча й спускався в льох, знайомий йому в усіх своїх закутках, хоча й викликав господаря ресторану й навіть "нагрів йому чуба", проте явно не вдовольнився ні стравами, ні винами, ні сервіруванням. При кожній новій страві, при кожній новій марці вина, після першого кусника, першого ковтка він кидав виделку чи геть відсував келиха; тоді спирався ліктями на стіл і кричав, що в Парижі неможливо вже й пообідати! Нарешті, не знаючи, яку б йому страву вигадати, Режембар замовив собі "просто" квасолю на прованській олії, яка, хоч і не зовсім удалася, але трохи втихомирила його. Потім у нього зав'язався з лакеєм діалог про колишніх лакеїв у "Провансальських братів": "Що трапилось із Антуаном? А з Еженом? А з Теодором, отим курдуплем, котрий завжди прислужував унизу? Тоді їжа тут була куди вишуканіша, а бургундське — такого вже й не побачиш!"

Далі, в зв'язку з якоюсь спекуляцією Арну, цілком певною, мова пішла про ціни на землю в приміській смузі. Поки що він утрачав на відсотках, бо не хотів ні за яку ціну

продавати. Режембар радив йому одного чоловіка, і обидва, взявши олівці, щось обчислювали до самісінького кінця десерту.

Пити каву пішли в пасаж "Сомон", до кав'ярні, що містилася на антресолях. Фредерік, стоячи, стежив за безконечними партіями на більярді, гравці гамували спрагу незчисленними кухлями пива; він залишався там до півночі, сам не знаючи чого, із слабодухості, з дурного розуму чи в невиразній надії на якусь випадковість, сприятливу для його кохання.

Коли ж він знову побачить її? Фредерік впадав у відчай. Але якось увечері наприкінці листопада Арну сказав йому:

— А знаєте, вчора вернулася дружина!

На другий день, о п'ятій годині, він уже заходив до неї.

Найперше він поздоровив її з одужанням матері, що хворіла так тяжко.

— Та ні. Хто вам таке сказав?

— Арну!

Вона зронила лише легке "а-а!", потім додала, що були серйозні побоювання, але тепер усе минулося.

Пані Арну сиділа біля каміна в глибокому кріслі, оббитому шовком. Він уместився на канапі, тримаючи капелюх на колінах; розмова не в'язалася, господиня не намагалася її пожвавити; він не знаходив приводу заговорити про свої почуття. А коли почав скаржитися, що змушений вивчати крющокодерство, вона сказала: "Авжеж... розумію... позови!" — і схилила голову, несподівано поглинута якимись думками.

Він, жадаючи узнати їх, уже ні про що інше й не думав. Смеркло, тіні погустішали довкруг.

Вона підвелася, збираючись кудись піти, потім знову з'явилася в оксамитовім капелюшку і чорній накидці, облямованій білячим хутром. Він насмілювався запропонувати себе в провозаті.

Вже зовсім стемніло, погода була холодна, а густий затхлий туман оповивав фасади будинків. Фредерік удихав його з насолодою, бо крізь ватяну підкладку відчував форму її ліктя, а її рука в замшевій рукавичці на два гудзики, її маленька ручка, яку хотілося йому вкрити поцілунками, спиралася на його руку. Було слизько, вони йшли, іноді заточуючись, і йому здавалося, ніби їх у хмарах колише вітер.

Поблискування бульварних ліхтарів перенесло його в дійсність. Нагода була сприятлива, треба було спішити. Він вирішив, що тільки-но проминуть вулицю Рішельє, зараз освідчиться в коханні. Аж тут вона зупинилася перед посудною крамницею й сказала:

— От ми й прийшли, дякую вам. До четверга, правда ж, як завжди?

Відновилися обіди, і що частіше він бував у пані Арну, то більшала його знемога.

Споглядання цієї жінки млоїло його, ніби пахощі міцних парфумів. Якась сила проникала в глибини його ества і, беручи гору над усіма почуттями, ставала новою формою буття.

Повії, зустрінуті в світлі газових ліхтарів, співачки, що витягували рулади, наїзничі,

що мчали навскач, піші городянки, гризетки в своїх вікнах — усі жінки нагадували її подобою або різким контрастом. Він дивився на виставлені в крамницях кашемірові тканини, мережива і підвіски з коштовних каменів, уявляючи, як вони облягають її стан, оздоблюють її корсаж, ряхтять вогнем у її чорному волоссі. На лотках квітникарок квіти розпускалися для того, щоб вона, проходячи мимо, могла вибирати їх; виставлені у вітрині взуттєвої крамниці атласні черевички, обшиті лебединим пухом, здавалося, чекали на її ніжки; всі вулиці провадили до її дому; екіпажі на майданах стояли лише для того, щоб можна було приїхати до неї; Париж був пов'язаний з її особою, і все це величезне місто, виповнене стількома голосами, гуділо, як велетенський оркестр, довкола неї.

Коли він приходив у Ботанічний сад, вигляд пальми переносив його в далекі країни. Ось вони подорожують разом на спині верблюда, в шатрі на слоні, в каюті яхти серед блакитного архіпелагу або їдуть поряд на мулах із балабончиками, мули спотикаються в траві об розбиті колони. Часом зупинявся він у Луврі перед давніми полотнами; а що любов переслідувала його і в колишніх віках, то кохана бачилась йому на всіх картинах замість зображених персонажів. Ось вона з високою зачіскою на голові молиться навколішки за свинцевими ґратками вікна. Володарка обох Кастілій чи Фландрії, вона сидить у накрохмалених брижах і затягнутому ліфі з пишними буфами. Або в парчевій сукні, під балдахіном із страусового пір'я, в оточенні сенаторів спускається вона по широчезних порфірових сходах. А іноді він уявляв її в жовтих шовкових шальварах, на подушках, десь у гаремі; і все, що було прекрасного, — мерехтіння зір, мелодія, ритм фрази, контур якогось образу — все те зненацька й непомітно повертало його думки до неї.

Він був упевнений, що всяка спроба зробити її своєю коханкою буде марна.

Якось увечері Дітмер, увійшовши, поцілував її в чоло; Ловаріас зробив те саме і сказав:

— Ви дозволяєте, правда ж? Це право друзів.

Фредерік промурмотів:

— Мені здається, що ми всі друзі?

— Але не всі давні! — підхопила вона.

Це був натяк, що вона заздалегідь відкидає його.

Що ж у такому разі робити? Признатися їй, що він її кохає? Безперечно, вона делікатно відмовить йому, а то й обурено прожене геть! Але він волів би хоч би яке страждання, ніж страшне горе ніколи її не бачити.

Він заздрих талантові піаністів, шрамам солдатів. Він прагнув небезпечної хвороби, сподіваючись таким чином домогтися її уваги.

Одне дивувало його: до Арну він не ревнував; і він не міг собі уявити її інакше, як одягнуною, — такою природною здавалась її сором'язливість, що відсувала її стать у якусь таємничу тінь.

А проте він мріяв про щастя жити з нею, казати їй "ти", без кінця-краю гладити її волосся чи, стоячи перед нею навколішки, обіймати її стан, упиватися її поглядом, у

якому світиться її душа! Для цього потрібно було б перебороти долю; а він, нездатний до дії, проклинаючи Бога і звинувачуючи себе в слабодухості, борсався в лещатах своїх бажань, як той в'язень у камері. Його гнітила безперервна туга. Він годинами сидів нерухомо або ж заливався слізьми; та якось, коли йому не вистачило сил втриматися, Делор'є сказав:

— Ну й що в біса з тобою сталося?

У Фредеріка були розладнані нерви. Делор'є й не повірив би тому. Перед такими муками він відчув, як у ньому пробуджується колишня ніжність, і почав його підбадьорювати. Така людина, як він, і раптом занепадає духом! Яке безглуздя! Ну, хай би в юності, але тепер — це тільки марнування часу.

— Ти зовсім приголомшив мене, мій Фредеріку! Я вимагаю тебе колишнього. Будь, хлопче, яким був досі! Той мені до вподоби! Ну ж, викури люльку, паршивцю! Та візьми себе в руки! Ти ж мене кидаєш у відчай!

— Правда, — сказав Фредерік, — я божеволію!

Клерк вів далі:

— Ага, старий трубадуре, я здогадуюсь, що тебе гнітить. Серденько? Признавайся! Овва! Одну втратимо, чотирьох знайдемо! Не щастить із добропорядними дамами — втішаються з іншими. Хочеш, я познайомлю тебе з жінками? Варто лише сходити в "Альгамбру".

Це були публічні бали, що недавно відкрилися в кінці Єлисейських Полів і зазнали краху в другому ж сезоні, до чого спричинилася розкіш, завчасна для такого ґатунку закладів.

— Кажуть, там весело. Поїдьмо туди! Хочеш, візьми своїх приятелів. Я погоджуюся навіть на Режембара!

Але Фредерік не запросив Громадянина, Делор'є обійшовся без Сенекаля. Вони взяли тільки Юссоне, Сізі та Дюссардье, і фіакр привіз усіх п'ятьох до під'їзду "Альгамбри".

Дві галереї на мавританський штиб рівнобіжно тягнулися праворуч і ліворуч. В глибині навпроти них височів мур будинку, а четвертий бік (де був ресторан) становив загорожу монастиря в готичному стилі з кольоровими шибками. Під захистом шатра, подібного до китайського даху, розташувалась естрада, де грали музиканти; земля довкола була покрита асфальтом, а венецькі ліхтарі, які коливалися на стовпах, здалеку скидалися на вінок різнобарвних огнів над тими, що танцювали. На тумбах то тут, то там стояла кам'яна чаша, з якої били тоненькі струмені води. Серед листя виднілися гіпсові статуї — Геби та купідонів, ще липкі від олійної фарби; а що було багато алей, посипаних яскравим жовтим піском і дбайливо розчищених, сад здавався набагато більшим, ніж насправді.

Студенти походжали зі своїми любками; прикажчики з модних крамниць статечно виступали, хизуючись ціпками; студенти колегів пахкали сигарами; старі кавалери розчісували гребінчиками свої фарбовані бороди; тут були англійці, росіяни, прибульці з Південної Америки, три східні чоловіки в фесках. Лоретки, гризетки, повії

поприходили сюди, сподіваючись знайти благодійника, коханця, золоту монету або й просто задля втіхи потанцювати; і їхні широкі сукні — ясно-зелені, темно-вишневі, фіолетові — мигтіли, маючи серед кущів верболозу та бузку. Чоловіки майже всі були в костюмах із картатої тканини, дехто, незважаючи на прохолодний вечір, у білих панталонах. Засвічували газові ріжки.

Юссоне, завдяки своїм зв'язкам із модними журналами та невеличкими театрами, знав багатьох жінок; він посилав їм рукою поцілунки і час од часу залишав друзів, щоб із котроюсь погомоніти.

Делор'є заздрихав його спритності. Він нахабно причепився до якоїсь високої білявки у нанковій сукні. Вона змріяла його похмурим поглядом і мовила: "Ні, голубе, ти не викликаєш довіри", — та й показала йому спину.

Він знову спробував щастя з опасистою брюнеткою, в якій, видно, не всі були вдома, бо на перше його слово вона схопилася, погрожуючи позвати поліцію, якщо він і далі чіплятиметься. Делор'є силувано засміявся; тоді, наглянувши маленьку жіночку, що сиділа осторонь під ліхтарем, запросив її на кадрили.

Музиканти, поприсідавши на естраді в мавпячих позах, несамовито цигикали й трубили, капельмейстер навісточки машинально одбивав такт. Усі збились у купу й веселилися; стрічки капелюшків порозв'язувались і метлялися по краватках, чоботи заплутувалися в сукнях; усі ритмічно підстрибували; Делор'є пригортав до себе маленьку жіночку і, захоплений шаленством канкану, метався серед танцюристів, неначе величезна маріонетка. Сізі та Дюссардьє і далі прогулювалися; молодий аристократ лорнетував дівчат, проте, не здаючись на підбавлювання прикажчика, не наважувався заговорити з ними, гадаючи, ніби в таких жінок "завжди схований у шафі чоловік із пістолетом, котрий вискакує звідти, щоб змусити вас підписати векселя".

Вони вернулися до Фредеріка. Делор'є вже не танцював; і коли всі міркували, як завершити вечір, Юссоне раптом вигукнув:

— О! Маркіза д'Амаегі!

Це була бліда жінка з кирпатим носом, у мітенках по самі лікті, з довгими чорними локонами, що звисали на щоки, немов собачі вуха. Юссоне мовив до неї:

— От би влаштувати нам у тебе невеличкий бенкет, східний раут. Постарайся зібрати декого з подруг для цих французьких лицарів. Ну, що тебе стримує? Може, чекаєш на свого гідальго?

Андалуска нерішуче похнюпила голову; знаючи аж ніяк не розкішний спосіб життя свого приятеля, вона побоювалась, як би їй не довелося самій розраховуватися за наїдки та напої. Коли ж вона натякнула про гроші, Сізі запропонував п'ять наполеондорів — усе, що знайшлося в його гаманці; справу було залагоджено. Але Фредерік уже зник.

Йому нібито почувся голос Арну; він, помітивши жіночий капелюшок, метнувся вбік за боскетовий кущ.

Мадмуазель Ватназ була наодинці з Арну.

— Даруйте! Я вам не завадив?

— Аж ніяк! — одказав торговець.

З останніх слів їхньої розмови Фредерік зрозумів, що Арну примчав у "Альгамбру" поговорити з мадмуазель Ватназ про невідкладну справу і, видно, був не зовсім спокійний, бо запитав її з тривожним виглядом:

— Ви цілком певні?

— Цілком певна! Вас люблять! О, що за людина!

І вона надулася на нього, випнувши товсті губи, майже кривавого кольору — такі вони були наквацьовані. Зате вона мала чудові очі, карі, із золотими іскорками в зіницях, розумні, сповнені любові й чуттєвості. Вони, як лампади, освічували її жовтаве, худе обличчя. Арну ніби втішався з її непривітності. Він нахилився до неї і сказав:

— Ви така гарненька, поцілуйте мене!

Вона взяла його за вуха й поцілувала в чоло.

В цю мить танці припинилися, й на місце капельмейстера з'явився красивий юнак, занадто огрядний, з білим, як віск, обличчям. У нього було довге чорне волосся, до плечей, як у Христа, лазурова оксамитова жилетка, гаптована великим пальмовим віттям, бундючний, мов у павича, і дурнуватий, ніби в індика, вигляд; віддавши уклін публіці, він заспівав пісеньку. В ній селянин розповідав про свою мандрівку до столиці; артист співав нижньонормандською говіркою, вдаючи п'яного, а після приспіву:

Сміх і танці й дивовижа

В тій злиденності Парижа! —

щоразу розлягалось тупотіння, як вияв безмірного захоплення публіки. Дельмас, майстер "виразного співу", був занадто спритний, щоб дати тому захопленню охолонути. Йому швиденько піднесли гітару, і він жалібно проворкував романс під назвою "Брат албанки".

Слова нагадували Фредерікові пісню, яку співав на пароплаві між двома колісними кожухами арфіст у лахмітті. Його погляд мимохіть зупинявся на подолі сукні, що метлялася перед ним. Після кожного куплета йшла тривала пауза, і легіт вітерцю між деревами здавався гомоном хвиль.

Мадмуазель Ватназ, розхиливши гілки вовчих ягід, що заслоняли естраду, пильно розглядала співака; її ніздрі роздimalися, очі примружились, і вона ніби поринула в зосереджену втіху.

— Прекрасно! — сказав Арну. — Тепер я розумію, що вас привело цього вечора в "Альгамбру"! Вам, голубонько моя, подобається Дельмас.

Вона не хотіла признаватися.

— Ох, яка сором'язливість! — І, показуючи на Фредеріка, додав: — А може, то задля нього? Ви промахнулися. Нема хлопця скромнішого!

Решта, шукаючи свого приятеля, ввійшли й собі в зелену альтанку. Юссоне познайомив їх. Арну запропонував усім сигари й почастував компанію шербетом.

Мадмуазель Ватназ, побачивши Дюссардье, почервоніла. Вона невдовзі встала й подала йому руку.

— Ви мене не впізнаєте, пане Огюсте?

— Звідкіля ви її знаєте? — спитав Фредерік.

— Ми разом служили в одній крамниці, — відповів той.

Сізі смикнув його за рукав, і вони вийшли; ледве встигли вони піти, як мадмуазель Ватназ стала вихваляти характер Дюссардье. Вона навіть додала, що він "обдарований незвичайним серцем".

Далі мова перейшла на Дельмаса, що завдяки своїй міміці мав би успіх і в театрі; й почалася суперечка, в якій згадувалися мішма Шекспір, цензура, стиль, народ, виручка театру Порт Сен-Мартен, Александр Дюма, Віктор Гюґо та Дюмерсан. Арну був знайомий з кількома знаменитими актрисами; молоді люди нахилилися до нього, щоб краще чути. Але гуркіт музики покривав його слова; а тільки-но закінчувались польки чи кадрили, усі кидалися до столиків, підкликали офіціанта, сміялися; в гушавині листя бахкали затички від пляшок пива, газованого лимонаду; жіноцтво кудкудакало, наче кури; траплялося, двоє панків хапали один одного за барки; було затримано злодія.

Музиканти заграли галоп, і пари наповнили алеї. Захекані, з почервонілими й усміхненими лицами, вони мчали у вихорі так, що аж сукні й фалди сюртуків розліталися в боки; дедалі гучніше ревли тромбони, темп прискорювався; за середньовічною монастирською огорожею почувся тріск; то розривалися ракети; закружеляли сонця; смарагдове сяйво бенгальських вогнів на одну хвилину освітило сад, і при згасанні останньої ракети натовп глибоко зітхнув.

Розходилися повільно. В повітрі плавала хмарка порохового диму. Фредерік і Делор'є крок за кроком посувалися в юрбі, як раптом перед ними постало видовище: Мартінон допоминався здачі біля вішалки, де зберігалися парасольки; він супроводив якусь роки п'ятдесяти, негарну, пишно зодягнену даму, представницю невідомо якого суспільного прошарку.

— Цей жевжик, — сказав Делор'є, — не такий собі простак, як можна гадати. А де ж Сізі?

Дюссардье показав на шиночок, в якому вони побачили нащадка лицарів за чашею пуншу в товаристві рожевого капелюшика.

Юссоне, що кудись був зник хвилин п'ять тому, з'явився знову.

Молода дівчина, яка спиралась на його руку, голосно називала його "мій котик".

— Ну, годі! — осмикнув він дівчину. — Перестань! Непристойно на людях! Краще називай мене віконтом! Це буде вишукано, як за Людовіка Тринадцятого, за часів, коли ходили в м'яких чоботях, це мені до вподоби. Так, мої любі, ось моя давня пасія! Миле дівча, правда ж?

Він узяв її за підборіддя.

— Привітай цих панів! Це сини перів Франції! Я вожу з ними знайомство, щоб мене призначили послом!

— Який ви жартівник! — зітхнула мадмуазель Ватназ.

Вона попросила Дюссардье провести її додому.

Арну подивився їй услід, потім повернувся до Фредеріка:

— Подобається вам ця Ватназ? Зрештою, ви в таких ділах невідверті! Гадаю, ви

приховуєте свої захоплення?

Фредерік, геть побліднувши, став присягатися, що нічого не приховує.

— Таж невідомо, чи маєте ви коханку, — провадив Арну.

Фредерікові хотілося назвати наздогад абияке ім'я. Та все це могли переповісти їй. Він одказав, що справді в нього немає коханки.

Торговець покартав його за це.

— Сьогодні ввечері вам трапилася добра нагода! Кожен вертається звідціль з жінкою. Чому ж ви не зробили, як інші?

— А ви? — сказав Фредерік, не стерпівши такого чіпляння.

— О! Я, мій любий! Тут є різниця! Я ж вертаюся до власної жінки!

Він покликав кабріолет і зник.

Приятелі подалися пішки. Віяв східний вітерець. Обидва мовчали. Делор'є шкодував, що не "блиснув" перед видавцем журналу, а Фредерік поринув у тугу. Нарешті він зауважив, що бал видався йому безглуздом.

— А хто винен? Якби ж ти не покидав нас для свого Арну!

— Ет! Усе, що б я не затіяв, було б зовсім ні до чого!

Але в клерка були свої теорії. Щоб чогось домогтися, досить лише сильно захотіти.

— Однак сам ти щойно...

— Чхати я хотів на те! — вихопився Делор'є, обриваючи натяк. — Стану я зв'язуватися з бабами!

І він заходився викривати їхню манірність, їхню тупість; одне слово, вони йому осоружні.

— Та не хизуйся! — сказав Фредерік. Делор'є замовк. Потім раптом запропонував:

— Хочеш, ідем у заклад на сто франків, що я вкоськаю першу-ліпшу?

— Згода!

Першою трапилась їм брудна жебрачка, і вони стали втрачати надію, як раптом посеред вулиці Ріволі побачили високу дівчину з пакуночком у руці.

Делор'є підійшов до неї під арками. Вона метнулася в бік Тюїльрі й невдовзі вийшла на площу Каруселі, оглядаючись праворуч і ліворуч. Потім кинулась за фіакром; Делор'є наздогнав її. Він ішов поруч неї й розмовляв, красномовно жестикулюючи. Нарешті вона взяла його під руку, і вони попростували вздовж набережних. Дійшовши до Шатле, вони хвилини двадцять походжали туди-сюди по тротуару, немов два матроси на вахті. Та ось вони перейшли Банківський міст, перетяли Квітковий базар і опинилися на Наполеонівській набережній. Фредерік слідом за ними ввійшов у під'їзд. Делор'є натякнув, що він їм заважатиме і йому залишається тільки піти за їхнім прикладом.

— Скільки там у тебе залишилося?

— Дві монети по сто су!

— Цього досить! На добраніч!

Фредеріка опанував той подив, який відчуваєш, побачивши, що жарт вийшов на користь. "Він глузує з мене, — подумав Фредерік. — А що, коли я піднімусь?" Делор'є,

чого доброго, подумає, що він заздрить його амурній пригоді? "Начебто я сам не знаю любові, та ще стократ незвичайнішої, шляхетнішої й щирішої!" Його охопила якась лють. Він опинився біля під'їзду пані Арну.

Жодне вікно її помешкання не виходило на вулицю. Проте він зупинився і втупився поглядом у фасад, так ніби міг пробитися ним крізь мур. Зараз вона, мабуть, спочиває, безтурботна, як сонна квітка; її прекрасне чорне волосся розмаялось на мереживі подушки, уста напіврозтулені, рука підкладена під голову.

Йому привиділась і голова Арну. Він відійшов геть, щоб уникнути такого видіння.

На думку йому спала порада Делор'є, і він жахнувся. Тоді він повернув назад і довго тинявся по вулицях.

Коли назустріч наближався якийсь пішоходець, Фредерік намагався роздивитися його лице. Часом промінь світла ковзав у нього під ногами, окреслював на гладенькій бруківці величезну дугу, і з темряви виринав якийсь чоловік з кошиком на спині і ліхтарем у руках. Вітер шарпав десь на дашку димаря обірвану бляху; звідкись долинали далекі звуки, що мішалися з шумом у нього в голові, і тоді здавалося, ніби в повітрі невиразно лунає ритурнель кадрилі. Швидка хода підтримувала відчуття хмелю; він опинився на мосту Згоди.

Тут йому пригадався інший вечір — тієї зими, коли, повертаючись од неї після першого візиту, він змушений був зупинитися — так сильно калатало сповнене надій серце. Тепер усі ті надії померли.

По небу мчали темні хмари, затягуючи місяць. Фредерік дивився на нього і думав про безмежні простори, про нікчемність життя, про марноту всього. Починало дніти; у нього цокотіли зуби; і, напівсонний, змоклий од туману, весь у сльозах, він запитав сам себе, чому б не покласти всьому край. Досить зробити лише один рух! Він гнувсь під тягарем голови, вже бачив свій труп, що пливе на воді; Фредерік нахилився. Парапет був заширокий, і лише з утоми він не спробував перестрибнути через нього.

Його опанував страх. Він вернувся на бульвари й опустився на лаву. Розбудили його поліцейські, певні, що він "гульнув".

Підвівшись, Фредерік знову пішов. Оскільки він уже добре зголоднів, а ресторани були ще позачинювані, довелося йому поснідати в харчевні Критого ринку. Потім, зімркувавши, що ще надто рано, він до чверті на дев'яту тинявся довкола Ратуші.

Делор'є давно вже спровадив свою кралю; він сидів за столом посеред кімнати й писав. Близько четвертої години з'явився пан Сізі.

Завдяки Дюссард'є він напередодні ввечері зав'язав розмову з однією дамою й навіть одвіз її в екіпажі разом з її чоловіком аж додому, де вона призначила йому побачення. Він щойно звідти. Її там ніхто не знає!

— Чим же я можу в тім зарадити? — спитав Фредерік.

Тоді дворянин почав здалеку; він теревенив про мадмуазель Ватназ, про андалуску та всіх інших. Кінець кінцем, потоптавшись довкола, він сказав про мету свого візиту: покладаючись на стриманість друга, він прийшов просити його допомогти в одній спробі, по якій зможе остаточно вважати себе за мужчину; Фредерік не відмовив. Він

розповів цю історію Делор'є, приховавши тільки те, що стосувалося його особисто.

Клерк вважав, що тепер він "дав собі цілковитий лад". Таке шанобливе ставлення до його напучування ще більше підняло йому настрій.

Саме своїм веселим гумором спокусив він із першої зустрічі панну Клеманс Давіу, гаптувальницю золотом військових мундирів, найсумирніше в світі створіння, струнке, як очеретина, з великими блакитними очима, завжди здивованими. Клерк надуживав її довір'ям — аж до того, що запевнював, ніби його нагороджено орденом; залишаючись із нею наодинці, він прикрашував свого сюртука червоною стрічкою, але утримувався од того на людях, мовляв, не хочеться принижувати свого патрона. Зрештою, він держав її на певній відстані, дозволяв голубити себе, немов якийсь паша, і жартома називав її "дочка народу". Щоразу вона приносила йому пучечок фіалок. Фредерік не хотів би такого кохання.

Проте, коли вони під руку йшли обідати до Пенсона чи Барію в окремий кабінет, його обіймала якась дивна туга. Фредерік не підозрівав, яких він страждань завдавав Делор'є впродовж усього року, щочетверга, коли чистив собі нігті перед тим, як іти обідати на вулицю Шуазель!

Якось увечері, стоячи в себе на балконі й дивлячись їм услід, він помітив удалині, на Аркольському мосту, Юссоне. Той знаками став його звати, а коли Фредерік зійшов із п'ятого поверху, сказав:

— Справа ось яка: в суботу, двадцять четвертого, іменини пані Арну.

— Що? Так її зовуть Марія!

— І Анжела. Це не має значення. Святкуватимуть у них на дачі, в Сен-Клу; мені доручено повідомити вас. О третій годині біля редакції на вас чекатиме екіпаж. Отже, домовились! Даруйте, що потурбував. Спішу — в мене багато справ!

Тільки-но Фредерік вернувся, воротар подав йому листа:

"Пан і пані Дамбрез просять пана Ф. Моро зробити їм честь — завітати на обід у суботу, 24 цього місяця. Звольте відповісти".

"Надто пізно", — подумав він.

Проте він показав листа Делор'є. Той вигукнув:

— Ага! Нарешті! Але ти нібито незадоволений? Чому?

Фредерік після деякого вагання сказав, що на цей день він дістав інше запрошення.

— Зроби мені приємність — начхай на вулицю Шуазель! Кинь оті дурощі! Якщо ти соромишся, я напишу за тебе відповідь.

І клерк у третій особі написав, що запрошення прийнято.

Знаючи світ лише крізь лихоманку власних жадань, Делор'є уявляв його як штучний витвір, що діє за математичними законами. Званий обід, зустріч із впливовою особою, усмішка вродливої жінки могли викликати низку вчинків, які впливають один із одного, і мати величезні наслідки. Деякі паризькі салони були, на його думку, машинами; вони приймають сирий матеріал і, переробивши його, надають стократ більшої вартості. Він вірив, що трапляються куртизанки, котрі дають поради й дипломатам, вірив у вигідні шлюби, укладені за допомогою інтриг, у геніальних

каторжників, у випадковість, покірну сильній руці. Нарешті, він вважав знайомство з Дамбрезами таким корисним і говорив так красномовно, що Фредерік уже не знав, яку прийняти ухвалу.

В кожному випадку, якщо пані Арну іменинниця, він повинен подбати про подарунок для неї; він, звісно, подумав про парасольку, бо хотілося загладити свою незграбність. І саме трапилась йому китайська парасолька сизого шовку, з різьбленою ручкою слонової кості. Але ж вона коштувала сто сімдесят п'ять франків, а Фредерік не мав жодного су, жив навіть у борг, очікуючи грошей, що їх висилали йому кожні три місяці. Проте він конче хотів купити її, і хоч йому те було бридко, звернувся до Делор'є.

Делор'є відповів, що в нього нема грошей.

— Мені потрібно, — сказав Фредерік, — дуже потрібно!

А коли Делор'є і вдруге вибачився, він утратив терпіння:

— Ти міг би інколи...

— Що?

— Нічого!

Клерк зрозумів. Він узяв із свого припасу потрібну суму і, відраховуючи монету по монеті, сказав:

— Розписки не вимагаю, бо живу твоїм коштом!

Фредерік кинувся йому на шию, палко запевнюючи в сердечній дружбі. Делор'є залишався холодний. Другого дня він помітив на роялі парасольку.

— А! Он навіть гроші!

— Я, мабуть, верну її, — легкодухо відповів Фредерік.

Прислужився йому випадок: увечері дістав він листа з жалобною облямівкою, в якому пані Дамбрез, сповіщаючи про дядькову смерть, просила його вибачити, що змушена відкласти приємність із ним познайомитися.

Близько другої години Фредерік прийшов до редакції газети. Замість чекати на нього і везти в своїм екіпажі, Арну виїхав ще напередодні, бо йому кортіло подихати свіжим повітрям.

Щороку, з появою перших листочків, рано-вранці вирушав він на кілька днів підряд за місто, робив тривалі прогулянки по ланах, пив молоко на фермах, жартував із селянками, розпитував про види на врожай і привозив із собою в носовій хусточці пучки салату. Нарешті він здійснив давню мрію — купив дачу.

Поки Фредерік розмовляв із прикажчиком, надійшла мадмуазель Ватназ і дуже розчарувалася, що не застала Арну. Він, певно, затримається там іще днів на два. Прикажчик радив їй "поїхати туди"; вона не могла поїхати, а написати листа боялась: раптом він десь пропаде! Фредерік брався передати його до рук. Вона швиденько написала цидулку і попросила вручити її без свідків.

Через сорок хвилин він був у Сен-Клу.

Будинок стояв на схилі горба, кроків сто від мосту. Садову огорожу ховали два ряди тополь, широкий моріжок спускався до самого берега річки. Ґратчаста хвіртка була відчинена, і Фредерік зайшов.

Арну, простягшись на траві, бавився з котенятами. Ця розвага, видно, поглинула його цілком. Лист мадмуазель Ватназ похитнув його спокійну рівновагу.

— Хай йому чорт! Яка прикрість! Вона має рацію: доведеться їхати.

Тоді, засунувши послання в кишеню, він зробив собі приємність похвалитися своїм володінням. Він показав гостеві все: стайню, хлів, кухню. Вітальня була праворуч; за вікнами, що виходили в бік Парижа, тягнувся трельяж, повитий ломиносом. Раптом у них над головою розляглися рулади: пані Арну, гадаючи, що вона одна вдома, розважалася співами. Вона брала гами, трелі, арпеджію. Довгі ноти, здавалося, зависали в повітрі, інші стрімко падали, неначе бризки водоспаду, і голос її, проникаючи крізь жалюзі, розривав глибоку тишу й линув у блакитне небо.

Нараз вона замовкла: прийшли сусіди, подружжя Удрі.

Потім вона сама з'явилася на ґанку, а коли ступала по східцях, Фредерік побачив її ногу. Пані Арну була в одкритих черевичках бронзової шкіри з трьома перехресними ремінцями, що золотою решіткою окреслювались на тлі панчохи.

Над'їхали гості. Крім адвоката Лефошера, все це були завсідники четвергів. Кожен приніс якийсь подарунок: Дітмер — сирійський шарф, Розенвальд — альбом романсів, Бюр'є — акварель, Сомбаз — карикатуру на самого себе, а Пеллерен — рисунок вуглем, на якому зображено було щось ніби танець смерті, огидну фантазію, річ пересічну. Юссоне взагалі нічого не подарував.

Фредерік виждав і після всіх підніс їй свого подарунка.

Вона щиро подякувала. Тоді він мовив:

— Але ж... це майже борг! Я був такий лихий на себе...

— За що? — спитала вона. — Не розумію!

— До столу! — втрутився Арну і вхопив його під руку; потім шепнув на вухо: "Ну ж ви й недотепа!"

Ніщо не виглядало приємніше за їдальню, пофарбовану під колір зеленої води. На одному з її кінців кам'яна німфа занурювала кінчик ноги у басейн, що мав форму мушлі. Крізь одчинене вікно було видно весь сад із довгим моріжком, обіч якого височіла стара шотландська сосна, більше як наполовину всохла; клумби були насипані неоднакової висоти; за річкою широким півколом розлягалися Булонський ліс, Нейї, Севр, Медон. За решіткою, просто навпроти, мчав по воді вітрильний човен.

Спершу говорили про цей краєвид, потім про пейзаж взагалі, і суперечки ще тільки починалися, коли Арну звелів служникові запрягти о пів на десяту коней у кабріолет. Лист од касира кликав його до міста.

— Хочеш, я поїду з тобою? — сказала пані Арну.

— Авжеж! — І він віддав їй низький уклін. — Ви ж знаєте, добродійко, що без вас я жити не можу.

Всі почали її вітати, що вона має такого милого чоловіка.

— О! Та я ж не сама! — лагідно зауважила пані Арну, киваючи на дочку.

Тоді знову мова перекинулась на малярство, заговорили про картину Рюїсдаля, на якій Арну сподівався заробити значну суму, і Пеллерен спитав його, чи правда, нібито

горезвісний Саул Матіас минулого місяця приїжджав із Лондона і пропонував за неї двадцять три тисячі франків.

— Щонайчистісінька правда! — І Арну обернувся до Фредеріка: — Це саме той добродій, з яким я того вечора був в "Альгамбрі", не з власної волі, запевняю вас, — ті англійці нітрохи не цікаві!

Фредерік, підозрюючи в листі мадмуазель Ватназ якусь амурну історію, дивувався легкості, з якою статечний Арну знайшов пристойний привід, щоб утекти в місто, але ця нова брехня, зовсім непотрібна, змусила його вирячити очі.

Торговець спитав із невинним виглядом:

— А як звати отого високого юнака, вашого приятеля?

— Делор'є, — не задумуючись відповів Фредерік.

І, щоб загладити вину, яку він відчував перед клерком, почав вихваляти його неабиякий розум.

— Справді? А з вигляду він не такий молодець, як той, другий, прикажчик із транспортної контори.

Фредерік уже проклинав Дюссардье: чого доброго, вона подумає, що він водиться з простолюдом.

Потім пішла мова про оздоблення столиці, про нові квартали, і стариган Удрі в числі великих ділків назвав пана Дамбреза.

Фредерік, користуючись нагодою показати себе з вигідного боку, сказав, що він знайомий із Дамбрезом. Але Пеллерен вдався тут до філіппік проти крамарів: гендлюють вони свічками чи грішми, різниці між ними він не бачить. Далі Розенвальд і Бюр'є почали міркувати про порцеляну; Арну розмовляв із пані Удрі про садівництво; Сомбаз, веселун старого гарту, втішався тим, що кепкував із її чоловіка, називаючи його Одрі, йменням актора, потім заявив, що він, певно, нащадок Удрі, рисувальника собак, бо на лобі в нього помітна ґуля цих тварин. Він навіть захотів помацати його череп, але той не давався, бо носив перуку; і десерт завершився вибухами реготу.

Коли в саду під липами випили кави, покурили і кілька разів пройшлися по доріжках, усе товариство рушило погуляти вздовж річки.

Зупинилися біля рибалки, який чистив у своїм наметі вугрів. Мадмуазель Марта захотіла на них подивитися. Рибалка висипав їх на траву; дівчинка, впавши на коліна, почала їх ловити; вона і сміялася з утіхи, й покрикувала з ляку. Всі вугри порозповзалися. Арну заплатив за них.

Потім спало йому на думку покататися на човні.

З одного боку обрій почав бліднути, тоді як з другого затягувала небо широка оранжева заслона, все більше червоніючи над вершинами горбів, що вже стали зовсім чорні. Пані Арну сиділа на великому камені, спиною до заграви цієї пожежі. Інші тинялися тут і там; Юссоне, що стояв унизу на самому березі, пускав по воді камінці.

Повернувся Арну, він роздобув старого човна і, незважаючи на застереження наймудріших, посадив у нього гостей. Човен почав тонути, довелося висадитись.

У вітальні, обтягнутій ситцем, уже горіли в кришталевих жирандолях свічки.

Старенька Удрі любісінько задрімала в кріслі, інші слухали пана Лефощера, що розводився про знаменитості адвокатури. Пані Арну стояла самотньо біля вікна; Фредерік підійшов до неї.

Вони говорили про те саме, що й решта. Вона захоплювалась ораторами, а він віддавав перевагу славі письменника. Але ж, мабуть, вела вона далі, відчуваєш більшу насолоду, коли впливаєш на юрбу безпосередньо, коли бачиш, як передаються їй усі почуття твоєї душі. Така втіха не вабить Фредеріка — у нього нема честолобства.

— Хіба? Чому б то? — мовила вона. — Трохи честолобства треба мати.

Вони стояли при вікні одне біля одного. Перед ними простиралася ніч, як безмежне темне покривало в срібних цятах. Вперше вони говорили не про абиякі речі. Він навіть узнав, що їй не подобається, а що захоплює; є деякі запахи, для неї болісні, її цікавили історичні книжки, вона вірила в сни.

Він порушив тему кохання. У ній будили співчуття ті страждання, що їх завдає пристрасть, а нице лукавство обурювало її; ця душевна відвертість так пасувала правильним рисам її прекрасного обличчя, що здавалося, ніби між ними є певна взаємозалежність.

Іноді вона всміхалася, на мить зупиняючи на ньому свій погляд. Тоді він відчував, як цей погляд проникає йому в душу, неначе яскраве сонячне проміння, що до самого дна пронизує воду. Він кохав її без якоїсь потаємної думки, не сподіваючись на взаємність, кохав до нестями; і в цьому німому захопленні, схожому на порив удячності, йому хотілось би вкрити її чоло зливою поцілунків. Тим часом якась внутрішня сила ніби підіймала його над самим собою; то було прагнення самопожертви, потреба негайно довести свою відданість, прагнення тим сильніше, що він не міг його вгамувати.

Він не поїхав разом з іншими гостями, Юссоне також. Вони мали повертатися в екіпажі; кабріолет уже стояв біля ґанку, коли Арну пішов до саду нарвати троянд. Він зв'язав букет ниткою; а що стебла були завдовжки неоднакові, він подлубався в кишені, повній всіляких папірців, витяг одного навмання, загорнув квіти, скріпив їх грубою шпилькою і розчулено підніс дружині.

— На, моя дорога, і вибач, що я забув про тебе!

Вона скрикнула: шпилька, недбало ввіткнута, уколола її, і вона пішла до себе в спальню. На неї очікували з чверть години. Нарешті вона вийшла, підхопила Марту і швидко сіла в екіпаж.

— А букет? — спитав Арну.

— Ні, ні! Не варто про нього турбуватися.

Фредерік кинувся за квітами; вона гукнула навздогін:

— Він мені не потрібний!

Але він хутенько приніс букет і сказав, що знову загорнув його в папір, бо квіти валялися долі. Вона засунула їх за шкіряний фартух навпроти сидіння, й екіпаж рушив.

Фредерік, сидячи поруч неї, помітив, що вона страшенно тремтить. Згодом, коли переїхали міст, Арну повернув ліворуч.

— Та ні! Ти помилився! — гукнула вона. — Треба праворуч!

Видно, вона була роздратована; все її хвилювало. Нарешті, коли Марта заплющила очі, вона витягла букет і кинула його за дверці, тоді, схопивши Фредеріка за рукав, другою рукою подала йому знак більше не говорити про це. По тому приклала до уст носову хусточку і вже не рухалась.

Два їхні супутники, які сиділи на передку, розмовляли про друкарню, про передплатників. Арну, неуважно правлячи, серед Булонського лісу збився з дороги. Далі їхали якимись вузькими алеями. Кінь ішов ступою; гілля дерев черкало відкидний верх екіпажа. В темряві Фредерік нічого не бачив, крім очей пані Арну; Марта лежала в неї на колінах, і він підтримував її голову.

— Ви вже втомилися тримати її! — сказала мати.

— Ні! О, ні!

Повільно підіймалися хмари куряви; проїжджали Отейль; всі будинки були вже позачинювані; то тут, то там ліхтар освітлював ріг муру, а далі знову поринали в темряву; раптом Фредерік помітив, що вона плаче.

Що це — докори сумління? Якесь бажання? Ця печаль, причини якої він не знав, непокоїла його, як щось таке, що торкалося його самого; тепер між ними виник новий зв'язок, певна спілка; він спитав її якомога ласкавіше:

— Ви недобре почуваетесь?

— Так, трошки, — відповіла вона.

Екіпаж котився, і жимолость та бузок, простягши віття за садові паркани, сповнювали ніч млосними пахощами. Рясні оборки її сукні закривали йому ноги. Фредерікові здавалося, що дівчинка, яка лежала між ними, зв'язує його зі всім її еством. Він нахилився до малої й, відгорнувши її гарне темне волосся, легенько поцілував чоло.

— Ви добрий! — сказала пані Арну.

— Чому ви так думаєте?

— Бо ви любите дітей.

— Не всіх!

Він більше нічого не сказав, лише простягнув до неї ліву руку й широко відкрив долоню, гадаючи, що й вона зробить те саме і їхні руки зустрінуться; потім йому стало ніяково, і він прийняв руку.

Незабаром вибралися на бруківку. Екіпаж поїхав швидше; газових ріжків ставало густіше — це був Париж. Перед будинком морського міністерства Юссоне зіскочив із передка. Фредерік вийшов із екіпажа тільки тоді, коли заїхали в двір; він притаївся за рогом вулиці Шуазель і незабаром помітив Арну, що повільно йшов у напрямі бульварів.

З наступного дня Фредерік на повну силу взявся до роботи.

Він бачив себе в залі суду зимового вечора, коли промова оборонця наближається до кінця, коли обличчя присяжних бліді, і під натиском збуреного натовпу тріщать перегородки; він промовляє вже чотири години, підсумовує всі свої доводи, висуває нові і з кожною фразою, з кожним словом, з кожним жестом чує, як ніж гільйотини,

вже завислий над обвинуваченим, підіймається дедалі вище; потім бачив себе на трибуні палати депутатів, він — оратор, на чийх устах порятунк усього народу; він топить супротивників своїми риторичними фігурами, розчавлює однією відповіддю; в голосі його чуються і громи, і музичні інтонації, іронія, пафос, гнів, велич. Вона також там, де у натовпі, вона ховає під вуаллю сльози захоплення; потім вони зустрічаються; і вже ні розчарування, ні наклепи, ні образи не обходитимуть його, якщо вона скаже: "Ох, як чудово!" — і проведе по його чолю своїми ніжними пальчиками.

Ці образи, як маяки, сяяли на його життєвому обрії. Його збуджений розум став гнучкіший і міцніший. До серпня він замкнувся в себе вдома і склав останній іспит.

Делор'є, що на превелику силу підтягував його знову до другого іспиту в кінці грудня і до третього — в лютому, дивувався з його запалу. Ожили колишні надії. Через десять років Фредерік повинен стати депутатом, через п'ятнадцять — міністром. А чому ж ні? З його спадщиною, яка йому швидко дістанеться, він зможе спершу заснувати газету; це буде початком; а далі час покаже. Що стосується його, Делор'є, то він, як і раніше, мріяв про кафедру на юридичному факультеті і свою докторську дисертацію захистив так успішно, що заслужив похвали професорів.

Через три дні після нього Фредерік захистив свою. Перед від'їздом на канікули він вирішив улаштувати пікнік і тим самим завершити суботні збіговиська.

На тій гулянці в нього піднявся настрій. Пані Арну тепер була у своєї матері в Шартрі. Але незабаром він із нею зустрінеся знову і кінець кінцем стане її кохаником.

Делор'є, саме цього дня допущений до ораторських вправ на набережній Орсе, виголосив промову, що була зустрінена гучними оплесками. Хоча звичайно стриманий, цього разу він підпив і за десертом сказав Дюссардье:

— Ти — людина чесна! Коли я розбагатію, зроблю тебе своїм управителем.

Всі були щасливі. Сізі не думав закінчувати курсу; Мартінон для дальшого придбання досвіду збирався в провінцію, де його буде призначено помічником прокурора; у Пеллерена були наміри взятися до великої картини на тему "Геній революції"; Юссоне на тім тижні мав читати директорів театру Відпочинок сюжет п'єси і в успіхові не сумнівався.

— Побудову драми буде схвалено! Пристрасті — досить я вже третій, щоб на них розумітися; а що стосується дотепності — то це мій фах!

Він підстрибнув, став на руки й кілька разів пройшов навколо стола.

Ця хлоп'яча витівка не розвеселила Сенекаля. З пансіону, де він служив, його витурили за те, що він одлупцював якогось дворянського синка. Терплячи все більші злидні, він винуватив у тім суспільний лад, проклинав багачів; свої почуття він виливав перед Режембаром, дедалі більше розчарованим, засмученим, вередливим. Громадянин удався тепер до бюджетних справ і звинувачував камарилью в тому, що вона втрачає в Алжирі мільйони.

Він не міг заснути, не зазирнувши в шиночок "Александр", тому й зник іще об

одинадцятій. Решта розійшлися пізніше; прощаючись із Юссоне, Фредерік дізнався від нього, що пані Арну мала вернутися напередодні.

Він подався в контору диліжансів замінити квитка, щоб виїхати на день пізніше, і годині о шостій вечора прийшов до неї. Повернення її, сказав воротар, відкладено на тиждень. Фредерік пообідав на самоті, а потім тинявся по бульварах.

Над дахами простиралися довгі, мов шарфи, рожеві хмари; починали піднімати навіси над вітринами крамниць; із поливних бочок бризнула на пилюку вода, несподівана свіжість мішалася з пахощами кав'ярень, крізь одчинені двері яких було видно серед срібла й позолоти цілі снопи квітів, що відбивалися в високих дзеркалах. Повільно рухалась юрба. Стоячи групами, розмовляли на тротуарах чоловіки; проходили жінки, і в очах їхніх була млість, а на обличчях та блідість камелій, якої надає знемога від великої спеки. Щось неосяжне було розлите в повітрі, оповивало будинки. Ніколи Париж не видавався Фредерікові таким чудовим. Він бачив у майбутньому лише нескінченну низку років, повних кохання.

Він зупинився перед театром Порт Сен-Мартен глянути на афішу, а що робити йому було нічого, то взяв квитка.

Грали якусь стару феєрію. Глядачів було не густо; крізь слухові віконця над гальоркою виднілося небо — маленькі сині квадратики, а кенкети рампи утворювали суцільну смугу жовтих вогнів. Сцена зображувала невідомий ринок у Пекіні — з дзвониками, гонгами, султаншами, гостроверхими шапками, а репліки рясніли каламбурами. В антракті Фредерік вийшов походити в безлюдному фойє і крізь вікно помітив на бульварі, перед під'їздом, зелене ландо, запряжене парою білих коней, та кучера в кучих штанах.

Він уже вертався на своє місце, коли до першої ложі бельєтажа зайшла якась дама в супроводі пана. У чоловіка було бліде обличчя, облямоване ріденькою сивою борідкою, орден у петлиці й той холодний вигляд, який нібито завжди притаманний дипломатам.

Дружина, принаймні років на двадцять молодша, ні висока, ні низька, ні поганенька, ні красуня, блондинка з локонами під англійську моду, в сукні з плоским корсажем, тримала в руці широке чорне мереживне віяло. Щоб зрозуміти, чому люди подібного кола приїхали до театру в таку пору року, потрібно було припустити або якусь випадковість, або нудьгу, що їм обіцяв вечір, проведений удвох. Дама покусувала віяло, чоловік позіхав. Фредерік не міг пригадати, де він його бачив.

В наступному антракті, проходячи коридором, він зустрів їх і невпевнено вклонився; пан Дамбрез упізнав його, підійшов і тут же вибачився за неприпустиму неуважність. Це був натяк на численні візитні картки, які Фредерік посилав за порадою клерка. Однак він утратив лік рокам і гадав, ніби Фредерік на другім курсі. Потім він сказав Фредерікові, що заздрить його поїздки на село. Йому й самому треба було б відпочити, та справи затримують його в Парижі.

Пані Дамбрез, зіпершись на чоловікову руку, злегка нахилила голову; жвава люб'язність, що з'явилась у неї на обличчі, нітрохи не в'язалася із виразом печалі, яка

щойно була на ньому.

— Однак і тут трапляються чудові розваги! — сказала вона, тільки-но чоловік її змовк. — Яка безглузда п'єса! Чи правда, добродію?

Так вони втрюх іще постояли якийсь час, розмовляючи про театр та нові п'єси.

Фредерік, звиклий до манірності провінційних міщанок, не бачив досі ні в однієї жінки такої невимушеності в поведженні, тієї простоти, яка насправді і є вишуканістю і в якій простаки вбачають вияв раптової приязні.

Вони чекають на нього, як тільки він повернеться; пан Дамбрез доручав передати вітання дядечкові Року.

Фредерік, вернувшись додому, не забув розповісти Делор'є про цю зустріч.

— Чудово! — озвався клерк. — Тільки ж не давай матусі крутити тобою! Вертайся негайно!

На другий день по його приїзді пані Моро після сніданку повела сина в сад.

Вона висловила радість з приводу того, що він дістав звання: адже вони не такі багаті, як про них гадають; од землі прибуток невеликий; орендарі платять погано; вона навіть мусила продати свій екіпаж. Нарешті вона з'ясувала йому їхнє становище.

Коли, овдовівши, вона вперше опинилась у тяжкій скруті, один підступний чоловік, пан Рок, позичив їй трохи грошей, а потім поновлював і відтягував терміни векселя, не погоджуючи того з нею. Несподівано він запрагнув повного розрахунку, і вона, погодившись на його умови, за сміховинну ціну віддала йому Прельську ферму. Через десять років, коли зазнав краху Меленський банк, вона втратила й свій капітал. Боячись, як би не довелося заставляти нерухоме майно, і щоб зберегти видимість колишнього життя, що може в майбутньому піти на користь синові, вона, коли знову з'явився дядечко Рок, ще раз пристала на його доводи. Але тепер вона з ним розрахувалася. Коротко кажучи: у них залишається близько десяти тисяч франків щорічного прибутку, з яких Фредерікова пайка — дві тисячі триста, все, що зосталося з родового маєтку!

— Не може бути! — вигукнув Фредерік.

Вона лише кивнула головою на знак того, що так воно і є.

Але ж дядько відпише йому щось?

В тому нема найменшої певності!

І вони мовчки пройшлися по саду. Нарешті вона пригорнула його до грудей і голосом, здушеним од сліз, мовила:

— Ох, бідолашний мій хлопчику! Мені довелося відмовитись од багатьох надій!

Він сів на лаву в затінку крислатої акації.

Її порада — влаштуватися клерком до адвоката Пруарама, який згодом передасть йому свою контору; якщо він добре поведе справи, то зможе її перепродати і знайти багату наречену.

Фредерік уже не слухав. Він несвідомо дивився просто себе поверх загорожі в сусідній сад.

Там була сама-одна рудоволоса дівчинка років дванадцяти. З ягід горобини вона

зробила собі сережки; її сірий полотняний нагрудничок залишав непокритими плечі, злегка позолочені сонцем; на білій спідничині були плями від варення; у всій її істоті, напруженій і тендітній, відчувалася певна зграбність хижої звірючки. Поява незнайомця, видно, здивувала її, бо вона, тримаючи поливалку в руках, раптом стала, як укопана, і втупилась у нього ясними зелено-синіми очима.

— Це донька пана Рока, — сказала пані Моро. — Він недавно одружився зі своєю служницею і узаконив дитину.

VI

Зруйнований, пограбований, погублений!

Фредерік і далі сидів на лаві, ніби приголомшений ударом. Він проклинав долю, йому хотілося кого-небудь побити; і він впадав у ще більший розпач од того, що відчував себе ображеним, збезчещеним; адже він досі гадав, що батьківський статок даватиме йому з часом тисяч п'ятнадцять річного прибутку, і натяками дав це зрозуміти подружжю Арну. Тепер його матимуть за хвалька, шахрая, підозрілого пролазу, що втерся до них, сподіваючись на якісь вигоди! А вона, пані Арну, як тепер зустрітись з нею?

Зрештою, про це вже й годі думати, маючи всього лише якихось три тисячі ренти! Не може ж він завжди мешкати на п'ятому поверсі, маючи за слугу воротаря, і протягом цілого року з'являтися в тих самих нужденних чорних рукавичках, побілілих на пальцях, у засмальцьованому капелюсі й незмінному сюртуку! Ні! Ні! Ніколи! А проте жити без неї нестерпно. Щоправда, багато хто обходиться без жодних статків — між них і Делор'є; і йому видалося легкодухістю занадто зважати на такі незначні речі. Убогство, може, стократно умножить його здібності. Він підбадьорився, думаючи про великих людей, які трудяться десь по мансардах. Душа пані Арну повинна зворушитися перед таким видовищем, і вона розчулиться. Отже, ця катастрофа кінець кінцем вийде на добре; немов землетруси, за яких відкриваються скарби, вона розбудить приховані багатства його натури. Але в усьому світі є лише одне місце, де їх можуть оцінити, — Париж! Бо, на його думку, мистецтво, наука і любов (ці три лики божества, як сказав би Пеллерен) можливі тільки в столиці.

Увечері він заявив матері, що повертається в Париж. Пані Моро була здивована й обурена. Це безглуздя, дурощі. Краще б він послухався її ради, тобто залишився з нею і став на службу в конторі. Фредерік знизав плечима: "Облишмо!" — вважаючи таку пропозицію за образливу.

Тоді добра жінка вдалася до іншого засобу. Тихо плачучи, вона зворушливим голосом почала говорити про свою самотність, про свою старість, про жертви, які вона принесла. А тепер, коли вона така нещасна, він її покидає. Під кінець, натякаючи на свою вже близьку смерть, мовила:

— Господи, почекай ще трошки! Скоро ти будеш вільний!

Ці зойки повторювалися разів двадцять на день протягом трьох місяців; водночас його принаджували вигоди домашнього життя: він розкошував у м'якій постелі, втішався рушниками, на яких не було дірок, і, врешті, знесилений, розслаблений,

словом, скорений страшною силою сумирності, Фредерік дав одвести себе до метра Пруарама.

Він не показав у нього ні знання, ні завзяття. Досі його мали за юнака з неабиякими задатками, котрий може стати гордістю департаменту. Проте всі були розчаровані.

Спершу він казав собі: "Треба повідомити пані Арну", — і цілий тиждень обмірковував листи, сповнені дифіраблів, і коротенькі цидулки в лапідарному та високому стилі. Його втримувала боязнь признатися в своїм становищі. Потім він вирішив, що краще написати її чоловікові. Арну знає життя і зможе його зрозуміти. Кінець кінцем, по двох тижнях вагання, він постановив: "Овва! Мені ж не доведеться більше зустрітися з ними. Хай забудуть мене! Принаймні я не впаду в її очі! Вона гадатиме, що я вмер, і жалкуватиме за мною... може".

А що й найрішучіші ухвали йому нічого не коштували, то він заприсягнувся ніколи не вертатися до Парижа і навіть не довідуватися про пані Арну.

Проте він шкодував за всім, аж до запаху газу й гуркоту омнібусів. Він замріяно згадував кожне слово, яке вона мовила, тембр її голосу, сяйво її очей і, вважаючи себе живим трупом, не робив уже нічого, нічогісінько.

Він уставав дуже пізно, дивився в вікно на вози, що проїжджали мимо. Особливо гнітючі були перші півроку.

Однак траплялися дні, коли він обурювався сам проти себе. Тоді він виходив із дому. Він тинявся по луках, що взимку наполовину затоплені розливом Сени. Їх розділяють ряди тополь. Де-не-де над водою зводиться місточок. Він блукав до вечора, ступаючи по жовтому листю, вдихаючи туман, перестрибуючи канави; що сильніше була в скроні кров, то шаленіша жадоба діяльності охоплювала його; кортіло стати мисливцем в Америці, слугою східного паші або матросом; свою меланхолію він виливав у довгих листах до Делор'є.

А той із шкури пнувся, аби тільки пробити собі дорогу. Легкодухість друга і його постійні скарги здавалися клеркові безглуздя. Незабаром їхнє листування зійшло майже нанівець. Усе своє вмеблювання Фредерік подарував Делор'є, що й далі жив у його квартирі. Мати час од часу починала мову про те; нарешті він зізнався, що подарував обставу, і мати його покартала. Саме тоді принесли йому листа.

— Що з тобою? — спитала вона. — Ти весь тремтиш!

— Нічого! — відповів Фредерік.

Делор'є сповіщав, що поселив у себе Сенекаля і вони вже два тижні живуть разом. Виходить, Сенекаль тепер серед речей, що пов'язані з подружжям Арну. Він може продати їх, робити щодо них зауваження, кепкувати. Фредерік почув себе враженим до глибини душі. Він пішов до себе в кімнату. Йому хотілося померти.

Мати покликала його. Їй потрібно було порадитись із ним щодо насаджень у саду.

Цей сад, на зразок англійського парку, посередині був розмежований штахетами, і одна половина належала дядечку Рокові, який мав іще й город при березі річки. Сусіди, що не ладили між собою, уникали появлятися в саду в ті самі години. Та після

повернення Фредеріка старий почав частенько прогулюватися там і не скупився на люб'язності синові пані Моро. Він співчував молодикові, якому доводиться жити в глухому містечку. Якось він сказав йому, що пан Дамбрез питав про нього. Іншого разу він став розводитися про звичаї Шампані, де титул переходив до дітей по жіночій лінії.

— За тих часів ви були б вельможним паном, адже ваша матінка з роду де Фуванів. І що б не казали, справді, ім'я — це неабищо. Зрештою, — додав сусід, лукаво позираючи на Фредеріка, — все залежить від міністра юстиції.

Ці претензії на аристократичність навдивовижу не пасували до його вигляду. Росту він був низького, а просторий брунатний сюртук занадто побільшував довжину тулуба. Коли він скидав картуза, показувалося майже жіноче лице з гострющим носом; жовте волосся скидалося на перуку; віддаючи комусь низенький уклін, він своїм рединготом черкався стін.

До п'ятдесяти років він обходився слугуванням Катріни, родом з Лотарингії, його ровесниці, чиє лице було подзьобане віспою. А 1834 року пан Рок привіз із Парижа вродливу блондинку з овечим виразом обличчя й "царственою поставою". Незабаром вона бундючно походжала з великими сергами у вухах, а після народження дочки, записаної під ім'ям Елізабет-Олімпії-Луїзи Рок, усе прояснилося.

Катріна думала, що з ревнощів зненавидить дитину. Навпаки, вона полюбила її і оточила турботою, увагою та ласкою, щоб посісти місце матері і настроїти проти неї дитя, а досягти цього було легко, бо пані Елеонора зовсім занедбала малу, воліючи потеревенити зі своїми постачальниками. На другий же день після одруження вона побувала з візитами в домі супрефекта, перестала "тикати" служницям і вирішила, вважаючи це за добрий тон, триматися суворості у вихованні дитини. Вона була присутня на уроках; учитель, старий чиновник із мерії, не знав, на яку ступити. Учениця чинила спротив, діставала ляпаси, а потім плакала на колінах у Катріни, що завжди визнавала її правоту. Тоді жінки сварилися; пан Рок зацитькував їх. Він одружився з любові до дочки і не хотів, щоб її мучили.

Часто ходила вона в подертій білій сукенці й мереживних панталонах, але на великі свята її чепурили як принцесу, на злість міщанам, які, з огляду на її незаконне народження, забороняли своїм дітлахам дружити з нею.

Вона жила сама у своїм саду, гойдалася на релях, ганяла за метеликами, а то раптом зупиниться й спостерігає, як жук-бронзівка опускається на трояндовий кущ... Певно, такий спосіб життя надав їй личку виразу водночас і відваги, і мрійливості. На зріст вона була така сама, як Марта, тим-то Фредерік за другої зустрічі з нею спитав її:

— Чи ви дозволите мені поцілувати вас, мадмуазель?

Дівчинка підняла голову й відповіла:

— З великою приємністю!

Але між ними були штахети.

— Треба на них вилізти, — сказав Фредерік.

— Ні, підійми мене.

Він нагнувся через штахети і, взявши її під пахви, поцілував в обидві щічки, а тоді

так само поставив на місце; це повторювалося кілька разів.

Безпосередня, як чотирирічне дитя, вона, ледве почує, що йде її друг, кидалася йому назустріч або ховалася за дерево і дзявкала, ніби щеня, аби його налякати.

Одного разу, коли пані Моро кудись пішла, він завів її до своєї кімнати. Вона повідкривала всі флакони з парфумами і густо намадила собі волосся; потім, нітрохи не соромлячись, лягла на його ліжко, хоча спати й не думала.

— Я уявляю, що я твоя дружина, — сказала вона.

На другий день він застав її всю в сльозах. Вона призналася, що "оплакує свої гріхи", а коли він хотів дізнатися про них, вона, похнюпившись, відповіла:

— Не питай мене!

Наближався день першого причастя; вранці повели її сповідатися.

Святе причастя не додало їй розважливості. Бувало, вона впадала в справжнє шаленство; щоб угамувати її, зверталися по допомогу до Фредеріка.

Він часто брав її з собою на прогулянку. Тим часом як він, ідучи, витав у своїх мріях, вона край поля рвала маки, а коли помічала, що він сумніший, ніж звичайно, намагалася втішити його ніжними словами. Його серце, яке не знало взаємної любові, відгукнулося на цю дитячу дружбу; він малював їй чоловічків, розповідав різні історії і став читати уголос.

Він почав із "Романтичних анналів", знаменитої тоді збірки віршів і прози. Потім, забувши про її вік, — так вражений був її розумом, — він прочитав їй "Аталу"*, "Сен-Мара"*, "Осіннє листя"*. Та якось уночі (того вечора вона слухала "Макбета" в немудрящому перекладі Летурнера) дівчинка прокинулася з криком: "Пляма! Пляма!" — зуби в неї цокотіли, вона тремтіла і, втупивши перелякані очі в праву руку, терла її і приказувала: "Та сама пляма!" Нарешті прийшов лікар і наказав не хвилювати її.

Місцеві буржуа побачили в тому тільки недобру приквiстку щодо її моралі. Подейкували, ніби "син Моро" хоче зробити з неї в майбутньому актрису.

Незабаром заговорили про іншу подію — стало відомо, що приїхав дядечко Бартелемі. Пані Моро приділила йому власну спальню і в своїй запобігливості дійшла до того, що в пісні дні подавала скоромину.

Старий виявився не надто люб'язним. Не було кінця-краю порівнянням між Гавром та Ножаном, де, на його думку, повітря важке, хліб нікудишній, вулиці кепсько бруковані, харчування абияке, а жителі міста ледарі. "Яка ж у вас нужденна торгівля!" — бурчав він.

Старий осуджував свого брата за його навіженство, тим часом як він сам нажив капітал, що дає двадцять сім тисяч ліврів річного прибутку. Під кінець тижня дядечко поїхав і, вже сідаючи в екіпаж, проронив слова не дуже багатонадійні:

— Мені завжди відрядно знати, що ви живете в достатку.

— Ти не отримаєш анічогісінько! — сказала пані Моро, вертаючись у вітальню.

Він приїхав лише на її домагання, і вона цілий тиждень добивалася, — може, занадто відверто, — щоб він одкрив свої наміри. Вона вже каялась, що так діяла, і тепер сиділа в кріслі, схиливши голову й стиснувши губи. Фредерік, сидячи навпроти, стежив

за нею; і вони обоє мовчали, як і п'ять років тому, коли він вернувся з Монтеро. Цей збіг, що прийшов йому на думку, нагадав йому про пані Арну.

В цю хвилину під вікном пролунало хльоскання батога, і чийсь голос його покликав.

То був дядечко Рок — один на своїм візку. Він налагодився провести весь день у Ла Фортель, у пана Дамбреза, і по-дружньому запропонував Фредерікові скласти йому компанію.

— Зі мною вам не треба ніяких запрошень, не турбуйтеся!

Фредерік охоче погодився б. Але чим пояснити своє остаточне переселення в Ножан? Не було в нього й пристойного літнього костюма. Нарешті, що скаже мати? Він одмовився.

Відтоді сусід став не такий приязний. Луїза піростала. Пані Елеонора тяжко занедужала, і стосунки припинилися, на велике вдоволення пані Моро, яка побоювалась, що взаємини з такими людьми пошкодять синовій кар'єрі.

Вона плекала мрію купити йому місце в канцелярії суду. Фредерік не дуже опирався тим намірам. Тепер він супроводив її до обідні, вечорами грав із нею в імперіал; він звикав до провінції, занурювався в неї, і навіть його кохання набуло якоїсь похмурої насолоди, дрімливого чару. Він так щедро виливав у листах свої страждання, так часто згадував про них, читаючи книжки або гуляючи в полях, до всього їх прикладаючи, що вони майже вичерпалися; тепер пані Арну стала для нього наче небіжчицею, і він дивувався, що не знає, де її могила, — такою тихою і покірною стала його любов.

Одного дня — це було 12 грудня 1845 року, — близько дев'ятої години ранку, куховарка принесла йому в кімнату листа. Адреса була написана великими літерами, незнайомою рукою, і Фредерік, іще сонний, неквапливо розпечатав його. Нарешті прочитав:

"Гаврський мировий суддя, III округу.

Ласкавий добродію!

Ваш дядько, пан Моро, помер *ab intestat*..."[5]

Він спадкоємець!

Фредерік зіскочив з ліжка, босоніж, у самій сорочці, неначе за стіною вибухнула пожежа; він провів рукою по обличчю, не вірячи своїм очам, гадаючи, ніби все це йому сниться, і, бажаючи впевнитись, що не спить, розчахнув вікно.

Вночі випав сніг; дахи побіліли; у дворі він навіть помітив ночовки для прання білизни, що об них спотикнувся був учора ввечері.

Він тричі поспіль прочитав листа. Щирісінька правда! Всі дядькові статки! Двадцять сім тисяч ліврів річного прибутку! І шалена радість потрясла його на саму лише думку, що він побачить пані Арну. З чіткістю галюцинації він уже бачив себе поруч неї, в її домі; він привіз їй якогось подарунка, загорненого в тонкий папір, а біля під'їзду чекає на нього тільбюрі, ні, ліпше двомісна карета! Авжеж, чорна двомісна карета зі слугою в брунатній лівреї; він чує, як кінь б'є копитом, і дзеленькання збруї зливається з ніжними звуками їхніх поцілунків. Це повторюватиметься щодня, без

кінця-краю. Він вітатиме їх у себе, у власнім домі; їдальня буде оббита червоним сап'яном, будуар — жовтим шовком, скрізь — дивани! А які етажерки! Які китайські вази! Які килими! Ці образи мигтіли так безладно, що йому в голові запаморочилось. Тоді він згадав про матір і пішов до неї, все ще тримаючи в руках листа.

Пані Моро намагалася стримати своє хвилювання і трохи не зомліла. Фредерік обняв її й поцілував у чоло.

— Люба матусю, тепер ти зможеш знову купити екіпаж. Тож усміхнися, не плач, будь щаслива!

За якихось десять хвилин новина розійшлась аж до самих околиць міста. Тут поспішили з'явитися метр Бенуа, пан Гамблен, пан Шамбріон, усі друзі. Фредерік вийшов на хвилинку, щоб написати Делор'є. Надійшли нові гості. Друга половина дня минула в поздоровленнях. У тій метушні зовсім забули про дружину Рока, а їй було "зовсім погано".

Ввечері, коли вони zostалися вдвох, пані Моро сказала синові, що її рада — осісти в Труа і взятися за адвокатуру. В рідному краю його знають краще, ніж деінде, і йому легше буде знайти тут вигідну партію.

— Ого! Це вже занадто! — вигукнув Фредерік.

Ледве попало йому до рук щастя, як його вже хочуть одібрати. Він заявив про своє категоричне рішення оселитися в Парижі.

— А що там робити?

— Нічого!

Пані Моро, здивована таким тоном, спитала, ким же він хоче стати.

— Міністром! — відповів Фредерік.

І він запевнив її, що нітрохи не жартує, що має намір піти на дипломатичну службу, що до цього спонукають його знання і внутрішній потяг. Спершу він поступить у державну раду за протекцією пана Дамбреза.

— То ти знайомий із ним?

— Так! Через пана Рока!

— Дивно, — сказала пані Моро.

Він розбудив у її серці давні честолюбні мрії. Вона поринула в них і ні про що інше вже не говорила.

Якби Фредерік піддався власному нетерпінню, він виїхав би негайно. На другий день усі місця в диліжансі були продані; довелося мучитись до наступного дня, аж до сьомої вечора.

Коли вони сідали обідати, протягло пролунали три удари церковного дзвона, і служниця, зайшовши до кімнати, об'явила, що пані Елеонора померла.

Ця смерть, по суті, ні для кого не була горем, навіть і для дитини. Дівчинці це могло згодом піти лише на користь.

Будинки стояли поруч, і було чути метушню, чийсь голоси; думка про труп, що так близько од них, кидала якусь траурну тінь на їхнє розставання. Пані Моро разів зо два витирала очі; у Фредеріка щеміло серце.

Коли кінчили обідати, у дверях до нього підійшла Катріна. Мадмуазель неодмінно хоче його бачити. Вона чекає на нього в саду. Він вийшов, перескочив загорожу і, натикаючись на дерева, попростував до будинку пана Рока. В одному вікні третього поверху світилося, у темряві хтось показався, і голос прошепотів:

— Це я.

Вона видалася йому вищою, ніж звичайно, може, тому, що в чорній сукні. Не знаючи, з якими словами підійти до неї, він узяв її за руку і, зітхнувши, мовив:

— Ох, бідна моя Луїзо!

Вона нічого не відповіла. Подивилась на нього довгим, пильним поглядом. Фредерік боявся запізнитися на диліжанс; десь далеко ніби стукотіли колеса, і, щоб швидше кінчити розмову, він озвався:

— Катріна сказала мені, що ти хочеш щось...

— Еге ж, то правда! Я хотіла вам сказати...

Це "ви" здивувало його; вона замовкла, і він запитав:

— Ну, що саме?

— Я вже не знаю. Забула! Чи правда, що ви їдете?

— Атож, зараз.

Вона перепитала:

— Ой, зараз?.. Назовсім?.. Ми більше не побачимось? — її душило ридання. — Прощай! Прощай! Поцілуй мене!

І вона стиснула його в палких обіймах.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

Коли Фредерік зайняв своє місце в глибині екіпажа і диліжанс рушив, одностайно підхоплений п'ятіркою коней, його затопило якесь сп'яніння. Як архітектор створює план палацу, так він заздалегідь обдумував своє життя. Він заповнив його вишуканістю і пишнотою; воно здійснювалося до небесної височини; всього в ньому було вдосталь, і споглядання того життя так захопило його, що довколишній світ для нього зник.

Аж у кінці сурденського пагорка він пробудився од марень і спустився на землю. Проїхали всього п'ять кілометрів, не більше. Це його обурило. Він опустив віконце, щоб дивитися на дорогу. Кілька разів запитував кондуктора, коли точно вони приїдуть. Однак поступово заспокоївся і сидів у своїм кутку з відкритими очима.

Ліхтар, почеплений на передку, освітлював групи корінників. Попереду він бачив лише гриви решти коней, що коливалися, немов білі хвилі; од кінського дихання пообіч запрягу валувала пара; залізні ланцюжки збруї дзеленькали, в рамах деренчали шибки, і важкий екіпаж розмірено котився по бруківці. То тут, то там видніла якась повітка чи самітний заїзд. Часом, коли проїжджали село, полум'я від печі в пекарні освітлювало коней і страхітливі силуети пробігали по муру протилежного будинку. На станціях, поки перепрягали коней, на хвилину запановувала глибока тиша. Хтось тупцявся по дахові екіпажа, під брезентом, а на ґанку стояла жінка, затуляючи рукою свічку од вітру. Потім кондуктор вистрибував на приступку, і диліжанс рушав далі.

В Мормані почули, як годинник вибив чверть на другу.

"Отже, сьогодні, — подумав Фредерік, — таки сьогодні, вже скоро!"

Але поволі його надії і спомини, Ножан, вулиця Шуазель, пані Арну, матір — усе перемішалось.

Його розбудив стукіт коліс по дерев'яному помості: переїжджали Шарантонський міст, це був Париж. Тоді його супутники поскидали один — картуза, другий — фулярову хустку, наділи капелюхи й завели розмову. Перший, червоновидий здоровань у оксамитовім сюртуку, був купець; другий вибрався в столицю, щоб порадитись із лікарем, і Фредерік, раптом злякавшись, чи не потурбував, бува, уночі хворого, став просити вибачення, — так щастя розчулило його душу.

Вокзальна набережна була, видно, затоплена, довелося їхати далі навропростець, і знову почалися поля. Вдалині диміли високі фабричні димарі. Потім екіпаж повернув на Іврі. Виїхали на якусь вулицю; несподівано Фредерік побачив склепіння Пантеону.

Порита рівнина скидалася на якісь руїни. Довгою смугою випинався фортечний мур; уздовж хідників, що тягайся обабіч дороги, стояли молоденькі, іще без крон, деревця, обгороджені штахетами, в яких стирчали цвяшки. Фабрики хімічних виробів перемежовувалися складами дров'яників. За високими прочиненими ворітьми, як ті, що бувають на фермах, виднілися огидні двори, повні всілякого мотлоху, з брудними калюжами посередині. На довгих трактирних будинках кольору бичачої крові у простінках між вікнами другого поверху можна було бачити два складені навхрест більярдні кії у вінку із намальованих квітів; то тут, то там бовваніли наполовину збудовані, занедбані хатки. Далі з обох боків суцільною смугою тягнулися будинки, і на їхніх голих фасадах велетенська бляшана сигара вказувала на тютюнову крамницю. За вивіску баби-повитухи правила статечна дама в чепчику, що колисала немовля, сповите в стебновану ковдру, оздоблену мереживом. Роги будинків укривали майже зовсім пошматовані афіші, які тріпотіли на вітрі, неначе лахміття. Проходили робітники в блузах, проїжджали вози з барилами пива, фургони пралень, хури з м'ясом; сіялась мжичка, ставало холодно, в тьмяному небі — ані зірочки, але з імли сяяли очі, які для нього були варті сонця.

Перед заставою довелося зупинитися ненадовго, бо торговці яйцями, ломовики та ціла отара овець захаращували всю дорогу. Вартовий, накинувши каптура, ходив перед своєю будою, щоб зігрітися. Акцизний чиновник вибрався на імперіал, і почувся пронизливий сигнал поштового ріжка. По бульвару екіпаж подався клусом, — постукували орчики, метлялися посторонки. В вогкому повітрі на довгім пужалні цвяхав батіг. Кондуктор голосно викрикував: "Гей там! Стережіться!" — і підмітальники відходили вбік, пішохідці сахалися назад, болото бризало по вікнах диліжанса; назустріч траплялися вози, кабріолети, омнібуси. Нарешті показалася решітка Ботанічного саду.

Жовтаві води Сени піднялися трохи не до настилу мостів. Од річки тягнуло прохолодою. Фредерік вдихав її на повні груди, смакуючи благодатне паризьке повітря, що, напоєне любов'ю, здавалося джерелом розумової наснаги; він розчулився,

побачивши першого фіакра. І все йому було любе — навіть устелені соломою пороги винних погребів, навіть чистильники взуття з їхніми скриньками, навіть прикажчики, що біля бакалійних крамниць струшують жаровні для кави. Хапливо пробігали жінки під парасольками; Фредерік висовувався в віконце, щоб розгледіти їхні обличчя, — адже випадок міг привести сюди й пані Арну.

Тягнулася низка крамниць, юрба густішала, гомін гучнішав. Проїхавши набережну Святого Бернара, набережну Турнель і набережну Монтебелло, вже простували по набережній Наполеона; Фредерік захотів побачити вікна своєї квартири, та вони були далеко. Потім по Новому мосту знову переїхали через Сену, дісталися до Лувра, а далі вулицями Святого Гонорія, Круа-де-Пті-Шан та Булуа опинилися на вулиці Чаплі й заїхали в готельний двір.

Щоб продовжити втіху, Фредерік одягався якомога повільніше і навіть пішов на бульвар Монмартр пішки; усміхаючись на саму думку, що зараз же знову побачить на мармуровій плиті дороге ім'я, він звів погляд. Ні вітрини, ані картин! Нічогісінько!

Він кинувся на вулицю Шуазель. Пан і пані Арну там уже не мешкали, замість воротаря сиділа якась сусідка; Фредерік почекав на нього; нарешті він з'явився — це був не той. Адреси їхньої він не знав.

Фредерік зайшов до кафе і за сніданням пробував знайти довідку в "Торговому альманасі". Там виявилось триста різних Арну, але Жака Арну не було! Де ж вони мешкають? Пеллерен повинен би те знати.

Фредерік подався в найдальший кінець передмістя Пуассоньєр, до його майстерні. При дверях не було ні дзвоника, ні молотка; він кілька разів щосили постукав кулаком, кликав, гукав. Йому відповіла порожнеча.

Тут нагадав він про Юссоне. Та де розшукати таку людину? Якось Фредерікові випало проводити приятеля до того дому, де жила його любовниця, — на вулицю Флерюс. Дійшовши до тієї вулиці, Фредерік похопився, що не знає, як звуть оту дівчину.

Він звернувся до поліційної префектури, блукав коридорами зі східців на східці, од канцелярії до канцелярії. Адресне бюро вже кінчало роботу. Йому сказали прийти завтра.

Тоді він узявся обходити всіх торговців картинами, яких тільки міг виявити, і розпитував, чи не знають вони Арну. Такою торгівлею пан Арну більше не займався.

Нарешті, занепавши духом, пригнічений, ослаблий, Фредерік повернувся до себе в готель і ліг у ліжко. Коли він укривався простиралом, йому зненацька сяйнула думка, аж він підстрибнув на радість: "Режембар! Який же я бовдур, що не згадав про нього!"

Наступного дня, ще до сьомої години, він уже був на вулиці Богоматері-переможниці перед винним погребом, де Режембар за своїм звичаєм випивав склянку білого. Там було ще зачинено; Фредерік трохи погуляв і за півгодини вернувся. Режембар уже пішов. Фредерік кинувся на вулицю. Вдалині ніби майнув Режембарів капелюх; похоронна процесія і жалобні карети перегородили Фредерікові шлях. Коли ж перепони не стало, видіння зчезло.

На щастя він згадав, що Громадянин щодня рівно об одинадцятій снідає в

ресторанчику на площі Гайон. Треба було набратися терпіння; і по безконечних мандрах од Біржі до церкви св. Магдалини, а від Магдалини до театру Жімназ, він рівно об одинадцятій зайшов до ресторанчика, впевнений, що знайде там свого Режембара.

— Не знаю такого! — спогорда сказав ресторатор.

Фредерік наполягав, і той додав:

— Я, добродію, більше з ним не знайомий! — Він пихато підняв брови і покрутив головою, натякаючи на якусь таємницю.

За їхньої останньої зустрічі Громадянин щось говорив про шиночок "Александр". Фредерік, нашвидку з'ївши солодку булочку, скочив у кабріолет і спитав кучера, чи нема десь у кварталі Святої Женев'єви кафе під назвою "Александр". Кучер привіз його на вулицю Фран-Буржуа-Сен-Мішель у заклад з такою назвою, і на Фредерікове запитання: "Чи можна побачити пана Режембара?" — господар відповів із надзвичайно люб'язною усмішкою:

— Ми його ще не бачили сьогодні, добродію, — і кинув значущий погляд на свою дружину, що сиділа за конторкою. Потім він глянув на настінний годинник: — Але він прийде, сподіваюся, хвилин за десять, найбільше за чверть години. Селестене, швиденько газети! Що пан бажає замовити?

Хоча Фредерікові нічого не хотілося, він проковтнув чарку рому, потім чарку кіршу, потім чарку кюрасо, а за ним — усілякі гроги, холодні й гарячі. Він прочитав увесь номер "Доби", перечитав іще раз; роздивився до найменшої крапочки карикатури "Шаріварі" й під кінець знав напам'ять усі оголошення. Час од часу на тротуарі лунали кроки — він! — і чийсь силует появлявся за вікном, але щоразу проходив далі.

Нудьгуючи, Фредерік переходив з місця на місце; спершу він сів біля задньої стіни, тоді пересів праворуч, потім ліворуч, далі вмостився посередині канапи і розкинув руки. Але кіт, тихо ступаючи по оксамитовій спинці, налякав його тим, що раптом стрибнув до таці вилізати краплі сиропу; а господарів синок, непосидючий чотирирічний малюк, бавився брязкальцем на східцях конторки. Його матінка, маленька бліда жінка з попсованими зубами, безглуздо всміхалася. Що могло трапитися з Режембаром? Фредерік чекав на нього, впадаючи в невимовну розпуку.

Дош, неначе град, торохтів по піднятому верху кабріолета. Крізь одслонену муслінову фіранку він бачив на вулиці бідолашну конячину, що стояла непорушніша за дерев'яну. Між колесами, саме посередині, стічний рівчачок перетворився на справжній потік; кучер накрився фартухом і дрімав, а проте, весь мокрий, стріпуючи з себе ручаї води, інколи позирав на двері, боячись, щоб його пасажир, бува, не чкурнув; якби погляди могли руйнувати щось, то Фредерік уцент розтрощив би годинника силою очей, втуплених у нього. Однак годинник цокав. Пан Александр походжав по залу, приказуючи: "Він прийде! Він неодмінно прийде!" — і, щоб розважити клієнта, заводив теревені, говорив про політику. Він у своїй люб'язності дійшов до того, що запропонував зіграти партію в доміно.

О пів на п'яту Фредерік, що мордувався отут од дванадцятої години, нарешті

підвівся й сказав, що більше чекати не буде.

— Я вже й сам нічого не второпаю, — з простодушним виглядом одповів господар.
— Це вперше пан Леду не приходить!

— Що? Пан Леду?

— Авжеж, добродію!

— Я ж казав: Режембар! — нетямлячись, вигукнув Фредерік.

— Ба ні! Даруйте! Ви помилились! Правда ж, пані Александр, цей добродій сказав: Леду? — І звернувся до офіціанта: — Адже ж і ви чули так само, як я?

Офіціант, мабуть, щоб помститися за щось господареві, обмежився посмішкою.

Фредерік наказав їхати на бульвари, обурений, що згаяв час, лихий на Громадянина і палко прагнучи побачити його, ніби якогось бога; він рішуче постановив собі витягти його з глибин хоча б найвіддаленішого винного погребка. Екіпаж дратував Фредеріка, і він одпустив його; думки в голові плутались; потім усі назви кафе, що їх згадував при ньому цей бовдур, раптом спалахнули разом у його пам'яті, немов тисячі вогнів феєрверка: кафе "Гаскар", кафе "Грембер", кафе "Альбу", шиночок "Бордоський", "Гаванський", "Гаврський", "Беф-а-ля-Мод", "Німецька пивниця", "Матінка Морель"; і він одвідав їх усіх один по одному. Але в одному казали, що Режембар допіру вийшов, у другому — що він, може, прийде; в третьому — що його не бачили вже півроку; в іншому місці він напередодні замовив на суботу печеню з баранини. Нарешті, в шинкаря Вотье Фредерік, одчинивши двері, зіткнувся з офіціантом.

— Чи знаєте ви пана Режембара?

— Аякже, добродію, звичайно, знаю! Я ж маю честь слугувати йому. Він нагорі, оце зараз дообідує.

І сам шинкар із серветкою під пахвою підійшов до Фредеріка.

— Ви, добродію, шукаєте пана Режембара? Він щойно був тут.

Фредерік вилаявся, але шинкар став запевнювати, що він неодмінно знайде його в Бутвілена.

— Даю вам слово честі! Він пішов трохи раніше, ніж звичайно, бо в нього ділове побачення з якимись панами. Але, ще раз кажу, ви його застанете в Бутвілена, на вулиці Сен-Мартен, номер дев'яносто два, другий під'їзд, двері ліворуч, антресолі — двері праворуч!

Нарешті крізь заслону тютюнового диму він побачив його в глибині дальньої кімнати, позад більярда; Режембар, опустивши голову, самотньо сидів замислений за кухлем пива.

— О! Як довго я вас розшукував!

Режембар, не встаючи зі стільця, протягнув йому лише два пальці й так, ніби вони бачились тільки-но вчора, проронив кілька незначних фраз з приводу відкриття сесії.

Фредерік перебив його і спитав якомога байдужіше:

— Як мається Арну?

На відповідь довелося чекати довго — Режембар полоскав горло своїм напоєм.

— Непогано!

— Де ж він тепер мешкає?

— Та... по вулиці Параді-Пуассоньєр, — відповів здивований Громадянин.

— Який номер?

— Тридцять сім; далєбі, ви дивак!

Фредерік устав.

— Що, ви вже йдете?

— Так, так, мені треба їхати, я й забув, що в мене справи. Бувайте!

Із шиночка Фредерік, неначе його підганяв теплий вітер, помчав до Арну з тією надзвичайною легкістю, яку відчують лише вві сні.

Невдовзі він опинився перед дверима на площадці третього поверху; задзеленькав дзвоник і з'явилася служниця, крізь відчинені другі двері було видно пані Арну, що сиділа біля каміна. Арну підхопився й обняв Фредеріка. На колінах у неї сиділо хлоп'я років трьох; її дочка, тепер такого самого зросту, як і вона, стояла по другий бік каміна.

— Дозвольте відрекомендувати вам ось цього пана, — сказав Арну, взявши під пахви сина.

І він кілька хвилин забавлявся, високо підкидаючи й на льоту підхоплюючи малого.

— Та ти його вб'єш! О Господи! Ну, перестань! — кричала пані Арну.

Але Арну присягався, що нема жодної небезпеки, підкидав сина і навіть лепетав ласкаві слова на своїй марсельській говірці.

— Ах ти, мій карапузику, моє курчатко, мій любий соловесчку!

Потім став розпитувати Фредеріка, чому він так довго не писав, чим він там займався і що змусило його вернутися.

— А я тепер, дорогий друже, торгую фаянсом. Але поговорімо про вас.

Фредерік покликався на тривалий судовий процес, на материну недугу, наголошуючи останнє, щоб показати себе з кращого боку. Коротше: тепер він має остаточний намір оселитися в Парижі; про спадщину він завбачливо промовчав, боячись, щоб тим не пошкодити своєму минулому.

Фіранки, як і меблі, були з вовняного штофу брунатного кольору; в узголів'ї ліжка лежали дві подушки; в каміні грівся на вугіллі чайник; абажур лампи, що стояла на краю комода, затінював кімнату. Пані Арну була в синім мериносовім капоті. Дивлячись на вичахлий у каміні жар і поклавши одну руку на плече хлопчині, вона другою розв'язувала йому на кофтині тасьомку; малий, у самій лише сорочечці, зарюмсає, чухаючи собі голівку, точнісінько, як син пана Александра.

Фредерік гадав, що задихнеться з радості; але пристрасті, перенесені зі звичного місця в інше, вгасають, і коли він побачив пані Арну не в тому оточенні, в якому знав її досі, йому здалося, ніби вона втратила щось, якось підупала, одне слово, стала не та, що була. Власний сердечний спокій прикро вразив його. Він запитав про давніх друзів, про Пеллерена та інших.

— Я рідко бачуся з ними, — сказав Арну.

Вона додала:

— Ми більше не приймаємо, як бувало!

Чи не був це натяк, що його вже не запрошуватимуть? Але Арну, розмовляючи й далі по-дружньому, дорікнув Фредерікові, що той не прийшов до них запросто пообідати, і став пояснювати, чому перемінив заняття.

— Що накажете робити в часи такого занепаду, як зараз? Велике малярство вийшло з моди. Зрештою, будь-де можна знайти місце для мистецтва. Ви ж знаєте, я люблю Прекрасне! Треба буде на днях повезти вас на мою фабрику.

І йому захотілося зараз же показати дещо зі своїх виробів у коморі на антресолях.

Підлога була заставлена блюдами, супницями, тарілками та великими мисками. Попід стінами стояли великі кахлі для ванних і туалетних кімнат із міфологічними сюжетами в стилі Відродження, а посередині здіймався до самої стелі стелаж з полицями на два боки, захаращений вазами для морозива, вазонами для квітів, свічниками, маленькими жардиньєрками та великими розмальованими статуетками, що зображали негра чи пастушку в стилі помпадур. Фредерікові наскучили пояснення Арну, до того ж він змерз і був голодний.

Він швидко подався в "Англійське кафе" і, розкішно вечеряючи, казав собі подумки: "Ну й добре ж я там виглядав зі своїми стражданнями! Вона ледве мене впізнала! Ото міщанка!"

І, відчувши несподіваний приплив сил, він прийняв егоїстичну ухвалу. Його серце здавалося йому таким самим твердим, як і стіл, на який він обіперся ліктями. Отже, тепер він може сміливо кинутись у світ. Йому спали на думку Дамбрези; він скористається знайомством із ними; потім згадав про Делор'є: "Хай йому всячина!" Однак він передав посильним записку, в якій призначав Делор'є зустріч на завтра в Пале-Роялі, щоб разом піти поснідати.

До Делор'є доля була не така прихильна.

Він подав на здобуття кафедри дисертацію "Про право духівниці", де наполягав на тому, що це право слід якомога більше обмежувати; оскільки ж опонент підбивав його на дурниці, то він наговорив їх більше ніж досить, а екзаменатори сиділи й бровою не повели. Потім цілком випадково темою його лекції стало питання про давність. Тут Делор'є дав волю щонайсумнішим теоріям: мовляв, старі претензії можна виставляти нарівні з новими; навіщо людину позбавляти її власності, якщо вона може довести права на неї хоча б тоді, коли минуло вже тридцять один рік? Це означало б ставити спадкоємця розбагатілого злодія в таке саме становище, як і чесну людину! Всі несправедливості освячуються широким тлумаченням цього права, що є тиранією, зловживанням сили. Він навіть вигукнув:

— Знищимо його, і франки більше не гнітитимуть галлів, англійці — ірландців, янкі — червоношкірих, турки — арабів, білі — негрів, Польща...

Голова обірвав його:

— Гаразд, ласкавий добродію, гаразд! Нас не цікавлять ваші політичні погляди; прийдете ще раз!

Делор'є не схотів приходити. Але цей горезвісний розділ двадцятий третьої книги Цивільного кодексу став для нього каменем спотикання. Він працював над твором про

"давність, що розглядається як основа цивільного й природного права народів", і заглибився в книги Дюно, Рогеріуса, Бальбуса, Мерлена, Вазейля, Савіньї, Тролона та інші серйозні праці. Щоб мати для того більше вільного часу, він покинув місце старшого клерка. Він заробляв на життя уроками та писанням кандидатських робіт, а на ораторських зборах своєю ущипливістю лякав консервативну партію, всіх молодих доктринерів школи пана Гізо, отож серед певних людей домогся своєї популярності, поєднаної з деяким недовір'ям до його особи.

На побачення він прийшов у пальті грубого сукна на підбивці з червоної фланелі, — в такому ходив колись Сенекаль.

Вони соромились на очах перехожих розцілуватись і, сміючись від радощів, мало не пустивши сльозу, пішли по-підруч до Вефура. Коли вони залишилися на самоті, Делор'є вигукнув:

— Ну, сто чортів! От коли заживемо любо-мило!

Фредерікові аж ніяк не сподобалася така поквапливість приєднатися до його багатства. Друг його був занадто радий за них обох і не досить за нього одного.

Далі Делор'є розповів про свою невдачу, а там поволі про свої праці, про своє життя і говорив про себе тоном стоїка, а про інших — із люттю. Все йому не подобалося. Не було жодної людини зі становищем, якої він не вважав би кретином чи негідником. За погано вимиту склянку він напав на офіціанта, а коли Фредерік делікатно дорікнув йому, обурився:

— Стану я панькатися з подібними типами, які заробляють до шести-восьми тисяч франків на рік, мають право обирати, ба навіть бути обраними! О ні, ні! — А далі жартівливим тоном: — Але я й забув, що розмовляю з капіталістом, із золотим мішком — адже ж ти тепер золотий мішок!

І, вернувшись знову до питання спадщини, він висловив думку, що успадкування по бічній лінії (річ сама по собі несправедлива, хоч у цьому випадку він дуже радий) буде скасоване найближчими днями, тільки-но станеться революція.

— Ти гадаєш? — сказав Фредерік.

— Будь певен! — відповів Делор'є. — Так не може тривати й далі! Надто багато страждань. Коли я бачу в злиднях таких людей, як Сенекаль...

"Завжди той Сенекаль!" — подумав Фредерік.

— А взагалі, що нового? Ти й досі закоханий у пані Арну? Що, минулося? Га?

Фредерік, не знаючи, що відповісти, примружив очі й опустив голову.

Щодо Арну Делор'є повідомив, що його газета належить тепер Юссоне, який змінив її цілком. Називається вона "Мистецтво", літературне підприємство, спілка на паях, по сто франків кожний; капітал спілки — сорок тисяч франків; кожному з пайовиків надано право друкувати в ньому свої рукописи, бо "спілка ставить собі за мету публікувати твори початківців, оберігаючи талант, а може, й геній од болісних криз, що завдають... і т. д. Розумієш, які брехні!" А проте, тут можна було б дещо зробити, скажімо, підняти тон того ж таки листка, а далі, залишаючи тих самих редакторів і пообіцявши передплатникам продовження фейлетону, піднести їм політичну газету;

попередні затрати не були б надто великі.

— Що ти про це думаєш? Хочеш узяти участь?

Фредерік не відхилив пропозиції. Але треба зачекати, поки він залагодить свої справи.

— Тоді, якщо матимеш у чомусь потребу...

— Дякую, голубчику! — сказав Делор'є.

Потім вони запалили сигари й поспиралися на підвіконня, оббите оксамитом. Сяло сонце, повітря було лагідне, птахи, що зграйками літали в саду, сідали на дерева; блищали вмиті дощем бронзові й мармурові статуї; няньки в фартухах гомоніли, сидячи на лавах; чувся дитячий сміх і безугавний шум води, що снопами била з фонтана.

Фредерік був занепокоєний злобою Делор'є; але під впливом вина, що розлилося по жилах, півсонний, обважнілий, він підставив під сонячне проміння лице і відчував лише безмірне блаженство та безтямну розкіш, немов рослина в достатку тепла й вологи. Делор'є, приплющивши очі, дивився кудись удалечінь. Груді його здіймалися, аж ось він заговорив:

— Ох, як то було хороше, коли Каміл Демулен*, стоячи он там на столі, закликав народ на штурм Бастилії! В ті часи люди жили, вони могли ствердити себе, показати свою силу! Прості адвокати командували генералами, босоногий люд бив королів, а тепер...

Він умовк, потім зненацька вигукнув:

— Так! Майбутнє таїть у собі великі події!

І, тарабанячи пальцями по шибці, став декламувати вірша Бартелемі*:

Грізні зберуться знов ті Збори всенародні,

На згадку про які ви тремтите й сьогодні,

Колós, який іде, зневажуючи страх!

Як далі, не пам'ятаю! Однак уже пізно, чи не час нам іти?

І на вулиці він викладав далі свої теорії.

Фредерік, не слухаючи його, роздивлявся у вітринах магазинів тканини й меблі, підходящі для його квартири, і, можливо, саме думка про пані Арну спонукала його зупинитися перед крамницею випадкових речей, де були виставлені три фаянсові тарілки, оздоблені жовтими арабесками з металічним відблиском; кожна коштувала сто екю. Він звелів одкласти їх.

— Я на твоєму місці радше купував би срібло, — сказав Делор'є, засвідчуючи цією любов'ю до надійних коштовностей своє низьке походження.

Тільки-но вони розпрощались, Фредерік пішов до знаменитого Помадера, в якого замовив три пари штанів, два фраки, шубу і п'ять жилетів; потім — до шевця, в білизняний та капелюшний магазини, всюди наказуючи, щоб якомога швидше було виконано замовлення.

Через три дні, вернувшись увечері із Гавра, він побачив у себе повний гардероб; йому не терпілося скористатися з нього, і він вирішив зараз-таки піти з візитом до Дамбрезів. Але було занадто рано, всього восьма година.

"А що, як податися до тих?" — подумав він.

Арну на самоті голився перед дзеркалом. Він запропонував Фредерікові повезти його в одне місце, де можна повеселитися, а коли почув ім'я пана Дамбреза, додав:

— От і до речі! Ви там побачите і його знайомих. Отже, поїдемо! Буде чудово!

Фредерік одмагався; пані Арну почула його голос і привіталася з ним із другої кімнати, бо дочка її занедужала, та й сама вона почувалася негаразд; долинали дзеленькання ложечки об склянку і чувся той невиразний шурхіт, який буває в кімнаті хворого, коли обережно щось переставляють. Потім Арну вийшов, щоб попрощатися з дружиною. Він сипав різні доводи:

— Ти ж добре знаєш, що це важлива справа! Я мушу там бути, мені необхідно, на мене чекають!

— Ну, їдь, любий, розважся!

Арну гукнув візника.

— Пале-Рояль, галерея Монпансьє, будинок номер сім. — І, відкинувшись на подушки, зітхнув. — Ох! Як я стомився, дорогий мій! Просто здихаю! Зрештою, вам я можу сказати... — Він нахилився Фредерікові до вуха й таємничо мовив: — Я намагаюсь виготовити червоно-мідну фарбу китайських майстрів.

І він пояснив, що таке полива й повільний вогонь.

В магазині Шеве йому дали велику корзину, яку він наказав однести в фіакр. Потім він вибрав для "своєї бідолашної дружини" винограду, ананасів, всіляких рідкісних ласощів і звелів, щоб усе те було привезено на другий день рано-вранці.

Тоді вони пішли в костюмерну — адже збиралися на бал. Арну одягнув короткі штани із синього оксамиту, такий самий камзол, руду перуку; Фредерік вирядився в доміно; і вони поїхали на вулицю Лавалля, де зупинилися перед будинком, третій поверх якого освітлювався різнобарвними ліхтариками.

Ще внизу, на сходах, було чути звуки скрипок.

— Куди ви мене у біса привели? — сказав Фредерік.

— До гарненької дівчини! Не лякайтеся!

Грум одчинив їм двері, й вони ввійшли в передпокій, де на стільцях жужмом були накидані пальта, плащі, шалі. Саме в цю хвилину тут проходила молода жінка в драгунському костюмі часів Людовіка XV. То була мадмуазель Роза-Анетта Брон, господиня дому.

— Ну що? — спитав Арну.

— Зроблено! — відповіла вона.

— О, дякую, мій янголе!

І він хотів її поцілувати.

— Обережно, телепню! Ти мені зіпсуєш грим.

Арну відрекомендував Фредеріка.

— Заходьте, пане, ласкаво просимо! — Вона відкинула назад порт'єру і врочисто об'явила: — Пан Арну, Кухарчук, і князь, його друг!

Фредеріка спершу засліпило яскраве світло; він не бачив нічого, окрім шовку,

оксамиту, оголених пліч, пістрявого натовпу, який під звуки оркестру, схованого в зелені, похитувався серед обтягнених жовтим шовком стін, подекуди оздоблених портретами пастеллю та кришталевими бра в стилі Людовіка XVI. Високі лампи з матовими ковпаками, подібними до снігових куль, здіймалися над корзинами квітів, що стояли на консолях по кутках зали, а просто, за другою, трохи меншою кімнатою, виднілася третя, де було ліжко з витими колонами й венецьким дзеркалом в узголів'ї.

Танці припинилися, розляглися оплески, радісні вигуки при появі Арну, що ступав із кошиком на голові, там височіла ціла гора їстива.

— Обережно, люстра!

Фредерік підвів очі: це була та сама люстра стародавньої саксонської порцеляни, що оздоблювала крамницю "Художнього промислу"; у нього постали спомини минулих днів; та якраз у цю мить Піхотинець у караульній формі з простацьким виглядом, що його за традицією приписують новобранцям, став перед ним і на знак здивування розвів руки; незважаючи на страхітливі, надзвичайно шпичасті чорні вуса, що геть змінили обличчя, Фредерік упізнав у ньому свого колишнього друга Юссоне. Теревенячи якимсь суржилом напівельзаської, напівнегритянської мови, гульвіса розсипався перед ним у поздоровленнях, називаючи його полковником. Фредерік, спантеличений усім цим набродом, не знав, що відповісти. Аж тут ударили смичком по пюпітру, танцюристи й танцюристки зайняли свої місця.

Їх було тут близько шістдесяти, жінки здебільшого в костюмах селянок або маркіз, а чоловіки, майже всі зрілого віку, переодягнені на візників, вантажників чи матросів.

Фредерік, ставши під стіною, споглядав кадрийль.

Старий красень у довгій шовковій пурпурній мантиї, що зображував венецького дожа, танцював з пані Розанеттою, на якій був зелений мундир, обляглі штани та м'які чобітки із золотими острогами. Пару навпроти них складали Арнаут, обвішаний ятаганами, та синьоока Швейцарка, біла, як молоко, пухленька, мов перепілка, в червонім корсеті. Висока блондинка, оперна статистка, бажаючи виставити напоказ своє волосся, що сягало до колін, вирядилась Дикункою і поверх коричневого трико надягла лише шкіряний фартух, браслети із скляних бус та сухозлітну діадему, над якою висів цілий сніп павичевого пір'я. Поперед неї Прітчард, кумедно одягнений у широчезний чорний фрак, ліктем вибивав такт по своїй табакерці. Пастушок у стилі Ватто, лазуровий і срібний, як місячне світло, вдаряв своєю ґерлигою по торсові Вакханки, увінчаної виноградним листям, у леопардовій шкурі через ліве плече і в котурнах із золотими тасьомками. По другий бік — Полька в корсетці малинового оксамиту маяла свою газову спідничку над ясно-сірими шовковими панчохами й рожевими чобітками з білою смушевою облямівкою. Вона всміхалася сорокалітньому череваневі, вирядженому на Церковного півчого; він підстрибував дуже високо, одною рукою піднімаючи стихаря, а другою притримуючи червону скуфію. Але королевою, зіркою була мадмуазель Лулу, прославлена танцівниця публічних балів. Вона тепер розбагатіла і на своєму гладенькому камзолі чорного оксамиту мала широкий мереживний комір; її широкі шаровари з шарлатового шовку, в обтяжку ззаду й

стягнені в талії кашеміровим шарфом, були оздоблені на всю довжину швів живими білими камеліями, її бліде, пухлувате обличчя з кирпатим носиком здавалося ще нахабнішим завдяки скуйовдженій перуці, на яку був надягнений сірий чоловічий фетровий капелюх, збитий на праве вухо; а коли вона підскакувала, її черевички з діамантовими застібками майже сягали носа її партнера, довготелесого Середньовічного барона, закутого в залізний обладунок. Був тут і Ангел з золотим мечем у руці та лебединими крильми за спиною; він, рухаючись назад і вперед, щоразу губив свого кавалера, Людовіка XIV, не знав фігур і, плутаючись, заважав танцівникам.

Фредерік, дивлячись на цих людей, почувався чужим і самотнім. Він і тут думав про пані Арну, і йому здавалося, що він причетний до чогось ворожого, затіяного проти неї.

Коли скінчилася кадриль, до нього підійшла пані Розанетта. Вона трошки задихалась, і її металевий нагрудник, блискучий, мов дзеркало, злегка піднімався до підборіддя.

— А ви, пане, — сказала вона, — ви не танцюєте?

Фредерік вибачився: він не вмів танцювати.

— Справді? А зі мною? Так-таки зовсім не вмієте?

Вона трошки відставила назад ногу, однією рукою вперлась у бік, а другою погладжувала перламутрове руків'я шпаги і якусь хвилину дивилася на нього напівблагальним, напівглузливим поглядом. Нарешті вона сказала: "Прощайте!" — зробила пірует і зникла.

Фредерік, невдоволений із себе і не знаючи, що робити, став тинятися по кімнатах.

Він зайшов до будуара, оббитого ясно-голубим шовком із букетами польових квітів; на стелі, в колі позолоченого дерева, амури, виступаючи з лазурового неба, пустували на хмаринках, схожих на перини. Ці зразки елегантності, що були б нині убозтвом для таких жінок, як Розанетта, засліпили Фредеріка, і його захоплювало все: штучна повійка на дзеркальній рамі, фіранки біля каміна, турецький диван і в ніші стіни щось подібне до шатра, обтягненого рожевим шовком і покритого білим мусліном. Опочивальня була опоряджена меблями чорного дерева з мідною інкрустацією, а на помості, вкритому килимом із лебедячого пуху, стояло широке ліжко під балдахіном, оздобленим страусовим пір'ям. В сутінках кімнати, освітленої люстрою з богемського кришталю, підвішеною на трьох ланцюжках, можна було роздивитися шпильки з коштовними камінцями, встромлені в подушечки, персні, кинуті на тарілочки, медальйони в золотих обідках і срібні шкатули. Крізь невеличкі прочинені двері було видно теплицю на всю ширину тераси, що закінчувалася вольєром.

Така обстава прийшлася до смаку Фредерікові. В ньому раптом озвалася молодість, він запрягнувся дістати з цього всього втіху і набрався сміливості; вернувшись у вітальню, де народу тепер зібралося ще більше (все вирувало в якомусь ніби сяйливому пилу), і стоячи в дверях, він почав дивитися на тих, що танцювали, примружував очі, щоб краще бачити, вдихав ніжні пахощі жіночих парфумів, що струмували навкруги, як нескінченний поцілунок.

Але біля нього, по другий бік дверей, стояв Пеллерен, — Пеллерен при повному

параді, — ліва рука застромлена за жилет, у правій — капелюх та біла подрана рукавичка.

— На тобі! Давненько не бачилися! Де ж вас у лиха носило? Мандрували? По Італії? Нічого в ній оригінального, в Італії? Не така чудова, як то кажуть? Ну, та все одно! Може, принесли б мені на днях ваші ескізи?

І художник, не чекаючи відповіді, заговорив про самого себе.

Він домігся неабияких успіхів, остаточно зрозумівши нікчемність Лінії. В мистецтві треба рахуватися не так з Красою та Єдністю, як із характерністю та розмаїттям речей.

— Бо в природі існує все, отже, все законне і все пластичне. Річ лише в тому, щоб ухопити тон, та й тільки. Я відкрив цей секрет! — І, штовхнувши Фредеріка ліктем, він кілька разів повторив: — От бачите, я відкрив секрет!.. Ану погляньте на цю жіночку з пов'язкою сфінкса на зачісці, котра танцює з Російським ямщиком, — у неї все строге, сухе, чітке, все пласке і в яскравих тонах: індиго під очима, кіновар на щоках, бістр на скронях — ляп-тяп! — І він махнув великим пальцем, ніби кладучи пензлем мазки. — А ген ота товпига, — вів далі художник, киваючи на Рибну торговку у вишневій сукні із золотим хрестиком на шиї, в батистовій хустині, зав'язаній на спині вузлом, — суцільні опуклості; ніздрі приплюснуті, неначе банти на її очіпку, кутики рота трохи підняті, воло обвисле, і все жирне, злите, щільне, спокійне й променисте, — справжнісінький Рубенс! І обидві вони — досконалість! Де ж тоді типаж? — Він гарячкував: — Що таке вродлива жінка? Що таке Краса? О, Краса, скажете ви мені...

Фредерік обірвав його запитанням, хто такий отой П'єро із цапиним профілем, котрий благословляє танцюристів у самий розпал кадрилі.

— Цілковите ніщо! Вдівець, батько трьох хлопчиків. Вони ходять без штанів, а він проводить життя у клубі й живе зі своєю служницею.

— А ген той, переодягнений на Середньовічного суддю, котрий біля вікна розмовляє з маркізою Помпадур?

— Маркіза — це пані Вандаель, колишня актриса театру Жімназ, полюбовниця Дожа, графа де Палазо. Вже двадцять років вони живуть разом — невідомо чому. Які чудові очі були колись у цієї жінки! А Громадянина, що стоїть поруч неї, зовуть капітаном д'Ербіньї, він ветеран старої гвардії; у нього тільки й добра, що орден Почесного легіону та пенсія; у врочистих випадках він грає роль дядечка якої-не-будь гризетки, порядкує на дуелях і завжди обідає в гостях.

— Пройда? — спитав Фредерік.

— Та ні! Порядна людина!

— А-а!

Художник і далі називав йому інших, аж раптом помітив якогось добродія, що був на зразок мольєрівських лікарів одягнений у чорну саржеву мантию, розхристану зверху донизу, щоб виставити напоказ усі свої брелоки.

— Перед вами лікар де Рожі; його дратує те, що він не знаменитий; написав порнографічну книжку з медицини; охоче лиже чоботи в світському товаристві, вміє тримати язика за зубами; тутешні жіночки його обожнюють. Він і його дружина (он та

худорлява Середньовічна дама в сірій сукні) волочаться разом по всіх публічних та інших місцях. Незважаючи на скрутне становище, у них є "прийомні дні", — артистичні чаювання, на яких читаються вірші... Тихо!

До них і справді підійшов лікар; і між ними трьома тут же, біля дверей, зав'язалася розмова; до них приєдналися Юссоне, потім коханець Дикунки, молодий поет, миршавої постаті якого не міг приховати куценький плащ у стилі Франціска I, і, нарешті, дотепний хлопець, переодягнений на Турецького стражника. Та його мундир із жовтими галунами стільки подорожував по спинах мандрівних дантистів, широкі червоні панталони у складках так полиняли, тюрбан, скручений по-татарському, як в'юн, мав такий жалюгідний вигляд, одне слово, весь його костюм був такий нужденний і водночас такий вдалий, що жінки вже й не приховували своєї огиди. Лікар утішив його захопленими похвалами на адресу Вантажниці, його коханки. Цей Турок — банкірів син.

Між двома кадрилими Розанетта попрямувала до каміна, біля якого сидів у кріслі опецькуватий дідок у брунатному фракі з золотими гудзиками. Незважаючи на його побляклі щоки, звислі над високою білою краваткою, волосся в нього було ще русяве й саме кучерявилось, як шерсть пуделя, надаючи йому якоїсь грайливості.

Вона слухала його, нахилившись до самого лиця. Потім приготувала йому склянку сиропу; і нічого не було зграбнішого за її ручки в мереживних манжетах, що виступали з-під вилоги зеленого мундира. Старенький випив сироп і поцілував їх.

— Та це ж пан Удрі, сусід Арну!

— Він же його й занапастив! — усміхаючись, мовив Пеллерен.

— Як саме?

Поштар із Лонжюмо вхопив Розанетту за стан; почався вальс. Усі жінки, що сиділи на диванчиках попід стінами вітальні, жваво посхоплювались одна по одній; і їхні спідниці, їхні шаровари, їхні зачіски — все завирувало.

Вони крутилися так близько від Фредеріка, що він помічав навіть краплини поту на лобі, і ця круговерть дедалі швидшала, рівномірна й запаморочлива, надавала його думкам якогось сп'яніння, викликаючи інші образи; усі ці жінки проносилися перед ним, однаково сліпучі, але кожна бентежила його по-іншому, залежно від типу своєї вроди. Полька, що, танцюючи, впадала в якусь солодку млість, будила в ньому бажання пригорнути її до серця й разом полинати в саях по засніженій рівнині. Коли він споглядав рухи Швейцарки, яка вальсувала, випроставши стан і опустивши очі, перед ним поставали картини безтурботної насолоди десь у хатині на березі озера. А то раптом Вакханка, відкинувши свою смагляву голівку, навівала йому мрії про шалені пестоші в олеандрових гаях, у грозу, під невиразні звуки тамбурина. Рибна торговка, засапавшись од надто швидкого темпу, гучно сміялася; і він хотів би разом із нею попивати вино в якійсь першеронській корчмі і досхочу м'яти в руках її нашийну хустину, як за добрих старих часів. А Вантажниця, ледь торкаючись паркету, здавалося, приховувала в гнучкості свого тіла, в поважному виразі обличчя всю витонченість сучасного кохання, в якому була точність науки і жвавість птаха.

Розанетта крутилась, узявшись в боки; з її химерної перуки, що підстрибувала над комірцем, розліталася довкола рисова пудра, і за кожним туром вона своїми золотими острогами ледь-ледь не черкала Фредеріка.

Коли пролунав останній акорд вальсу, з'явилася мадмуазель Ватназ. Голова в неї була пов'язана алжирською хусткою, на лобі численні піастри, очі підмальовані, на плечах щось ніби плащ із чорного кашеміру, що спадав на світлу спідничку, гаптовану сріблом, а в руці вона тримала баскський бубон.

Позад неї в класичному костюмі Данте ішов високий чоловік, котрий виявився (тепер вона не приховувала своїх стосунків із ним) тим самим співаком із "Альгамбри"; спершу іменуючись Огюстом Деламаром, пізніше він став називати себе Антенором Делама́ре, згодом — Дельмасом, потім Бельмаром і, нарешті, Дельмаром, міняючи і вдосконалюючи своє прізвище відповідно до зростання своєї слави; корчемний поміст він змінив на театр і навіть успішно оце зараз дебютував на сцені Амбігю в п'есі "Гаспардо-рибалка".

Юссоне, побачивши його, нахмурився. З того часу як відхилили його п'єсу, він терпіти не міг акторів. Годі й уявити собі, які марнославні оті панове, особливо цей.

— Але ж і хизується, полюбуйтеся!

Дельмар злегка віддав чолом Розанетті, тоді прихилився до каміна й заляк; одну руку приклав до серця, виставив уперед ліву ногу, звів очі до неба і так і стояв із позолоченим вінком на капюшоні, силкуючись надати своєму поглядові якомога поетичнішого виразу, щоб чарувати дам. На деякій віддалі довкола нього поступово зібрався цілий гурт.

Ватназ, по тривалих обіймах з Розанеттою, підійшла до Юссоне попросити, щоб той продивився з погляду стилістики її педагогічну працю, яку вона збиралася видати; це був літературно-повчальний збірник "Вінок молодим дівчатам". Літератор обіцяв допомогти. Тоді вона спитала, чи не міг би він у котрійсь із газет, куди має доступ, написати щось похвальне про її друга, а потім навіть дати йому якусь роль. Юссоне за цими розмовами проґавив склянку пуншу.

Готував його Арну, і в супроводі графського грума, котрий тримав тацю, він із задовolenим виглядом пропонував той напій гостям.

Коли він підходив до пана Удрі, Розанетта його зупинила:

— Ну, то як же та справа?

Він трошки почервонів; потім звернувся до старого:

— Наша приятелька казала мені, що ви такі люб'язні...

— Аякже, любий сусіде! Покладайтесь цілком на мене!

При цьому було згадано ім'я пана Дамбреза, вони розмовляли стиха, тому Фредерік чув їх погано; він перейшов на другий бік каміна, де вже балакали Розанетта й Дельмар.

Лице в актора було вульгарне, ніби театральні декорації, розраховане на те, що дивитимуться віддалік; руки грубі, ноги великі, щелепа важка; він ганив найзнаменитіших акторів, з погордою дивився на поетів, казав: "мій голос, моя

зовнішність, мої дані", — прикрашував свою мову словами, мало зрозумілими йому самому, до яких у нього була пристрасть, як-от: "морбідецьца", "аналогічний", "гомогенність".

Розанетта слухала його, потакуючи головою. Крізь рум'яна було видно, як у неї від захоплення шаріють щоки, і щось вологе, ніби серпанком, затягувало її ясні очі невиразного кольору. Як могла подібна людина зачарувати її? Фредерік розпалював у собі презирство до нього, можливо, сподіваючись тим самим позбутися певної заздрості, яку той викликав у ньому.

Мадмуазель Ватназ була тепер у товаристві Арну; надто голосно сміючись, вона раз у раз кидала погляд на свою подругу, з якої пан Удрі також не зводив ока.

Незабаром Арну й Ватназ десь зникли, а старий підійшов до Розанетта і щось їй пошепки сказав.

— Та вже ж, це вирішено! Дайте мені спокій!

І вона попросила Фредеріка піти на кухню подивитися, чи там пан Арну.

Вся підлога була заставлена недопитими склянками, а каструлі, казанки, сковороди аж підскакували на плиті. Арну правував слугами, всім тикав, збивав гострий соус, куштував підливи, жартував із куховаркою.

— Гаразд, — сказав він, — перекажіть їй, що я зараз звелю подавати!

Танці припинилися, жіноцтво знову повсідалося, чоловіки походжали собі. Фіранка на одному з вікон випнулась під вітром, і жінка-Сфінкс, незважаючи на умовляння, виставила спітнілі плечі під протяг. А де ж Розанетта? Шукаючи її, Фредерік пройшов далі, в будуар і спальню. Щоб побути на самоті чи залишитися з кимось удвох, дехто позаходив аж сюди. Шепотіння зливалося з напівтемрявою. Було чути сміх, приглушений носовою хусточкою, і на тлі корсажів повільно й м'яко тріпотіли віяла, неначе крила пораненого птаха.

Ввійшовши до оранжереї, Фредерік побачив біля фонтана, під широким листям каладіума, Дельмара, що лежав на канапі з полотняною оббивкою; Розанетта, сидячи біля нього, гладила рукою його волосся, і вони дивилися одне на одного. В ту ж таки мить з другого боку, що від вольєра, вступив Арну. Дельмар схопився на ноги; потім подався геть спокійною ходою, не оглядаючись, і навіть зупинився біля дверей, щоб зірвати квітку гібіска і встромити її в петельку. Розанетта схилила голову; Фредерік, дивлячись на неї у профіль, помітив, що вона плаче.

— Отакої! Що з тобою? — спитав Арну.

Вона, не відповідаючи, знизала плечима.

— Це через нього? — спитав він.

Вона оповила руками його шию й, цілуючи в лоб, повільно сказала:

— Ти ж добре знаєш, що я тебе любитиму завжди, мій пузанчику. Забудь про це! Ходімо вечеряти!

Мідна люстра на сорок свічок освітлювала їдальню, стін якої й не видно було з-під поначіплюваного старовинного фаянсу, і від цього яскравого світла, що падало зовсім прямовисно, ще білішим здавалося велетенське тюрбо, що між закусками та фруктами

стояло посеред столу, а по краях вишикувалися тарілки з раковим супом. Шелестячи сукнями, підбираючи спідниці, рукави та шарфи, жінки сідали одна біля одної, чоловіки, стоячи, прилаштовувалися по кутках. Пеллерен та Удрі опинилися біля Розанетта, Арну — навпроти. Палазо та його подруга щойно поїхали.

— Щасливої дороги! — сказала Розанетта. — Почнемо!

І Церковний півчий, вдатний жартівник, замашно перехрестився й почав читати "Benedicite".[6]

Дами були скандалізовані, а надто Рибна торговка, що мала дочку, з якої прагнула зробити порядну жінку. Арну також не любляв "таких штучок", вважаючи, що релігію слід шанувати.

Німецький годинник із півнем вибив другу годину, давши тим самим привід до веселих жартів на адресу птаха. Тут посипалися всілякі каламбури, анекдоти, хвастощі, заклади, побрехеньки, що їх видавали за бувальщину, запевнювання в неймовірному, цілий потік слів, який поволі розділявся на приватні розмови. Лилося вино, за однією стравою подавали іншу, лікар розрізав печеню. Гості ціляли один в одного апельсинами, корками, виходили з-за столу, щоб із кимось поговорити. Розанетта раз по раз оберталася до Дельмара, що непорушно стояв у неї за спиною; Пеллерен базікав, пан Удрі посміхався. Мадмуазель Ватназ майже одна з'їла цілу купу раків, і їхні панцери хрустіли під її довгими зубами. Ангел, примостившись на дзиглику від фортепіано (єдине місце, де йому дозволяли сісти його крила), незворушно й безупинно жував.

— Ну й апетит! — з подивом повторював Церковний півчий. — Ну й апетит!

А жінка-Сфінкс пила горілку, репетувала на все горло, біснувалась, як демон. Раптом її щоки роздулися, і вона, безсила далі тамувати кров, від якої задихалася, приклала до рота серветку, а тоді шпурнула її під стіл.

Фредерік це бачив.

— Дрібниці!

На його умовляння їхати додому й шануватися, вона відповіла:

— Овва! А що з того? Шануйся, не шануйся — все одно не велика втіха з життя!

І він здригнувся, охоплений печаллю, від якої серце йому взялося кригою, неначе він побачив цілі світи убогства й розпачу, жаровню з вугіллям біля койки хворого, трупи в морзі, прикриті шкіряними фартухами, і з крапа летіть їм на голови холодна вода.

А тим часом Юссоне, присівши навпочіпки в ногах Дикунки, горлав захриплим голосом, перебивляючи актора Грассо:

— Не будь жорстока, о Селюто! Це маленьке родинне свято чудове! Сп'яніть мене сластолюбством, мої милі! Пустуймо! Пустуймо!

І він заходився цілувати жінок у плечі. Вони здригалися від його колючих вусів; потім заманулося йому розбити тарілку, злегка стукнувши її об свою ж голову. За його прикладом пішли інші; фаянсові скалки летіли, немов черепиця під великим вітром, а Вантажниця кричала:

— Не бідкайтесь! Це дармовина! Все це нам подарунок від добродія, що їх

виробляє!

Всі погляди звернулися до Арну. Він зауважив:

— Ба ні, вибачте, рахунок оплачено! — Йому, певно, хотілося натякнути, що він не коханець Розанетти чи, може, перестав ним бути.

Аж тут залунали два злостиві голоси:

— Йолоп!

— Розпусник!

— До ваших послуг!

— Я також!

Це завелися Середньовічний лицар і Російський ямщик; останній зауважив, що хоробрим може стати всякий, хто заховається в панцир. Лицар узяв це за образу. Він хотів битися, втрутилися інші, а Ветеран гвардії намагався перекричати решту:

— Панове! Вислухайте мене! Кілька слів! Я людина бувала, панове!

Розанетта, постукавши ножом по склянці, домоглася нарешті тиші й тоді звернулася до Лицаря, що так і не зняв шолома, а потім до Ямщика в кошлатій хутряній шапці:

— Скиньте насамперед вашу каструлю! Мені від неї жарко! А ви там — вашу вовчу морду! Будете ви мене слухати, чорти б вас ухопили? Гляньте на мої еполети! Я — ваша капітанша!

Вони скорилися, і всі заплескали в долоні, вигукуючи:

— Хай живе Капітанша! Хай живе Капітанша!

Потім вона взяла з каміна пляшку шампанського і, піднявши її, стала наливати вино в простягнуті до неї келихи. Стіл був дуже широкий, і гості, особливо жінки, обступили її, вони позводилися навшпиньки, позабиралися на стільці, отож за хвилину утворилася справжня піраміда із зачісок, оголених пліч, витягнутих рук, нахилених постатей; і раптом заіскрилися довгі струмені вина, бо П'єро та Арну в різних кінцях їдальні також одкорковували пляшки, забризкуючи лиця гостей. Із вольєра, двері якого були відхилені, дрібненькі пташки позалітали в їдальню; наполохані, вони пурхали навколо люстри, бились у шибки, а деякі сідали на голови, і здавалося, це великі квіти в зачісках.

Музиканти пішли. Рояль переставили з передпокою до вітальні. Ватназ сіла до нього й під акомпанемент Церковного півчого, що бив у бубон, із шаленством заграла кадрили, гатячи по клавішах, як кінь б'є копитами землю; вона похитувалася, щоб краще відбивати такт. Капітанша потягла Фредеріка, Юссоне ходив колесом, Вантажниця викаблучувалась, мов клоун, П'єро вдавав орангутанга, Дикунка, розкинувши руки, зображувала човна, що хитається на воді. Нарешті, зовсім знемігшись, всі вгамувалися; розчахнули вікно.

Разом із ранковою свіжістю ринуло денне світло. Розлігся вигук подиву, потім запало безгоміння. Коливалось жовтаве полум'я свічок, час од часу лопались їхні розетки, стрічки, квіти, буси всівали паркет; на столиках позалишалися липкі плями пуншу й сиропу, шпалери були забруднені, костюми пом'ялися, припали пилом;

волосся позвисало на плечі; рум'яна, білила й пудра, що постікали разом із потом, відкрили мертвотну блідість облич, на яких кліпали почервонілі повіки.

У Капітанші, свіжої, ніби вона щойно з ванни, щоки були рожеві, очі блискучі. Вона геть пошпурила свою перуку, волосся її розсипалося, немов руно, заслонивши весь її одяг, окрім панталон, що справляло враження воднораз кумедне і приємне.

Сфінксові, що цокотів зубами од лихоманки, потрібно було дати шаль.

Розанетта кинулась по неї до себе в спальню, а коли гостя пішла й собі слідом, вона рвучко, перед самим її носом, із грюком причинила двері.

Турок голосно зауважив, що ніхто не бачив, як пішов пан Удрі. Всі були такі стомлені, що не звернули уваги на той ущипливий натяк.

Згодом, чекаючи на екіпажі, гості стали загортатися в плащі, надягати капори. Вибило сьому годину. Ангел і досі залишався в їдальні за тарілкою із сардинами в олії, а поруч неї Рибна торговка курила цигарки, даючи життєві поради.

Нарешті під'їхали фіакри, й усі роз'їхались. Юссоне як кореспондент по провінції мусив до сніданку перечитати п'ятдесят три газети, в Дикунки була репетиція в театрі, на Пеллерена чекав натурник, Церковний півчий мав троє побачень. Ангел, відчувши перші напади шлункового розладу, не міг устати. Середньовічний барон відніс дівчину до фіакра.

— Обережно, не ламайте їй крил! — гукнула крізь вікно Вантажниця.

Мадмуазель Ватназ, коли вже вийшла на східці, сказала Розанетті:

— Прощай, дорога! Твій вечір удався на славу. — Тоді нахилилася до її вуха: — Не випускай його з рук!

— До кращих часів, — сказала Капітанша, звільна повертаючись до неї спиною.

Арну й Фредерік верталися разом, так як і приїхали. У торговця фаянсом був такий похнюплений вигляд, аж його супутник подумав, що той занедужав.

— Я? Анітрохи!

Він покутував вуса, хмурих брови, і Фредерік спитав, чи, бува, не справи так його непокоять.

— Зовсім ні! — Тоді зненацька: — Ви, здається, були знайомі з дядечком Удрі? Чи не так? — І додав зі злістю: — Багатий, старий мерзотник.

Далі Арну заговорив про якесь важливе випалювання фаянсу, що його мали закінчити сьогодні у нього на фабриці. Йому хотілося все те бачити. Поїзд відходив за годину.

— Потрібно все-таки заскочити поцілувати дружину!

"Авжеж, дружину!" — подумав Фредерік.

Нарешті він ліг спати з нестерпним болем у потилиці; він випив повну карафку води, щоб утамувати спрагу.

Настала інша спрага, спрага жінок, розкошів і всього, що становить паризьке життя. Він почував себе трохи приголомшеним, як людина, що зійшла з корабля; і в маячні напівсну бачив, як раз у раз пропливали перед ним плечі Рибної торговки, стегна Вантажниці, литки Польки, волосся Дикунки. Потім двоє великих чорних очей,

яких на балу не було, з'явилися й собі; легкі, як метелики, палкі, мов смолоскипи, вони зникали, верталися знову, мигтіли, злітали до карнизів, опускалися до його вуст. Фредерік наполегливо, хоча й намарне, силкувався пригадати, чиї ж то очі. Однак сон уже поборов його; тепер йому видалося, немовби він у парі з Арну запряжений в голоблі фіакра, а Капітанша, сидячи на ньому верхи, впинається в нього золотими острогами.

II

На розі вулиці Ремфор Фредерік найняв особняк і негайно купив двомісну карету, коня, меблі, дві жардиньєрки, котрі вибрав собі в Арну, щоб поставити їх обабіч дверей у вітальні. За вітальнею була ще кімната і туалетна. Йому спало на думку поселити там Делор'є. Але як тоді він зможе приймати в себе її, свою майбутню коханку? Присутність друга заважатиме. Фредерік наказав розібрати стінку, щоб розширити вітальню, а туалетну перетворив на курільну кімнату.

Він купив книжки улюблених поетів, розповіді мандрівників, географічні атласи, словники, бо вже склав собі широкий план занять; він підганяв робітників, бігав по магазинах і в нетерплячці зажити втіхи брав усе, не торгуючись.

З рахунків, які подали постачальники, Фредерік побачив, що найближчим часом повинен витратити тисяч сорок франків, не враховуючи спадкових податків — понад тридцять сім тисяч; а що статки його становили нерухоме майно, то він написав у Гавр своєму нотареві, просячи частину його продати, щоб розрахуватися з боргами й мати якусь суму про запас. Потім, бажаючи нарешті узнати оте туманне, хистке й невиразне, що його називають "світом", він листовно попросив дозволу в Дамбрезів навідати їх. Пані Дамбрез відповіла, що сподівається на його візит завтра.

То був прийомний день. У дворі стояли екіпажі. Біля під'їзду до нього поспішили два лакеї, а третій, що був на горішній площадці сходів, рушив поперед нього.

Фредерік пройшов передпокій, ще одну кімнату, тоді простору вітальню з високими вікнами і монументальним каміном, на якому стояли кулястий годинник та дві порцелянові вази страхітливих розмірів, звідки, ніби два золоті кущі, стриміли два канделябри з цілим жмутом свічок. По стінах висіли картини в манері іспанця Рібейри, велично спадали важкі порт'єри, і в цьому опорядженні стилу ампір, у кріслах, консолях, столах було щось показне, бундючне. Фредерік мимохіть задоволено всміхнувся.

Нарешті він вступив до овальної кімнати з панелями рожевого дерева, щільно заставленої мініатюрними меблями; її освітлювало тільки одне дзеркальне вікно, що виходило в сад. Пані Дамбрез сиділа поблизу каміна, і якийсь десяток гостей утворював довкола неї кільце. Люб'язними словами привітавши Фредеріка, вона йому подала знак сісти, не виявляючи здивування, що так давно не бачила його.

Коли він увійшов, тут саме вихваляли красномовство абата Кера. Потім стали з приводу якогось нечистого на руку лакея бідкатися, що попсувалися служники, і пішли суди-пересуди. Стара пані Соммері простудилася, мадмуазель Тюрвізо виходить заміж, Моншарони вернуться не раніше як у кінці січня, Бретанкури також. Тепер заведено

довго zostаватися в селі. І розкіш обстави ще більше підкреслювала убозтво цих розмов, хоч те, про що точилася розмова, було не таке безглузде, як сама манера говорити, — ні початку, ні кінця, ані будь-якої жвавості. А проте були тут люди обметані — колишній міністр, кюре великої парафії, кілька визначних державних діячів; і всі вони трималися в межах заялжених тем. В одних був вигляд знеможених удів, в інших — баришницькі норови, а старі добродії, які поприходили в супроводі своїх дружин, могли бути їхніми дідами.

Пані Дамбрез вітала всіх з однаковою люб'язністю. Ледве заходила мова про чиюсь хворобу, вона скорботно хмурила брови, але зараз же веселішала, тільки-но починали говорити про бали або вечори. Скоро їй доведеться відмовитись від цих розваг, бо вона бере до себе в дім чоловікову небогу, сироту. Стали вихвалити її самозречення: вона чинить, як справжня матір.

Фредерік приглядався до неї. Матова шкіра її обличчя здавалася пружною й свіжою, однак, позбавлена живого блиску, нагадувала законсервований плід. Зате волосся, завите на англійський лад, було ніжніше за шовк, блакитні очі сяяли, всі рухи — зграбні. Сидячи в глибині кімнати на канапці, вона гладила червоні торочки японського екрана, мабуть, для того, щоб показати свої довгі, вузькі, трохи худі руки з вигнутими на кінцях пальцями. На ній була сіра муарова сукня з високим комірцем, — достоту пуританка.

Фредерік запитав, чи не думає вона відвідати в цьому році Ла Фортель. Пані Дамбрез іще й сама не знала. Зрештою, він розуміє: в Ножані їй, певне, нудно. Тим часом гостей більшало. По килимах шелестіли й шелестіли сукні, дами, присівши на край стільця, стиха похихотівши і сказавши кілька слів, хвилин за п'ять від'їжджали зі своїми дочками. Скоро стало неможливо стежити за розмовами, і Фредерік уже намірився йти, як раптом пані Дамбрез сказала йому:

— Отже, по середах, пане Моро, гаразд? — цією одною фразою спокутуючи всю байдужість, виявлену до нього.

Він був задоволений. А проте, вийшовши на вулицю, глибоко зітхнув; і, відчуючи потребу не в такому штучному середовищі, Фредерік пригадав, що повинен зробити візит Капітанші.

Двері до передпокою були відчинені. Вибігли дві гаванські болонки. Почувся голос: — Дельфіно! Дельфіно! Це ви, Феліксе?

Він далі не заходив; собачки й досі дзявкали. Нарешті з'явилась Розанетта в пеньюарі з білого мусліну, оздобленому мереживом, у турецьких туфлях на босу ногу.

— Ох, даруйте, пане! Я прийняла вас за перукаря. Одну хвилину! Зараз вернусь! І він zostався один в їдальні.

Віконниці були позачинювані. Фредерік пройшовся поглядом по кімнаті, пригадуючи метушню тієї ночі, і тут помітив на столі чоловічий фетровий капелюх, старий, пом'ятий, заялжений, гидкий. Чий же це капелюх? Зухвало виставивши свою подрану підкладку, він, здавалося, казав: "А я на все чхав! Я тут господар!"

Капітанша вийшла знову. Вона взяла капелюха, відчинила двері до теплиці,

викинула його туди, зачинила двері (тим часом інші двері відчинилися й зачинилися) і, провівши Фредеріка через кухню, впустила його до своєї туалетної кімнати.

З першого погляду було видно, що в усьому домі це найулюбленіше місце, сказати б, його справжній духовний осередок. Стіни, крісла й пружний широкий диван були оббиті ситцем із густим листяним візерунком; на білому мармуровому столі стояли дві великі миски з голубого фаянсу; скляні полички, що утворювали над ним ніби етажерку, були захащені флаконами, щітками, гребенями, косметичними олівцями, пуделками з пудрою; в високому трюмо відбивався вогонь, що горів у каміні; з ванни звисало простирадло, в кімнаті пахло сумішшю мигдалю й смирни.

— Вибачте за безладдя. Сьогодні я обідаю не вдома.

І, круто повернувшись, вона трохи не задушила одне собача. Фредерік сказав, що вони чарівні. Розанетта взяла їх на руки і піднесла йому до лиця їхні чорні мордочки:

— Ну ж бо, усміхніться й поцілуйте пана!

Несподівано до кімнати увійшов якийсь чоловік у засмальцьованому пальті з хутряним коміром.

— Феліксе, мій хороший, — сказала вона, — в неділю ваша справа буде залагоджена, напевне.

Той узявся її зачісувати. Він повідомив їй новини про її приятельок: пані де Рошегюн, пані де Сен-Флорантен, пані Ломбар, — усе це були знатні дами, такі як у домі Дамбрезів. Потім він заговорив про театри; сьогодні ввечері в Амбігю надзвичайний спектакль.

— Ви поїдете?

— Ні! Буду вдома.

З'явилася Дельфіна. Розанетта стала її сварити, що вона пішла з дому без її дозволу. Та божилася, що "ходила на ринок".

— Ану дайте-но видаткового зошита!.. Ви дозволите?

Стиха читаючи записи, Розанетта робила зауваження щодо кожної витрати. Звіт служниці не сходився з рахунками.

— Віддайте чотири су решти!

Дельфіна вернула, і Розанетта, відпустивши її, сказала:

— Ох, Пресвята Діво! Яке горе з цими людьми!

Фредеріка неприємно вразило її нарікання. Воно надто нагадувало йому недавно почуте і ставило знак прикрої рівності між обома домами.

Дельфіна знову зайшла і, наблизившись до Капітанші, щось шепнула їй на вухо.

— Е, ні! Не хочу!

Дельфіна за хвилику явилася знову.

— Пані, вона впирається.

— Ото мені морока! Та витури її!

Саме в цю мить двері штовхнула стара дама в чорному. Фредерік не встиг нічого ні почути, ні розгледіти: господиня метнулася в спальню їй назустріч.

Коли Розанетта вернулася, щоки в неї палали, і вона мовчки сіла в крісло. По її

щоді котилася сльозина; згодом вона обернулася до юнака й тихо спитала:

— Як вас зовуть?

— Фредерік.

— А, Фредеріко! Вам не буде неприємно, що я вас так називаю?

Вона глянула на нього ласкаво, майже закохано. Та раптом вигукнула з радощів, побачивши мадмуазель Ватназ.

Ця артистична жінка аж ніяк не могла гаяти часу: рівно о шостій їй належало очолити власний табльдот, вона задихалась од знемоги. Спершу вона дістала з торбинки ланцюжок годинника та аркушик паперу, а тоді різні речі, покупки.

— Хай тобі буде відомо, що на вулиці Жебур продаються шведські рукавички по тридцять шість су пара, — чудо! Твій фарбар просить зачекати ще тиждень. Щодо гіпюру я сказала, що зайду згодом. Бюньйо завдаток отримав. Ото, здається, і все? Всього ти мені винна сто вісімдесят п'ять франків!

Розанетта дістала з шухляди десять наполеондорів. У них обох не знайшлося дрібних грошей, і Фредерік запропонував свої.

— Я вам верну, — сказала Ватназ, кладучи в торбинку п'ятнадцять франків. — А ви поганець! Я вас більше не люблю: ви того вечора ні разу зі мною не танцювали. Ох, моя люба, на набережній Вольтера в одній крамниці наглянула я рамку, сплетену з опудал колібрі, — яка ж то розкіш! На твоєму місці я б її купила. А ось, поглянь, як тобі це подобається?

І вона показала відріз старовинного рожевого шовку, що його купила в Тамплі на середньовічний камзол Дельмарові.

— Він сьогодні до тебе приходив, еге ж?

— Ні.

— Дивно! — І за хвилину: — Ти де сьогодні ввечері?

— В Альфонсіни, — сказала Розанетта.

Це був третій уже варіант, де вона думає провести вечір.

Мадмуазель Ватназ запитала знову:

— А про старого з Гори що новенького?

Але Капітанша, швидко підморгнувши їй, змусила її прикусити язика; потім провела Фредеріка в передпокій, щоб узнати, чи скоро він бачитиме Арну.

— Попросіть його, хай зайде до мене; звичайно, не при дружині!

На площадці біля стіни стояла парасолька й поруч — пара калош.

— Калоші Ватназ, — сказала Розанетта. — Ну й ніжка, га! Здоровецька в мене подружка! — І мелодраматичним тоном сказала так, що остання літера слова розкотисто загримотіла: — Таким не вірррр!

Фредерік, підбадьорений цією відвертістю, хотів поцілувати її в шию. Вона холодно сказала:

— Ну ж бо — це нічого не коштує!

Він пішов од неї в легковажному настрої, не сумніваючись, що Капітанша незабаром стане його коханкою. Це бажання збудило в ньому інше, і, хоча він був трохи

лихий на пані Арну, йому захотілося побачити її.

До того ж він мав зайти до них за дорученням Розанетта.

"Тільки ж зараз, — подумав він (саме вибило шосту), — мабуть, і Арну вдома".

І він одклав візит на завтра.

Вона сиділа в тій самій позі, що й минулого разу й шила дитячу сорочину. Хлоп'я гралося у неї біля ніг із дерев'яними звірятами; Марта трохи поодаль писала.

Фредерік почав із того, що похвалив дітей. Вона відповіла, нітрохи не впадаючи в безглузде материнське марнославство.

Кімната справляла враження цілковитого супокою. У вікна яскраво світило сонце, поліровані меблі блищали; пані Арну сиділа біля вікна, і широкий сонячний промінь, падаючи на завитки волосся на її потилиці, неначе плинним золотом пронизував ніжну смагляву шкіру. І він сказав:

— Он як за три роки вигналась юна особа! Чи пам'ятаєте, мадмуазель, як ви спали в мене на колінах у колясці?

Марта не пам'ятала.

— Це було ввечері, ми верталися із Сен-Клу.

Пані Арну кинула на нього погляд, повний дивного смутку. Чи не забороняла вона йому будь-який натяк на їхній спільний спомин?

Її прекрасні чорні очі з блискучими білками повільно рухалися під повіками, трохи важкими, і в глибині зіниць крилася безмірна добрість. Його знову охопила любов, іще сильніша, ніж досі, неосяжна; споглядання приголомшувало Фредеріка; однак він подолав те заціпеніння. Як же підняти себе в її очах? Яким чином? І, добре подумавши, Фредерік не знайшов нічого кращого, як згадати про гроші. Він завів мову про погоду, що тут не така холодна, як у Гаврі.

— Ви там були?

— Так, у справах... родинних... щодо спадщини.

— А! Дуже рада за вас, — сказала вона з виразом такого щирого вдовolenня, що він був зворушений, так ніби вона зробила йому велику послугу.

Потім вона спитала, що він думає тепер робити, — адже чоловік повинен чимось займатися. Йому спала на думку його вигадка, і він сказав, що завдяки пану Дамбрезу, депутатові, сподівається потрапити в Державну раду.

— Ви, може, знаєте його?

— Лише на прізвище. — Потім, притишивши голос, запитала: — Він возив вас на бал тоді, правда?

Фредерік промовчав.

— Мені просто хотілося взнати; дякую.

Далі вона поставила йому двоє-троє стриманих запитань про його сім'ю та рідне місто. Це вельми люб'язно, що він, так довго живучи там, не забув про них.

— А хіба міг би я?.. — спитав він. — Невже ви сумнівалися?

Пані Арну встала.

— Я думаю, що у вас до нашої сім'ї добрі й щирі почуття. Прощайте... до зустрічі.

І вона щиро, по-чоловічому потисла йому руку. Чи не за порука, не обіцянка це? Фредерік відчув усю радість життя; він стримував себе, щоб не заспівати; у нього була потреба відкрити перед ким-небудь серце, виявити великодушність, подати милостиню. Він озирнувся довкола, чи нема людини, якій би можна було чимось допомогти. Ні один жебрак не проходив; і кволе бажання його жертвності зникло, бо він був не з тих, хто довго шукав би для того нагоди.

Тоді він згадав про своїх друзів. Перший, про кого він подумав, був Юссоне, другий — Пеллерен. До Дюссардье, з огляду на його скромне становище, треба було поставитися з особливою увагою; щодо Сізі, то Фредерік радів, що зможе перед ним показати свої достатки. Він усім чотирьом написав листи, запрошуючи відзначити його новосілля наступної неділі, рівно об одинадцятій годині, а Делор'є він доручив привести Сенекаля.

Репетитора звільнили вже з третього пансіону за те, що він засуджував роздачу нагород, — звичай, як на нього, згубний з погляду рівності. Тепер він служив у якогось машинобудівника і вже півроку не жив разом із Делор'є.

Розлука була для них анітрохи не важка. Останнім часом до Сенекаля вчашали якісь чоловіки у блузах, усе патріоти, все робітники, все люди чесні, але їхнє товариство здавалося адвокатові нудним. До того ж деякі ідеї його друга, прекрасні як засоби боротьби, йому не подобалися. З честолюбства він про те мовчав, тримаючись у поведженні з Сенекалем обачно, аби лише керувати ним, бо сам із нетерпінням чекав на великий переворот і сподівався вибитись, посісти становище.

Сенекалеві погляди були безкорисні. Щовечора після роботи він вертався до себе в мансарду і шукав по книжках підтвердження своїм мріям. Він робив нотатки до "Суспільного договору"*. Він напихав себе "Незалежним оглядом". Він вивчив Маблі*, Мореллі*, Фур'є, Сен-Сімона, Конта*, Кабе, Луї Блана — важкий віз письменників-соціалістів, тих, хто хоче все людство поселити в казарми, тих, хто бажав би розважати його в домах розпусти або змусити до нидіння за конторкою; із суміші всього цього він створив собі ідеал доброчесної демократії, щось на зразок ферми та прядильні, якусь подобу американської Лакедемонії, де особистість існувала б лише на те, щоб слугувати суспільству, всемогутньому, більше самодержавному, непогрішимому і божественному за якісь там далай-лами та Навуходоносори. Він не мав сумніву в скорому здійсненні цієї ідеї і люто виступав проти всього, що вважав ворожим їй, міркуючи, як математик, і сліпо вірячи в неї, як інквізитор. Дворянські титули, ордени, мундири, особливо лівреї і навіть занадто гучні репутації збуджували в ньому обурення, а його студії і його злигодні щодень побільшували в ньому зненависть до всього виняткового та до будь-якого вияву зверхності.

— Чим я завдячую цьому панові, щоб виявляти йому якісь люб'язності? Якщо я йому потрібний, він може сам прийти!

Делор'є притягнув його силоміць.

Вони застали Фредеріка в спальні. Штори й подвійні фіранки, венецькі дзеркала — нічого не бракувало; господар в оксамитовій куртці сидів, розкинувшись у фотелі, й

курив турецькі цигарки.

Сенекаль нахмурився, немов святоша, приведений на веселе збіговисько. Делор'є одним поглядом окинув геть усе, а тоді низько вклонився:

— Ваша ясновельможносте! Засвідчую вам свою пошану!

Дюссардье кинувся йому на шию.

— Отже, тепер ви розбагатіли? А, це добре, сто чортів, це добре!

Сізі з'явився з крепом на капелюсі. По смерті своєї бабусі він посів неабиякі статки і намагався не так веселитися, як відрізнитися од інших, бути не як усі, одне слово, мати "особливу познаку". Це був його улюблений вислів.

Дійшлося вже до полудня, і всі позіхали; Фредерік очікував іще декого. Почувши ім'я Арну, Пеллерен скорчив гримасу. Він дивився на нього як на ренегата, відколи той покинув мистецтво.

— А якби обійтися без нього? Що ви скажете?

Всі погодилися.

Слуга в високих гетрах одчинив двері, і гості побачили їдальню, оздоблену високими чудовими панелями із золотою фільонкою вгорі; на двох сервантах було повнісінько посуду. На пічці підігрівалися пляшки з вином; обіч устриць блищали леза нових ножів; у молочному відтінку тоненьких склянок було щось ніжно привабливе, і стіл угинався від дичини, фруктів, вишуканих наїдків. Ця витонченість для Сенекаля нічого не важила.

Він почав з того, що запитав звичайного хліба (якогома черствішого) і при цій нагоді заговорив про вбивства в Бюзансе і продовольчу кризу.

Нічого б цього не сталося, якби пильніше дбали про хліборобство, якби всього не віддали в руки конкуренції, анархії, сумного принципу "вільної торгівлі"! Он як постає грошовий феодалізм, ще гірший за феодалізм колишній. Але начувайтесь! Народ кінець кінцем не стерпить і за свої страждання відплатить капіталістам кривавими вироками або пограбуванням їхніх палаців.

Фредерік на мить уявив собі, як людська юрба із закованими рукавами вдерлася до розкішної вітальні пані Дамбрез і киями трощить дзеркала.

Тим часом Сенекаль правив далі: робітник через недостатність заробітної плати нещасніший, ніж ілот, негр або парія, особливо коли в нього діти.

— Що йому, подушити їх, щоб спекатися, як то радить, уже не пам'ятаю який, англійський учений, послідовник Мальтуса*? — І він повернувся до Сізі: — Невже дійшлося до того, що ми підемо за порадами ницого Мальтуса?

Сізі, який нічого не відав про ту ницість, ба навіть про саме існування Мальтуса, відповів, що біднякам усе-таки багато допомагають і що вищі класи...

— Ох! Вищі класи! — з посмішкою мовив соціаліст. — Найперше, нема ніяких вищих класів; людину підвищує тільки її серце. Ми не хочемо милостині, ви чуєте? Ми жадаємо рівності, справедливого розподілу продуктів праці.

Він вимагав, щоб робітник мав змогу стати капіталістом, як солдат — полковником. Середньовічні цехи, принаймні обмежуючи кількість підмайстрів, уникали зайвого

скупчення робочої сили, а братерські почуття підтримувалися святами, прапорами.

Юссоне, як поет, шкодував за прапорами; Пеллерен — також, уподобавши їх відтоді, як у кафе "Даньйо" почув розмову прибічників фаланстеру. Він заявив, що Фур'є велика людина.

— Де там! — заперечив Делор'є. — Ця стара тварюка вбачає в державних переворотах вияв Господньої помсти. Він, як вельможний Сен-Сімон та його поплічники з їхньою ненавистю до французької революції, — купка базік, які прагнуть відновити католицизм.

Пан де Сізі, мабуть, із цікавості чи бажаючи справити добре враження, запитав:

— То ці вчені не поділяють поглядів Вольтера?

— Цього я залишаю вам! — відповів Сенекаль.

— Що? А я гадав...

— Та ні! Він не любив народу!

Далі мова перейшла на сучасні події: іспанські шлюби, рошфорівське казнокрадство, новий капітул Сен-Дені, який призведе до збільшення податків. На думку Сенекаля, вони й так були надто великі.

— І навіщо, Боже милий? Щоб споруджувати палаци для музейних мавп, улаштовувати на майданах пишні паради чи підтримувати серед придворних лакеїв середньовічний етикет!

— Я читав у "Журналі мод", — сказав Сізі, — що в день святого Фердінанда на балу в Тюїльрі всі були одягнені як вантажники.

— Хіба ж це не жалюгідно! — мовив соціаліст, з огидою знизуючи плечима.

— А версальський музей! — вигукнув Пеллерен. — Що там казати! Ті йолопи вкоротили одну з картин Делаакруа* і наточили Гро*. В Луврі так добре реставрують, скребуть і підправляють полотна, що років за десять од них, певно, нічого й не залишиться. А про помилки в каталозі один німець написав цілу книжку. Слово честі, чужоземці сміються з нас!

— Авжеж, ми стали посміховиськом Європи, — сказав Сенекаль.

— Це тому, що мистецтво підпорядковане короні.

— Доки не буде загального виборчого права...

— Дозвольте! — Художник, якого вже двадцять років не приймали на жодну виставку, обурювався проти Влади. — О, хай нам дадуть спокій! Я особисто не вимагаю нічого! Тільки ж палати повинні були б законами підтримувати мистецтво. Слід би заснувати кафедру естетики, знайти професора, людину, котра була б і практиком, і водночас філософом і, можна сподіватися, зуміла б згуртувати маси. Ви б, Юссоне, добре зробили, якби порушили це питання в вашій газеті!

— Хіба ж наші газети мають волю? Чи ми самі вільні? — з запалом озвався Делор'є. — Як подумаю, що, перше ніж пустити на воду човника, треба виконати двадцять вісім формальностей, хочеться податися до людодів! Уряд нас пожирає! Усе в його руках: філософія, право, мистецтво, навіть повітря, а знеможена Франція хрипить під жандармським чоботом і попівською сутаню!

Так майбутній Мірабо широким потоком виливав свою жовч. Нарешті він узяв склянку, підняв її, підвівся сам і, впершись рукою в бік, блискаючи очима, промовив:

— Я п'ю за повне повалення існуючого ладу, інакше кажучи, всього, що називають Привілеями, Монополією, Управлінням, Ієрархією, Владою, Державою, — і ще гучнішим голосом закінчив: — яких я хотів би розбити ось так! — І він шпурнув на стіл високий гарний келих, що розлетівся на тисячу скалок.

Всі заляскали в долоні, а найдужче — Дюссардьє.

Видовище несправедливостей обурювало його серце. Він непокоївся за Барбесову долю*; він був із тих, хто ладен кинутися під колеса екіпажа, щоб допомогти коневі, що, спіткнувшись, упав. Його ерудиція обмежувалася двома творами: один із них називався "Злочини королів", другий — "Таємниці Ватикану". Він, роззявивши рота, слухав адвоката з явною насолодою. Нарешті він не втримався:

— А я докоряю Луї-Філіппові за те, що він зрадив поляків!

— Одну хвилинку, — сказав Юссоне. — Передусім ніякої Польщі не існує; це Лафайєтова вигадка. Як правило, всі поляки — з передмістя Сен-Марсо, а справжні потонули разом із Понятовським.

Одне слово, його "на слизьке не зіб'єш", він "зневірівся в усьому тому". Це ж те саме, що морський змії, скасування Нантського едикту чи "стара байка про Варфоломіївську ніч"!

Сенекаль, не беручи під захист поляків, вхопився за останні слова журналіста. На пап звели наклепи, адже вони, що не кажіть, стоять за народ, а Лігу він назвав "зорею Демократії, великим рухом на захист більшості проти індивідуалізму протестантів".

Фредерік був трохи здивований такими ідеями. Сізі вони, мабуть, остогидли також; він перевів мову на живі картини в театрі Жімназ, що саме на ту пору приваблювали багато глядачів.

Сенекаль засмутився з того. Такі видовища розбещують дочок пролетаря; потім і вони прагнуть виставляти напоказ зухвалу розкіш. Тож він виправдував баварських студентів, які образили Лолу Монтес. За прикладом Руссо, він більше поважав вугляреву дружину, ніж фаворитку короля.

— Ви зневажаєте трюфелі! — велично заперечив Юссоне.

І він став на захист таких дам із пошани до Розанетти. Далі повів мову про бал, що вона влаштувала, про костюм Арну.

— Кажуть, що справи його кепські, — сказав Пеллерен.

У торговця картинами щойно скінчився судовий процес у справі його бельвільських ділянок, а тепер він був членом компанії по розробці фарфорової глини в Нижній Бретані разом із такими, як і він сам, несерйозними особами.

Дюссардьє знав про це більше, бо його хазяїн, пан Муссіно, справлявся про Арну в банкіра Оскара Лефевра, і той відповів, що вважає Арну людиною несолідною, йому доводилося переписувати векселі.

Десерт закінчився; перебралися в вітальню, обтягнуту, як і в Капітанші, жовтим шовком і обставлену в стилі Людовіка XVI.

Пеллерен кинув докір Фредерікові, що він не віддав переваги неогрецькому стилеві; Сенекаль тер сірники об шпалери; Делор'є втримувався од зауважень, зробивши лише одне щодо бібліотеки: назвав її бібліотекою малої дівчинки. Тут було зібрано більшу частину сучасних авторів. Поговорити про їхні твори не було змоги, бо Юссоне зараз же починав розповідати анекдоти про них самих, критикував їхній вигляд, поведження, костюми, вихваляючи якихось літераторів п'ятнадцятого рангу, ганячи першорядні таланти і, звісно, побиваючись над сучасним занепадом. У будь-якій сільській пісеньці більше поезії, ніж у всій ліриці XIX сторіччя; Бальзака перехвалили, Байрона уже знищено, Гюґо нічого не тямить у театрі тощо.

— Чому ж, — спитав Сенекаль, — у вас нема книжок наших поетів-робітників?

А пан Сізі, що цікавився літературою, здивувався, що не бачить на Фредеріковім столі "якихось новітніх фізіологій — фізіології курця, рибалки, митного чиновника".

Гості так допекли господареві, що йому кортіло витурити їх геть. "Ну ж і дурень я!" І, відвівши вбік Дюссардье, він запитав, чи не може йому в чомусь допомогти.

Славний хлопець розчулився. Але він служить касиром і нічого не потребує.

Потім Фредерік повів Делор'є до себе в спальню і дістав із шухляди дві тисячі франків.

— На, друже, бери! Це решта моїх давніх боргів.

— Ну... а як же газета? — спитав адвокат. — Ти ж добре знаєш, я вже говорив про це з Юссоне.

А коли Фредерік сказав, що зараз йому "трохи стужно", той ущипливо посміхнувся.

Після лікерів пили пиво; після пива — грог; знов запалили люлечки. Нарешті о п'ятій годині гості порозходилися; вони простували поруч, не розмовляючи, аж раптом Дюссардье сказав, що Фредерік чудово їх пригостив. Усі погодилися.

Юссоне зауважив, що сніданок був важкуватий. Сенекаль розкритикував обставу помешкання, назвавши її нікчемною. Сізі був такої самої думки. Там нема й сліду "особливої позначки".

— Мені здається, — мовив Пеллерен, — що він, безперечно, міг би замовити в мене картину.

Делор'є мовчав, маючи в кишені панталон банкові білети.

Фредерік залишився сам. Він думав про своїх друзів і відчував, що його ніби відмежовує од них глибокий рів, повний темряви. Ось він протягнув їм руку, проте його щирість не викликала в них відгуку.

Він пригадав, що Пеллерен і Дюссардье говорили про Арну. То, звичайно, вигадки, наклепи. Але з якої речі? І він уже бачив, як зубожіла пані Арну, плачучи, розпродує своє умеблювання. Ця думка мордувала його цілісіньку ніч; на другий день він подався до неї.

Не знаючи, як їй передати те, що йому стало відомо, він у розмові, ніби між іншим, спитав, чи Арну й досі посідає бельвільські ділянки.

— Так, і досі.

— Він тепер, здається, член товариства по видобутку фарфорової глини в Бретані?

— Так.

— На фабриці все йде гаразд, правда ж?

— Авжеж... я думаю. — І, відчуваючи, що він не зважується щось сказати, запитала:

— Що з вами? Ви мене лякаєте!

Тоді він розповів їй про історію з переписуванням векселів. Вона опустила голову і мовила:

— Я так і підозрювала!

Справді, Арну заради вигідної спекуляції відмовився продавати свої ділянки, заставив їх за велику суму і, не знаходячи покупців, вирішив поправити справу спорудженням фабрики. Витрати переважили кошторис. Більше вона нічого не знала; а він уникає будь-яких розпитувань і знай запевнює, що "все йде гаразд".

Фредерік намагався її заспокоїти. Може, це труднощі тимчасові. Зрештою, коли він щось довідається, то повідомить їй.

— Ох, так! Прошу вас! — сказала вона і склала руки з чарівним виразом благання.

Отже, він може бути їй корисним. Він входить у її життя, в її серце!

З'явився Арну.

— От чудово! Ви зайшли, щоб повезти мене на обід!

Спантичений Фредерік промовчав.

Арну поговорив про різні дрібниці, потім попередив дружину, що повернеться дуже пізно, бо в нього побачення з паном Удрі.

— У нього вдома?

— Ну звичайно, у нього.

Спускаючись по східцях, він признався, що Капітанша сьогодні вільна, і вони разом поїдуть повеселитися в "Мулен Руж", а що він завжди мав потребу комусь відкрити серце, то попросив Фредеріка, щоб той провів його аж до Розанеттиного дому.

Та замість того щоб зайти, він почав ходити по тротуару, роздивляючись вікна третього поверху. Раптом фіранка відхилилася.

— А! Браво! Дядечко Удрі вже пішов. На добраніч!

Виходить, вона утриманка старого Удрі! Фредерік тепер не знав, що й подумати.

З цього дня Арну став ще приязніший, ніж досі; він запрошував його на обіди до своєї коханки, і невдовзі Фредерік почав одвідувати обидва доми.

У Розанетти було весело. До неї заїжджали ввечері, повертаючись із клубу чи театру, пили чай, грали партію в лото; по неділях розгадували шаради; Розанетта, найжвавіша серед усіх, відзначалася забавними витівками, наприклад, бігала навкарачки або натягувала на себе плетеного ковпака. Коли вона ставала край вікна розглядати перехожих, то надівала капелюха з волової шкіри; вона курила люльку з довгим цибухом, співала тірольських пісень. Днями вона знічев'я витинала квіти із шматка ситцю, сама наліплювала їх на шибки, намазувала рум'янами обох своїх собачок, запалювала курильні свічки й ворожила на картах. Безсила вгамувати власні примхи, вона мліла з захоплення, побачивши якусь витребеньку, не спала вночі,

квапилася купити її, вимінювала на іншу, переводила нінащо якусь тканину, розгублювала свої коштовності, тринькала гроші, могла б збути останню сорочку, щоб дістати літерну ложу. Вона часто просила Фредеріка, щоб той пояснив їй якесь випадково вичитане слівце, але не слухала пояснень, швидко перестрибуючи з одного предмета на інший і сиплючи запитання. Напади веселощів змінювались у неї на дитячі вибухи гніву; а то, бувало, поринала вона в мрії, сидючи на підлозі перед каміном, понуривши голову і охопивши руками коліна, непорушна, немов той заціпенілий вуж. Незважаючи на Фредеріка, вона при ньому одягалася, повільно натягувала шовкові панчохи, тоді вмивалася, забризкуючи все довкола, відкидалася назад, ніби трепетна наяда; і її сміх, що відкривав білі зуби, блиск очей, її врода й веселість — усе полонило Фредеріка й бентежило його.

Пані Арну майже завжди, коли він приходив, учила малого читати або стояла за стільцем Марти, яка грала на піаніно гами; якщо вона сиділа за шиттям, він вважав за велике щастя підняти ножиці, коли вони впадуть. Всі її рухи були велично-спокійні; її маленькі ручки здавалися створеними на те, щоб роздавати милостиню, щоб утирати сльози, а в її голосі, трохи приглушеному з природи, чулися ласкаві інтонації й ніби подих легенького вітерцю.

Літературою вона не захоплювалася, але чарувала розумом, коли вживала слова прості й проникливі. Вона любила подорожувати, слухати шум вітру в лісі і в дощ гуляти з непокритою головою. Слухаючи про оті милі вподобання, Фредерік сподівався на її цілковиту відвертість, до якої воно вже йшлося.

Часті відвідини цих двох жінок становили ніби дві мелодії; одна — грайлива, буйна, повна веселощів, а друга — врочиста, майже побожна; линучи воднораз, вони звучали дедалі голосніше і мало-помалу зливалися, бо тоді, коли пані Арну, бувало, ненароком торкнеться до нього лише пальцем, перед ним поставав, відгукуючись на його бажання, образ тієї, другої, з котрою було більше надії на успіх; коли ж у товаристві з Розанеттою починало хвилюватися його серце, він одразу згадував своє велике кохання.

До цього ж злиття схиляла й подібність в обставі обох помешкань. Одна із двох скринь, що колись виставлені були на бульварі Монмартр, тепер прикрашала Розанеттину їдальню, друга — вітальню пані Арну. В обох домах сервізи були однакові, й навіть на кріслах валялися такі самі оксамитові ярмулки; далі безліч дрібних подарунків — екрани, шкатули, віяла — переходили від дружини до коханої й назад, бо Арну, без найменшого сорому, часто відбирав те, що подарував одній, щоб презентувати другій.

Капітанша з Фредеріком сміялися з тих поганих його вибриків. Якось у неділю, по обіді, вона повела Фредеріка в передпокій і показала в кишені пальта Арну пакуночок з тістечками, що їх він поцупив зі столу, певно, щоб почастувати свою сім'ю. Пан Арну зважувався на пустощі, що межували з гидотою. Він вважав обов'язком ошукувати міську митницю; в театр він ніколи не ходив за гроші; з квитком другого класу завжди пробирався в перший і розповідав, як про чудову витівку, що мав звичку кидати в купальнях до карнавки служникам замість монети в десять су гудзика від штанів; усе

це нітрохи не заважало Капітанші любити його.

Проте вона якось сказала в розмові про нього:

— Ох і набрид він мені нарешті! Досить з мене! Хай там що, їй-богу, найду собі іншого!

Фредерік зауважив, що "іншого", як йому здається, вже знайдено і зовуть його паном Удрі.

— Овва! — сказала Розанетта. — Ну й що з того? — І далі зі слізьми в голосі: — Адже я у нього прошу так мало, а він, тварюка, не хоче! Не хоче! Що ж до обіцянок — о! — то інша справа.

Він пообіцяв їй навіть четверту пайку прибутків од горезвісної фарфорової глини; жодних прибутків вона й в очі не бачила, як і кашемірової шалі, якою він уже півроку дурить її.

Фредерік одразу вирішив було зробити їй цей подарунок. Проте Арну міг зрозуміти, ніби приятель хоче тим самим провчити його.

Попри все те він добряга, його дружина сама це казала. Але який навіжений! Замість того щоб приймати гостей у себе, він тепер щодня запрошує знайомих до ресторану. Він купує речі зовсім непотрібні, скажімо, золоті ланцюжки, настінні годинники, всіляке домашнє начиння. Пані Арну навіть показала Фредерікові в коридорі силу-силенну чайників, грілок, самоварів. Нарешті вона якось призналася йому, що її непокоїть: Арну змусив її підписати вексель на ім'я пана Дамбреса.

Тим часом Фредерік не зрікався літературних намірів, які в певному розумінні були для нього справою честі. Він хотів написати історію естетики — підсумок його розмов із Пеллереном; потім — зобразити в драмах різні моменти французької революції і, під посереднім впливом Делор'є та Юссоне, збирався створити велику комедію. Під час роботи часто виринало перед ним обличчя то однієї, то другої жінки; він опирався бажанню побачити одну з них, та незабаром піддавався спокусі, а вернувшись од пані Арну, ставав іще сумніший.

Якось уранці, коли він біля каміна вдавався в меланхолію, увійшов Делор'є. Сенекалеві підбурливі речі наполохали його патрона, і він знову опинився без засобів до існування.

— Що ж я тут, по-твоєму, можу зробити? — мовив Фредерік.

— Нічого! Грошей у тебе нема, я знаю. Але чи не зміг би ти підшукати йому якесь місце через пана Дамбреса або Арну?

Цьому, останньому, можливо, потрібні інженери на його фабриці. Фредерікові ссянула думка: Сенекаль міг би повідомляти його про відсутність чоловіка, передавати листи, помагати в багатьох випадках, які можуть трапитись. Чоловіки завжди роблять один одному такі послуги. Зрештою, він добре спосіб скористатися Сенекалем таким чином, що той і не здогадається. Доля посилає йому помічника, це добрий знак, нехтувати ним не слід; і, вдаючи, ніби те йому байдужісінько, він відповів, що справу, мабуть, пощастить залагодити і що він за неї візьметься.

Фредерік узявся за неї негайно. В Арну було багато мороки з фабрикою. Він шукав

мідно-червону китайську фарбу; але його фарби щезали при випалюванні. Щоб запобігти розтріскуванню фаянсу, він підмішував до глини вапна; та вироби ставали ламкі, емаль на рисунках бралася пухирчиками, великі пластинки жолобилися, і він, приписуючи ці невдачі поганому устаткуванню фабрики, хотів замовити нові дробарки, нові сушарні. Фредерік пригадав деякі з цих недовладностей і, зайшовши до Арну, сказав, що натрапив на людину вельми тямущу, здатну винайти знамениту червону фарбу. Арну аж підстрибнув на radoщах, потім, вислухавши все, відповів, що йому нікого не треба.

Фредерік заходився вихваляти надзвичайні знання Сенекаля — водночас інженера й рахівника, пречудового математика.

Фабрикант погодився на зустріч із Сенекалем.

Обидва вони засперечалися про оплату. Тоді Фредерік, утрутившись у справу, все влаштував, і в кінці тижня угоду було укладено.

Але фабрика знаходилась у Крейлі, тому Сенекаль не міг Фредерікові ні в чому допомагати. Ця думка, дуже проста, засмутила Фредеріка, як справжня невдача.

Він зрозумів: що більше справи відриватимуть Арну від дружини, то більше він сам зможе розраховувати на успіх у неї. Тоді взявся він вихваляти Розанетту, вказав Арну на все, чим той завинив перед нею, передав їй невиразні погрози, почуті за останньої зустрічі, навіть згадав про кашемірову шаль, не приховуючи й того, що Розанетта звинувачує його в скнарості.

Арну, ображений цими докорами (та ще й занепокоєний), приніс Розанетті шаль, але посварив її за те, що вона поскаржилась Фредерікові; а коли вона сказала, що тисячу разів нагадувала йому про обіцянку, він став запевнювати, нібито забув, бо надто заклопотаний справами.

Другого дня Фредерік прийшов до неї. Хоч була вже друга година, Капітанша вилежувалась, а біля самого її узголів'я Дельмар за круглим столиком доїдав шматок паштету. Вона ще здалеку вигукнула: "Отримала! Отримала!" — тоді, взявши Фредеріка за вуха, поцілувала в лоб, довго дякувала, казала йому "ти" і навіть захотіла посадити його на своє ліжко. Її гарні ніжні очі блищали, вологий рот усміхався, округлі руки висувалися із сорочки без рукавів, і час од часу він відчував крізь батист пружні форми її тіла. Дельмар увесь цей час поводив очима:

— Але справді, друже мій, дорога моя!..

Те повторювалося потім раз по раз. Як тільки Фредерік заходив, вона підіймалася на лікті, щоб йому було зручніше поцілувати її, називала його любчиком, дорогесеньким, втикала йому в петельку квіточку, поправляла краватку; ці ніжності збільшувалися завжди, коли поряд бував Дельмар.

Чи не залицяється вона до нього? Фредерік так і подумав. На його місці Арну не посоромився б обдурити друга. Має ж він право не бути доброчесним із його коханкою, якщо він доброчесний з його дружиною; адже Фредерік гадав, що воно так і є, чи, точніше, хотів упевнити себе, ніби так є, намагаючись виправдати свою надмірну стриманість. Проте він вважав своє поводження безглуздом і постановив діяти щодо

Капітанші рішуче.

Отож якось у пообідню пору, коли вона нахилилася над комодом, він підійшов до неї й обійняв її так недвозначно, що вона випросталася і вся спаленіла. Він почав знову те саме; тоді вона заплакала й сказала, що дуже нещасна, але це ще не дає підстави зневажати її.

Він повторював свої спроби. Вона змінила тактику: на все лише сміялась. Він надумався відповідати тим самим тоном і дійшов до крайнощів. Але він прикидався занадто веселим, щоб вона могла повірити в його щирість, а їхня товариська невимушеність стала на заваді серйозному вияву почуттів. Нарешті вона якось заявила, що не потребує чийхось недоїдків.

— Яких це чийхось?

— А може, ні? Забирайся до своєї пані Арну!

Фредерік часто говорив про неї; Арну, зі свого боку, мав ту саму звичку; Розанетті кінець кінцем увірвався терпець раз у раз вислуховувати похвали цій жінці, і її докір був у певному розумінні помстою.

Фредерік затаїв на неї образ.

До того ж вона почала його дуже дратувати. Інколи виставляла себе бувалою в бувальцях і злісно говорила про любовні діла зі скептичною посмішкою, яка будила в ньому непереможне бажання ляснути її по обличчю. Але за чверть години любов уже була єдиним благом на світі, і, примруживши очі та схрестивши на грудях руки, ніби когось обіймаючи, Розанетта в сп'янінні, майже непритомна, бурмотала: "Ох, так! Це чудово! Це так чудово!" Неможливо було збагнути її, взнати, наприклад, чи любить вона Арну, бо вона знущалася з нього, а проте, здавалося, й ревнувала його. Те саме і з Ватназ, яку вона називала то негідницею, а то своєю найкращою подругою. Зрештою, у всій її особі, навіть у тому, як вона закручувала косу, було щось незбагненне, схоже на виклик, і Фредерік прагнув її головним чином заради вдоволення перемогти й підкорити.

Що його діяти? Адже часто вона без жодної церемонії спроводжувала його, на хвилю з'являючись у дверях, щоб тільки шепнути: "Я зайнята до вечора!" — або заставляв він її в товаристві душ дванадцяти гостей, а коли вони й залишалися вдвох, можна було битися об заклад, що завади поставатимуть без кінця-краю. Він запрошував її на обід, вона завжди відмовлялась; раз якось погодилась, але не приїхала.

В голові йому зродився макіавеллівський план.

Знаючи від Дюссардье про Пеллеренові нарікання на свою адресу, Фредерік надумав замовити йому портрет Капітанші, портрет натуральної величини, який потребував би багато сеансів; сам він не пропустить жодного з них; властива художникові неакуратність полегшить побачення сам на сам. І він запропонував Розанетті позувати для портрета, щоб подарувати своє зображення дорогому Арну. Вона погодилась, бо заздалегідь уявила свій портрет у Великому салоні, на найпочеснішому місці, і навіть юрму, що товпилась перед ним, до того ж і газети

заговорять про неї, тож вона відразу "ввійде в моду".

Що ж до Пеллерена, то він жадібно вхопився за пропозицію. Цей портрет повинен його прославити, стати шедевром.

Він перебрав у пам'яті всі портрети відомих йому великих майстрів і остаточно зупинився на портреті в манері Тиціана, до якого він додасть оздоблення на зразок Веронезе. Отже, він здійснить свій замір без усяких штучних тіней, у яскравому світлі, тіло витримає в одному тоні, і лише на аксесуари падатимуть відблиски.

"А що, як одягти її, — думав він, — у рожеву шовкову сукню зі східним бурнусом? Е, ні, до біса цей бурнус! Краще б убрати її в синій оксамит на сірому, щільному тлі! Може, додати ще білий гіпюровий комірець, чорне опахало, а позаду червоне драпування?"

Отак, добираючи убори, він день у день поширював свій задум і захоплювався ним.

Серце його стрепенулося, коли Розанетта, в супроводі Фредеріка, прийшла до нього на перший сеанс. Він поставив її на якусь подобу естради посередині кімнати і, скаржачись на освітлення та жалкуючи за своєю колишньою робітнею, попросив її спершу зіпертися на якийсь п'єдестал, потім сісти в крісло, а сам то віддалявся, то знову підходив до неї, щоб щиглем поправити складки сукні; примруживши очі, він дивився на Розанетту і часом озивався до Фредеріка, питаючи поради.

— Оце вже ні! — вигукнув він. — Я вертаюся до попереднього задуму! Я оберну вас на венеціанку!

На ній буде сукня вишневого оксамиту із золотим поясом, а з-під широкого рукава, облямованого горностаєм, виднітиме оголена рука, зіперта на поручень східців, що підніматимуться позаду. Ліворуч, аж до верху полотна, буде височіти колона, сягаючи архітектурних оздоб склепіння. Під ними маячитимуть купи майже чорних помаранчевих дерев на тлі голубого неба, посмугованого білими хмарами. На балюстраді, застеленій килимом, — срібна таця, букет квітів, бурштинові чотки, кинджал і старовинна жовтава скринька слонової кості, повна золотих цехінів; кілька з них, розсипавшись по підлозі, утворюватимуть блискучі бризки, що мають привертати погляд до кінчика її ноги, а стоятиме вона, яскраво освітлена, на передостанній приступці.

Він приніс скриньку від картин і поставив на естраду, щоб зобразити приступку; тоді замість аксесуарів розклав на дзиглику, що правив за балюстраду, свою синю блузу, щит, бляшанку з-під сардин, жмутик пір'я, ножа і, розкидавши перед Розанеттою дюжину мідяків, попросив її прибрати відповідну позу.

— Уявіть собі, що всі ці речі — скарби, розкішні подарунки. Голову трошки праворуч! Чудово! Не рухайтесь! Така велична постава личить характерові вашої вроди.

Вона була в шотландській сукні, в руках тримала велику муфту і ледве стримувалась, щоб не зареготати.

— А от у волосся ми повплітаємо перли: в рудому волоссі це завжди ефектно.

Капітанша запротестувала, сказавши, що волосся в неї не руде.

— Та не сперечайтесь! У художників рудий колір зовсім не те, що в обивателів!

Він почав робити загальний начерк і так був поглинутий думками про великих майстрів Відродження, що тільки й говорив про них. Цілу годину він марив уголос про їхнє чудове життя, сповнене геніальності, слави й розкошів, про тріумфальні в'їзди до міст, про бенкети при світлі смолоскипів, серед жінок, напівголих, прекрасних, як богині.

— Ви створені, щоб жити так, як жили за тих часів. Така жінка, як ви, була б гідна принца.

Розанетта вважала, що Пеллеренові компліменти дуже милі. Було призначено день наступного сеансу; Фредерік узявся принести аксесуари.

Від натопленої груби в Розанетти трохи туманіла голова, тож верталися вони пішки вулицею Дюбак і вийшли на Королівський міст.

Була прекрасна погода, холодна і ясна. Сідало сонце, деякі вікна будинків Старого міста блищали вдалині, мов золоті плити, а позаду, з правого боку, вежі собору Богоматері окреслювались зовсім чорні на тлі синього неба, м'яко повитого на обрії сірим серпанком. Потягнув вітер. Розанетта сказала, що їй захотілося їсти, і вони зайшли в Англійську кондитерську.

Молоді жінки з дітьми їли, стоячи біля мармурового прилавка, де під скляними ковпаками тиснулися тарілки з тістечками. Розанетта проковтнула два бісквіти з кремом. Цукрова пудра залишила в неї по куточках губ вусики. Щоб витерти їх, вона кілька разів діставала з муфти носовичок; в обрамленні зеленого шовкового капора її обличчя нагадувало розквітлу троянду серед листя.

Вони пішли далі; на вулиці Миру вони зупинилися перед вітриною ювеліра, щоб роздивитися браслет; Фредерік захотів подарувати їй ту оздобу.

— Ні, — сказала вона, — бережи гроші.

Його вразили ці слова.

— Що сталося з моїм котиком? Затужив?

І розмова зав'язалася знову; Фредерік, як звичайно, взявся запевнювати її в своїм коханні.

— Ти ж добре знаєш, що це неможливо!

— Чому?

— А! Тому що...

Вони йшли пліч-о-пліч, вона спиралася йому на руку, і оборки сукні торкалися його ніг. Тут він згадав зимові сутінки, коли по цьому ж таки тротуару йшла обіч нього пані Арну, і так поринув у цей спомин, що вже й не помічав Розанетти і не думав про неї.

Вона дивилася кудись просто себе, висячи на його руці, а він тягнув її за собою, немов ліниве дитя. Була пора, коли повертаються з прогулянки, і по сухій бруківці швидко мчалися екіпажі. Їй, мабуть, спливли в пам'яті Пеллеренові лестощі, й вона зітхнула:

— Ох! І є ж десь такі щасливиці! Цілком певно, я створена для якогось багатого чоловіка.

Він брутально заперечив:

— Та ви ж його вже маєте! — Адже пан Удрі, як усі вважали, був тричі мільйонер.

Але, виявилося, вона тільки й мріяла, як би його спекатись.

— А хто вам боронить?

І він дав волю висміюванню того старого буржуа в перуці, запевнюючи її, що цей зв'язок непристойний і що вона мусить його порвати.

— Авжеж, — відповіла Капітанша, ніби розмовляючи сама з собою, — мабуть, я зрештою так і зроблю.

Фредерік був у захопленні від її безкорисливості. Вона пішла повільніше, і він подумав, що вона втомилася. Вона вперто не хотіла сідати в екіпаж і відпустила Фредеріка перед своїм під'їздом, пославши йому поцілунок рукою.

"О! Яка шкода! Лише подумати: є ж такі дурні, що вважають мене за багача!"

Він вертався додому похмурий.

Там на нього чекали Юссоне й Делор'є.

Журналіст, сидючи за столом, малював голови турків, тим часом як адвокат, улігшись у брудних черевиках на канапу, куняв.

— А! Нарешті! — вигукнув він. — Але який лютий вигляд! Можеш ти мене вислухати?

Мода на нього як на репетитора минала, бо він начиняв своїх учнів теоріями, несприятливими для іспитів. Він два-три рази виступив у суді, програв справи, і кожне нове розчарування підкріплювало в ньому давню мрію про газету, де він зміг би показати себе, мстити, вивергати свою жовч і свої ідеї. До того ж прийдуть слава й багатство. Сподіваючись на це, він і укоськував Юссоне, що мав свою газету.

Той випускав її тепер на рожевому папері, вигадував небилиці, укладав ребуси, встрявав у полеміку, навіть (незважаючи на тісне приміщення) збирався влаштовувати концерти. Річна передплата "давала право на місце в партері одного з головних паризьких театрів; крім того, редакція зобов'язувалась забезпечувати іногородніх добродіїв усіма бажаними довідками з царини мистецтва та іншими". Але друкар погрожував, господареві будинку заборгували за дев'ять місяців, виникли всілякі труднощі, і Юссоне дав би "Мистецтву" загинути, якби не вмовляння адвоката, який день у день підтримував у ньому бадьорість. Зараз Делор'є підпріг і його, аби надати більшої ваги своєму клопотанню.

— Ми прийшли заради газети, — сказав він.

— Хіба? Ти й досі думаєш про неї? — байдужим тоном відповів Фредерік.

— Звичайно, думаю!

І він знову виклав свій план. Друкуючи біржові звіти, вони зав'яжуть взаємини з фінансистами і таким чином дістануть сто тисяч франків, необхідних для застави. Однак, щоб листок міг перетворитися на політичну газету, треба спочатку мати численну клієнтуру і заради цього піти на деякі збитки, не рахуючи витрат на папір, на друкування, на контору; коротше — потрібна сума в п'ятнадцять тисяч франків.

— Я не маю капіталів, — заявив Фредерік.

— А ми? — мовив Делор'є, схрестивши руки на грудях.

Фредерік, ображений таким жестом, сказав:

— Хіба в тому моя вина?..

— Ого! Чудово! Вони мають дрова в каміні, трюфелі на обід, м'яку постіль, бібліотеку, екіпаж, усі блага! А що інший тремтить на холодному горищі, обідає за двадцять су, гарує, мов каторжник, і борсається в злиднях — то не їхня вина!

І він повторював: "То не їхня вина!" — з ціцеронівською іронією, що відгонила судовим красномовством.

Фредерік хотів щось сказати.

— Зрештою, я розумію, є потреби... аристократичного Гатунку; безперечно... яка-небудь жінка...

— Ну й що з того, коли б і так? Хіба я не вільний?

— О! Цілком вільний! — І по хвилиnnій мовчанці Делор'є додав: — Найлегше обіцяти.

— Милий Боже! Я ж не відмовляюся від обіцянок! — сказав Фредерік.

Адвокат правив далі:

— В шкільні роки дають клятви, готуються утворити фалангу, наслідувати "Тринадцятьох" Бальзака! А згодом, коли зустрінуться: "Прощай, голубе, йди своєю дорогою!" Той, хто міг би зробити послугу іншому, дбайливо притримує все для себе.

— Що?

— Авжеж, ти навіть не познайомив нас із Дамбрезами!

Фредерік глянув на нього; в нужденній сюртучині, тьмяних окулярах, блідий, адвокат видався йому таким жалюгідним, що він не міг утриматися від зневажливої посмішки. Делор'є, помітивши її, почервонів.

Він уже вхопив капелюха, щоб іти. Юссоне, занепокоєний, благальним поглядом пробував умовити його і звернувся до Фредеріка, що повернувся до них спиною:

— Ну ж бо, любий мій, будьте моїм меценатом! Посприяйте мистецтвам!

Фредерік, з раптовою покірністю долі, взяв аркушик паперу і, нашкрябавши кілька рядків, подав йому. Обличчя Юссоне засяло. Він передав листа Делор'є:

— Просіть вибачення, вельможний пане!

Їхній друг благав свого нотаря прислати йому якомога скоріше п'ятнадцять тисяч франків.

— О! Тепер я тебе впізнаю! — сказав Делор'є.

— Присягаю честю дворянина, — додав журналіст, — ви молодчага, вас помістять у галерею добродійців!

Адвокат докинув:

— Ти нічого не втратиш, оборудка прекрасна.

— Сто чортів! — вигукнув Юссоне. — Та я ручаюся головою!

І він натеревеним стільки дурниць і наобіцяв стільки чудес (у які, певно, й сам не вірив), що Фредерік не міг добрати, чи то він насміхається з них, чи з самого себе.

Того ж вечора він дістав листа від матері.

Вона, злегка кепкуючи з нього, дивувалася, що він і досі не міністр. Далі писала про своє здоров'я і повідомляла, що пан Рок тепер заходить до неї. "Відтоді як він овдовів, я не вважаю за непристойне приймати його. Луїза дуже змінилася на краще". І в дописці: "Ти нічого не пишеш мені про свого впливового знайомого, пана Дамбреза; на твоєму місці я скористалася б із нагоди".

А чому б і ні? Високі пориви він занедбав, засоби його (він бачив те) були недостатні; після сплати боргів і передачі друзям обіцяної суми його прибутки зменшались принаймні на чотири тисячі франків. Зрештою, він відчував потребу припинити цей спосіб життя і взятися за якесь діло. Тим-то, обідаючи другого дня в пані Арну, він признався, як мати його наполягає, щоб він обрав якусь професію.

— А я гадала, — мовила пані Арну, — що пан Дамбрез намірявся вас улаштувати в Державну раду. Це б вам підійшло.

Виходить, вона цього хоче. Він послухався.

Банкір, як і за першого візиту Фредеріка, сидів за своїм бюро і жестом попросив його кілька хвилин зачекати; якийсь добродій, стоячи спиною до дверей, розмовляв з ним про пильні справи. Йшлося про кам'яне вугілля та майбутнє об'єднання кількох компаній.

Обабіч дзеркала висіли портрети генерала Фуа і Луї-Філіппа; вздовж стін з панелями здіймалися до самої стелі полиці з папками, в кімнаті було всього-навсього шість солом'яних стільців — пан Дамбрез не потребував для своїх справ кращого помешкання; воно скидалося на ті темні кухні, де готуються страви для пишних бенкетів. Фредерік звернув особливу увагу на дві велетенські вогнетривкі шафи, що стояли по кутках. Він подумки питав себе, скільки вони можуть умістити мільйонів. Банкір одімкнув одну з них, залізна плита повернулася, всередині було видно лише сині папки.

Нарешті одвідувач пройшов повз Фредеріка. Це був стариган Удрі. Вони вклонилися один одному і почервоніли, що, видно, здивувало пана Дамбреза. Зрештою, він виявив щиру прихильність. Нічого не було легшого, як відрекомендувати молодого друга міністрові. Там його з радістю приймуть; і на довершення люб'язності він запросив Фредеріка на вечір, якого давав цими днями.

Коли Фредерік сідав у карету, щоб їхати на вечір до Дамбрезів, йому принесли цидулку від Капітанші. При світлі ліхтаря він прочитав:

"Любий, я зробила, як ви радили. Щойно я прогнала свого дикуна. З завтрашнього вечора я вільна! А тепер скажіть, що я не молодець".

Та й тільки! Але ж це запрошення на вільне місце. Він закінчив думку вигуком, сховав листа до кишені й поїхав.

Два кінні поліцейські стояли на вулиці. Над брамою ланцюжком горіли ліхтарі, а в дворі лакеї окриками наказували кучерам заїжджати до ґанку під навіс. У вестибюлі шум одразу втихав.

Крислаті рослини заповнювали прогін сходів; порцелянові кулі лили світло, від якого стіни, здавалося, мерехтіли, неначе білий муаровий атлас. Фредерік жваво

піднімався по східцях. Слуга оголосив його прізвище; пан Дамбрез подав йому руку; слідом за ним з'явилася й пані Дамбрез.

На ній була лілова сукня, оздоблена мереживом; локони її зачіски спадали пишніше, аніж звичайно; і жодної коштовної прикраси.

Вона покартала його, що він рідко в них буває, і задля пристойності сказала ще кілька фраз. Гості все надходили; вітаючи господарів, хто відкидав увесь корпус убік, хто згинався вдвоє, а хто лише схиляв голову; пройшло подружжя, потім ціла сім'я — і всі розсіювалися в уже повнісінькій вітальні.

Під самою люстрою стояв величезний круглий диван, посередині якого здійснювалась жардиньєрка, і квіти звисали, мов пір'я капелюха, на голови дам, що сиділи кружком, тим часом як інші повмощувалися в глибокі крісла, розставлені вздовж обох стін прямою лінією, яку симетрично переривали широкі, з малинового оксамиту, фіранки на вікнах та високі пройми дверей із позолоченими карнизами.

Гурт чоловіків з капелюхами в руках віддалік становив суцільну чорну масу, на тлі якої подекуди червоними цятками миготіли орденські стрічки; завдяки одноманітній білині краваток вона здавалася іще темнішою. За винятком зовсім молодих людей з борідками, що тільки сіялися, всі, видно, нудьгували; кілька франтів із понурим виглядом похитувалися на підборах. Тут було чимало сивих голів, перук; де-не-де вилискував голий череп; обличчя багряні чи надто бліді виказували сліди безмірної втоми — це були люди, належні до політичного або ділового світу. Пан Дамбрез запросив також кількох учених, судейських, двох-трьох відомих лікарів і скромно відхиляв похвали щодо його вечора та натяки на його багатство.

Всюди снували лакеї з широкими золотими галунами. Високі свічники, немов вогненні букети, розквітали на тлі шпалер, відбивалися в дзеркалах, а буфет у глибині їдальні, оздобленої жасминовим трельяжем, скидався на соборний вівтар або виставку коштовностей — стільки було на ньому тарелів, накривок, кувертів, срібних та позолочених ложок, розкладених поміж гранчастого кришталю, райдужне проміння якого перехрещувалося над стравами. Три інші вітальні були прикрашені мистецькими творами: по стінах — пейзажі відомих майстрів, на столах — вироби із слонової кості й порцеляни, на консолях — китайські статуетки; перед вікнами стояли лакові ширми, на камінах здійснювалися жмути камелій, а здаля лінула ніжна музика, неначе бджолине брентіння.

Кадриль танцювало небагато пар, і танцюристи, мляво совгаючи бальними туфлями, здавалося, виконували нудний обов'язок. Фредерік чув окремі фрази, як-от:

— Ви, мадмуазель, були на останньому благодійному святі в Ламберів?

— Ні, пане!

— Зараз буде жарко!

— Так, справді душно!

— Хто написав цю польку?

— Їй-богу, не знаю, пані!

У нього за спиною три дідки, що п'ялися показати себе молодими, стоячи біля

вікна, пошепки обмінювалися непристойними зауваженнями; інші розмовляли про залізниці, про вільну торгівлю; якийсь мисливець розповідав про пригоду на полюванні; легітиміст сперечався з орлеаністом.

Переходячи від групки до групки, Фредерік дійшов до кімнати, де грали в карти і де в товаристві статечних людей він побачив Мартінона, "зарахованого тепер до столичної прокуратури".

Його опасисте воскове лице акуратно облямовувала пещена чорна борідка, що являла собою справжнє чудо, — так рівненько були пригладжені волосинки, і, тримаючись золотої середини між елегантністю, до якої зобов'язував його вік, та гідністю, що її вимагав фах, він то застромлював великого пальця під пахву, наслідуючи франтів, то засовував руку за жилет на зразок доктринерів. Він носив блискучі лаковані черевики і голив скроні, щоб чоло мати як у мислителя.

Холодно сказавши кілька слів Фредерікові, він знов обернувся до свого товариства. Якийсь землевласник мовив:

— Це клас людей, котрі мріють про суспільний переворот!

— Вони вимагають організації праці! — підкинув інший. — Тільки уявити таке!

— Чого ви хочете, — озвався третій, — коли ми бачимо, як пан Женуд простягає руку "Добі"!

— Навіть консерватори, і ті називають себе прогресивними! Щоб привести нас до чого? До республіки! Неначебто вона у Франції можлива!

Всі зійшлися на тому, що республіка у Франції неможлива.

— В кожному разі, — дуже голосно сказав якийсь панок, — революцією займаються надто багато; про неї публікують гори всякої всячини, стоси книжок!..

— Не кажучи вже про те, — зауважив Мартінон, — що є, мабуть, серйозніші проблеми!

Прибічник міністерства причепився до театральних скандалів:

— Ось, наприклад, нова драма "Королева Марго"; справді, вона виходить за всякі межі! Ну, навіщо було говорити про Валуа? Все це виставляє королівську владу в невідгідному світлі! Он яка ваша преса! Вересневі закони, хоч би що там казали, занадто м'які! Я хотів би, щоб військові суди позатикали пельки журналістам! За найменше зухвальство — тягти до військового трибуналу, і край!

— Ох, пане, обережніше, обережніше! — сказав професор. — Не чіпайте наших неоцінених завоювань тисяча вісімсот тридцятого року! Шануймо наші свободи!

Потрібно, мовляв, негайно провести децентралізацію, зайвину міських жителів переселити в села.

— Але ж вони заражені! — вигукнув католик. — Зміцнюйте релігію!

Мартінон покwapно додав:

— Справді, це гнuzдечка!

Все лихо, на його думку, полягало в сучасному прагненні піднятися над своїм класом, домогтися розкоші.

— Але, — озвався один промисловець, — розкіш сприяє торгівлі. Тим-то я

підтримую герцога Немурського, який вимагає, щоб до нього на вечори з'являлися в коротких панталонах.

— А пан Тьер приїхав у довгих. Ви чули його дотеп?

— Так, чудовий! Однак він обертається на демагога, і його промова з питання несумісності не залишилася без впливу на замах дванадцятого травня.

— Та невже?

— От тобі й на!

Коло змушене було розступитися, щоб пропустити лакея, котрий із тацею намагався пройти в салон до гравців.

Там під зеленими ковпаками горіли на столах свічки, на сукні — розкидані карти й золоті монети. Фредерік зупинився біля одного стола, програв п'ятнадцять наполеондорів, що були в кишені, повернувся кругом і опинився на порозі будуара, де на той час була пані Дамбрез.

В будуарі зібралося багато дам, що сиділи одна біля одної на м'яких дзигликах. Їхні довгі спідниці пороздувалися, нагадуючи хвилі, з яких виринав стан, а в вирізі корсажів очам відкривалися груди. Майже кожна тримала букетик фіалок. Матовий тон рукавичок підкреслював живу білину рук; з плечей звисали торочки і якісь трави; а коли котрась дама здригалась, тоді здавалося, що сукня от-от спаде. Але зухвалий вигляд одержі згладжувався добропристойним виразом обличчя; на деяких навіть відбивався майже тваринний спокій, і це зборище напівголих жінок навівало думку про гарем; Фредерікові спало на думку ще брутальніше порівняння. Ба й справді, тут були всі види краси: англійка з профілем як у кіпсеку, італійка з чорними очима, вогненними, як Везувій, три сестри в голубому, три нормандки, свіженькі, мов яблуні в квітні, огрядна руда жінка в аметистових оздобах; білі іскри діамантів, що тремтіли на егретах у волоссі, променисті цятки коштовного каміння на грудях і ніжні переливи перлів, які підкреслювали колір обличчя, — все це зливалося з ряхтінням золотих перснів, із мереживом, пудрою, пір'ям, карміном пухких губок, з перламутром зубів. Склепінчаста стеля надавала будуарові подібності з корзиною, а від коливання віял пробігав запашний легіт.

Фредерік, стоячи позаду з моноклем в оці, прийшов до висновку, що не у всіх жінок бездоганні плечі; він думав про Капітаншу, і це гамувало його хіть, заспокоювало.

А проте, роздивляючись пані Дамбрез, він визнав, що вона чарівна, незважаючи на довгуватий рот і надто широкі ніздрі. В ній була особлива грація. Навіть локони її неначебто були сповнені жагливою млістю, агатове ж чоло, здавалося, ховало багато чого і свідчило про неабиякі здібності.

Поруч себе вона посадила чоловікову небогу, дівчину досить некрасиву. Час од часу вона вставала вітати нових гостей; жіночий гомін усе голоснішав і нагадував пташине щебетання.

Мова йшла про туніських послів та їхнє вбрання. Одна з дам була присутня на останньому засіданні Академії; інша заговорила про Мольєрового "Дон Жуана", що знову ставився у Французькому театрі. Але пані Дамбрез, кинувши оком на

племінницю, приклала пальця до губ, хоча мимовільна посмішка перечила цій суворості.

Раптом у протилежних дверях з'явився Мартінон. Вона встала. Він запропонував їй руку. Фредерік, щоб побачити, як то він упадатиме біля неї далі, пройшов повз картярські столи і приєднався до них обох у великій їдальні; пані Дамбрез одразу ж залишила свого кавалера і стала попросту розмовляти з Фредеріком.

Їй було зрозуміле те, що він не танцює і не грає в карти.

— Замолоду часом так сумно! — Вона обвела поглядом тих, хто танцював: — До того ж усе це нудно! В кожному разі, для декого!

І вона, проходячи повз ряди крісел, то тут, то там зупинялася, казала кілька люб'язних слів, а діди з лорнетами підходили до неї сказати якийсь комплімент. Декільком з них вона відрекомендувала Фредеріка. Пан Дамбрез легенько торкнув його за лікоть і повів на терасу.

Він уже бачився з міністром. Справа, як виявилось, не така легка. Щоб бути призначеним на аудитора в Державну раду, необхідно скласти іспит; Фредерік із незбагненною самовпевненістю відповів, що предмет він знає.

Банкір не здивувався, наслуховавшись чимало похвального про Фредеріка від пана Рока.

Почувши це ім'я, Фредерік уявив собі маленьку Луїзу, свій дім, свою кімнату, і йому пригадалися такі самі ночі, коли він, стоячи при вікні, наслухав, як гуркотять фургони. Цей спомин про колишню тугу, збудив думку про пані Арну; і він мовчав, усе ходив по терасі. В темряві вікна виділялися довгими червоними прямокутниками; шум балу поволі влягався; екіпажі почали роз'їжджатися.

— А чому, — спитав Дамбрез, — вам хочеться конче в Державну раду?

І він тоном ліберала почав запевнювати, що державна служба ні до чого не веде, він у цьому дещо тямить; куди краще зайнятися ділами. Фредерік заперечив, що цього важко навчитися.

— Та що там! Я б вас швидко зі всім ознайомив.

Чи не хоче він залучити його до своїх підприємств?

Перед молодиком, неначе в світлі блискавки, постало те величезне багатство, що до нього прийде.

— Вернімося в дім, — сказав банкір. — Ви з нами повечеряєте, еге ж?

Була третя година, гості роз'їхалися. В їдальні було накрито стола для близьких друзів.

Пан Дамбрез помітив Мартінона і, підійшовши до дружини, пошепки спитав:

— Це ви запросили його?

Вона сухо відповіла:

— Так.

Племінниці не було. Пили дуже багато, сміялися дуже голосно, і ризиковані жарти нікого не вражали, — всі відчували те полегшення, яке буває після довгих годин вимушеності. Один лише Мартінон тримався поважно: від шампанського він одмовився,

гадаючи, що того вимагає добрий тон, взагалі ж був лагідний і надміру ввічливий; оскільки пан Дамбрез, у якого були вузькі груди, скаржився на ядуху, Мартінон кілька разів питав, як той почувається; тоді переводив свої голубуваті очі на пані Дамбрез.

Вона звернулася до Фредеріка з питанням, котра з дівчат йому сподобалась. Йому не впала в око ні одна, до того ж він оддає перевагу жінкам років тридцяти.

— Це, мабуть, не позбавлено глузду! — відповіла вона.

Пізніше, коли гості одягали шуби і пальта, пан Дамбрез сказав йому:

— Приїжджайте до мене як-небудь на днях уранці, ми побалакаємо!

Мартінон, зійшовши сходами, запалив сигару; профіль його здавався таким важким, що його супутник зронив фразу:

— А ти, справді, маєш голову на в'язах!

— І вона уже запаморочила не одну! — відповів молодий судець з виглядом самовпевненим і воднораз роздратованим.

Фредерік, лягаючи спати, підбив підсумки вечора. Перш за все, його туалет (він уже кілька разів оглядав себе в дзеркалі), від крою фракa аж до бантиків на туфлях, — не давав підстав для будь-яких зауважень; він розмовляв з людьми визначними, бачив зблизка багатих жінок, пан Дамбрез поставився до нього прекрасно, а пані Дамбрез обійшлася з ним майже ласкаво. Він обмірковував кожне її слово, всі її погляди, тисячу речей, нез'ясовних, а проте промовистих. От би мати таку коханку! А чому б, кінець кінцем, і ні? Він не гірший за інших! Гляди, вона не така вже й неприступна? Тоді прийшов йому на думку Мартінон, і, вже засинаючи, він усміхнувся з жалю до цього бравого молодчаги.

Проснувся Фредерік з думкою про Капітаншу; адже слова в її записці "з завтрашнього вечора" означали побачення на сьогодні. Діждавши дев'ятої години, він поквапився до неї.

Хтось перед ним підіймався по сходах, двері зачинилися. Він подзвонив; Дельфіна відчинила і стала запевнювати, що господині нема вдома.

Фредерік наполягав, просив. Йому треба сказати їй щось дуже важливе, лише кілька слів. Нарешті найпереконливішим доводом стала монета в сто су, і служниця залишила його одного в передпокої.

З'явилася Розанетта. Вона була в самій сорочці, волосся розпущене, і, крутячи головою, вона здаля розводила руки, — виразний жест означав, що вона не може його прийняти.

Фредерік повільно спустився сходами. Ця примха перевершила все. Він нічого не розумів.

Перед швейцарською його зупинила мадмуазель Ватназ.

— Вона вас прийняла?

— Ні!

— Вас витурили?

— Як ви дізналися?

— Одрразу видно! Ходіте! Геть звідси! Я задихаюся!

Ватназ потягла його за собою на вулицю. Вона важко дихала. Він відчував, як її худа рука тремтить у нього в руці. Раптом вона вибухнула:

— Ох, негідник!

— Хто?

— Та це ж він! Він! Дельмар!

Це відкриття образило Фредеріка, він спитав:

— Ви впевнені?

— Та я ж вам кажу, що йшла назирці за ним! — вигукнула Ватназ. — Я бачила, як він заходив! Тепер ви мене розумієте? Зрештою, я й повинна була цього сподіватися: адже я сама з дурного розуму ввела його в її дім. О Господи, якби ви тільки знали! Та я ж йому дала в себе притулок, годувала й зодягала. А всі мої клопоти в газетах?! Я любила його, як мати! — Потім, злісно посміхаючись, вела далі: — Еге ж, цьому панові потрібні оксамитові костюми! Це все він — задля вигоди, будьте певні! А вона! Я ж бо знала її ще швачкою! Якби не я, вона б уже сто разів потонула в багні! Але я ще шпурну її в твань! Авжеж! Нехай сконає в лікарні! Хай усі дізнаються!

І неначе потік бруду з бочки, в якій возять нечистоти, вона вилила перед Фредеріком свій гнів, виявивши всю ганьбу суперниці.

— Вона спала з Жюмійяком, з Флакуром, з молодим Алларом, з Бертіно, із Сен-Валері — отим таранкуватим. Ні, з другим! Та однаково: вони ж брати! Коли ж вона встрявала в халепу, я все залагоджувала. А що мені від неї перепало? Адже вона страх яка скупердяга! Та й, погодьтеся, з мого боку велика ласка водитися з нею, бо, зрештою, ми люди не одного кола! Я ж не якась там дівка! Хіба я продажна? Вже не кажу про те, що в неї не голова, а капустяний качан на в'язах. Слово "категорія" вона пише з двома "т". А втім, який їхав, таку здибав, хоча він величає себе артистом і вдає з себе генія! Та, Боже милий, якби в нього було хоч трохи кебети, він би не дійшов до такої ницості! Покинути неабияку жінку заради якоїсь там хльорки! Кінець кінцем, мені начхати. Він зовсім поганіє! Він мені осоружний! Якщо я його зустріну, їй-право, плюну йому в пику. — Вона плюнула. — Еге ж, он як я на нього дивлюся! А яке становище Арну? Жахливе, правда ж? Він уже стільки разів прощав їй! Складав їй такі жертви, що й не сказати! Та вона повинна б ноги йому цілувати! Який же він щедрий, який добрий!

Фредерік радо слухав, як вона ганьбила Дельмара, проте був на боці Арну. Розанеттина віроломність здавалася йому чимось неприродним, несправедливим; збудження старої діви передалося і йому, він відчув навіть до Арну ніби жаль. Несподівано Фредерік опинився перед його під'їздом; він і не помітив, як мадмуазель Ватназ привела його в передмістя Пуассоньєр.

— От ми й прийшли, — сказала вона. — Я зайти до нього не можу. Але вам нічого не заважає навідати його.

— Навіщо?

— Щоб йому все розповісти, достолиха!

Фредерік, немовби його щойно розбудили, збагнув, на яку ницість його штовхають.

— Ну то що? — спитала вона.

Він глянув на третій поверх. У пані Арну світилося. Справді, ніщо йому не заважало зайти.

— Я чекатиму вас тут. Ідіть же!

Цей наказ розхолодив його остаточно, і він одказав:

— Я пробуду там довго. Вам ліпше вернутися б додому. Взавтра я зайду до вас.

— Ні, ні! — відповіла Ватназ, тупнувши ногою. — Захопіть його! Тягніть його з собою! Нехай він застукає їх у парі!

— Але Дельмара там уже не буде!

Вона понурила голову.

— Авжеж, це, либонь, слушно.

І вона мовчки стояла посеред вулиці, де мчали екіпажі; потім втупилася в нього очима дикої кішки.

— Я можу розраховувати на вас, еге ж? Тепер ми з вами заодно, це свято! Тож дійте. До завтра!

Вже йдучи коридором, Фредерік почув два голоси — вони сперечалися. Голос пані Арну казав:

— Не бреші! Не бреші ж!

Він увійшов. Вони замовкли.

Арну ходив туди-сюди по кімнаті, а дружина сиділа на стільчику біля каміна, надзвичайно бліда, потупивши погляд. Фредерік уже намірився вийти. Арну вхопив його за руку, радий, що той з'явився на виручку.

— Боюся, що я... — почав Фредерік.

— Та залишайтеся! — шепнув йому на вухо Арну.

Пані Арну сказала:

— Треба бути поблажливим, пане Моро! Такі речі в родинх інколи трапляються.

— Тобто їх улаштовують, — грайливо сказав Арну. — І то ж нападають на жінок химери! Ось, наприклад, вона людина не погана. Навпаки! І що ж, цілу годину розважається тим, що допікає мені всілякими вигадками.

— Ба ні, це правда! — роздратовано заперечила пані Арну. — Адже ж ти її таки купив.

— Я?

— Так, ти! В "Персидському магазині"!

"Кашемірова шаль!" — подумав Фредерік.

Він почував себе винуватцем і налякався.

Вона відразу додала:

— Це було того місяця, в суботу, чотирнадцятого.

— А! Саме того дня я перебував у Крейлі! Отже, сама бачиш.

— Зовсім ні! Таж чотирнадцятого ми обідали у Бертенів.

— Гм, чотирнадцятого?.. — мовив Арну і звів очі до стелі, ніби пригадував число.

— І навіть скажу більше: прикажчик, що її продавав, білявий!

— Ще б я пам'ятав прикажчика!

— Але ти сказав йому адресу: вулиця Лаваль, вісімнадцять.

— Як ти дізналася? — спитав Арну, вражений.

Вона знизала плечима.

— О! Дуже просто: я зайшла полагодити свою шаль, а старший прикажчик сказав, що точнісінько таку саму щойно вислали пані Арну.

— То хіба ж моя вина, якщо на тій вулиці мешкає якась пані Арну?

— Так! Але не дружина Жака Арну, — відповіла вона.

Тут він почав пантеличитись, але запевняв, що не винен. Це непорозуміння, випадковість, одна з тих незбагнених речей, які іноді трапляються. Не слід судити людей за самим лише підозрінням, на підставі непевних доказів, і для прикладу нагадав бідолашного Лезюрка.

— Одне слово, я наполягаю, що ти помиляєшся. Хочеш, я тобі записягну?

— Марний труд!

— Чому?

Вона глянула йому просто в лице, нічого не кажучи; тоді протягнула руку, взяла з каміна срібну скриньку і подала йому розгорнений рахунок.

Арну почервонів до самих вух, і його розгублене обличчя роздулося.

— Ну?

— Але... — повільно проказав він. — Що це доводить?

— Он як! — мовила вона з особливою інтонацією, в якій вчувалися біль і іронія. — Он як!

Арну тримав у руках рахунок і вертів його, не відриваючи від нього погляду, неначе мусив там знайти розв'язання важливої проблеми.

— А! Так, так, пригадую! — нарешті сказав він. — Це було доручення. Ви ж це повинні знати, Фредеріку.

Фредерік мовчав.

— Доручення, що його просив мене виконати... так, так, просив... старий Удрі.

— А для кого?

— Для його любовниці!

— Для вашої! — вигукнула пані Арну, випроставшись на весь зріст.

— Присягаю тобі...

— Не вигадуйте й далі! Я все знаю!

— А! Прекрасно! Виходить, за мною шпигують?

Вона холодно поцікавилась:

— Може, це вас, людину делікатну, вражає?

— Якщо жінка втрачає витримку, — почав Арну, шукаючи капелюха, — а вгамувати її немає змоги!.. — Потім він тяжко зітхнув: — Не одружуйтеся, мій голубе, ні, повірте мені!

І він швидко вийшов, відчуючи потребу дихнути свіжим повітрям.

Тут настала глибока мовчанка, і в кімнаті, здавалося, все завмерло. На стелі білів

ясний кружок од лампи, а по кутках, немов смуги чорного флеру, лежали тіні, тільки й чулося цокання годинника та вогонь потріскував у каміні.

Пані Арну знову сіла в крісло, вже по другий бік каміна; вона, тремтячи, кусала губи, а тоді підняла руки, схлипнула й розплакалася.

Фредерік присів на стільчик і ласкавим голосом, яким звертаються до хворого, почав:

— Ви не сумніваєтесь, що я поділяю?..

Вона нічого не відповіла. Але далі, міркуючи вголос, промовила:

— Я ж йому даю повну волю! У нього не було потреби брехати.

— Атож! — сказав Фредерік. — Певно, це просто за звичкою, мабуть, він не подумав і, може, в інших, важливіших справах...

— А що ж, по-вашому, важливіше?

— Так! Нічого!

Фредерік вклонився з покірною усмішкою.

— В Арну все ж таки є й певні переваги: він любить своїх дітей.

— Ох! І робить усе, щоб їх пустити старцями!

— До цього призводить його занадто компанійська вдача; адже він, зрештою, добряга.

Вона скрикнула:

— А що воно означає — добряга?

Так Фредерік захищав його, висловлюючись у найневизначніший спосіб, якого лише міг добрати, і, хоча щиро співчував їй, однак у глибині душі радувався, відчуючи велику втіху. З почуття помсти чи з потреби кохання, вона тепер кинеться до нього. Надії, надмірно зростаючи, посилювали його любов.

Ніколи вона не здавалася йому такою привабливою, безмірно прекрасною. Вона важко дихала, і раз у раз груди в неї здіймалися; її непорушні очі, здавалося, були захоплені якимсь внутрішнім видінням, а уста залишалися напіврозтулені, ніби для того, щоб душу випустити на волю. Іноді вона міцно притискувала до уст хусточку. Фредерікові хотілося стати клаптиком того батисту, наскрізь просякненого слізьми. Мимоволі він дивився на ліжко в глибині алькова, уявляючи її голову на подушці, і так виразно бачив усе те, що стримувався, аби не стиснути її в обіймах. Вона закрила очі, заспокоєна, нерухома. Тоді він підійшов ближче до неї і, нахилившись, став жадібно вдивлятися в її обличчя. В коридорі почулися кроки, то вертався Арну. Вони чули, як він зачинив двері в свою спальню. Фредерік знаком запитав її, чи не повинен він зайти до нього.

Вона в такий самий спосіб відповіла: "Так", — і цей німий обмін думками був ніби взаємною згодою, початком любовного зв'язку.

Арну, готуючись лягати, скидав сюртука.

— Ну, як вона?

— О! Краще! — сказав Фредерік. — Це пройде!

Але Арну був пригнічений.

— Ви її не знаєте! Тепер вона знервована!.. Ну ж і дурень прикажчик! Ліпше було б не дарувати Розанетті тієї проклятої шалі!

— Не шкодуйте! Вона вам, і не сказати, яка вдячна!

— Ви гадаєте?

Фредерік у тому не сумнівався. Свідченням цього є те, що вона спровадила старого Удрі.

— Ох! Любе ластівча!

І в нападі розчулення Арну хотів уже бігти до неї.

— Не варто! Я щойно від неї! Вона нездужає!

— Тим більше!

Він швидко знову одягнув сюртук і взяв свічника. Фредерік проклинав себе за це безглуздя і заходився втокмачувати йому, що цього вечора він задля пристойності повинен залишитися вдома з дружиною. Кидати її саму не можна, це було б зовсім погано.

— Кажу вам відверто — ви вчините дурницю! Туди нічого спішити! Підете взавтра! Ну, зробіть це для мене!

Арну поставив свічник і сказав:

— Ви добра людина!

III

Відтоді для Фредеріка почалося нещасне існування. Він став нахлібником у цьому домі.

Коли хтось у сім'ї хворів, він тричі на день заходив довідатися про здоров'я; він їздив по настроювача піаніно, вигадував тисячі приводів, щоб зайти у дім, із задоволеним виглядом терпів примхи мадмуазель Марти і ласки маленького Ежена, який щоразу гладив йому брудними руками обличчя. Він був присутній на обідах, під час яких господар і господиня, сидячи одне проти одного, не обмінювалися жодним слівцем, або Арну дратував її в'їдливими зауваженнями. По обіді Арну бавився у спальні з хлоп'ям, грався з ним у жмурки або носив його на спині, стаючи навкарачки, немов беарнець. Нарешті він ішов із дому, а дружина відразу починала розмову на тему, що була причиною безнастанних скарг: Арну.

Безпутність чоловіка обурювала її. Проте, мабуть, страждала також її гордість, і вона не приховувала відрази до цієї людини, в якій не було ні сумління, ні гідності, ні честі...

— Чи він просто божевільний! — казала вона.

Фредерік спритно схиляв її до відвертості. Незабаром він узнав усе її життя.

Батьки її, дрібні буржуа, жили в Шартрі. Якось Арну, малюючи на березі річки (у ті часи він уявляв себе художником), побачив її, коли вона виходила з церкви, й освідчився їй; з огляду на його маєтність батьки, не вагаючись, дали згоду. До того ж він шалено любив її. Вона додала:

— Боже мій, він і досі любить мене — на свій лад!

Перші місяці вони подорожували по Італії.

Арну, незважаючи на замилювання краєвидами та шедеврами мистецтва, тільки те й робив, що скаржився на кепське вино і, задля розваги, влаштовував пікніки з англійцями. Вигідно перепродавши кілька картин, він узявся за торгівлю мистецькими речами. Потім захопився виробництвом фаянсу. Тепер його потягло на інші спекуляції і, стаючи дедалі вульгарнішим, він набував брутальних та розорливих звичок. Вона ставила йому на карб не так його вади, як поведінку. Якоїсь переміни годі було й чекати, і горе їй непоправне.

Фредерік запевнював, що і його життя не вдалося.

Але ж він іще такий молодий. Чому ж упадати у відчай? І вона давала йому добрі поради: "Працуйте! Одружіться!" Він відповідав гіркою посмішкою, бо, замість назвати справжню причину своєї печалі, вдавав, ніби є інша, висока, грав певною мірою Антоні, позначеного тавром прокляття, що, зрештою, не зовсім перекручувало його думку.

Для деяких людей дія тим нездійсненніша, чим дужче бажання. Їх сковує недовіра до самих себе, лякає страх не сподобатись; до того ж глибокі почуття схожі на порядних жінок: вони бояться, як би їх не помітили, і проходять через життя з опущеними очима.

Хоча Фредерік узнав ближче пані Арну (чи, може, саме тому), він став іще несміливіший. Кожного ранку він давав собі клятву діяти відважніше. Та від цього його втримувала непереможна сором'язливість, і він не міг керуватися нічийм прикладом, оскільки вона відрізнялась від усіх інших жінок. Силою своїх мрій він поставив її над будь-які людські відносини. Поруч неї він почувався в цьому світі нікчемнішим за клаті шовку, що падали з-під її ножиць.

Потім спадали йому на думку речі страхітливі, безглузді, як-от несподіваний напад уночі, з наркотиками та підробленими ключами, бо все здавалося легшим, аніж витерпіти її зневагу.

А тут іще діти, дві служниці, розташування кімнат — усе це становило нездоланні перешкоди. Він постановив собі, що володітиме нею один і що вони поїдуть далеко і житимуть удвох у цілковитій самоті; він навіть добирав озеро з достатньо синьою водою і затишним пляжем, хай то буде Іспанія, Швейцарія чи Схід; саме в такі дні, коли вона здавалася особливо роздратованою, він казав їй, що потрібно покласти цьому край, знайти якийсь спосіб і що, на його думку, вихід лише один — розлучення. Але з любові до дітей вона ніколи не піде на такі крайнощі. І ця доброчесність тільки збільшувала його пошану.

Пополудні час він проводив у споминах про вчорашні відвідини і мріяв про візит, який зробить сьогодні ввечері. Якщо він обідав не в них, то близько дев'ятої години приходив на ріг їхньої вулиці, і тільки-но Арну зачиняв за собою парадні двері, Фредерік жваво піднімався на третій поверх і з невинним виглядом питав служницю:

— Пан Арну вдома?

Потім вдавав із себе здивованого, що не застав його.

Бувало, Арну неждано-негадано вертався додому. Тоді доводилося супроводити його до маленького кафе на вулиці Святої Анни, де частенько бував тепер і Режембар.

Найперше Громадянин висловлював своє незадоволення урядом. Далі, розбалакавшись, вони по-дружньому картали один одного, бо фабрикант вважав Режембара неабияким мислителем і, шкодуючи, що марнуються такі здібності, висміював його лінощі. А Громадянин в Арну вбачав людину щиросерду та з багатою фантазією, але, безперечно, занадто безпутну, саме тому він обходився з ним без жодної поблажливості, навіть одмовлявся в нього обідати, бо його дратували "оті церемонії".

Іноді, коли вони вже прощались, Арну раптом відчував голод. Він "мав потребу" поїсти смажених яєць чи то печених яблук, а що в кафе звичайно того не знаходилося, то посилали деінде по наїдки. Доводилося чекати. Режембар не йшов і кінець кінцем, буркочучи, погоджувався чого-небудь перехопити.

І все-таки він був похмурий, годинами просиджував за склянкою, випитою тільки до половини. Провидіння правило світом невідповідно до його думок, він перетворювався на іпохондрика, вже й газет не хотів читати і вибухав риканням, почувши єдине слово "Англія". Одного разу, коли офіціант не зумів догодити йому, він вигукнув:

— Невже мало тих образ, що їх завдають нам чужоземні держави!

Коли ж не брати до уваги подібних спалахів, то звичайно він тримався мовчки й обмірковував "удар без промаху, щоб з гуркотом розлетілася вся ота крамничка".

Тим часом, коли він поринав у роздуми, Арну, вже з посоловілими трохи очима, розповідав монотонним голосом неймовірні історії, в яких завдяки дотепності він завжди виявляв певний блиск, і Фредерік (можливо, це походило від якоїсь глибокої взаємоподібності) відчував до нього ніби потяг. Він дорікав собі за цю слабкість, вважаючи, що, навпаки, мав би зневажати його. Арну скаржився йому на поганий настрій своєї дружини, на її затятість, на несправедливу упередженість. Раніше вона була не така.

— На вашому місці, — казав Фредерік, — я призначив би їй утримання і жив би нарізно.

Арну нічого не відповідав, а за хвилину починав її вихвалити. Вона добра, віддана, розумна, добродісна; і, перейшовши до її тілесних якостей, він не скупився на одкровення з легковажністю тих людей, що де-небудь у заїзді виставляють напоказ свої скарби.

Рівновагу його порушила катастрофа.

Він увійшов до спілки по видобутку фарфорової глини і став членом ревізійної ради. Але, вірячи всьому, що йому казали, він підписував неправильні звіти і, не перевірявши, схвалив річну відомість, яку по-шахрайському склав управитель. Спілка збанкрутувала, й Арну, солідарно відповідальний, повинен був за вироком разом з іншими покрити збитки, що становили для нього близько тридцяти тисяч франків утрати, яка ускладнювалася ще й мотивуванням судової постанови.

Фредерік дізнався про те з газети і чимдуж кинувся на вулицю Параді.

Його прийняли в кімнаті пані Арну. Була сніданкова пора. Чашки кави з молоком захиращували столик біля каміна. На килимі валялися капці, на кріслах — одяг. В Арну,

що сидів у підштаниках і плетеній куртці, очі були червоні, волосся скуйовджене; маленький Ежен, хворий на свинку, плачучи, жував хліб із маслом; його сестра їла спокійно, а пані Арну, блідніша, ніж звичайно, всім трьом слугувала.

— Ну от, — тяжко зігхаючи, сказав Арну. — Ви вже знаєте!

Фредерік зробив жест, що виражав співчуття.

— Он як! Я став жертвою своєї довірливості!

Він умовк; він був такий пригнічений, що й від сніданку одмовився. Пані Арну підняла очі, знизала плечима. Він провів руками по лобі.

— Зрештою, я не винен. Я не маю за що кинути собі докір. Це — просто лиха година! Та вже якось будемо викручуватися! Нічого не вдієш!

І він одламав шматок булки, піддавшись кінець кінцем умовлянням дружини.

Увечері йому заманулося пообідати разом із нею в "Золотім домі", в окремому кабінеті. Пані Арну не зрозуміла його сердечного пориву і навіть образилась, що її ставлять на місце лоретки; а з боку Арну це було, навпаки, засвідченням любові. Потім він занудьгував і поїхав розважитись до Капітанші.

Досі багато чого сходило йому з рук завдяки його добродушній вдачі. Судовий процес поставив його в число людей сумнівних. Довкола його дому утворилася порожнеча.

Фредерік вважав обов'язком честі бувати в них саме тепер частіше, ніж будь-коли досі. Він узяв абонемент на ложу бенуара в Італійській опері й щотижня запрошував їх із собою. Але вони переживали ту пору сімейного неладу, коли після обопільних поступок, на які йде подружжя, у них виникає взаємна нездоланна огида, що робить далі життя нестерпним. Пані Арну стримувалася, щоб не спалахнути, Арну хмурився, і вигляд цих двох нещасних людей засмучував Фредеріка.

Вона доручила йому, — оскільки він користувався її довірою, — довідуватися, в якому стані їхні справи. Та йому було соромно обідати в Арну, домагаючись прихильності його дружини, і він од того страждав. А проте й далі вчашав до них, виправдуючись тим, що мусить її захищати і що, може, трапиться потреба стати їй у пригоді.

Через тиждень після балу він зробив візит панові Дамбрезу. Фінансист запропонував йому двадцять акцій у своїм кам'яновугільнім підприємстві; Фредерік удруге не заходив. Делор'є писав йому листи; він не відповідав на них. Пеллерен запрошував його навідатись і глянути на портрет; він щоразу чемно відмовлявся. Однак поступився перед наполяганням Сізі познайомити його з Розанеттою.

Вона зустріла Фредеріка досить люб'язно, але не кинулась на шию, як то бувало раніше. Його приятель вважав за щастя потрапити в дім до розбещеної жінки, а надто — поговорити з артистом: там був Дельмар.

Драма, в якій він грав селяка, котрий картає Людовіка XIV й провіщає 1789 рік, так прославила його, що для нього тільки й писали подібні ролі, і тепер призначення його полягало в тому, щоб висміювати монархів усіх країн. У ролі англійського броварника він шпетив Карла I, у ролі студента із Саламанки проклинав Філіппа II або, зображуючи

ніжного батька, обурювався проти маркізи Помпадур, це вдавалося найкраще! Хлопчаки, аби тільки глянути на нього, очікували його під дверима театру; в антрактах розпродували його біографію, в якій описувалось, як він піклується про свою стареньку матір, як читає Євангеліє, допомагає убогим, — коротко кажучи: він перетворився на святого Венсана де Поля* з домішкою Брута і Мірабо. Говорили: "Наш Дельмар". На нього покладалася місія, він ставав Христом.

Все це зачарувало Розанетту, й вона без найменших роздумів позбулася старого Удрі, оскільки була нежадібною.

Арну, який знав її, тривалий час користувався цією її рисою і мало витрачав на неї; з'явився й старий, і всі троє навіть не пробували відверто з'ясувати своїх взаємин. Тепер, гадаючи, ніби вона тільки заради нього спекалася старого, Арну побільшив її утримання. А вона все просила й просила грошей, і це було незрозуміло, бо вона вела вже не такий марнотратний спосіб життя; ба навіть продала кашемірову шаль, аби — як сама казала — розрахуватися зі старими боргами; а він усе давав, вона причарувала його і зловживала тією прихильністю без усякого жалю. Рахунки, гербові папери плавом пливли в цей дім, Фредерік передчував наближення кризи.

Якось він зайшов навідати пані Арну. Вона саме десь вийшла. Господар щось робив унизу в крамниці.

Арну й справді стояв серед своїх китайських ваз і намагався замилити очі молодому подружжю буржуа з провінції. Він розводився про токарні роботи, про гончарний круг, про накладання фарби та глазурювання; а ті, не бажаючи показати, що нічогісінько не тямлять, потакували, киваючи головою, й купували.

Коли покупці вийшли, Арну сказав, що вранці у нього з дружиною зчинилася сварка. Щоб уникнути її зауважень щодо витрат, він став запевнювати, нібито Капітанша вже не його коханка.

— Я навіть сказав, що вона — ваша.

Фредерік був обурений, але докори могли виказати його, і він пробурмотів:

— Ох! Це негарно, дуже негарно!

— Ну й що тут лихого? — мовив Арну. — Невже то ганьба — вважатися її коханцем? Я ж не соромлюся! Хіба вам того не хотілося б?

Чи вона, почувши це, не сказала чого-небудь? А може, то натяк? Фредерік поспішив одповісти:

— Ба ні! Аж ніяк! Навпаки!

— Тоді що з того?

— Та воно, справді, нічого!

Арну вів далі:

— А чому ви більше не буваєте там?

Фредерік пообіцяв заходити знову.

— Ага! Я й забув! Вам би слід було... в розмові про Розанетту сказати моїй дружині що-небудь таке... не знаю що, але ви придумайте... кілька таких слів, з яких би вона переконалася, що ви її коханець. Прошу вас про таку послугу. Ну що?

Юнак замість відповіді скорчив двозначну гримасу. Такий наклеп на себе міг його згубити. Того самого вечора він пішов до пані Арну й заприсягнув, що твердження Арну — брехня.

— Справді?

Здавалося, він був щирий, і вона, тяжко зітхнувши, з чарівною усмішкою сказала йому:

— Я вам вірю. — Потім опустила голівку і, не дивлячись на нього, промовила: — Зрештою, на вас ніхто не має прав!

Виходить, вона ні про що не здогадується, вона його зневажає, коли не думає, що він може так любити її, щоб берегти її вірність! Фредерік, забувши про свої зальоти до іншої, вважав ту поблажливість за образливу для себе.

Потім вона попросила його бувати іноді в "тієї жінки", щоб бачити, що там діється.

Надійшов Арну і хвилин через п'ять став тягти його до Розанетти.

Становище складалося нестерпне.

Його трохи розважив лист нотаря, що мав на другий день вислати Фредерікові п'ятнадцять тисяч франків; і, щоб загладити свою неухважність до Делор'є, він одразу ж пішов сповістити йому цю приємну новину.

Адвокат мешкав по вулиці Трьох Марій, на шостому поверсі, в квартирі, вікна якої виходили в двір. Головною оздобою його кабінету, невеликої холодної кімнати з сіруватими шпалерами та підлогою, викладеною плитами, була золота медаль, одержана за дисертацію на ступінь доктора, і висіла вона в чорній дерев'яній рамі поряд із дзеркалом. У книжковій шафі червоного дерева за склом стояло близько сотні томів. Письмовий стіл, оббитий сап'яном, займав середину кімнати. По кутках стояли чотири старі крісла, обтягнені зеленим оксамитом; у каміні горіли тріски, а збоку лежала напихваті в'язка хмизу, щоб підкинути в огонь, коли подзвонять. Це були години його прийому; адвокат пов'язав білу краватку.

Звістка про п'ятнадцять тисяч франків (видно, він уже не розраховував на них) обрадувала його, і він сказав, задоволено всміхаючись:

— Це добре, мій любий, це добре, це дуже добре!

Делор'є підкинув у вогонь хмизу, знову сів і зараз же заговорив про газету. Найперше треба позбутись Юссоне.

— Я стомився від цього кретина! А що стосується напряду газети, то, мені здається, найслухніше й наймудріше не мати ніякого!

Фредерік здивувався.

— Авжеж, певна річ! Уже час дивитися на політику з наукового погляду. Діди вісімнадцятого сторіччя започаткували це, але Руссо й письменники ввели туди філантропію, поезію та інші дурниці, на більшу втіху католиків; зрештою, така спілка природна, бо новітні реформатори (я можу це довести) всі вірять в Одкровення. Та якщо ви відправляєте меси про спасіння Польщі, якщо бога домініканців, який був катом, ви заміняєте на бога романтиків, який є оббивником, якщо, нарешті, про Абсолют думка у вас не ширша, ніж у ваших предків, то крізь ваші республіканські

форми проникне монархія, а ваш червоний ковпак завжди буде лише попівською скуфією! Різниця тільки та, що замість катувань буде одиночне ув'язнення, замість блюзнірства — образа релігії, замість Священного союзу — європейська згода; і за цього прекрасного ладу, яким усі захоплюються, ладу, створеного з уламків епохи Людовіка Чотирнадцятого, із вольтер'янських руїн, на яких zostалися сліди імператорського фарбування та англійської конституції, буде видно, як муніципальні ради намагатимуться допекти мерові, генеральні ради — своєму префектові, палати — королю, преса — владі, адміністрація — геть усім! Однак добрі душі в захопленні від Цивільного кодексу, сфабрикованого, що б там не казали, на копил обивательський і тиранічний, бо законодавець, замість робити свою справу, тобто впорядковувати звичаї, береться формувати суспільство, ніби якийсь Лікурґ! Чому закон сковує батька родини в питаннях заповіту? Чому він чинить перешкоди примусовому відчуженню нерухомого майна? Чому карає бродяжництво як злочин, хоча воно, по суті, навіть не є порушенням закону! І ще багато іншого! Я ж бо знаю! Я хочу написати невеличкий роман під заголовком "Історія ідеї правосуддя" — ото буде втішна річ! Але мені страшенно хочеться пити! А тобі?

Він висунувся з вікна і гукнув воротареві, щоб той скочив у шиночок по грог.

— Коротко кажучи, я бачу три партії... Ні! Три групи, з яких жодна мене не цікавить: ті, котрі мають, ті, котрі вже нічогоїсьню не мають, і ті, котрі прагнуть мати. Але всі вони однакові в безглуздому поклонінні Владі! Приклади: Маблі радить заборонити філософам поширювати їхні вчення; пан Вронський, математик, називає своєю мовою цензуру "критичним припиненням умоглядних здібностей"; отець Анфантен благословляє Габсбургів за те, що вони "простягли через Альпи важку руку, щоб задушити Італію"; П'єр Леру бажає, щоб вас примушували слухати оратора, а Луї Блан схиляється до державної релігії — так усі ці васали палко жадають управляти! Однак усі вони, незважаючи на їхні споконвічні принципи, не є прихильниками законності. А що принцип означає походження, то потрібно завжди подумки звертатися до якоїсь революції, до акту насильства, до чогось перехідного. Так, наш принцип — це народний суверенітет, виражений у парламентській формі, хоча парламент цього й не визнає. Але чому народний суверенітет має бути священніший за божественне право? І той, і той — фікція! Досить метафізики, досить примар! Щоб підмітати вулиці, не потрібно догм! Мені скажуть, що я руйную суспільство! То й що? Яке в тому лихо? Ну й хороше ж воно, оте суспільство!

Фредерік міг би багато чого йому заперечити. Але, бачачи, що Делор'є далекий від Сенекалевих теорій, був сповнений поблажливості до нього. Він удовольнився зауваженням, що подібна система викличе до них загальну ненависть.

— Навпаки, оскільки ми кожному партію впевнено в своїй ненависті до її сусіда, всі розраховуватимуть на нас. Ти також візьмеш участь і займешся високою критикою!

Треба було повстати супроти загальновизнаних ідей, супроти Академії, Нормальної школи, Консерваторії, Французької комедії, супроти всього, що нагадує якусь інституцію. Таким чином вони нададуть своєму "Оглядові" характеру цілісного вчення.

Потім, коли він посяде надійне становище, газета раптом стане щоденною; тоді вони візьмуться за окремих осіб.

— І нас поважатимуть, будь певен!

Здійснювалась давня мрія Делор'є — очолити редакцію, тобто мати невимовне щастя керувати іншими, геть перекраювати статті, замовляти їх, відхиляти. Його очі засяяли з-під окулярів, він запалювався і машинально випивав скляночку за скляночкою.

— Тобі треба буде раз на тиждень улаштовувати обід. Це необхідно, якби навіть пішла на те половина твоїх прибутків! Кожен захоче прийти до тебе, ці обіди стануть осередком для багатьох, для тебе ж — важелем, і, скеровуючи громадську думку з обох боків, — з одного література, з другого політика, — ми, от побачиш, за якісь півроку посядемо в Парижі неабияке місце.

Слухаючи його, Фредерік відчув, як молодіє, немов людина, що після довгого нидіння в кімнаті вийшла на свіже повітря. Його теж охопило піднесення.

— Авжеж, я був ледарем, дурнем, ти маєш рацію!

— В добрий час! — вигукнув Делор'є. — Впізнаю мого Фредеріка! — І, піднісши йому до підборіддя кулак, додав: — Ну й помучив же ти мене! Та дарма! Я тебе все-таки люблю.

Вони стояли й дивилися один на одного, розчулені, ладні обнятися.

На порозі передпокою показався жіночий капелюшок.

— Яким тебе вітром принесло? — спитав Делор'є.

То була мадмуазель Клеманс, його полюбовниця.

Вона відповіла, що, випадково проходячи повз будинок, не могла встояти проти бажання побачитись із ним, а щоб разом перекусити, принесла солодких пирогів; і вона поклала їх на стіл.

— Обережно, тут мої папери! — роздратовано мовив адвокат. — Крім того, я вже втретє забороняю тобі приходити до мене в приймальні години.

Вона хотіла його поцілувати.

— Добре! Забирайся! Змотуй вудочки!

Він одштовхнув її; вона голосно захлипала.

— Отакої! Це мені вже набридло!

— Та я ж тебе люблю!

— Мені потрібна не любов, а слугування.

Ці прикрі слова зупинили сльози Клеманс. Вона стала перед вікном і, притуливши чоло до шибки, заціпеніла на місці.

Її поза й мовчанка дратували Делор'є.

— Коли вволю настоїшся, то, може, накажеш подати карету? Га?

Вона рвучко обернулася.

— Ти мене проганяєш?

— Саме так!

Вона, мабуть, на знак останнього благання звела на нього великі сині очі, потім

зав'язала навхрест свою шотландську хустку, зачекала ще хвилину і вийшла.

— Ти б її вернув, — сказав Фредерік.

— Ще чого!

І Делор'є, якому треба було кудись іти, завернув у кухню, що правила йому й за туалетну кімнату. На плиті, біля пари чобіт, залишалися рештки вбогого сніданку, а на підлозі в кутку валявся згорнутий разом із ковдрою матрац.

— Це доводить тобі, — сказав він, — що я рідко приймаю в себе маркіз! А й справді, без них легко обійтися, та й без інших теж. Ті, котрі нічого не коштують, одбирають час, а це також гроші в іншій формі; я ж не багатий. І потім, усі вони такі дурнуваті! Такі дурнуваті! Невже ти можеш розмовляти з жінкою?

Розсталися вони біля Нового мосту.

— Отже, домовились? Ти принесеш це взавтра, тільки-но отримаєш?

— Домовились! — сказав Фредерік.

На другий ранок, прокинувшись, він отримав поштою банковий чек на п'ятнадцять тисяч франків.

Цей клаптик паперу уявився йому у вигляді п'ятнадцяти лантухів грошей, і він подумав, що з такими грошми зміг би передусім утримувати екіпаж протягом трьох років, замість того щоб продавати його, як буде змушений незабаром зробити, або ж придбати два прекрасні комплекти зброї із золотою насічкою, що їх він бачив на Вольтерівській набережній, і ще багато речей — картини, книжки та стільки букетів, подарунків для пані Арну! Коротко кажучи, все було б краще, ніж ризикувати, ніж марнувати стільки грошей на газету! Делор'є здавався йому самовпевненим, його бездушність, виявлена вчора, охолодила Фредеріка, і він почав уже шкодувати, аж тут, цілком несподівано, ввійшов Арну й важко, ніби чимось пригнічений, сів на край ліжка.

— Що сталося?

— Я загинув!

Цього ж таки дня він повинен був унести в контору Боміне, нотаря на вулиці Святої Анни, вісімнадцять тисяч франків, позичених у якогось Ваннеруа.

— Незбагненне лихо! Адже я дав йому в заставу нерухоме майно, яке все-таки мало його заспокоїти! А він погрожує протестом, якщо не отримає грошей сьогодні після обіду, зараз же!

— А що ж тоді?

— Тоді все дуже просто! Він накладе арешт на моє нерухоме майно. Перше ж оголошення мене зруйнує, і кінець! От би знайти мені людину, котра позичила б цю прокляту суму, — вона б стала на місце Ваннеруа, і я був би врятований! У вас, бува, не знайдеться таких грошей?

Чек лежав на нічному столику, поряд із книжкою. Фредерік узяв книжку і, поклавши її на чек, відповів:

— О Господи! Ні, дорогий друже!

Проте він був безсилий одмовити Арну.

— Невже ви не можете знайти когось, хто погодився б?..

— Нікого! І подумати лишень, що за тиждень я отримаю гроші! До кінця місяця мені винні десь так... п'ятдесят тисяч франків!

— А чи не могли б ви попросити своїх боржників, щоб вернули гроші раніше?

— Та де там!

— Але ж ви маєте якісь коштовності, векселі?

— Нічого!

— Що ж робити? — мовив Фредерік.

— Про це саме я й запитую себе, — відповів Арну. Він замовк і став ходити назад і вперед по кімнаті.

— Боже милий! Ідеться ж не про мене, а про моїх дітей, мою бідолашну дружину! — Потім, відрубуючи кожне слово, додав — Кінець кінцем... я буду рішучий... укладу пожитки... і подамся шукати щастя... сам не знаю куди!

— Це неможливо! — вигукнув Фредерік.

Арну спокійно відповів:

— Як же мені тепер жити в Парижі?

Запала тривала мовчанка.

Фредерік заговорив:

— Коли б ви змогли повернути позичені гроші?

Це не означає, що вони в нього є, — навпаки! Проте ніщо йому не заважає побачитися з приятелями, вжити якихось заходів. І він подзвонив слугі, лаштуючись одягатися. Арну дякував йому.

— Ви потребуєте вісімнадцяти тисяч, правда ж?

— О, мені вистачило б шістнадцяти! Дві з половиною — три тисячі я виручу за столове срібло, якщо Ваннеруа погодиться зачекати до завтра, і кажу вам іще раз, ви можете запевнити кредитора, заприсягнути йому, що за тиждень, навіть, може, днів п'ять-шість гроші будуть повернені. До того ж під них дається застава. Отже, ніякого ризику, ви розумієте?

Фредерік сказав, що розуміє і зараз рушає.

Він залишився вдома, проклинаючи Делор'є, бо йому хотілося дотримати слова і водночас допомогти Арну.

"А що, коли я звернуся до пана Дамбреза? Але під яким приводом просити грошей? Адже ж це, навпаки, я мав би платити йому за кам'яновугільні акції! А! Та ну його з тими акціями! Я ж не зобов'язаний!"

І Фредерік радів зі своєї незалежності, ніби він одмовив Дамбрезові в якійсь послугі.

"Ну й що, — казав він собі, — адже я на цьому втрачаю, а міг би за п'ятнадцять тисяч франків заробити сто! На біржі трапляється таке... Отже, якщо я нехтую одним, то хіба я не вільний? А потім, Делор'є може й зачекати! Ні, ні, це негаразд, піду до нього".

Він глянув на годинника.

"Ну, не пече! Банк зачинається лише о п'ятій годині!"

А о пів на п'яту, діставши гроші, він подумав: "Тепер уже нічого йти! Все одно я його не застану. Навідаюсь увечері!" — І таким чином дав собі змогу відступитися від свого наміру, бо в свідомості завжди застається щось од софізмів, що проникли до неї; від них зберігається присмак, ніби від поганенького вина.

Він прогулявся бульварами і сам пообідав у ресторані. Потім у театрі Водевіль прослухав один акт п'єси, щоб розвіятись. Але банкноти якось непокоїли його, начебто він їх украв. Його не засмутило б, якби він і згубив їх.

Вернувшись додому, Фредерік знайшов листа, в якому було написано:

"Які новини?

Моя дружина приєднується до мого прохання, дорогий друже, сподіваючись... і т. д. Ваш..."

І підпис.

"Його дружина! Вона мене просить!"

У цю ж мить з'явився Арну, щоб узнати, чи дістав він потрібну суму.

— Візьміть, ось гроші! — сказав Фредерік.

А через добу повідомив Делор'є:

— Я нічого не отримав.

Адвокат приходив до нього три дні поспіль. Він наполягав, щоб Фредерік написав нотареві. Він навіть зголосився поїхати в Гавр.

— Ні! Це ні до чого! Я сам поїду!

Минув тиждень, і Фредерік несміливо запитав Арну про свої п'ятнадцять тисяч.

Арну відтягнув виплату на завтра, потім — на післязавтра. Фредерік наважувався виходити з дому лише пізно вночі, боячись, як би Делор'є десь не заскочив його зненацька.

Якось увечері на розі біля церкви св. Магдалини він наткнувся на якогось перехожого. То був Делор'є.

— Іду по гроші, — сказав Фредерік.

І Делор'є супроводив його аж до самих дверей якогось будинку в передмісті Пуассоньєр.

— Зачекай мене!

Той став чекати. Нарешті через сорок три хвилини Фредерік вийшов разом з Арну і дав знак Делор'є, щоб потерпів іще трохи. Торговець фаянсом і його супутник пройшлися під руку вулицею Отвіль, потім звернули на вулицю Шабольт.

Ніч була темна з поривами теплого вітру. Арну йшов повільно, розповідав про Торговельні галереї — криті ряди, що тягтимуться від бульвару Сен-Дені до Шатле, чудове підприємство, до якого дуже хотілось би пристати і йому; час од часу він зупинявся перед вікнами крамниць, щоб глянути на гризеток, а тоді провадив свої теревені.

Фредерік чув кроки Делор'є — неначе докори, неначе удари по його сумлінню. Однак правити свої гроші не наважувався через фальшивий сором та ще побоюючись, що це намарне. Делор'є наближався. Фредерік набрався духу.

Арну досить безцеремонним тоном відповів, що й досі не отримав боргів і зараз не може вернути п'ятнадцяти тисяч франків.

— Ви, гадаю, не маєте в них потреби?

В цю мить Делор'є підійшов до Фредеріка й одвів його вбік.

— Скажи навіпростець, є вони в тебе чи ні?

— Ну, то нема! — відказав Фредерік. — Я їх утратив!

— А! Яким чином?

— Програв!

Делор'є не мовив на те й слова, дуже низько вклонився й відійшов. Арну, користуючись з нагоди, запалив у тютюновій крамниці сигару. Вернувшись, він спитав, хто цей молодик.

— Так собі, один приятель!

Потім, через три хвилини, перед під'їздом Розанетти Арну сказав:

— Зайдіть-бо, вона буде рада вас бачити. Яким ви тепер стали дикуном!

Ліхтар, що був навпроти, освітив йому лице; в його самовдоволеній фізіономії з сигарою в зубах було щось нестерпне.

— Ага! До речі, мій нотар був сьогодні вранці у вашого, щоб разом скласти заставного листа. Це нагадала мені дружина.

— Розумна жінка! — машинально зауважив Фредерік.

— Я думаю!

І Арну знову заходився вихваляти дружину. Їй не було рівні за розумом, серцем і ощадністю; він пошепки додав, поводячи очима:

— А яке тіло!

— Прощавайте! — кинув Фредерік.

Арну стрепенувся:

— На тобі! В чім річ?

І, простягнувши йому руку, глянув на нього; він знітився, помітивши гнівний вираз обличчя молодика.

Фредерік сухо повторив:

— Прощавайте!

Мов камінь, що котиться донизу, пустився він по вулиці Бреда, лютуючи на Арну й клянучись не бачитися з ним більше ніколи, і з нею також. Замість того щоб розлучитися з нею, на що Фредерік і сподівався, Арну, навпаки, знову став дорожити нею, любити її всю — від кінчиків волосся до глибини душі. Вульгарність цього чоловіка дратувала Фредеріка. Виходить, усе належить йому, все! Він знову зустрівся з ним на порозі лоретки, і до болю, спричиненого їхнім розривом, доточувалося почуття власного безсилля. До того ж чесність Арну, що запропонував забезпечення під позичені гроші, образила його; Фредерік ладен був задушити його; і над Фредеріковим горем, неначе туман, витала свідомість власної підлості щодо свого друга. Він душився від сліз.

Делор'є йшов донизу вулицею Мучеників і обурено лаявся вголос: адже його

проект, як повалений обеліск, здавався йому чимось надзвичайно високим. Він вважав, що його обікрали, що він зазнав великих збитків. Приязнь його до Фредеріка вмерла, і від того він відчував радість: це було йому за винагороду! Адвоката охопила ненависть до багатіїв. Він схилився до Сенекалевих поглядів і дав собі слово їм слугувати.

Тим часом Арну, зручно вмостившись у глибокому кріслі біля каміна, попивав чай, а Капітанша сиділа в нього на колінах.

Фредерік більше до них не ходив, а щоб відвернутися від своєї нещасливої пристрасті, взявся за перше, що йому спало на думку, і вирішив написати "Історію доби Відродження". Він безладно нагромадив у себе на столі праці гуманістів, філософів, поетів; він ходив у музеї естампів дивитися гравюри Марка Антонія; намагався збагнути Макіавеллі. Мало-помалу мирний труд заспокоїв його. Вникаючи у вивчення інших особистостей, він забував про свою — єдиний, мабуть, засіб не страждати від неї.

Якось, коли він зосереджено робив виписки, відчинилися двері, й слуга сказав, що прийшла пані Арну.

Це була вона! А чи сама? Ба ні! Вона тримала за руку маленького Ежена, а слідом ішла нянька в білому фартушку. Пані Арну сіла і, відкашлявшись, мовила:

— Давно ви не були в нас!

Фредерік не знаходив на те виправдання, і вона додала:

— Це все ваша делікатність!

Він спитав:

— Чому делікатність?

— А те, що ви зробили для Арну! — сказала вона.

Фредерік махнув рукою, мовляв "Що мені Арну! Це — для вас!"

Вона вирядила хлопчика з нянею погратися в вітальні. Вони обмінялися кількома словами про здоров'я, і розмова вичерпалась.

Вона була в коричневій шовковій сукні, такої барви, як іспанське вино, в чорному оксамитовому пальті, отороченому хутром куниці; так і хотілося погладити хутро рукою, а низько зібраного гладенького волосся торкнутися губами. Але якесь почуття непокоїло її, і, обернувшись до дверей, вона промовила:

— У вас трохи душно!

Фредерік із її погляду відгадав невисловлену думку.

— Даруйте, двері ж лише причинені.

— Ох, правда!

І вона всміхнулася, ніби кажучи: "Я нічого не боюсь".

Він одразу ж запитав, що її привело.

— Мій чоловік, — мовила вона із зусиллям, — просив мене зайти до вас, бо сам не наважується.

— Чому б то?

— Адже ви знайомі з паном Дамбрезом?

— Так, трошки!

Вона замовкла.

— Та все одно! А в чім річ?

І вона розказала, що позавчора Арну не зміг заплатити банкірові чотирьох тисяч згідно з векселями, котрі свого часу змусив її підписати. Вона кається, що наразила на ризик статки своїх дітей. Та все краще за ганьбу, і якщо Дамбрез припинить стягнення, то йому, звичайно, скоро все заплатять, бо вона збирається продати свій будиночок у Шартрі.

— Бідолашна жінка! — пробурмотів Фредерік. — Я поїду до нього! Можете покластися на мене!

— Дякую!

І вона встала, щоб іти.

— О, вам іще нема чого квапитись!

Вона, стоячи, розглядала монгольські стріли, що звисали з-під стелі, книжкові шафи, оправы книжок, письмове приладдя; вона підняла бронзову чашечку, в якій лежали пера; її підбори стукали по килиму. Вона вже кілька разів бувала у Фредеріка, але завжди з Арну. Тепер вони були самі-одні в його власнім домі — подія надзвичайна, майже любовна пригода.

Вона захотіла побачити його садочок; він запропонував їй руку, щоб піти показати свої володіння — ділянку на тридцять футів, зі всіх боків оточену будинками, оздоблену кущами по кутках і грядкою квітів посередині.

Був початок квітня. Листя бузку вже зазеленіло, довкола подихав свіжий вітерець, і щебетали пташки, чий спів переплітався з далеким дзеньканням, що лінуло з каретної майстерні.

Фредерік приніс камінний совок, і, поки вони походжали пліч-о-пліч, хлопчик в алеї насипав купки піску.

Пані Арну гадала, що син не визначатиметься палкою уявою, але він ласкавої вдачі. Його сестрі, навпаки, притаманна якась вроджена стриманість, що інколи завдавала матері болю.

— Це минеться, — сказав Фредерік. — Не треба впадати у відчай.

Вона повторила:

— Не треба впадати у відчай!

Ця машинально повторена фраза видалась йому ніби намаганням підбадьорити його; він зірвав троянду, єдину в садочку.

— Чи пригадуєте... букетик троянд якось увечері в екіпажі?

Вона трохи зашарілася і тоном насмішкуватого жалю відповіла:

— Ох! Я тоді була дуже молода!

— А з цією, — тихим голосом вів далі Фредерік, — буде те саме?

Вона відказала, крутячи між пальців стебло, неначе нитку веретена:

— Ні! Я її збережу!

Вона кивком поклікала няньку, що взяла малого на руки; виходячи на вулицю, вже на порозі, пані Арну понюхала квітку, схилила на плече голову й кинула погляд, ніжний, як поцілунок.

Вернувшись до себе в кабінет, він дивився на крісло, де вона сиділа, на речі, яких вона торкалася. Щось од неї залишилося тут і ширяло довкола нього. Ласка її присутності іще тривала.

"Отже, вона приходила сюди!" — сказав він подумки.

І на нього ринула хвиля безмежної ніжності.

Другого дня об одинадцятій годині він прийшов до пана Дамбреза. Вітали його в їдальні. Банкір снідав, сидячи навпроти дружини. Поруч неї була племінниця, по другий бік — таранкувата гувернантка-англійка.

Пан Дамбрез запросив свого молодого друга до столу, а коли він odmовився, спитав: — Чим можу бути корисний? Я слухаю вас.

Фредерік, ніби збайдужа, зізнався, що приїхав клопотатися про такого собі Арну.

— Ага, ага! Колишній торговець картинами, — беззвучно засміявся банкір, оголюючи ясна. — За нього якимось ручався Удрі; вони щось тепер не помирилися.

І він почав переглядати листи й газети, що лежали біля його куверта.

Слугували два лакеї, безгучно ступаючи по паркету; і висота кімнати з трьома вишитими порт'єрами та двома басейнами з білого мармуру, блиск конфорок, розміщення страв, навіть складки накрохмалених серветок, — уся ця пишнота й достаток становили в очах Фредеріка великий контраст із другим сніданком — у Арну. Він не насмілювався переривати пана Дамбреза.

Господиня помітила його зниковіння.

— Ви іноді бачите нашого друга Мартінона?

— Він прийде сьогодні ввечері, — жваво мовила дівчина.

— А, ти вже знаєш? — спитала тітка, зупинивши на ній холодний погляд.

Тут один із лакеїв нахилився до її вуха і щось прошепотів.

— Дитино моя, твоя швачка!.. Міс Джон!

І покірна гувернантка зникла зі своєю вихованкою.

Пан Дамбрез, потривожений совганням стільців, запитав, що сталося.

— Прийшла пані Режембар.

— Що? Режембар? Це прізвище мені знайоме. Мені десь траплявся такий підпис.

Фредерік нарешті вернувся до справи: Арну заслуговує співчуття; він навіть, з єдиною метою виконати зобов'язання, збирається продати будинок своєї дружини.

— Кажуть, вона дуже гарненька, — сказала пані Дамбрез.

Банкір добродушно додав:

— Ви їхній близький... друг?

Фредерік не відповів на простець, сказавши, що буде вельми зобов'язаний, якщо пан Дамбрез візьме до уваги...

— Гаразд, коли це зробить вам приємність! Хай! Можна й зачекати! Час іще терпить. Чи не зійти б до мене в контору, хочете?

Сніданок закінчився; пані Дамбрез ледь кивнула головою, всміхнувшись якоюсь дивною посмішкою, повною ввічливості й водночас іронії. Фредерікові бракувало часу поміркувати над тим, бо пан Дамбрез, тільки-но zostалися вони на самоті, запитав:

— Ви не заїжджали за вашими акціями? — І, не давши йому попросити вибачення, додав: — Добре, добре! Вам слід би ознайомитися трохи з ділом. — Він запропонував йому цигарку й почав: — "Спільне товариство французьких кам'яновугільних копалень" засновано; очікують лише затвердження статуту. Сам факт злиття товариств уже скорочує витрати на контроль та робочу силу, збільшує прибутки. До того ж товариство ухвалило здійснити нові вдосконалення, щоб зацікавити в підприємстві робітників. Воно спорудить їм будинки, корисні для здоров'я помешкання; воно стане постачальником для своїх службовців, продаватиме їм усе по собівартості.

І вони виграють, добродію; ось де справжній поступ! Це переможна відповідь на деякі республіканські вигуки! До складу нашої ради входять, — він дістав проект, — пер Франції, один учений — академік, інженер — генерал у відставці, все імена відомі! Подібні елементи заспокоюють боязливих акціонерів і приваблюють розумних! Товариство діставатиме державні замовлення, потім постачатиме залізниці, пароплави, металургійні підприємства, газові заводи, кухні городян. Отже, ми опалюємо, ми освітлюємо, ми проникаємо аж до найскромнішого домашнього вогнища. Але як, запитаєте ви, ми зможемо забезпечити збут? Завдяки протекційним законам, дорогий мій, а ми їх доб'ємося; то вже наш клопіт. Я, зрештою, відвертий прибічник заборонної системи! Країна над усе!

Його обрано директором, але йому бракує часу на різні дрібниці, між іншим — на складання доповідей.

— Я трохи не в злагоді з класиками, забув грецьку! Мені потрібний хто-небудь... хто зміг би викладати мої думки. — І зненацька: — Чи не хотіли б ви стати такою людиною й мати звання генерального секретаря?

Фредерік не знав, що відповісти.

— Ну? Що ж вас утримує?

Його обов'язки обмежаться складанням щорічного звіту для акціонерів. Він щодня перебуватиме в стосунках із найвизначнішими людьми Парижа. Представник товариства — він, звичайно, здобуде прихильність робітників, а це згодом дозволить йому попасти в Генеральну раду, в депутати.

У Фредеріка дзвеніло в вухах. З якої б то речі така доброзичливість? Він розсипався в подяках.

Однак не слід, як сказав банкір, ставити себе в залежність од будь-кого. Ліпший спосіб — придбати акції, оскільки вони "прекрасний вклад грошей, бо ваш капітал гарантує вам становище, а ваше становище — капітал".

— Яку ж приблизно суму необхідно внести? — запитав Фредерік.

— Боже мій, та яку захочете, гадаю, тисяч сорок — шістдесят.

Ця сума для пана Дамбреза була така нікчемна, а його авторитет був такий великий, що юнак негайно вирішив продати одну із своїх ферм. Він погодився на пропозицію. Пан Дамбрез призначить йому на днях зустріч, щоб остаточно домовитись.

— Отже, я можу сказати Жакові Арну?..

— Все, що вам завгодно! Бідолаха! Еге ж, усе, що вам завгодно!

Фредерік написав подружжю Арну, щоб їх заспокоїти; листа доручив однести своєму слугі, якому відповіли: "Дуже добре!"

Однак він гадав, що його клопотання заслужили на більше. Фредерік сподівався візиту чи принаймні листа. Візиту йому не зробили. Листа не прислали.

Що це — забудькуватість з їхнього боку чи зловмисність? Якщо пані Арну могла прийти до нього раз, то що їй не дає прийти знову? Виходить, той невиразний натяк, та довіра, на яку вона нібито зважилась, — лише користолюбний маневр? "Невже вони тільки використали його? Невже вона співниця?" Якась сором'язливість усупереч його бажанню заважала йому піти до них.

Якось уранці (по трьох тижнях після їхнього побачення) пан Дамбрез написав йому, що чекає на нього за годину.

По дорозі його знову непокоїла думка про подружжя Арну; і, не мігши збагнути причини їхньої поведінки, Фредерік був охоплений тугою, лихим передчуттям. Щоб звільнитися від нього, він гукнув кабріолет і звелів їхати на вулицю Параді.

Арну був у від'їзді.

— А пані?

— В селі, на фабриці!

— Коли повернеться пан Арну?

— Взавтра, неодмінно!

Отже, він застане її саму; це добра нагода. Якийсь внутрішній голос наполегливо волав йому: "Ідь!"

А пан Дамбрез? "Та ну його! Скажу, що був хворий!" Він подався на вокзал. Потім, уже в вагоні, подумав: "Може, не варто? А, все одно!"

Праворуч і ліворуч простерлися зелені рівнини; поїзд мчався; станційні будиночки пролітали, немов декорація, а дим паротяга валив в один і той же бік великими клаптями, що якусь хвилину клубочились над травою, а потім розсівалися.

Фредерік сидів сам на диванчику; нудьгуючи, він споглядав усе це, охоплений тією знемогою, що буває од надмірної нетерпеливості. Аж показалися крани, склади. Це був Крейль.

В цьому містечку, збудованому на схилі двох низьких горбів (один із яких голий, а другий на вершині вкритий лісом), з його церковною вежею, нерівними будинками та кам'яним мостом, як видалося Фредерікові, було щось невеселе, скромне і добре. Великий човен спускався за течією річки, і плюскали збиті вітром хвилі; біля підніжжя хреста, що стояв на горбочку, порпалися в соломі кури; пройшла якась жінка, несучи на голові таз із мокрою білизною.

Проминувши міст, Фредерік опинився на острові, де праворуч видніли руїни монастиря. Працював млин, перекиваючи на всю широчінь другий рукав Уази, над яким височів будинок фабрики. Солідність цієї споруди вельми здивувала Фредеріка. Він пройнявся більшою повагою до Арну. Ступивши іще кілька кроків, він завернув у завулок, що кінчався решіткою.

Він зайшов у двір. Воратарка гукнула на нього:

— У вас є перепустка?

— Для чого?

— Щоб зайти на фабрику.

Фредерік грубо відповів, що йде до пана Арну.

— А хто він такий, отой пан Арну?

— Таж начальник, господар, одне слово, володар фабрики.

— Ні, добродію, це фабрика панів Лебефа та Мілье!

Мабуть, стара пожартувала. Надійшли робітники; він звернувся до кількох із них; вони відповіли те саме.

Фредерік вийшов з двору, похитуючись, мов п'яний, і з таким приголомшеним виглядом, що на Різницькому мосту якийсь обиватель, пахаючи люлькою, спитав його, чи він, бува, не загубив чого-небудь. Цей чоловік знав фабрику Арну. Вона — в Монтатері.

Фредерік став шукати екіпажа. Знайти його можна було лише на вокзалі. Він вернувся туди. Біля багажної каси самотньо стояла розбита коляска, запряжена старенькою конячиною в порваній збруї, що звисала з голобель.

Хлопча взявся розшукати "дядечка Пілона". Хвилин за десять малий вернувся: дядечко Пілон снідає. Фредерікові увірвалося терпіння, і він рушив пішки. Але шлагбаум на переїзді був опущений. Довелося чекати, поки не пройдуть два поїзди. Нарешті він поспішив полем.

Своєю одноманітною зеленню воно скидалося на сукно величезного більярда. Обабіч шляху лежав, неначе купа щебеню, залізний шлак. Віддалік димили один біля одного фабричні димарі. Попереду височів на круглому згірку маленький замок із вежками й чотирикутною дзвіницею. Нижче, поміж деревами, ламаною лінією тягнувся довгий мур, а зовсім унизу розкинулося село.

Будинки в ньому одноповерхові, перед дверима — по три кам'яні приступки, складені із суцільних брил, без цементу. Час од часу з якоїсь крамниці було чути тельнякання дзвінка на дверях. В чорному болоті чиїсь важкі кроки залишили глибокі сліди; сівся дрібний дощ, заштриховуючи численними рисками тьмаве небо.

Фредерік простував бруківкою; незабаром він помітив ліворуч, де повертає шлях, велику дерев'яну арку, на якій було написано золотими літерами "Фаянс".

Так, Арну не випадково влаштувався по сусідству з Крейлем; спорудивши свою фабрику якомога ближче до другої (що давно вже мала добру славу), він розраховував, що публіка переплутає їх на його користь.

Головний корпус будівлі впирався в самісінький берег річки, яка перетинала заплаву. Дім господаря, оточений садом, вирізнявся своїм ґанком, оздобленим чотирма вазами, у яких їжачилися кактуси. Під повітками сушилися купи білої глини; інші сушилися просто неба, а посередині двора стояв Сенекаль — у завсідному синьому пальті з червоною підкладкою.

Колишній репетитор протягнув Фредерікові холодну руку.

— Ви до хазяїна? Його нема.

Фредерік знімав і безглуздо бовкнув:

— Та я... знаю. — І зараз же додав: — Я в справі, що стосується пані Арну. Чи може вона мене прийняти?

— Гм! Я не бачив її вже три дні, — відповів Сенекаль.

І він линув цілий потік скарг. Приймаючи умови фабриканта, він сподівався жити в Парижі, а не скіти в цьому глухому закутку, далеко від товаришів, без газет. Ну, та нехай! Він і на це погодився. Але Арну, видно, не звертає жодної уваги на його заслуги. До того ж він людина обмежена, ретроград, невіглас, яких мало. Замість того щоб прагнути мистецького вдосконалення, ліпше було б перейти на вугільне й газове опалення. Буржуа зарвався; Сенекаль наголосив це слово. Коротше кажучи, репетиторів це заняття осоружне, і він трохи не вимагав од Фредеріка, щоб той заступився за нього й домогся збільшення платні.

— Будьте спокійні! — сказав Фредерік.

На сходах він не зустрів нікого. Вийшовши на другий поверх, зазирнув до порожньої кімнати; це була вітальня. Він голосно покликав. Ніхто не відповів; певно, кухарка десь пішла, служниця також; нарешті, вибравшись на третій поверх, він штовхнув двері. Пані Арну була сама; вона стояла перед дзеркалом шафи. Пояс напіврозгорненого капота звисав по боках. Її волосся чорним потоком спадало на праве плече, а обидві руки були підняті; однією вона підтримувала шиньйон, другою встромляла в нього шпильку. Вона скрикнула й щезла.

Невдовзі пані Арну вернулася, чепурно зодягнена, її постать, її очі, шелестіння сукні — все його зачарувало. Він стримував себе, щоб не розцілувати її.

— Перепрошую, — сказала вона, — але я не могла...

Він набрався зухвалості її перебити.

— Однак... ви були такі гарні... оце допіру.

Комплімент, певно, видався їй трохи брутальним, бо щоки в неї зашарілися. Він злякався, що вона образилася.

Вона спитала:

— Який щасливий випадок привів вас?

Він не знав, що відповісти, і, всміхнувшись, вигадав на тому час, щоб оговтатись, а тоді знайшовся:

— Якщо я скажу, чи ви мені повірите?

— Чому ж би ні?

Фредерік сказав, що тієї ночі бачив страшний сон.

— Мені приснилося, що ви тяжко хворі, при смерті.

— О! Ні я, ні мій чоловік ніколи не хворіємо!

— Мені приснилися лише ви, — сказав він.

Вона спокійно глянула на нього:

— Сни не завжди справджуються.

Фредерік щось промимрив, шукаючи слів, і нарешті почав довжелезну фразу про споріднення душ. Мовляв, існує така сила, яка й на віддалі може зв'язати двох людей;

вона дозволяє одному дізнатися, що відчуває другий, і сприяє їхньому поєднанню.

Вона слухала, схиливши голову, все усміхаючись своєю чудовою посмішкою. Він, сповнений радості, краєчком ока стежив за нею і вільніше виливав свої почуття, приховуючи їх загальниками. Пані Арну запропонувала оглянути фабрику; вона наполягала, і він погодився.

Щоб зацікавити його чимось, вона спочатку показала йому щось ніби музей, улаштований на східцях. Зразки виробів, почеплені на стінах або розставлені на поличках, свідчили про зусилля Арну й переміни в його захопленнях. Після спроб винайти китайську червону фарбу, він брався за виробництво майоліки, речей в етруському та східному стилі, імітацію італійського фаянсу, кінець кінцем намагався впровадити деякі вдосконалення, здійснені вже пізніше. Тим-то серед низки експонатів можна було бачити і великі вази із зображенням китайських мандаринів, і червонувато-коричневі миски із золотими переливами, і горщики, оздоблені арабськими написами, і глечики в стилі Відродження, і великі тарелі з двома людськими постатями, наведеними начебто сангвіною, зграбними і легкими. Тепер він виготовляв літери для вивісок, етикетки для вин, але, будучи людиною не досить високого розуму, щоб піднятися до справжнього мистецтва, і не зовсім банального, щоб прагнути лише зиску, він, нікого не задовольняючи, сам розорявся. Коли вони роздивлялися ті речі, повз них пройшла мадмуазель Марта.

— Хіба ти не впізнаєш пана? — спитала мати.

— Впізнаю, — відповіла вона, вклонившись, тоді як її дівочий погляд, чистий і підозріливий, здавалося, шепотів: "А тобі, чого тобі тут потрібно?" — І вона пішла нагору, трохи схиливши голову на плече.

Пані Арну повела Фредеріка в двір, потім серйозним тоном стала пояснювати, як розмелюють глину, як її очищають, як пересівають.

— Найголовніше — приготування маси.

І вона завела його в приміщення, заставлене чанами, де крутився вертикальний вал із горизонтальними стрижнями. Фредерік шкодував, що рішуче не відмовився від її запрошення.

— Це промивалки, — сказала вона.

Назва видалась йому смішною і в її устах якоюсь недоречною.

Широкі паси тяглися з одного кінця стелі до другого, намотуючись на барабани, і все рухалося без угаву, з математичною чіткістю, дратівливо.

Вибравшись звідтіля, вони пройшли повз якусь зруйновану повітку, де колись зберігався садовий реманент.

— Вона вже ні до чого не придатна, — мовила пані Арну.

Він тремтячим голосом зауважив:

— Щасливим можна бути і в такій!

Його слова заглушив шум парової помпи, і вони увійшли до формувального цеху.

Люди, що сиділи за вузьким столом, накладали грудки глини на диски, які крутилися перед кожним із них; лівою рукою вони робили всередині отвір, а правою

розгладжували зокола, і, немов квіти, що розпускаються, на очах виростили вази.

Пані Арну звеліла показати форми для складніших виробів.

В іншому приміщенні виготовлювали обідки, шийки, опуклі частини. На горішньому поверсі загладжували спайки і заправляли гіпсом дірочки, що залишалися від попередніх операцій.

На решітках, по кутках, посеред коридорів — усюди рядами стояв посуд.

Фредерік починав нудитися.

— Може, вас це стомлює? — мовила вона. Боячись, як би на тому не довелося обмежити свого візиту, Фредерік став удавати, що, навпаки, він дуже захоплений. Він навіть висловив жаль, що сам не взявся за це діло.

Вона нібито здивувалася.

— Звичайно. Я міг би тоді жити поруч із вами!

Він шукав її погляду, і пані Арну, аби уникнути цього, взяла зі столу балабушки місива, що залишилися після невдалих обробок, сплющила їх на плескачик і зробила відбиток своєї руки.

— Чи можу я це взяти з собою? — спитав Фредерік.

— Боже милий, яка ви дитина!

Він хотів щось відповісти, але надійшов Сенекаль.

Помічник директора ще з порога помітив порушення правил. В майстернях мали підмітати щодня; була субота, й оскільки робітники цього не зробили, Сенекаль оголосив, що їм доведеться залишитись на годину довше. "Самі винні!"

Робітники, нічого не кажучи, посхилялися над роботою, але про їхній гнів можна було здогадатися з того, як вони хрипло дихали. Зрештою, керувати ними було нелегко: усіх їх колись повиганяли з великої фабрики. Республіканець повадився з ними жорстоко. Людина теорії, він рахувався лише з масами і був немилосердний до окремих осіб.

Фредерік, зніяковілий у його присутності, пошепки спитав пані Арну, чи не можна глянути на печі. Вони зійшли на нижній поверх, і вона стала пояснювати йому призначення камер, як раптом Сенекаль, що йшов слідом, знову постав між них.

Він сам узявся пояснювати, розводячись про різні види пального, про завантаження печі, про піроскопи, про випалювання, про покриття виробів, про глазур і метали, сиплючи термінами з хімії: "хлориста сполука", "сірчана сполука", "бура", "карбонат". Фредерік нічогісінько в тому не тямив і тільки раз у раз повертався до пані Арну.

— Та ви ж не слухаєте, — сказала вона. — А пан Сенекаль пояснює дуже зрозуміло. Всі ці премудрощі він знає набагато краще за мене.

Математик, потішений цією похвалою, зголосився показати, як наносяться фарби. Фредерік кинув на пані Арну запитально-тривожний погляд. Вона залишилася байдужою, мабуть, не бажаючи опинитися з ним наодинці, та однак ще не думаючи прощатися. Він запропонував їй руку.

— Ні, красенько дякую! Східці занадто вузькі!

А коли вони вибрались нагору, Сенекаль відчинив двері в приміщення, повне жінок.

В руках вони тримали пензлики, пляшечки, скойки, скляні платівки. Вздовж стін по карнизу тяглися дошки з гравірованими рисунками; в повітрі літали клапти тонкого паперу, а чавунна пічка пашіла нестерпним жаром, до якого примішувався запах терпентину.

Робітниці майже всі були в нужденній одежі. Але одна з них вирізнялася — в напівшовковій шалі та з довгими сережками. В неї, стрункої і воднораз пухленької, були великі карі очі й повні, як у негритянки, губи. Пишні груди випиналися під сорочкою, охопленою довкола стану паском спідниці, ліктем одної руки обпершись на верстат, а другу опустивши, вона неуважно дивилася кудись далеко в поле. Обіч неї стояла пляшка вина й лежав шматок ковбаси.

За приписами розпорядку заборонялося їсти в майстернях — захід, передбачений з метою додержання чистоти в роботі й гігієни серед робітників.

Сенекаль, із почуття обов'язку чи з нахилу до деспотизму, ще здалеку розкричався, показуючи на оголошення в рамці:

— Гей! Ви ген там! Бордоско! Прочитайте лишень уголос пункт дев'ятий!

— А тоді що?

— Тоді, мадмуазель? Тоді ви заплатите три франки штрафу!

Вона зухвало подивилася йому просто в вічі.

— Ото налякав! Хазяїн повернеться і зніме ваш штраф! Чхала я на вас, соколику!

Сенекаль заклав руки за спину і, походжаючи, немов той класний наглядач на уроці, лише посміхнувся.

— А пункт тринадцятий, непослух, десять франків!

Бордоска знову стала до роботи. Пані Арну з пристойності не сказала нічого, але нахмурила брови. Фредерік буркнув:

— О! Для демократа ви надто суворі!

Сенекаль повчальним тоном відповів:

— Демократія — не розгнuzданість особистості. Це — рівність усіх перед законом, розподіл праці, порядок!

— Ви забуваєте про гуманність! — зауважив Фредерік.

Пані Арну взяла його об руку; Сенекаль, ображений, певно, виявом цієї мовчазної згоди, відійшов.

Фредерік знову відчув велике полегшення. Від самісінького ранку він шукав нагоди поговорити відверто; така нагода трапилась. До того ж несподіваний рух пані Арну, здавалося, таїв у собі обіцянку; і він, ніби для того, щоб зігріти ноги, попросив її дозволу зайти до неї в кімнату. Та коли він сів біля неї, його скувала непевність, і не знати було, з чого почати. На щастя, спав йому на думку Сенекаль.

— Нема нічого безглуздішого, — сказав Фредерік, — за таке покарання.

Пані Арну заперечила:

— Буває необхідна й суворість.

— Що? І це кажете ви, така добра? О! Я помилився, бо й вам іноді подобається

завдавати страждань!

— Не розумію загадок, друже мій!

І її погляд, ще суворіший за слова, зупинив його. Проте Фредерік збирався вести й далі наступ. На комоді випадково трапився томик Мюссе*. Він перегорнув кілька сторінок, а тоді заговорив про любов, про її відчай та її пориви.

Все це, на думку пані Арну, було злочинне або вдаване.

Такі негативні міркування прикро вразили молодика; і, щоб заперечити їх, він послався на самовбивства, про які повідомляється в газетах, почав захоплено вихвалити знамениті літературні типи — Федру, Дідону, Ромео, де Гріє*. Тут він заплутався.

Вогонь у каміні зачах, по шибках порошив дощ. Пані Арну сиділа нерухомо, поклавши руки на бильця крісла; тасьомки її чепця звисали, немов кінці сфінксової пов'язки; в темряві виділявся білиною її чистий профіль.

Йому хотілося кинутись до її ніг. У коридорі щось заскрипіло, він не насмілився.

Крім того, його втримував якийсь побожний страх. Ця сукня, що зливалася із сутінками, здавалася йому безмірною, безконечною, якоюсь нездоланною перешкодою, і саме з цієї причини його бажання ставало ще більше. Однак побоювання зробити дуже багато і з чимось не зовсім упоратися позбавляло його здорового глузду.

"Якщо я їй не подобаюсь, — міркував він, — нехай мене прожене! Якщо ж і вона мене воліє, хай додасть мені відваги!"

Зітхнувши, він сказав:

— Отже, ви не припускаєте, що можна любити... жінку?

Пані Арну відповіла:

— Якщо вона вільна, з нею одружуються; якщо належить іншому — йдуть собі геть.

— Виходить, щастя неможливе?

— Можливе! Але його ніколи не знаходять в ошуканстві, у тривогах і муках сумління.

— Ну й хай, якщо воно приносить божественну втіху!

— Такі спроби коштують надто дорого!

Він вирішив удатися до іронії:

— Отже, добродетель не що інше, як боягузтво?

— Ліпше скажіть — передбачливість. Навіть для тих жінок, хто забув про обов'язок і релігію, може часом вистачити здорового розуму. Егоїзм — міцна основа цнотливості.

— Ой-ой! Які у вас обивательські погляди!

— Та я й не корчу з себе знатної дами.

В цю мить надбіг малюк.

— Мамо, підемо обідати?

— Атож, зараз!

Фредерік устав; саме з'явилася Марта.

Йому бракувало рішучості піти, і, дивлячись на пані Арну очима, сповненими благання, він мовив:

— Жінки, про яких ви говорите, певно, зовсім бездушні?

— Ні! Але вони глухі, коли потрібно!

Вона стояла на порозі спальні, а пообіч — двоє її дітей. Він уклонився, не сказавши й слова. Вона мовчки відповіла на його уклін.

Все, що він спершу відчував, — було безмежне заціпеніння. Його цілком приголомшило те, як вона дала йому зрозуміти все безглуздя його надій. Він усвідомив, що загинув, як людина, котра впала в безодню й певна: її не врятують, і вона повинна вмерти.

Все ж таки він простував, хоча й нічого не бачачи, навмання; він спотикався об каміння, збився з дороги. Зовсім близько пролунав стукіт дерев'яних черевиків; це були робітники, що верталися з ливарного заводу. Тоді він отямився.

На обрії залізничні ліхтарі провели вогняну лінію. Він прийшов на станцію перед самим відходом поїзда, пропхався в вагон і відразу заснув.

Через годину вечірні веселощі паризьких бульварів раптом відсунули його поїзду десь далеко в минуле. Він постановив бути твердим і полегшив душу, обкладаючи пані Арну лайливими словами:

"Недоумкувата гуска, дурепа, не варто більше й думати про неї!"

Вернувшись додому, він знайшов у кабінеті листа на вісім сторінок голубуватого лискучого паперу з ініціалами Р. А.

Лист починався дружніми докорами: "Що з вами, друже мій? Я зіскупилась".

Але почерк був такий жахливий, що Фредерік уже хотів викинути листа, аж раптом помітив приписку:

"Я розраховую, що взавтра ви поїдете зі мною на кінні перегони".

Що означало це запрошення? Чи не був це іще якийсь Капітаншин вибрик? Але ж не може бути, щоб отак, із доброго дива, двічі поспіль, знущатися над однією й тією самою людиною; і, захоплений цікавістю, він уважно прочитав листа.

Фредерік ледве розбирав: "Непорозуміння... піти хибною дорогою... розчарування... Бідолашні ми створіння!.. Неначе ті два потоки, що зливаються..." і т. д.

Цей стиль не пов'язувався із звичайною мовою лоретки. Які ж тут сталися переміни?

Він довго тримав у руках ті аркушики. Вони пахли ірисом, а в своєрідно виведених літерах, в неоднакових інтервалах між рядками було щось таке, що нагадувало безладдя в туалеті, яке бентежило його.

"Чому б і справді не поїхати? — подумав він нарешті. — А якщо визнає пані Арну? Ну і хай! Хай собі ревнує. Це буде помста!"

IV

Капітанша вже зібралась і чекала на нього.

— Як це мило! — сказала вона, глянувши на нього своїми чудовими очима, ніжними й веселими.

Вона зав'язала стрічки капелюшика, сіла на диван і мовчала.

— Їдемо? — сказав Фредерік.

Вона подивилася на годинника.

— Ой, ні! Не раніше, як за годину-півтори. — Цим ніби вона сама ставила межу своїй нерішучості.

Нарешті вибило призначену годину.

— А тепер andiamo, caro tío![7]

І вона востаннє пригладила своє волосся, дала вказівки Дельфіні.

— Чи пані до обіду вернуться?

— Чому б то? Адже ж ми пообідаємо разом де-небудь, в "Англійському кафе", де захочете!

— Гарзд!

Собачата дзявкали в неї під ногами.

— Може б, узяти їх із собою? Га?

Фредерік сам відніс їх у екіпаж. Це була велика найнята карета на пару поштових коней із кучером; на задній приступці стояв Фредеріків слуга. Капітанша, видно, була задоволена з його запобігливості; вона, лише всівшись, одразу ж спитала, чи він останнім часом бував у Арну.

— Вже цілий місяць не заходив, — відповів Фредерік.

— А я позавчора здибала його, він хотів навіть навідатися сьогодні. Та в нього всілякі там неприємності, знову якийсь процес, уже й сама не знаю, що воно. Яка химерна людина!

— Так, дуже химерна! — І Фредерік байдуже додав: — До речі, ви й досі бачитесь із... як там його зовуть? Із тим колишнім співаком... Дельмаром?

Вона сухо відповіла:

— Ні! З тим усе скінчено!

Отже, їхній розрив цілком певний. У Фредеріка з'явилася надія.

Вони ступою проїхали квартал Бреда; з нагоди неділі вулиці були безлюдні, за вікнами показувалися обличчя городян. Екіпаж поїхав швидше; на стукіт коліс оглядалися перехожі; виблискувала шкіра опущеного верха; слуга нахилився вперед, а собачата скидалися на дві горностаєві муфти, покладені на подушки одна біля одної. Фредерік похитувався на сидінні. Капітанша, усміхаючись, повертала голову то праворуч, то ліворуч.

Її солом'яний капелюшок, оправлений чорною мережкою, переливався перламутром. Капюшон бурнуса маяв на вітрі, а від сонця вона затулялася ліловою атласною парасолькою, шпичастою, немов дахівка пагоди.

— Які чудові пальчики! — сказав Фредерік, легенько взявши її другу руку, прикрашену золотим браслетом у вигляді ланцюжка. — Яка мила річ! Звідкіля вона взялась?

— О, вона в мене давно, — сказала Капітанша.

Молодик нічого не заперечив на лицемірну відповідь.

Він вважав, що краще "скористатися з випадку". Тримавши й далі її руку, він припав до неї вустами між рукавичкою й рукавцем.

— Перестаньте, нас побачать!

— Овва! Ну й що з того?

За площею Згоди вони звернули на набережну Конферанс, а там на набережну Біїї, де в якомусь саду помітили кедр. Розанетта гадала, що Ліван у Китаї; вона сама засміялася зі свого ж таки невігластва і попросила Фредеріка давати їй уроки географії. Далі, залишивши праворуч Трокадеро, переїхали Ієнський міст і нарешті зупинилися на Марсовім полі, обіч інших екіпажів, що вже стояли біля іподрому.

Горбистий моріжок укрили прості люди. Цікавих можна було помітити й на балконах Військової школи; обидва павільйони за жокейськими терезами, дві трибуни в колі і третю навпроти королівської ложі заповнила ошатно зодягнена юрба, яка, судячи з манери триматися, шанобливо ставилась до цього ще нового виду розваг. Публіка, що збиралася тоді на кінні перегони, на ту пору своєрідніша, мала і вигляд не такий вульгарний; то були часи штрипок, оксамитових комірців та білих рукавичок. Дами в яскравих сукнях з довгими таліями, сидючи на лавах трибун, нагадували величезний квітник, то тут, то там поцяткований темними костюмами чоловіків. Але всі погляди були скеровані на знаменитого алжирця Бу-Мазá, що незворушно сидів поміж двох офіцерів генерального штабу в одній із окремих лож. Трибуну Жокей-клубу заповнювало винятково статечне панство.

Найпалкіші аматори розташовувалися внизу, біля кола для перегонів, обгородженого двома рядами стовпів із натягненими між них мотузками; всередині велетенського овала, окресленого вузьким проходом, викрикували торговці напоями, інші продавали програми перегонів, ще інші пропонували сигари; лунав неймовірний гамір; скрізь сновигали поліцейські; дзвін, що висів на стовпі, покритому цифрами, закалатав. З'явилося п'ятеро коней, і глядачі поспішили до своїх трибун.

Тим часом важкі хмари ковзали своїми суvoями по верхів'ю берестів. Розанетта боялася дощу.

— У мене є парасолі, — сказав Фредерік. — І все інше, щоб розважитися, — додав він, піднімаючи передне сидіння, під яким стояв кошик із закускою.

— Браво! Ми одне одного розуміємо!

- І розумітимем іще краще, еге ж?

— Можливо! — відповіла вона, червоніючи.

Жокеї в шовкових камзолах намагалися вишикувати в одну шеренгу своїх коней, обіруч стримуючи їх. Хтось опустил червоного прапорця. Тоді всі п'ятеро, попригинавшись до грив, помчали. Спершу вони йшли разом бік у бік рівною лавою; тоді лінія порвалася, й вершники розтягнулися довгою вервечкою; жокей у жовтому камзолі посередині першого кола трохи не впав; довгий час Філлі й Тібі йшли на одному рівні; потім їх наздогнав Том Пус, але Клабстік, що від самого початку весь час тримався позаду, обігнав усіх і прийшов перший, випередивши сера Чарлза на два корпуси, це була несподіванка; зчинився крик; дощаті помости дрижали від тупотіння.

— Яка ж утіха! — сказала Капітанша. — Я тебе кохаю, мій любий!

Фредерік не сумнівався в успіху: це підтверджували останні Розанеттині слова.

Кроків за сто від нього в двомісному кабріолеті з'явилася дама. Вона висовувалась у віконце, а потім швидко відкидалася назад; це повторювалося кілька разів; Фредерік не міг роздивитися її лиця. У нього майнула підозра — здалося, що то пані Арну. Тільки ж не може бути! Чого б їй сюди приїжджати?

Він вийшов із екіпажа під тим приводом, ніби хоче подивитися на терези.

— Ви не надто поштиві! — мовила Розанетта.

Він, не слухаючи її, пішов уперед. Кабріолет повернув, кінь помчав риссю.

В ту ж мить Фредеріка перейняв Сізі:

— Добридень, дорогий! Як ся маєте? Юссоне ген там. Послухайте ж!

Фредерік намагався відчепитись од нього, щоб наздогнати кабріолет. Капітанша подавала йому знак вернутися, її помітив Сізі і захотів неодмінно поздороватися.

Відтоді як скінчилася жалоба по його бабуні, він здійснював свій ідеал, прагнучи мати на собі особливу познаку. Картатий жилет, короткий фрак, широкі банти на туфлях, вхідний квиток, застромлений за стрічку на капелюсі, — справді нічого не бракувало для того, що він сам називав "шиком", це був шик англomана і мушкетера. Найперше він став скаржитися на Марсове поле, препаскудне місце для перегонів, потім заговорив про перегони в Шантійї та про тамтешні витівки, присягався, що може випити дванадцять келихів шампанського, поки опівночі годинник битиме дванадцятку, пропонував Капітанші заклад на коня, легенько погладжував болонок; зіпершись ліктем другої руки на дверці екіпажа, приклавши до рота головку стека, розкарячивши ноги, виструнчивши стан, він безугавно теревенив усякі дурниці. Фредерік, що стояв поруч нього, кутив і сушив собі голову над тим, куди подівся кабріолет.

Ударив дзвін, Сізі відійшов, на велику втіху Розанетти, якій, за її ж словами, він дуже остогид.

Другий заїзд нічим надзвичайним не позначився, третій так само, за винятком того, що одного коня винесли на ношах. Четвертий, у якому восьмеро коней змагалися за приз міста, був цікавіший.

Глядачі трибун повилазили на лави. Решта, стоячи в екіпажах, з біноклями в руках слідували за рухами жокеїв; ті, ніби червоні, білі й сині цятки, гнали вздовж натовпу, який оточував іподром. Здалеку їхня швидкість не здавалася особливо великою; в кінці Марсового поля вона нібито навіть уповільнювалась, коні начебто ковзали, черевами торкаючись землі, не згинаючи витягнених ніг. Але, хутко вертаючись назад, вони збільшувалися; вони розтинали повітря, земля стугоніла, розбризкувалася жорства; повітря, вриваючись під жокейські камзоли, роздувало їх, як вітрила; ударами хлиста жокеї гнали коней, щоб першими прийти до фінішу, — то була мета. На табло одні цифри знімали, інші виставляли; і серед оплесків кінь-переможець, увесь у милі, з опущеною шиєю, дибав задубілими ногами до терезів, а їздець у сідлі, здалося, вже конаючи, тримався за боки.

Останній заїзд загаявся через суперечку. Натовп, що вже нудився, почав розходитись. Чоловіки, постававши групами, гомоніли біля підніжжя трибун. Розмови були вільні; великосвітські дами роз'їхались, шоковані сусідством лореток.

Були тут і знаменитості публічних балів, актриси бульварних театрів, — і найбільше похвал дісталось аж ніяк не найвродливішим. Підтоптана Жоржіна Обер, та сама, котру один водевіліст прозвав Людовіком XI від проституції, жакливо розмальована, розкинулась у своїй довгій колясці, закуталась у кунячий палантин, неначе була зима, і час од часу випускала звуки, скорше схожі на рохкання, ніж на сміх. Пані Рамуссо, що прославилась завдяки своєму процесові, сиділа в бреку в товаристві американців, а Тереза Башлю, подібна до середньовічної мадонни, заповнювала своїми дванадцятьма оборками маленький фаєтон, де замість фартуха була жардиньєрка з трояндами. Капітанша позаздрила на оту пишноту; щоб привернути увагу до себе, вона стала жваво жестикулювати й говорити занадто голосно.

Якісь джентльмени впізнали її і вклонилися. Вона, відповідаючи на поклон, називала Фредерікові їхні імена. Все це були графи, віконті, герцоги та маркізи; і він пишався, бо всі погляди виражали певну пошану, що її викликала його любовна удача.

Сізі, з усього видно, був не менше щасливий у колі чоловіків зрілого віку. Його співбесідники в високих комірцях посміхалися, ніби глузуючи з нього; нарешті він ляснув по руці найстаршого і попрямував до Капітанші.

Вона з підкресленою жадібністю їла шматок паштету; Фредерік, із покірності, наслідував її приклад, тримаючи між колін пляшку вина.

Знову показався кабріолет, це була пані Арну. Вона страшенно зблідла.

— Дай мені шампанського! — сказала Розанетта. І, якомога вище піднявши наповнений келих, вона гукнула: — Гей, ви там, порядна жінко, дружино мого ласкавця, агов!

Навколо неї розлігся сміх, кабріолет зник. Фредерік осмикував Розанетту за сукню, він ладен був спалахнути. Але поруч стояв Сізі, в тій самій позі, що й перше; він іще з більшою самовпевненістю запросив Розанетту на обід цього ж таки вечора.

— Не можу! — відказала вона. — Ми разом ідемо в "Англійське кафе".

Фредерік мовчав, ніби нічого не чуючи, і Сізі з розчарованим виглядом залишив Капітаншу.

Поки він розмовляв із нею, стоячи біля правих дверцят, ліворуч з'явився Юссоне й, почувши слова "Англійське кафе", озвався:

— Милий куточок! Перехопити б там чого-небудь, га?

— Як вам завгодно, — відповів Фредерік; забравшись у куток карети, він дивився, як на обрії зникає кабріолет, і відчував, що сталося непоправне, що він згубив своє велике кохання. А інша любов була тут, біля нього, любов весела й доступна! Але, зморений, сповнений суперечливих поривань, він уже й сам не знав, чого йому хочеться, і почував безмірний смуток, прагнув смерті.

Гучне тупотіння ніг і гомін змусили його підвести голову; хлопці перестрибували через бар'єр кола для перегонів, роздивлялися на трибуни; всі роз'їжджалися. Впало кілька дощових крапель. Збилася сила екіпажів. Юссоне десь уже зник.

— Ну, тим краще! — сказав Фредерік.

— Воліємо бути самі-одні? — спитала Капітанша, кладучи свою руку на його.

В цю хвилину повз них проїхало, виблискуючи міддю і сталлю, прекрасне ландо, запряжене четвіркою цугом із двома жокеями в оксамитових куртках, обшитих золотою бахромою. Пані Дамбрез сиділа поруч свого чоловіка, а проти них — Мартінон; обличчя у всіх трьох були здивовані.

"Вони мене впізнали!" — сказав подумки Фредерік.

Розанетта зажадала, щоб зупинились: їй кортіло краще бачити, як роз'їжджаються. Могла знову з'явитися пані Арну. Фредерік гукнув до кучера:

– Їдь! Їдь! Гони вперед!

І карета помчала до Єлисейських Полів разом з іншими екіпажами, колясками, бричками, англійськими лінійками, каретами, запряженими цугом, тільбюрі, фургонами зі шкіряними заслонами, де напідпитку співали робітники, однокінними каретами, якими правили батьки родин. Із напхом напханої відкритої коляски звисали ноги якогось хлопчини, що сидів на колінах в інших. У великих каретах із оббитими сукном сидіннями дрімали вдови; а то раптом пролітав прекрасний рисак, запряжений у дрожку, просту й елегантну, як чорний фрак денді. Тим часом дощ порошив дедалі рясніший. З'являлися зонти, парасольки, макінтоші; їздці здалеку перегукувалися: "Добрий день!" — "Як ся маєте?" — "Авжеж!" — "Ба ні!" — "На все добре!" — і лиця миготіли одне за одним зі швидкістю китайських тіней. Фредерік і Розанетта не розмовляли, приголомшені повинню коліс, що крутилися поряд.

Деколи валки екіпажів, щільно стиснені між собою, зупинялися в кілька рядів. Тоді пасажири, опинившись близько з іншими, розглядали одне одного. Із екіпажів, прикрашених гербами, на юрбу падали байдужі погляди; очі тих, хто їхав у фіакрах, були сповнені заздрощів; зневажливі посмішки правили за відповідь на гордовиті кивки; широко роззявлені роти виражали безглузде захоплення; то тут, то там якийсь швендя, раптом опинившись посеред проїзду, одним плигом одскакував назад, щоб урятуватися од вершника, який гарцював між екіпажів і, нарешті, вибирався із тисняви. Згодом усе знову починало рухатися; візники попускали віжки, помахували довгими пугами; збуджені коні посмикували гнуздечками, бризкали піною довкола себе, а від вологих крупів та грив здіймалася пара, яку пронизувало проміння надвечірнього сонця. Під Тріумфальною аркою це проміння на висоті людського зросту простягалось рудим сяйвом, ряхтіло на шпичях коліс, ручках дверцят, наконечниках дишлів, на кільцях сідел; по обидва боки широкого проїзду, схожого на потік, у якому коливаються гриви, одяг, людські голови, двома зеленими мурами здіймалися блискучі від дощу дерева. Де-не-де просвічувалась блакить неба, ніжна, як батист.

Тоді Фредерік пригадав ті, вже далекі, дні, коли він заздрих невимовному щастю сидіти в одному з таких екіпажів поруч однієї з таких жінок. Тепер він мав таке щастя, та не мав з нього великої втіхи.

Дощ уже вщух. Перехожі, що ховалися під колонадою морського міністерства, виходили звідтіля. Ті, хто прогулювався по Королівській вулиці, виходили на бульвар. На східцях перед міністерством закордонних справ стояли рядком роззяви.

Перед Китайськими лазнями, де була вибоїста бруківка, карета пішла повільніше.

По краю тротуару йшов чоловік у пальті горіхового кольору. Грязь, що бризкала з-під коліс, заляпала йому спину. Чоловік у гніві обернувся. Фредерік зблід: він упізнав Делор'є.

Зійшовши біля "Англійського кафе", він одіслав екіпаж. Поки Фредерік розраховувався з кучером, Розанетта пішла вперед.

Він наздогнав її на східцях, де вона розмовляла з якимось добродієм. Фредерік узяв її під руку. Але посередині коридора зупинив її другий чоловік.

— Та ти йди! — мовила вона. — Я зараз!

І він сам увійшов у окремий кабінет. Обидва вікна були відчинені, і за шибками в будинку з протилежного боку вулиці було видно людей. Асфальт, просихаючи, мерехтів широкою муаровою стрічкою; магнолія, поставлена на край балкона, сповнювала кімнату ароматом. Ці пахощі й ця свіжість заспокоювали йому нерви; він опустився на червоний диван під дзеркалом.

Увійшла Капітанша й, поцілувавши його в чоло, спитала:

— Засумувалося бідолашньому?

— Можливо! — відповів Фредерік.

— Та не одному ж тобі! — Це мало означати: "Забудьмо кожен своє у спільних насолодах".

Потім вона взяла в уста пелюсточку квітки і потягнулася до нього, щоб він її поцілував. Цей рух, сповнений звабливої краси і майже хтивої покірності, розчулив Фредеріка.

— Навіщо ти завдаєш мені болю? — спитав він, думаючи про пані Арну.

— Завдаю болю? Я?

І, ставши перед ним, вона поклала йому на плечі руки й подивилася на нього примруженими очима.

Вся його доброчесність, вся його злість потонули в бездонному безвіллі.

Він провадив:

— Адже ти не хочеш мене любити? — і притягнув її до себе на коліна.

Вона скорилася; він обома руками обхопив її стан; шелестіння шовкової сукні розпалювало його ще дужче.

— Де ж вони? — почувся в коридорі голос Юссоне.

Капітанша рвучко підхопилася і, відійшовши в другий кінець кімнати, повернулася спиною до дверей.

Вона звеліла подати устриць; сіли до столу.

Тепер Юссоне вже не був жартуном. Змушений день при дні писати про всяку всячину, перечитувати стоси газет, вислуховувати безліч суперечок і сипати парадоксами, щоб напустити туману, він кінець кінцем утратив правильне уявлення про речі, засліплюючи сам себе своєю недолугою дотепністю. Турботи життя, колись легкого, тепер важкого, тримали його в нескінченній тривозі; і власне безсилля, в якому він не хотів зізнатися, робило його буркотливим і саркастичним. З приводу "Озаї", нового балету, він виступив з жорстокими нападками проти танців, а з приводу

танців — на оперу; потім, говорячи про оперу, пройшовся по італійцях, яких тепер змінила трупа іспанських акторів, "неначе нам не набридла ще ота Кастилія". Фредерік був вражений у своїй романтичній любові до Іспанії і, щоб обірвати цю розмову, запитав про Французький колеж, з якого щойно були звільнені Едгар Кіне* та Міцкевич*. Але Юссоне, шанувач пана де Местра, оголосив себе прибічником уряду й спіритуалізму. Однак він сумнівався у фактах найвірогідніших, відкидав історію й заперечував речі найбезсумнівніші, аж до того, що, почувши слово "геометрія", вигукнув: "Яка нісенітниця, ота геометрія!" І одразу починав імітувати різних акторів. Головним його взірцем був Сєнвіль.

Це блазнювання Фредерікові остобісіло. Нетерпляче смикаючись, він під столом копнув ногою одну з болонок. Обидві зайшлися несамовитим дзявканням.

— Вам би їх відправити додому! — буркнув він.

Розанетта нікому б не довірила їх.

Тоді він звернувся до журналіста:

— Ану, Юссоне, віддайте себе в жертву!

— Ох, і справді, голубчику! Яка б це була люб'язність!

Юссоне пішов виконати доручення, не змушуючи себе впрошувати.

Як же віддячити йому за таку ласку? Фредерік не подумав про це. Він навіть почав радіти, що вони залишилися сам на сам, як тут увійшов лакей.

— Пані, вас хтось запитує.

— Що? Знову?

— Все-таки мені треба піти глянути! — мовила Розанетта.

Він жадав її, вона йому була необхідна. Її зникнення видавалось йому злочином, майже зневагою. Чого вона хоче? Не досить із неї того, що вона образила пані Арну? Зрештою, тим гірше для тієї. Тепер йому всі жінки були осоружні; його душили сльози, — адже його кохання не прийнято, бажання було обдурено.

Капітанша вернулася і, відрекомендовуючи йому Сізі, сказала:

— Я його запросила. Правда ж, добре зробила?

— Ще б пак! Звичайно! — І Фредерік з усмішкою мученика подав аристократові знак сісти.

Капітанша взялася проглядати меню, зупиняючись на хитромудрих назвах.

— А що, коли б нам з'їсти тюрбан із кролика а ля Рішельє і пудинг по-орлеанськи?

— О ні! Тільки не по-орлеанськи! — вигукнув Сізі, який належав до легітимістів і силкувався на дотеп.

— Вам більше смакує тюрбан а ля Шамбор?

Ця догідливість обурила Фредеріка.

Капітанша вирішила взяти просте філе, раки, трюфелі, ананасовий салат, ванільний щербет.

— А там побачимо. Поки що йдіть... Стривайте, ще забула! Принесіть мені ковбаси! Без часнику!

Вона звала офіціанта "юначе", стукала ножом по склянці, шпурляла в стелю кульки

із хліба. Їй заманулося зараз же випити бургундського.

— Починати з вина не годиться, — сказав Фредерік.

На думку віконта, це іноді роблять.

— О ні! Ніколи!

— Роблять, запевняю вас!

— Ага! От бачиш!

Ці слова вона супроводила поглядом, що означав: "Він людина багата. Слухайся ж його".

Тим часом двері щохвилини відчинялися, лакеї сварилися, а в суміжному кабінеті хтось на диявольському піаніно барабанив вальс. Від кінних перегонів мова зійшла на майстерну їзду верхи взагалі та на дві її протилежні системи. Сізі захищав Боше, Фредерік — графа д'Ор. Розанетта знизала плечима.

— Та, Боже мій, досить із тебе! Він більше тямить у тому ділі!

Вона, зіпершись ліктем на стіл, розгризла гранат; у канделябрах перед нею тремтіло од протягу полум'я свічок; яскраве світло проникало крізь її шкіру перламутрового тону, рожевило їй повіки, надавало блиску очам; багрянець овоча зливався з пурпуром уст, тонкі ніздрі роздimalися, і в усій істоті її було щось зухвале, п'яне й безпутне; це дратувало Фредеріка, проте й будило шалену хіть.

Потім вона спокійно спитала, кому належить ген оте велике ландо з лакеєм у брунатній лівреї.

— Графині Дамбрез, — відповів Сізі.

— Вони дуже багаті, еге ж?

— О! Дуже багаті! Хоча в пані Дамбрез, усього лише вродженої Бутрон, дочки префекта, статки невеликі.

Її чоловік, навпаки, отримав кілька спадків. Сізі перечислив їх; буваючи в Дамбрезів, він знав їхню історію.

Фредерік, щоб завдати йому прикrostі, вперто все заперечував. Він запевнював, що пані Дамбрез — в дівоцтві де Бутрон, наполягав на її шляхетному походженні.

— То все одно. Мені хотілося б мати її коляску! — сказала Капітанша, відкинувшись у кріслі.

Рукав її сукні піднявся, й вони побачили на лівій руці браслет, оздоблений трьома опалами.

Фредерік помітив його.

— Стривайте! Але ж...

Всі троє перезирнулися й почервоніли. Двері тихесенько відхилилися, спершу показалися криса капелюха, а тоді й профіль Юссоне.

— Даруйте, якщо я потривожив вас, закохані голуб'ята!

Він зупинився, здивувавшись, що бачить Сізі і що Сізі захопив його місце.

Принесли ще один прибор; а що Юссоне був голодний, то він навмання хапав рештки обіду, м'ясо із тареля, фрукти з кошика і, тримаючи в одній руці склянку, в другій виделку, їв, пив та водночас розповідав, як він виконав доручення. Собачата

доставлені. Вдома нічого нового. Куховарку він застав із солдатом, — цей випадок вигадав він лише для того, щоб справити ефект.

Капітанша зняла з вішалки свого капелюшка. Фредерік кинувся до дзвінка і ще здалеку гукнув до лакея:

— Карету!

— Карета є в мене, — сказав віконт.

— Але ж, пане!

— Одначе, пане!

І вони втупились один в одного; обидва поблідли, в обох тремтіли руки.

Нарешті Капітанша пішла під руку із Сізі й, кивнувши на журналіста, що орудував за столом, мовила:

— Заопікуйтеся ним! Він, чого доброго, подавиться. Я б не хотіла, щоб його відданість моїм шавкам спричинилася до його смерті.

Двері з грюкотом зачинилися.

— Ну? — мовив Юссоне.

— Що — ну?

— А я гадав...

— Що ж ви гадали?

— Хіба ж ви не...

Фразу він довершив жестами.

— Ба ні! Ніколи в житті!

Юссоне не наполягав.

Напрошуючись обідати, він мав певну мету. Оскільки газета його, що тепер називалася не "Мистецтво", а "Сміхотун" із епіграфом: "Каноніри, до гармат!" — аж ніяк не процвітала, то він хотів перетворити її на щотижневий огляд і видавати його самому, без участі Делор'є. Він повів мову про свій колишній проект і виклав новий план.

Фредерік, видно, не розуміючи, куди він хилить, відповідав щось навмання. Юссоне схопив зі столу кілька сигарет, сказав: "Прощай, друже!" — і зник.

Фредерік запитав рахунок. Він був довгий; і, поки лакей із серветкою під пахвою чекав на гроші, ввійшов другий, блідий суб'єкт, схожий на Мартінона, й сказав:

— Перепрошую, тут забули додати рахунок за фіакр.

— Який фіакр?

— Той, що його оце брав пан із собачками.

І лице лакея витяглося так, неначе йому жаль було молодика. Фредерікові кортіло вліпити йому ляпаса. Він залишив лакеєві на випивку двадцять франків решти, які йому вертали.

— Дякую, вельможний пане! — сказав чолов'яга із серветкою під пахвою, низько вклоняючись.

Увесь другий день Фредерік був охоплений гнівом та все думав про своє приниження. Він картав себе, що не затопив у пику Сізі. Що ж до Капітанші, то він

заприсягнув більше не зустрічатися з нею; не бракуватиме йому й інших, так само гарних; оскільки ж потрібні будуть гроші, щоб домогтися успіху у жінок, він продасть ферму, гратиме на біржі, забагатіє, своїми розкошами приголомшить Капітаншу і весь світ. Настав уже вечір, і він здивувався, що й не думав про пані Арну.

"Тим краще! Яка із того всього користь?"

Третього дня, о восьмій годині, до нього завітав Пеллерен. Він почав із похвал умеблюванню, з лестоців. Потім зненацька запитав:

— Ви були в неділю на перегонах?

— Так, на жаль!

Тоді художник почав зневажливо говорити про статі англійських коней, вихваляти коней Жеріко, Парфенонових коней.

— З вами була Розанетта?

І він спритно почав її розхвалювати.

Фредерікова холодність збила його з пантелику. Він не знав, як заговорити про портрет.

У нього був спершу намір написати портрет у манері Тіціана. Але мало-помалу його спокусив багатий колорит моделі, і він, давши собі волю, накладав мазок на мазок, скупчував світляні плями. На початку роботи Розанетта була зачарована; її побачення з Дельмаром обірвали ці сеанси і дали Пеллеренові дозвілля милуватися на власне творіння. Згодом, коли це захоплення минуло, він запитав себе, чи, бува, не бракує його картині величі. Він пішов подивитися на Тіціанові полотна, збагнув різницю, усвідомив свою хибу і взявся наводити контури. Потім намагався послабити їхню різкість, щоб наблизити тон голови і тло картини, і лице набуло більшої виразності, тіні стали насиченіші; у всьому з'явилася більша впевненість. Нарешті Капітанша знову прийшла. Вона навіть дозволила собі робити зауваження. Художник, звісна річ, не поступався. Він шаленів од її дурості, а потім сказав собі, що, може, вона й має рацію. Тоді настала пора сумнівів, борсання думки, що спричиняються до спазмів шлунка, безсоння, лихоманки, огиди до самого себе; у нього вистачило відваги підправити портрет, але він робив це з важким серцем, відчуваючи, що робота невдала. Він скаржився лише на те, що полотно на виставку не взяли, потім дорікав Фредерікові, що той не зайшов подивитися на портрет Капітанші.

— А що мені до Капітанші!

Ці слова надали Пеллеренові сміливості.

— Тільки подумайте, тепер цій дурепі портрет уже не потрібний!

Він не сказав, що зажадав од неї тисячу екю. А Капітанша не турбувалася про те, хто платитиме, і, вважаючи за краще дістати від Арну щось необхідніше, навіть нічого йому не сказала про портрет.

— Ну, а що ж Арну? — спитав Фредерік.

Вона вже посилала до нього Пеллерена. Колишньому торговцеві картинами портрет був ні до чого.

— Він каже, що ця річ належить Розанетті.

— Справді, це її власність.

— Що? А вона спровадила мене до вас! — мовив Пеллерен.

Якби він був упевнений у досконалості свого твору, то, мабуть, не думав би ним промишляти. Але певна сума (і то сума неабияка) могла б стати запереченням критиків, утвердженням його самого як майстра. Фредерік, щоб одчепитися від нього, запитав про ціну.

Страхітливість цифри обурила його; він одказав:

— Ні, ні, ні!

— Адже ж ви її коханець, ви мені замовили портрет!

— Перепрошую, я був посередником!

— Але ж я не можу залишити його собі!

Художник розлютився.

— О, я не думав, що ви такий жаднюга!

— А я не думав, що ви такий скнара! Слуга покірний!

Тільки він пішов, з'явився Сенекаль.

Фредерік знітився, занепокоєно смикнувся.

— Що сталося?

Сенекаль розповів свою історію:

— В суботу, годині о дев'ятій, пані Арну дістала листа, її викликали до Парижа. Як на те не знайшлося нікого, щоб послати в Крейль по екіпаж, і вона думала вирядити мене. Я відмовився, бо це не входить у мої обов'язки. Вона поїхала й вернулась у неділю ввечері. А вчора вранці раптом на фабриці появився Арну. Бордоска йому поскаржилась на мене. Не знаю, що там між ними, але він при всіх зняв із неї штраф. Ми обмінялися крутими словами. Коротше кажучи, він мене розрахував, та й усе. — Потім він мовив, підкреслюючи кожне слово: — Зрештою, я не жалкую, я виконав свій обов'язок. Та все одно, це з вашої вини.

— Як! — вигукнув Фредерік, побоюючись, щоб Сенекаль не здогадався.

Сенекаль ні про що не здогадувався, бо правив далі:

— Коли б не ви, я, може, підшукав би що-небудь ліпше.

Фредерік відчув щось подібне до мук сумління.

— Чим же я тепер можу вам зарадити?

Сенекаль просив підібрати йому яку-небудь службу, якесь місце.

— Вам це легко зробити. У вас так багато знайомих, між ними й пан Дамбрез, як мені казав Делор'є.

Другові Делор'є це нагадування про нього було неприємне. А після зустрічі на Марсовім полі він і не думав одвідувати Дамбрезів.

— Я не досить знайомий з ними, щоб їм когось рекомендувати.

Демократ стоїчно витерпів цю відмову і по хвилинній мовчанці сказав:

— Усе це, я певен, через бордоску, та ще через вашу пані Арну.

Оте "ваша" витиснуло з Фредерікового серця будь-яке бажання допомогти йому. Однак, із делікатності, він узяв ключа від свого бюро.

Сенекаль випередив його:

— Дякую вам!

Потім, забувши власні прикромі, він заговорив про державні справи, про ордени, що їх щедро роздавали на королівські іменини, про зміни кабінету, про справи Друайяра та Бенъє, навколо яких тоді зчинився галас, обурювався проти буржуазії і пророкував революцію.

Його погляд привернув повішений на стіні японський кинджал. Він узяв його, помацав руків'я, а тоді з огидою кинув на диван.

— Ну, прощайте! Мені час до Лоретської Богоматері.

— Он що! З якої б то речі?

— Сьогодні щорічна панахида по Годфруа Кавеньяку. Він-бо вмер на посту! Але не все ще скінчено!.. Хто знає! — І Сенекаль бадьоро подав йому руку. — Ми не побачимося, може, ніколи. Прощайте!

Це двічі сказане "прощайте", погляд із-під нахмурених брів, кинутий на кинджал, ця покірність долі і, головне, ця врочистість схилили Фредеріка до мрійливості, і незабаром він перестав думати про Сенекаля.

Цього самого тижня його гаврський нотар прислав йому гроші за продаж ферми — сто вісімдесят чотири тисячі франків. Він розділив суму на дві частини: одну поклав у банк, другу відніс біржовому маклерові, щоб почати гру на біржі.

Він обідав у модних ресторанах, відвідував театри і намагався розважатися, аж тут прийшов йому лист од Юссоне, який весело повідомляв його, що Капітанша на другий день після перегонів покинула Сізі. Фредерік зрадів із того, не задумуючись, чому Юссоне пише йому про такі речі.

По трьох днях він випадково зустрівся із Сізі. Дворянин тримався досить спокійно і навіть запросив його пообідати в себе на тім тижні.

Вранці того ж дня Фредерік отримав від судового пристава папір, у якому пан Шарль-Жан-Батіст Удрі сповіщав його, що, згідно з ухвалою суду, він є власником бельвільського маєтку, котрий належав панові Жаку Арну, і що він готовий виплатити двісті двадцять три тисячі франків — вартість маєтку. Однак, із того ж повідомлення було видно, що, оскільки сума, під яку заставлено маєток, перевершує його вартість, боргове зобов'язання, дане Фредерікові, втрачає свою силу.

Все лихо постало з того, що свого часу термін чинності векселя не було продовжено. Арну взявся виконати цю процедуру і забув. Фредерік розсердився на нього, а коли гнів минув, подумав: "Ну, та вже по всьому! Що тепер? Якщо це зможе його врятувати, тим краще! Я від того не вмру! Шкода про те й думати!"

Та якось, перебираючи в себе на столі папери, він знову натрапив на лист Юссоне й помітив приписку, якої не завважив першого разу. Журналіст просив п'ять тисяч франків, не більше й не менше, щоб налагодити справи газети.

"Ох! Як же він надокучив!"

І Фредерік, пославши йому лаконічну записку, навпростець відмовив. Після цього одягнувся, щоб їхати на обід у "Золотий дім".

Сізі відрекомендував йому своїх гостей, почавши із найстатечнішого — гладкого сивочубого добродія:

— Маркіз Жільбер дез Оне, мій хрещений батько. Пан Ансельм де Форшамбо, — назвав він другого (це був білявий кволий молодик, уже лисий), тоді він кивнув на чоловіка років сорока, що тримався просто: — Жозеф Боффре, мій двоюрідний брат, а ось мій колишній наставник, пан Везу. — Цей чоловік, що скидався чи то на биндюжника, чи то на семінариста, був із великими бакенбардами і в довгому сурдуті, застебнутому вниз на один лише ґудзик, так що груди він прикривав шарфом.

Сізі чекав ще одну особу — барона Комена, який, "можливо, буде, але не напевне". Господар щохвилини виходив, здавався схвилюваним. Нарешті о восьмій годині перейшли в залу, прекрасно освітлену й занадто простору для такої кількості гостей. Сізі вибрав її навмисне для більшої вчистоти.

Ваза з позолоченого срібла, повна квітів і фруктів, займала середину стола, заставленого, за давнім французьким звичаєм, срібними блюдами; довкола них були тарілки із солониною та гострими приправами; на певній відстані одна від одної здіймалися карафки замороженого рожевого вина, п'ять келихів різної висоти стояли перед кожним прибором, а обіч лежала сила якогось хитромудрого начиння, невідомо для якого вжитку; і лише на першу переміну подали: осетрову голову в шампанському, йоркську шинку на токайському, дроздів у сухарях, смажених перепілок, волован під бешамеллю, соте із червоних куріпок, а по два боки того всього картопляний салат впереміш із трюфелями. Люстра і жирандолі освітлювали залу, обтягнену червоним шовком. Позаду крісел, оббитих сап'яном, стояли чотири лакеї у фраках. Побачивши таке видовище, гості від захоплення заохали, особливо наставник.

— Ну, наш амфітріон, далєбі, зрікся розважливості. Це занадто!

— Та ну! — сказав віконт де Сізі. — Дрібниці! — І після першої ложки спитав: — То як ви, мій ласкавий дез Оне, бачили вже в Пале-Роялі "Батька і двірника"?

— Ти ж знаєш, що я не маю часу! — відказав маркіз. Ранками він був зайнятий, бо слухав курс лісництва, по вечорах одвідував землеробський клуб, а вдень вивчав на заводах виробництво рілничого реманенту. Перебуваючи три чверті року в Сентонжі, він використовував приїзди до столиці для збагачення своїх знань, і його крилатий капелюх, якого він поклав на консоль, був повен брошур.

Сізі помітив, що пан Форшамбо відмовляється від вина.

— Призвольтеся, хай воно тямиться! Ви на вашому парубоцькому обіді не вельми відзначились!

Почувши ці слова, всі стали вклонятися, вітати його.

— А молоденька особа, — сказав наставник, — чарівна, еге ж?

— Ще б пак, сто чортів! — вигукнув Сізі. — Ну, та все одно, він не мав рації: одружуватись — це таке безглуздя!

— Ти міркуєш легковажно, друже мій! — зауважив пан дез Оне, пустивши сльозу на саму лише згадку про свою небіжчицю.

А Форшамбо, посміхаючись, повторив кілька разів поспіль:

— Доживете й ви до цього, доживете!

Сізі заперечував. Він волів розважатися, жити, як "за Регентства". Він хотів вивчити прийоми французького боксу, щоб одвідувати шинки Старого міста, як принц Родольф з "Паризьких таємниць"; дістав із кишені носогрійку, брутально поводитися зі слугами, надто багато пив і, щоб справити добре враження про свою особу, ганив усі страви; трюфелі навіть наказав забрати геть, а наставник, який смакував їх, на догоду йому підкинув:

— Авжеж, це вам не підбиті з цукром яєчні білки, які готували у вашої бабусі!

І він повів мову із своїм сусідом-агрономом, котрий вважав, що життя в селі має багато переваг: там він може виховувати в своїх дочок любов до простоти. Наставник схвалював такі погляди і підлабузнювався до нього, гадаючи, що той має вплив на його вихованця, до якого йому потай хотілося потрапити в управителі.

Фредерік, прийшовши сюди, був лихий на Сізі; віконтова дурість його обеззброїла. Ажести Сізі, його обличчя — усе в ньому нагадувало Фредерікові обід в "Англійському кафе" і дедалі більше дратувало; він слухав неприхильні зауваження, що їх стиха висловлював кузен Жозеф, безмаєтний добряга, запальний мисливець та біржовий гравець. Сізі жартома кілька разів назвав його шахраєм; тоді раптом вигукнув:

— А, ось і барон!

Зайшов чоловік років тридцяти з якимось грубим лицем і в'юнкими рухами, капелюх збитий набакир, у петельці — квіточка. Це був віконтів ідеал. У невимовному захопленні від такого гостя, збуджений його присутністю, господар поспробував сказати каламбур, що стосувався поданого саме глухаря:

— Він користується у знавців успіхом оглушливим!

Сізі засипав пана де Комена питаннями про якихось осіб, що їх не знав ніхто з гостей; потім, ніби йому щойно спало те на думку, спитав:

— Скажіть-бо, ви подумали про мене?

Той знизав плечима:

— Ви ще не доросли до того, мій маленький! Не можна!

Сізі просив пана де Комена ввести його до свого клубу.

Барон, мабуть, зглянувшись на його самолюбство, втішив його:

— Тьху! Я й забув! Поздоровляю, мій любий: ви ж виграли заклад!

— Який заклад?

— Таж на перегонах ви запевнювали, що того ж таки вечора будете в тієї дами.

Фредерік почувався, ніби його ogrіли батогом. Однак він зараз же заспокоївся, побачивши зняковіле обличчя Сізі.

Справді, вже другого дня, коли з'явився Арну, її попередній коханець, її любчик, Капітанша схаменулася. Вони обоє дали зрозуміти віконтові, що він їм "заважає", і спровадили його, нітрохи не церемонячись.

Сізі прикинувся, ніби добре не розчув. Барон додав:

— А як вона почувається, ота мила Роза?.. Чи в неї й досі такі чудові ніжки? — Цим він хотів показати, що був із нею в близьких стосунках.

Фредеріка прикро вразило це відкриття.

— Та нема чого червоніти, — вів далі барон. — Це ласий шматочок!

Сізі клацнув язиком.

— Ба ні! Не такий вже й ласий!

— Он як!

— Їй-право. Перш за все, я не знаходжу в ній нічого особливого, а потім таких, як вона, скільки завгодно, бо, зрештою... вона ж — товар!

— Не для всіх! — роздратовано заперечив Фредерік.

— Йому здається, що він чимось відрізняється від усіх, — сказав Сізі. — Ну й жартівник!

За столом прохопився смішок.

У Фредеріка закалатало серце, і він відчув, що задихається. Він випив дві склянки води, одну по одній.

Однак у барона збереглися приємні спогади про Розанетту.

— Вона й далі з якимсь Арну?

— Не можу сказати, — відповів Сізі. — Я не знаю того добродія!

А проте, він став запевнювати, що Арну шахрай.

— Послухайте! — крикнув Фредерік.

— Але ж це цілком певно! Його навіть позивали.

— Неправда!

Фредерік почав захищати Арну. Він ручався за його чесність і врешті й сам повірив у те, вигадував цифри, докази. Віконт, сповнений люті, а до того ще й п'яний, усе товк своєї, і Фредерік суворо запитав його:

— Ви, пане, хочете мене образити?

І він кинув на віконта погляд, пекучий, як кінчик його сигари.

— Аж ніяк! Я навіть погоджуюся, що в нього є дещо вельми гарненьке: його дружина.

— Ви її знаєте?

— Ще б пак! Софі Арну — хто її не знає!

— Що ви сказали?

Сізі встав і, заникуючись, повторив:

— Хто її не знає!

— Замовчіть! Вона не з тих, у кого ви буваєте!

— Сподіваюся!

Фредерік шпурнув йому в лице тарілку.

Вона блискавкою пролетіла над столом, перекинула дві пляшки, розбила салатницю, розкололася на три шматки, вдарившись об срібну вазу, і влучила віконтові в живіт.

Всі посхоплювалися, щоб утримати його. Він, охоплений шаленством, одбивався, кричав. Пан дез Оне правив одне й те саме:

— Заспокойтеся! Ну, годі, дитино моя!

— Але ж це жахливо! — лементував наставник.

Форшамбо, блідий як сніг, тремтів; Жозеф заходився реготом; лакеї витирали вино, підбирали з підлоги скалки, а барон зачинив вікно, бо, незважаючи на стукіт екіпажів, гамір могли чути й на бульварі.

В ту мить, коли Фредерік пошпуривав тарілку, всі гомоніли водночас, тож не можна було визначити, що спричинилося до образи, — чи то сталося через Арну, пані Арну, Розанетту або ще когось іншого. Ясно було одне — нечувана брутальність Фредеріка: він рішуче відмовлявся висловити будь-яке каяття.

Пан дез Оне пробував утихомирити його, кузен Жозеф, наставник і навіть Форшамбо робили те саме. Барон тим часом заспокоював Сізі, який, знесилившись од нервування, лив сльози. Фредерік, навпаки, дедалі дратувався все більше й більше, і так тривало б до самого ранку, якби барон не сказав, щоб покласти тому край:

— Шановний добродію, віконт пришле до вас узавтра своїх секундантив.

— О котрій годині?

— Опівдні, якщо ваша ласка.

— Прекрасно, шановний пане.

Опинившись на вулиці, Фредерік зітхнув на повні груди. Надто вже довго він стримувався. Нарешті дав собі волю; він відчував якусь мужню гордість, надмір внутрішньої сили, що п'янила його. Йому потрібні були два секунданти. Перший, про кого він подумав, був Режембар, і він одразу подався до шиночка на вулиці Сен-Дені. Віконниці були позачинювані. Але крізь віконце над дверима блищало світло. Двері відчинилися, і він увійшов, низько нагинаючись під дашком.

Свічка, що стояла на краєчку шинкваса, освітлювала порожнє приміщення. Всі табурети були розкладені догори ніжками по столах. Господар і господиня із офіціантом вечеряли в кутку, біля дверей у кухню; Режембар, з капелюхом на голові, поділяв їхню вечерю і навіть трохи заважав офіціантові, що, несучи до рота шматок, мусив щоразу повертатися боком до стола. Фредерік коротко розповів Режембарові суть справи й пояснив, у чому полягатиме його допомога. Громадянин спочатку нічого не відповів; він поводив очима, ніби розмірковував, кілька разів обійшов кімнату й нарешті сказав:

— Гарзд, охоче!

А коли він узнав, що супротивник — аристократ, зморшки на його обличчі розгладила кровожерна посмішка.

— Ну, ми йому всиплемо перцю, будьте спокійні! По-перше... дуель на шпагах...

— Але, можливо, — зауважив Фредерік, — я не маю права...

— Кажу вам, треба битися на шпагах! — рішуче заперечив Громадянин. — Умієте ви фехтувати?

— Трошки.

— Хе! Трошки! Всі вони отак! А ще пориваються в бій! Хіба їх чогось навчили там, на заняттях фехтування! Слухайте: тримайтесь якнайдалі від супротивника, закривайте коло і відступайте, відступайте! Це дозволено. Виснажуйте його! А тоді сміливо

кидайтесь на нього. Головне — жодних хитрощів, жодних ударів у стилі Ла Фужера! Ні! Просто раз-два, відбій. Ось бачите? Треба повертати п'ясть, неначе відмикаєте ключем... Дядечку Вотье, дайте-но вашого ціпка! Ну, ось! Він саме до речі.

Він ухопив палицю, якою запалювали газ, закруглив праву руку, ліву зігнув у лікті й почав завдавати ударів стіні. Він притупував ногою, запалювався, навіть удавав, нібито зустрічає опір, вигукував: "Що, попався? Ага, попався!" — і на стіні відбивався його величезний силует, а капелюх, здавалося, торкався стелі. Господар час од часу приказував: "Браво! Чудово!" Його дружина, хоч і була схвильована, теж захоплювалась, а Теодор, колишній солдат, до того ж Режембарів ревний шанувальник, геть приголомшений, заціпенів на місці, як прицвяхований.

На другий день рано-вранці Фредерік кинувся в магазин, де працював Дюссардье. Перейшовши кілька приміщень, де було повнісінько тканин, складених на полицях або виставлених на прилавках, а на дерев'яних підставках у вигляді грибів порозвішувано шалі, він помітив у якійсь заґратованій клітці серед рахункових книг Дюссардье, який навісстоячки щось писав за конторкою. Добряга відразу кинув свої діла.

Секунданти прибули о дванадцятій. Фредерік для звичайності вважав за доцільне не бути присутнім на перемовах.

Барон і пан Жозеф заявили, що їх задовольнить найпростіше вибачення. Однак Режембар, що тримався принципу ніколи не поступатися і вважав своїм обов'язком захищати честь Арну (Фредерік ні про що інше йому не сказав), поставив вимогу, щоб вибачення попросив віконт. Пан де Комен обурився з такого зухвальства. Громадянин не бажав іти на поступки. Примирення ставало неможливим, вирішено було битись.

Виникли інші ускладнення, бо згідно з правилами вибір зброї належав ображеному Сізі. Але Режембар вперто стояв на тому, що, посилаючи виклик, він сам через те стає зневажником. Секунданти Сізі зчинили крик, мовляв, ляпас усе-таки найтяжча образа. Однак Громадянин, присікавшись до слова, заперечив, що удар не ляпас. Нарешті вирішили звернутися до військових, і всі чотири секунданти пішли, щоб десь у казармі порадитися з офіцерами.

Вони спинилися біля казарми на набережній Орсе.

Пан де Комен звернувся до двох капітанів і переповів їм суть суперечки.

Капітани спершу нічого не второпали, бо зауваження, що їх вставляв Громадянин, тільки заплутували справу. Кінець кінцем офіцери запропонували секундантам скласти протокол, бо, лише прочитавши його, вони зможуть винести якусь ухвалу. Тоді зайшли в кафе. Задля більшої обачності Сізі в протоколі позначили літерою Г., а Фредеріка — літерою К.

По тому вернулися до казарми. Офіцери десь вийшли. Незабаром вони з'явилися і сказали, що вибір зброї належить, безперечно, панові Г. Всі подалися до Сізі. Режембар та Дюссардье залишилися на вулиці.

Віконт, узнавши про це рішення, так розхвилювався, що змусив повторити його кілька разів, а коли пан де Комен сказав про Режембарові вимоги, він пробелькотів: "А проте..." — потай близький до того, щоб піти на них. Тоді він повалився в крісло і

заявив, що битися не буде.

— Як? Що? — спитав барон.

І тут із уст Сізі ринув потік безладного белькотання. Він хотів стріляти впритул, через капелюх, і щоб був один пістолет.

— Або насипати в склянку миш'яку і тягнути жеребка. Таке інколи роблять, я читав!

Барон, людина досить нетерпелива, гостро обірвав:

— Панове секунданти чекають на вашу відповідь. Це непристойно, кінець кінцем! Що ви обираєте? Ну ж бо! Шпагу?

Віконт кивком голови відповів "так", і зустріч було призначено на ранок другого дня, точно о сьомій годині, біля застави Майо.

Дюссардье мусив вернутися на свою службу, і Режембар пішов розповісти про все Фредерікові.

Він увесь день залишався без жодних новин; його нетерпіння дійшло до самісінького краю.

— Тим краще! — вигукнув він.

Громадянин був задоволений з того, як тримався Фредерік.

— Від нас вимагали вибачення, уявляє собі? Дрібниця, якесь одне слівце! Але я вбрав їх у шори! Я ж і повинен був так повернути діло, правда ж?

— Безперечно, — сказав Фредерік і подумав, що краще було б підшукати іншого секунданта.

Пізніше, коли вже залишився на самоті, він кілька разів проказав уголос:

— Я битимусь на дуелі! Так, я битимусь! Дивно!

Ходячи по кімнаті й опинившись перед дзеркалом, Фредерік помітив, що він блідий.

"Невже я злякався?"

Страшенна тривога обійняла його на саму лише думку, що він на дуелі сторопіє.

"А що, як уб'ють? Мій батько загинув також на дуелі. Так! Мене уб'ють!"

І раптом він уявив собі матір у траурному вбранні: в голові завирували безладні образи. Він впав у розпач од власної легкодухості. Його охопив напад хоробрості, жадоба нищення. Цілий батальйон не змусив би його відступити. Коли нервеве збудження вляглося, він із радістю відчув свою непохитність. Щоб трохи розвіятися, пішов у театр, де давали балет. Послухав музику, подивився на танцівниць, в антракті випив склянку пуншу. Але, вернувшись додому й побачивши свій кабінет, обставу, де перебував, можливо, востаннє, відчув якусь кволість.

Він спустився у свій садочок. Ряхтіли зорі; він споглядав їх. Думка, що йому доведеться битись за жінку, підіймала його у власних очах, ушляхетнювала. Тоді він спокійно ліг спати.

Не так тримався Сізі. Коли барон від'їхав, Жозеф намагався його підбадьорити, а що віконт сприймав ті спроби холодно, то кузен сказав йому:

— Дивись, якщо ти, голубе мій, хочеш зам'яти справу, я піду скажу їм.

Сізі бракувало духу сказати: "Атож, звичайно", — однак йому хотілося, щоб кузен

зробив таку послугу, не заводячи про те з ним розмови.

Він бажав, щоб Фредерік сконав цієї ночі від апоплексичного удару або щоб вибухнуло повстання і до ранку численні барикади загородили будь-який шлях до Булонського лісу; або ж щоб якась подія перешкодила з'явитися одному із секундантив: не було б секунданта, не було б і дуелі. Йому хотілося майнути швидким поїздом абикуди. Він шкодував, що не знає медицини й не може прийняти такого зілля, яке, не зашкодивши життю, приспало б його так, що його мали б за мертвого. Він дійшов до того, що навіть прагнув якоїсь тяжкої хвороби.

Шукаючи поради й підтримки, він послав по маркіза дез Оне. Виявилося, що ця поважна людина, доставши депешу про недугу однієї з дочок, поїхала до себе в Сентонж. Сізі видалось це за лиху привістку. На щастя, зайшов навідати його пан Везу, його наставник. Сізі взявся виливати душу.

— Ну що робити, Боже мій? Що робити?

— Я на вашому місці, графе, найняв би якого-небудь вантажника з Центрального ринку, щоб він оддухопелив Фредеріка.

— Все одно він догадається, хто його підіслав! — відказав Сізі. Раз по раз він тяжко стогнав.

— А хіба закон дозволяє битися на дуелі?

— Це пережиток варварства! Нічого не вдієш!

З люб'язності педагог сам напросився на обід. Його вихованець нічого не їв, а по обіді відчув потребу прогулятися.

Проходячи повз церкву, він сказав:

— Зайти б на хвилю... подивитися.

Пан Везу нічого кращого й не бажав і сам запропонував йому свяченої води.

Був травень, квіти вкривали вітвар, линули співи, звучав оргán. Але молитися він не міг, відправа навівала думки про похорон, і йому вчувалося гудіння "De profundis".[8]

— Ходіте! Я почуваюся негаразд!

Цілу ніч вони грали в карти. Віконт намагався програвати, щоб власкавити долю, з чого скористався пан Везу. Нарешті вдосвіта Сізі, геть знесилений, опустив голову на зелене сукно й поринув у дрімоту, повну неприємних сновидь.

Проте, якщо хоробрість полягає в прагненні перемогти слабощі, то віконт виявив її, бо, побачивши своїх секундантив, що прийшли по нього, він напружив усі сили: гонор підказав йому, що відступ загубить його. Пан де Комен похвалив Сізі за бадьорий дух.

Але в дорозі тряска фіакра й ранішнє сонце розслабили віконта. Енергія його підупала. Він уже навіть не розрізняв тих вулиць, якими проїжджали.

Барон утішався з того, що наганяв на нього страх, говорячи про "труп", про те, в який спосіб тайкома привезти його до міста. Жозеф і собі підкидав щось подібне; вони обидва вважали цю пригоду сміховинною, були певні, що все якось уляжеться.

Сізі сидів, опустивши голову на груди; він повільно підвів її і зауважив, що вони не взяли з собою лікаря.

— Це й не потрібно, — сказав барон.

— Виходить, небезпеки немає?

Жозеф відповів значуще:

— Будемо сподіватися!

І в кареті ніхто більше не починав розмови.

О десятій хвилині на восьму приїхали до застави Майо. Фредерік зі своїми секундантами були вже там, всі три одягнені в чорне. У Режембара замість краватки був твердий, як у військових, комірець; у руках він тримав якусь довгу скриньку на взірець футляра для скрипки, доконечну в таких випадках. Дуелянти холодно вклонились один одному. Тоді всі заглибились у Булонський ліс, по Мадридській дорозі, щоб вибрати відповідне місце.

Режембар звернувся до Фредеріка, що йшов між ним і Дюссардье:

— Ну, а як же воно там щодо страху? Якщо вам щось потрібно, не соромтеся, я ж розумію! Страх властивий людині. — І стиха додав: — Не паліть більше, це розслаблює!

Фредерік кинув сигару, що заважала йому, і рішучою ходою простував далі. Віконт плентав позаду, спираючись на руки своїх секундантів.

Зрідка зустрічалися їм перехожі. Небо було голубе, вряди-годи чулося, як у заростях стрибають кролики. Там, де стежка повертала, якась жінка в картатій хустині розмовляла з чоловіком у блузі, а по широкій каштановій алеї конюхи в полотняних куртках прогулювали коней. Сізі пригадував ті щасливі дні, коли верхи на своїм рижім жеребці він, з моноклем в оці, гарцював обіч якої-небудь коляски; ці спомини посилювали його тривогу; мучила нестерпна спрага; гудіння мух зливалося з пульсуванням його крові; ноги грузнули в піску; йому здавалося, що вони вже йдуть цілу вічність.

Секунданти, не зупиняючись, пильно дивилися обабіч дороги. Стали міркувати, куди йти — до Каталанського хреста чи до Багательського муру. Нарешті взяли праворуч і зупинилися в якомусь гайку між соснами.

Місце вибрали так, щоб обох супротивників поставити в однакові умови. Позначили місце, де вони повинні стояти. Тоді Режембар одкрив скриньку. У ній на червоній сап'яновій подушечці лежали чотири прекрасні шпаги, з жолобками посередині, з філігранно оздобленими руків'ями. Яскравий промінь, протявши листя, упав на них, і Сізі вони видалися срібними гадюками, що блиснули над кривавою калюжею.

Громадянин показав, що всі вони завдовжки однакові; третю він узяв сам на випадок потреби розняти дуелянтів. Пан де Комен прихопив із собою ціпка. Запала мовчанка. Розглядали одні одних. У всіх на лицях була якась чи то розгубленість, чи то жорстокість.

Фредерік скинув сюртука й жилет. Жозеф допоміг Сізі зробити те саме; коли той розв'язав краватку, всі помітили у нього на шиї образочок. Це викликало у Режембара зневажливу посмішку.

Тоді пан де Комен (щоб дати Фредерікові ще хвилину на міркування) спробував до чого-небудь прискіпатись. Він застерігав право надіти рукавичку, вхопитися за шпагу супротивника лівою рукою; Режембар, якому вже вривався терпець, не заперечував.

Нарешті барон звернувся до Фредеріка:

— Все залежить од вас, пане! У визнанні своїх помилок немає нічого соромного.

Дюссардье ствердно кивнув головою. Громадянин обурився:

— Ви що, гадаєте, ми приїхали сюди бавитись, сто чортів! Захищайтесь!

Супротивники стали один проти одного, секунданти пообіч. Режембар крикнув:

— Вперед!

Сізі страшенно зблід. Кінчик його шпаги дрижав, як хлист. Він одкинув голову, розставив руки і, знепритомнівши, впав горілиць. Жозеф підвів його і, піднісши йому до носа флакон, почав щосили термосити. Віконт розплющив очі і раптом, як навіжений, кинувся до своєї шпаги. Фредерік чекав, зосереджено дивлячись просто себе й піднявши шпагу.

— Зупиніться! Зупиніться! — долинув із дороги чийсь голос, і почувся тупіт пущеного вскач коня; верх кабріолета ламав нависле гілля. Якийсь чоловік, висунувшись із віконця, махав хусточкою і весь час волав: — Зупиніться! Зупиніться!

Пан де Комен, гадаючи, що це втрутилася поліція, підняв ціпка:

— Годі вам! У віконта йде кров!

— У мене? — спитав Сізі.

І справді, він, падаючи, подряпав собі великого пальця лівої руки.

— Та це, коли він падав, — сказав Громадянин.

Барон прикинувся, що не почув.

З кабріолета вистрибнув Арну.

— Я спізнився! Ні? Слава Богу!

Він обійняв по-ведмежому Фредеріка, обмацував його, вкриваючи поцілунками лице.

— Я знаю привід: ви заступилися за давнього друга! Це прекрасно! Я не забуду цього ніколи! Яка ви чудова людина! Ох, люба дитино!

Він дивився на нього і, ллючи сльози, водночас сміявся з радощів. Барон обернувся до Жозефа:

— Думаю, що ми зайві на цьому маленькому родинному святі. Все скінчено, панове, чи не так? Віконте, перев'яжіть руку, ось вам хустина. — І з владним жестом додав: — Ну ж бо, годі! Геть ворожнечу, миріться! Так заведено!

Дуелянти мляво потиснули один одному руку. Віконт, пан де Комен та Жозеф пішли в один бік, а Фредерік зі своїми приятелями — в другий.

А що недалечко був ресторан "Мадрид", то Арну запропонував зайти випити по кухлю пива.

— Можна б і поснідати, — мовив Режембар.

Але в Дюссардье не було вільного часу, і вони обмежились тим, що перекусили в саду. Всі перебували в тому блаженному настрої, який настає по щасливій розв'язці. Однак Громадянин усе-таки бурчав, що дуель обірвали в найцікавішу мить.

Арну дізнався про поєдинок від Режембарового приятеля, якогось Компена, і в сердечному пориві кинувся, щоб запобігти дуелі, гадаючи, що сам є її причиною. Він

попросив Фредеріка розповісти все докладно. Фредерікові, розчуленому ніжністю Арну, совісно було підтримувати цю хибну думку.

— Зробіть милість, не згадуйте про це!

У такій стриманості Арну вбачав велику делікатність. Він, із властивою йому легковажністю, перейшов до іншої теми.

— Які новини, Громадянине?

І вони завели мову про векселі, платіжні терміни. Щоб зручніше влаштуватися, вони навіть пересіли за інший стіл і заговорили пошепки.

Фредерік розібрав слова:

— Ви мені підпишете?

— Так. Але ж і ви, звичайно...

— Я перепродав зрештою за триста! Зиск неабиякий, далебі!

Одне слово, було ясно, що Арну та Громадянин разом облагоджують цілу купу якихось махінацій.

Фредерік хотів нагадати йому про свої п'ятнадцять тисяч. Але недавня поява Арну внеможливлувала докори, навіть найлагідніші. До того ж він почувався стомленим. Та й місце було невідходяще. Він одклав розмову до слухнішого часу.

Арну, сидячи в затінку жимолості, палив і був дуже веселий. Кинувши оком на двері кабінетів, що всі виходили в сад, він сказав, що колись бував тут частенько.

— І не один, мабуть? — запитав Громадянин.

— Ще б пак!

— Який ви гульвіса! А ще одружений!

— Ну, а ви ж самі! — сказав Арну, і, поблажливо усміхнувшись, додав: — Я навіть упевнений, що цей шалапут має десь кімнатку, де тримає дівчаток!

Громадянин на підтвердження того, що це правда, тільки-но кивнув бровою. Тоді обидва почали висловлювати свої смаки: Арну тепер віддавав перевагу молоденьким робітницям; Режембар не міг терпіти "манірниць" і цінував передусім позитивні риси. Висновок, до якого прийшов торговець фаянсом, полягав у тому, що до жінок не слід ставитися серйозно.

"А проте свою дружину він любить!" — думав Фредерік, вертаючись додому; Арну здавався йому людиною нечесною. Він був лихий на торговця за цю дуель, неначе заради нього щойно ризикував життям.

Дюссардье він був удачний за його відданість; прикажчик, якого Фредерік наполегливо запрошував до себе, незабаром почав заходити до нього щоденно.

Фредерік давав йому книжки: Тьєра, Дюлора, Варанта, Ламартінових "Жирондистів". Хлопець уважно слухав і приймав його думки як думки наставника.

Якось увечері прийшов він дуже занепокоєний.

Вранці на бульварі зіткнувся з ним один чоловік, який мчався щодуху; чоловік упізнав у ньому одного з друзів Сенекаля й сказав:

— Його схоплено, я втікаю!

Це була чиста правда. Цілісінький день Дюссардье намагався щось розвідати.

Сенекаль, звинувачуваний у політичній змові, був кинутий за Ґрати.

Родом із Ліона, син майстра й учень одного з послідовників Шальє, Сенекаль, приїхавши до Парижа, вступив у Товариство сімей*; спосіб його життя був відомий; поліція стежила за ним. Виявилося, що він був у числі тих, хто воював у травні 1839 року і відтоді тримався в тіні, але все більше й більше запалювався, фанатично схиляючись перед Алібо, ототожнюючи власне невдоволення проти суспільства із невдоволенням, що його будила в народі монархія, і щоранку прокидався з надією на революцію, яка за два тижні чи за місяць змінить світ. Кінець кінцем, зневажаючи своїх млявих побратимів, розлючений їхнім зволіканням, що відсувало здійснення його мрії, зневірившись у своїй батьківщині, він як хімік пристав до змовників, котрі виготовляли запальні бомби, і був зненацька захоплений по дорозі до Монмартру, коли ніс на випробу порох — останній засіб до встановлення республіки.

Дюссардье вона була не менше дорога, ніж Сенекалеві, бо, на його думку, вона означала волю і загальне щастя. Одного дня — йому тоді було п'ятнадцять років — він на вулиці Транснонен перед бакалією побачив солдатів із багнетами, червоними від крові, і налиплим до прикладів їхніх рушниць волоссям; з того часу уряд обурював його як втілення самої несправедливості. Він не вбачав великої різниці між убивцею та жандармом; таємний агент поліції в його очах був те саме, що й батьковбивець. Усе зло, розлите по землі, він з простоти своєї привинював Владі і ненавидів її органічною, безугавною ненавистю, що до краю сповнювала його серце, загострювала його чутливість. Сенекалеве вітійство засліплювало його. Винен він чи не винен і чи злочинне його намагання — яке то має значення! З тієї хвилини, як він став жертвою Влади, потрібно йому допомагати.

— Пери, звичайно, засудять його. Потім його повезуть в арештантській кареті, як каторжника, і замкнуть у в'язниці на Мон-Сен-Мішель, де уряд їх морить. Остен збожеволів! Штейбен наклав на себе руки! Переводячи Барбеса до каземату, його волокли за ноги, тягли за чуприну! Його топтали ногами, і голова в нього підскакувала на кожній сходинці. Який жах! Негідники!

Він ридав із гніву, задихався і в страшному розпачі метався по кімнаті.

— Все-таки потрібно щось робити! Послухайте! Я сам нічого не придумаю! А що, якби ми попрабували його визволити, га? Коли його вестимуть у Люксембург, можна в коридорі напасти на конвоїрів! Десяток одчайдухів проникнуть хоч куди.

Очі його так палали, що Фредерік здригнувся.

Сенекаль видався йому зараз величнішим, ніж він гадав. Фредерікові пригадалися його поневіряння, його суворе життя; не поділяючи запалу Дюссардье, він усе-таки відчув захоплення, яке збуджує кожна людина, котра віддає себе в жертву ідеї. Він казав собі, що якби він поміг Сенекалеві, той не опинився б у тюрмі; і приятелі добирали способу, щоб урятувати його.

Зв'язатися з ним було неможливо.

Фредерік узнавав із газет про його долю і протягом трьох тижнів одвідував читальні.

Якось попалися йому під руку кілька номерів "Сміхотуна". Передовиця, як завжди, була присвячена розгромові якоїсь відомої особи. Далі подавалася світська хроніка, плітки. Потім висміювали Одеон, Карпентра, рибництво і приречених до страти, якщо такі були. Зникнення пасажирського судна правило цілий рік за тему для жартів. Третя колонка відводилась художнім кореспонденціям, де в формі анекдотів чи порад рекламувалися кравці, містилися описи балів, оголошення про розпродаж, розгляд творів, і при тому міркувалося в однакових виразах про томик віршів чи про якусь пару чобіт. Єдиним серйозним куточком був огляд маленьких театрів, у якому злісно нападали на двох-трьох директорів; а інтереси мистецтва обмежувалися темою декорацій у Театрі канатоходців чи зауваженнями про яку-небудь актрису в ролі коханок із театру Відпочинок. Фредерік хотів уже кинути все це, аж раптом його погляд натрапив на статтю під назвою "Курочка поміж трьох півнів".

Це була історія його дуелі, подана в стилі жвавого й вільного. Він легко впізнав себе самого, бо, говорячи про нього, часто повторювався жарт: "Молодик, що навчався в Санському коледжі, нічого там не навчившись". Його навіть було змальовано нужденним провінціалом, таким собі сірим простаком, що пнеться водити знайомство з вельможним панством. Що ж до віконта, то він грав роль благородного героя: спершу за вечерею, куди він прийшов непрошений-незваний, потім у історії із закладом, бо він перехопив даму, і, нарешті, під час дуелі, де він тримався, як належить дворянинові. Фредерікова хоробрість, щоправда, не заперечувалась, однак у статті давалося зрозуміти, що посередник, він же таки й заступник, явився саме в час. Усе це кінчалося фразою, можливо, найпідступнішою: "З чого випливає така ніжність? Ось у чім річ! І, як мовляв той Базіліо, кого тут у біса обдурюють?"

Це, без найменшого сумніву, була помста Юссоне Фредерікові за його відмову в п'яти тисячах франків. Що ж діяти? Коли він і запрагне пояснень, Юссоне протестуватиме, запевнюючи в своїй непричетності, і він нічого не досягне. Краще мовчки проковтнути образу. Ніхто, зрештою, не читає цього "Сміхотуна".

Вийшовши з читальні, він побачив юрбу, що збилася перед крамницею торговця картинами. Всі дивилися на жіночий портрет, під яким було написано чорними літерами: "Мадмуазель Роза-Анетта Брон. Власність пана Фредеріка Моро із Ножана".

Це була вона, або майже вона, зображена анфас, із відкритими грудьми, розпущеним волоссям і з червоним оксамитовим гаманцем у руці; а позаду, із-за її плеча, павич виткнув дзьоба, затуливши всю стіну віялом величезного хвоста.

Пеллерен виставив портрет, аби змусити Фредеріка заплатити, певний, що він знаменитий й що весь Париж приєднається до нього й зацікавиться цією чварою.

Чи це, бува, не змова? Чи не спільно художник і журналіст підготували напад?

Його дуель нічому не зарадила. Він стає смішним, усі глузують із нього.

Днів за три, в кінці червня, акції Північної компанії піднялися на п'ятнадцять франків, і Фредерік, купивши їх минулого місяця на дві тисячі, дістав тридцять тисяч франків. Ця ласка долі повернула йому впевненість. Він сказав собі, що ніхто йому не потрібний, що всі його прикрощі походять із неспіливості, вагань. З Капітаншою слід

було з самого початку повестися брутально, з першого ж дня прогнати Юссоне, не ганьбити себе, зв'язуючись із Пеллереном; щоб показати, що все те нітрохи його не обходить, він пішов до пані Дамбрез на один із її звичайних вечорів.

В передпокої Мартінон, який приїхав одночасно із ним, обернувся:

— Що? Ти прийшов сюди? — спитав він, здивований і навіть незадоволений з того, що бачить його.

— А чому б ні?

І, міркуючи над тим, що могло б стати причиною такого прийому, Фредерік пройшов у вітальню.

Незважаючи на торшери, запалені по кутках кімнати, освітлення було тьмяне; всі троє вікон, розчинених навстіж, виділялися великими чорними чотирикутниками. Жардиньєрки, поставлені під картинами, сягали людського зросту; а в глибині відбивалися в дзеркалі срібний чайник і самовар. Здіймався притишений людський гомін. Чулося порипування туфель на килимі.

Фредерік розрізнув чорні фраки, потім — круглий стіл, освітлений лампою під великим абажуром, сім-вісім дам у літніх туалетах, а трохи далі — пані Дамбрез у кріслі-гойдалці. Її сукня з бузкової тафти була з прорізами на рукавах, із яких виступали муслінові оборки, і ніжний тон тканини пасував до кольору її волосся; вона трохи відкинулась назад, тримаючи ногу на подушечці, — спокійна, як витвір мистецтва, повна зграбності, як пишна квітка.

Пан Дамбрез і якийсь старий із сивою чуприною походжали взад і вперед через усю вітальню. Деякі з гостей розмовляли поміж собою, присівши то тут, то там на козетки; інші зібралися в коло, стоячи посередині.

Бесіда точилася про вибори, про внесені до законів зміни і доповнення до них, про промову пана Грандена, про відповідь на неї пана Бенуа. Третя партія зайшла надто вже далеко! Лівий центр мав би трохи пам'ятати, як він виник! Міністерство зазнало серйозних втрат! Однак заспокоює те, що в нього не передбачається спадкоємців. Коротше кажучи, становище таке самісіньке, як 1834 року.

Фредерікові все це наскучило, і він підійшов до жінок. Мартінон виснув біля них; він стояв із капелюхом під пахвою, повернувшись на три чверті, і мав такий добропристойний вигляд, що нагадував фігурку севрської порцеляни. Він узяв номер "Ревю де Де Монд", що валявся на столі між "Наслідкуванням Христа" та "Готським альманахом", і звисока висловив своє міркування про одного славетного поета, потім сказав, що відвідує читання, присвячені святому Францискові; поскаржився на своє горло, час од часу ковтав таблетки проти кашлю; говорив про музику, виставляв себе за вітрогона. Мадмуазель Сесіль, Дамбрезова небога, що вишивала собі рукавці, скося поглядала на нього своїми блідо-голубими очима, а міс Джон, кирпатенька гувернантка, навіть залишила вишивання; обидві вони ніби подумки вигукували: "Який же він красень!"

Пані Дамбрез обернулася до нього:

— Подайте-но мені віяло — ген там, на столику. Ви не те взяли! Друге!

Вона встала, а що він уже вертався, вони зустрілися посеред вітальні лице в лице; вона сказала йому кілька слів, видно, якийсь докір, судячи з бундючного виразу її лица. Мартіон силкувався всміхнутись, потім відійшов і приєднався до групи статечних чоловіків. Господиня знову сіла і, перехилившись через бильце крісла, сказала Фредерікові:

— Я позавчора бачила одного чоловіка, що говорив зі мною про вас, це пан Сізі; адже ви його знаєте?

— Атож... трошки.

Раптом пані Дамбрез вигукнула:

— Герцогиня! Ох, яке щастя!

І вона кинулася аж до дверей назустріч маленькій бабусі в сукні із світлобрунатної тафти і мереживному чепчику з довгими кінцями. Дочка одного із товаришів по вигнанню графа д'Артуа і вдова наполеонівського маршала, що 1830 року став пером Франції, вона підтримувала зв'язки як при старому, так і при новому дворі й могла добитися багато чого. Гості, що стояли посеред кімнати, розступилися, а тоді провадили розмову далі.

Тепер бесіда перекинулася на пауперизм, всі описи якого, на думку співрозмовників, були дуже перебільшені.

— А проте, — заперечив Мартіон, — убожество існує, слід визнати! Але вилікувати від нього не спроможна ні наука, ні влада. Це питання чисто індивідуальне. Коли нижчі класи захочуть позбутися своїх вад, зникнуть і їхні злидні. Хай народ стане моральнішим, і тоді менше буде убогства!

На думку пана Дамбреза, не можна чекати нічого доброго, доки не буде надміру капіталів. Отже, єдиний спосіб — довірити, "як того, зрештою, прагнули й сенсімоністи (Боже милій, дещо і в них було добре, будьмо до всіх справедливі), довірити, кажу я, справу прогресу людям, котрі зможуть примножити народне багатство". Непомітно перейшли на великі промислові підприємства, залізниці, вугільні копальні. І пан Дамбрез, звернувшись до Фредеріка, тихо сказав йому:

— Ви так і не завітали, щоб поговорити про нашу справу.

Фредерік послався на хворобу, але, відчувши, що таке виправдання занадто безглузде, додав:

— До того ж мені потрібні були гроші.

— Щоб купити коляску? — підкинула пані Дамбрез, що проходила повз них із чашкою чаю в руках, і глянула на нього через плече.

Вона гадала, що він Розанеттин коханець; натяк був ясний. Фредерікові навіть здалося, що всі дами, позираючи на нього здалека, перешіптуються. Щоб з'ясувати собі, що вони думають, він знову наблизився до них.

Мартіон, сидячи біля панни Сесіль по другий бік столу, гортав альбом. Це були літографії, на яких зображено іспанські костюми. Мартіон читав уголос підписи: "Севільська жінка", "Садівник із Валенсії", "Андалуський пікадор" — і враз, опустивши погляд до самого низу сторінки, без найменшої паузи прочитав:

— "Жак Арну, видавець". Ніби один із твоїх друзів?

— Так, — відповів Фредерік, вражений його тоном.

Пані Дамбрез підхопила:

— І справді, адже ви якось уранці приїжджали... здається, з приводу будинку. Авжеж, будинку, що належить його дружині.

Це означало: "Вона ваша коханка".

Він почервонів аж до вух, а пан Дамбрез, що підійшов у цю мить, додав:

— Ви, пригадую, навіть дуже за них клопоталися?

Ці слова остаточно збентежили Фредеріка. Його сум'яття, яке, він гадав, помітили, повинне було підтвердити підозри, аж тут раптом пан Дамбрез, підійшовши ближче, спитав поважним тоном:

— Ви, сподіваюся, не заводили з ним ніяких спільних справ?

Фредерік на знак заперечення покрутив головою, не розуміючи, що має на думці капіталіст, який тільки хотів дати йому пораду.

У нього було бажання поїхати додому. Побоювання показати свою легкодухість утримало його. Лакей прибирав чайні чашки; пані Дамбрез розмовляла з дипломатом у синьому фракі; дві дівчини, схиливши голови, роздивлялися перстень; решта гостей, усівшись півколом у кріслах, звільна повертали одне до одного свої бліді обличчя, обрамлені чорним чи світлим волоссям; коротко кажучи, ніхто на нього не звертав уваги. Фредерік повернувся і, зробивши кілька зиг'загів, наблизився вже до дверей, як раптом, проходячи повз консоль, помітив засунуту між китайською вазою та стіною складену вдвоє газету. Він трошки витягнув її і прочитав: "Сміхотун".

Хто міг принести її сюди? Сізі! Ніхто інший, звичайно. Та, зрештою, все одно! Вони повірять, вони всі уже, мабуть, повірили написаному. Звідки таке озлоблення? Його оточував мовчазний глум. Він почувався ніби заблудлим у пустелі. Аж раптом пролунав Мартінонів голос:

— До речі, з приводу Арну. Серед звинувачених у справі запальних бомб я прочитав прізвище одного з його службовців — Сенекаля. Чи, бува, не наш?

— Він самий, — відповів Фредерік.

Мартінон двічі повторив, голосно викрикуючи:

— Що?! Наш Сенекаль?! Наш Сенекаль!

Тут його почали розпитувати про змову; служачи в суді, він мусив би мати про неї відомості.

Мартінон сказав, що він їх не має. Взагалі, цей суб'єкт йому мало знайомий, бо він бачив його два-три рази; зрештою, він вважає, що це неабиякий негідник. Фредерік, обурений, вигукнув:

— Зовсім ні! Це дуже чесний хлопець.

— Однак, добродію, — озвався один із підприємців, — не такий він уже й чесний, якщо причетний до змови!

Більшість чоловіків, що були тут, служили принаймні чотирьом урядам; і вони ладні були продати Францію чи й рід людський, аби зберегти власне багатство, уникнути

скрути чи навіть просто із ницості, що спонукала їх інстинктивно обожнювати силу. Всі заявили, що політичним злочинам нема виправдань. Скоріше можна простити ті, котрі викликані бідністю! І не забули поставити в приклад горезвісного батька родини, котрий у незмінного пекаря краде незмінний шматок хліба.

Якийсь урядовець навіть вигукнув:

— Добродію, якби я взнав, що мій брат бере участь у змові, я б його виказав!

Фредерік послався на право чинити опір і, згадавши деякі висловлювання, почуті від Делор'є, вказав на Дезольма, Блекстона, на англійський білль про права і статтю другу конституції дев'яносто першого року. Саме на підставі цього права був скинутий Наполеон; воно було визнано 1830 року, лягло в основу хартії.

— Взагалі, коли монарх порушує свої зобов'язання, правосуддя вимагає повалення його.

— Але ж це жахливо! — вигукнула дружина одного префекта.

Всі інші мовчали, трохи налякані, немовби почули свистіння куль. Пані Дамбрез погойдувалась у своїм кріслі й, усміхаючись, слухала Фредеріка.

Якийсь промисловець, колишній карбонарій, пробував довести йому, що Орлеанський дім — прекрасна сім'я; щоправда, трапляються зловживання...

— Ну й що?

— Та не слід говорити про них, дорогий мій! Коли б ви знали, як шкідливо відбивається на справах увесь цей галас опозиціонерів!

— Чхав я на справи! — відрубав Фредерік.

Його обурювали ці спорохнявілі дідугани, і, запалений хоробрістю, яка інколи пориває найполохливіших, він накинувся на фінансистів, на депутатів, на уряд, на королів, почав захищати арабів і наговорив багато дурниць. Дехто іронічно підбадьорював його: "Отак, отак! Давайте далі!" — тим часом як інші буркотіли: "До біса! Ну й завзяття!" Нарешті він вирішив, що тепер пристойно буде піти, і, коли вже виходив, пан Дамбрез, натякаючи на місце секретаря, сказав йому:

— Ще нічого не вирішено! Але поспішіть!

А пані Дамбрез додала:

— До скорого, правда ж?

Фредерік сприйняв їхні прощальні слова за глузи. Він постановив собі ніколи не вертатися в цей дім, не відвідувати більше цих людей. Він гадав, що образив їх, бо не знав, який великий запас байдужості має цей світ. Особливо обурювали його жінки. Жодна не підтримала його бодай співчутливим поглядом. Могли б його слова хоч трохи збентежити їх! Що ж до пані Дамбрез, то в ній він убачав якесь томління і водночас сухість, що не давала змоги розгадати її до кінця. Чи має вона кохавця? Що він за один? Дипломат чи хто-небудь інший? Невже Мартінон? Не може бути! А проте Мартінон будив у ній щось подібне до ревності, а вона злість, яку важко й пояснити.

Вдома, як і щовечора, чекав на нього Дюссардье. У Фредеріка серце було переповнене, він вилив душу, і хоча скарги його були невиразні й не зовсім зрозумілі, вони засмутили прикажчика. Фредерік нарікав навіть на самотність. Дюссардье, трохи

повагавшись, запропонував навідатись до Делор'є.

Почувши адвокатове ім'я, Фредерік запалився бажанням побачитись із ним. Він глибоко відчував свою розумову відчуженість, а товариство Дюссардье його не задовольняло. Він сказав, що здається на його розсуд.

Делор'є, відколи вони посварилися, так само відчував якусь утрату в своїм житті. Він легко пішов на дружнє примирення.

Вони обнялися й почали розмову про абищо.

Стриманість Делор'є розчулила Фредеріка, і, щоб якось виправдатися перед ним, він розказав, як позбувся п'ятнадцяти тисяч франків, промовчавши, що ті п'ятнадцять тисяч призначалися спершу для нього. Адвокат, проте, не сумнівався в тому. Фредерікова неприємність, що зміцнила упередження Делор'є проти Арну, цілком розвіяла його злість, і він більше не згадував про колишню обіцянку.

Фредерік, уведений в оману його мовчанням, подумав, що він забув про неї. Через кілька днів він спитав адвоката, чи нема якої-небудь змоги вирвати ті гроші.

Можна було б заперечити чинність попередніх заставних, звинуватити Арну в незаконному продажі, подати позов на його дружину.

— Ні! Ні! Тільки не на неї! — скрикнув Фредерік і в відповідь на наполегливі запитання колишнього клерка розповів йому правду. Делор'є не сумнівався, що друг, очевидно, з делікатності сказав не все. Така недовіра вразила його.

Проте їх по-давньому пов'язувала дружба, і бути разом становило для них таку втіху, що присутність Дюссардье їм заважала. Під приводом, нібито в них якісь невідкладні справи, вони мало-помалу збулися його. Є люди, призначення яких правити за посередників для інших; через них переходять, як через кладку, і йдуть далі.

Фредерік перед давнім другом не крився ні з чим. Він розповів йому про кам'яновугільні копальні й Дамбрезову пропозицію. Адвокат замислився.

— Дивно! На таке місце потрібний був би хтось, добре обізнаний із правом.

— Але ж ти міг би мені помагати, — відповів Фредерік.

— Так, аякже!... Хай йому біс! Звісно.

Цього самого тижня Фредерік показав другові матиного листа.

Пані Моро картала себе, що хибно думала про пана Рока, який тепер переконливо з'ясував їй свої вчинки. Далі писала вона про його багатство і можливість для Фредеріка одружитися в майбутньому з Луїзою.

— А це було б розумно! — сказав Делор'є.

Фредерік рішуче відкинув таку можливість: крім усього, дядечко Рок — старий шахрай. На адвокатову думку, це нічого не значило.

В кінці липня ціна на північні акції з невідомої причини впала. Фредерік не продав своїх; він одразу втратив шістдесят тисяч франків. Його прибутки відчутно зменшилися. Треба було скоротити витрати, або підшукати собі якесь заняття, або поліпшити становище вигідним шлюбом.

Тоді Делор'є нагадав йому про мадмуазель Рок. Нічого не заважає йому поїхати

туди й самому глянути, що воно там діється. Фредерік трохи стомився; у провінції, в материнському домі, він зможе відпочити. І Фредерік поїхав.

Споглядаючи з віконця екіпажа ножанські вулиці в місячному сяйві, він поринув у спомини давноминулих днів і відчув тугу, як ті, хто по тривалих мандрах вертається додому.

У матері були всі її постійні гості: пани Гамблен, Едра і Шамбріон, родина Лебрєнів, "панни Оже" і, крім того, дядечко Рок, а навпроти пані Моро, за ломберним столом — Луїза. Тепер це була доросла жінка. Вона схопилася, скрикнула. Всі заметушилися. Вона заклала на місці, і чотири свічки, що стояли на столі в срібних свічниках, надавали їй ще більшої блідості. Коли вона знову взялася за карти, рука в неї тремтіла. Її хвилювання безмірно тішило Фредеріка, чия гордість була вражена; він сказав собі: "Ну ти мене то покохаєш!" — і, винагороджуючи себе за прикрощі, яких натерпівся там, він узявся вдавати з себе парижанина, великосвітського лева, повідомляв театральні новини, розповідав анекдоти вищого товариства, почерпнуті з бульварної преси, — одне слово, геть приголомшив своїх земляків.

Другого дня пані Моро стала перед сином вихвалити Луїзині достоїнності, далі перелічила ліси й ферми, що мали дістатися їй. Статки пана Рока були неабиякі.

Він збив собі капітал, лихварюючи грішми пана Дамбрєза; позичав тільки тим, хто міг дати добрі гарантії, і це дозволило йому допоминатися приплати чи комісійних. Позичкам, завдяки пильному наглядові, не загрожував ніякий ризик. А втім, дядечко Рок ніколи не зупинявся й перед накладанням арешту; потім він за безцінь скуповував заставлені маєтки, а пан Дамбрєз, бачачи, як зростає його капітал, вважав, що справи його ведуться прекрасно.

Але ці незаконні оборудки принижували його в очах управителя. Дамбрєз не міг йому ні в чому відмовити. Саме під наполяганням Рока він так добре приймав Фредеріка.

Тим часом дядечко Рок виношував у глибині душі честолюбні заміри. Йому хотілося, щоб його дочка стала графинею, і він не знав, крім Фредеріка, іншого молодика, завдяки якому можна було б досягнути цього, не ризикуючи щастям дочки.

За протекцією пана Дамбрєза можна б передати Фредерікові титул його діда, бо пані Моро була дочкою графа де Фуван, та ще й доводилася родичкою найдавнішим фаміліям Шампані — Левернадам та д'Етрінї. Що ж до самих Моро, то готичний напис біля млинів міста Вільнев-Ларшевек говорив про якогось Жакоба Моро, котрий відбудував їх заново 1596 року, а могила його сина, П'єра Моро, головного шталмейстера при Людовікові XIV, була в каплиці св. Миколая.

Така честь заворожувала пана Рока, лакейського сина. Якби не пощастило доскочити графської корони, він би втішався іншим; коли пан Дамбрєз буде піднесений у пери, Фредерік зможе стати депутатом і сприятиме Рокові в його справах, добуватиме йому поставки, концесії. Сам хлопець йому подобався. Нарешті, він хотів мати його за зятя, бо вже давно забрав собі в голову цю думку, і вона міцно там вкорінилася.

Тепер він став одвідувати церкву, а пані Моро спокусив головним чином

сподіванкою на титул. А проте вона остерігалася давати остаточну відповідь.

Отже, за тиждень, хоч ніякого освідчення не було, Фредеріка вважали "нареченим" мадмуазель Луїзи, і дядечко Рок, людина не надто делікатна, залишав їх інколи на самоті.

V

Делор'є дістав од Фредеріка копію заставної разом із складеним за відповідною формою дорученням, що надавало йому цілковитих повноважень; та коли він вибрався до себе на шостий поверх і, залишившись один серед сумного кабінету, сів у шкіряне крісло, вигляд гербового паперу збудив у ньому огиду.

Він стомився від усього — від обідів по тридцять два су, від їзди на омнібусах, від своїх злиднів і своїх зусиль. Він знову взявся до паперів; тут були разом і проспект кам'яновугільної компанії, і список шахт, де значилася їхня виробнича потужність, — Фредерік усе те переслав йому, щоб узнати його думку.

Делор'є намислив піти до пана Дамбреза й попросити в нього місце секретаря. Звичайно, цього місця не отримати, не купивши певної кількості акцій. Адвокат зрозумів безглуздя своїх намірів і сказав собі:

"О ні! Це було б низько".

Тоді він почав добирати способу, як би забрати назад п'ятнадцять тисяч франків. Для Фредеріка така сума нічого не важила! От би йому такі гроші — ну й підойма була б! І колишній клерк обурювався, що в того такі статки.

"Та й користується ж ними безглуздо! Він егоїст. Е, начхати мені на його п'ятнадцять тисяч!"

Заради чого він їх позичив? Задля прекрасних очей пані Арну? Вона його коханка! Делор'є в тому не сумнівався. "Он на що розтринькано гроші!" Його опали злостиві думки.

Потім він став міркувати про саму особу Фредеріка. Друг завжди впливав на Делор'є своїм майже жіночим чаром, і тепер він, не помічаючи того, захоплювався його успіхом, на який себе вважав нездатним.

Проте хіба воля — не головний чинник будь-якого заходу? А коли завдяки їй можна все перемогти...

"От було б утішно!"

Але йому стало соромно за своє зрадництво, а за хвилину він подумав:

"Годі! Невже я злякався?"

Пані Арну (тому, що він так багато про неї наслухався) вимальовувалась у його уяві надзвичайними фарбами. Ця сталість у любові дратувала його, як щось незбагненне. Власна ж суворість, трохи удавана, тепер гнітила його. До того світська дама (чи те, що він під цим розумів) засліплювала адвоката як символ і як вираз тисячі незвіданих насолод. Убогий, він жадав розкоші в її найяскравішій формі.

"Якщо Фредерік, кінець кінцем, і розсердиться — нехай! Він занадто погано повівся зі мною, щоб я церемонився! Я не маю жодних доводів, що вона його коханка. Та й він це заперечує. Виходить, я вільний у своїх вчинках!"

Бажання зробити цей крок уже не покидало його. Йому хотілося випробувати свої сили; тож він якось сам почистив собі чоботи, купив білі рукавички й рушив у дорогу; поставивши себе на місце Фредеріка, він уявляв себе майже ним, переживаючи своєрідну розумову еволюцію, в якій поєдналися бажання помсти й симпатія, наслідування й зухвальство.

Він звелів доповісти про себе: "Доктор Делор'є".

Пані Арну здивувалася, бо не викликала лікаря.

— О, перепрошую! Я ж бо доктор права. Я зайшов до вас у справі пана Моро.

Почувши це прізвище, вона неначебто зникла.

"Тим краще, — подумав колишній клерк, — приймала його, прийме й мене!" — підбадьорював він себе поширеною думкою, нібито коханця легше витиснути, ніж чоловіка.

Він мав задоволення стрітись з нею якось у суді; він навіть назвав день і число. Така пам'ятливість здивувала пані Арну. Він солодким голосом вів далі:

— Ви й тоді вже... були... в дещо скрутному становищі.

Вона нічого не відповіла; виходить, це була правда.

Адвокат заговорив про те, про се, про її квартиру, про фабрику; тоді, наглянувши біля дзеркала кілька медальйонів, спитав:

— О, певно, родинні портрети?

Він звернув увагу на портрет літньої жінки, матері пані Арну.

— Судячи з обличчя, прекрасна жінка, типова південка.

Дізнавшись, що вона із Шартра, він мовив:

— Шартр! Яке гарне місто!

Делор'є похвалив Шартрський собор і пироги; потім, вернувшись до портрета, знайшов у ньому подібність із пані Арну і сказав їй кілька прихованих компліментів. Це її не образило. Він повівся впевненіше й повідомив, що давно знайомий з Арну.

— Хороший чоловіча, але компрометує себе! Ну, хоча б оця заставна, — годі собі й уявити таку легковажність...

— Так, я знаю, — відказала вона й знизала плечима.

Ця мимохіть засвідчена зневага надала Делор'є сміливості вести далі:

— Історія з фарфоровою глиною, — може, ви цього й не знаєте, — трохи було не обернулася на вельми велику прикрість, і навіть його репутація...

Вона суворо нахмурила брови, і це осмикнуло його. Тоді, перейшовши на загальні теми, він став уболівати над нещасними жінками, чиї чоловіки розтринькують статки...

— Але ж вони належать йому, добродію; я не маю нічого!

Все одно! То ще не знати... Людина досвідчена могла б стати в пригоді. Він просив йому вірити й покластися на нього, хвастив своїми власними заслугами і крізь блискучі окуляри дивився їй просто в обличчя.

Її охопило якесь невиразне оціпеніння, та раптом вона сказала:

— Я вас прошу, перейдімо до діла!

Він розгорнув папку.

— Ось доручення Фредеріка. Якщо такий документ попаде в руки судового пристава, котрий діятиме згідно з законом, тоді нема нічого простішого: за двадцять чотири години... — Вона залишалася незворушною, і він перемінив тактику. — Я, зрештою, ніяк не можу збагнути, що змусило його вимагати цю суму, — адже він не має в ній ніякісінької потреби!

— Та що ви! Пан Моро був такий ласкавий...

— О, ваша правда!

І Делор'є заходився вихваляти його, а потім мало-помалу став ганьбити як людину, котра не пам'ятає добра, обзиваючи себелюбцем і скнарою.

— Я думала, добродію, що ви йому друг.

— Це не шкодить бачити його хиби. Скажімо, він не надто цінить... як би це сказати?.. ту симпатію...

Пані Арну гортала грубий зошит. Вона, перебивши його, попросила пояснити якесь слово.

Він схилився до її плеча, і так близько, що торкнувся до щоки. Вона почервоніла; цей рум'янець запалив Делор'є; він ненаситно вп'явся устами в її руку.

— Ви що дозволяєте собі, добродію?

Тут вона, ставши при стіні, з обуренням глянула на нього великими гнівними очима, і він під тим поглядом остовпів.

— Вислухайте мене! Я вас люблю!

Вона зареготала, вибухнула різким, убивчим сміхом, що наганяв розпач. Делор'є відчув таку лють, що ладен був задушити її. Але стримався і з виглядом переможеного, що благає пощади, промимрив:

— Ох як ви помилились! Я не став би, як він...

— Про кого ви говорите?

— Про Фредеріка!

— Ну, пан Моро мало мене обходить, я ж вам сказала!

— О! Даруйте, даруйте! — Він, розтягуючи слова, ущипливо додав: — А мені здалося, ви настільки не байдужі до нього, що вам зробить приємність дізнатись...

Вона поблідла. Колишній клерк додав:

— Він одружується.

— Одружується?

— За місяць — щонайпізніше, на мадмуазель Рок, дочці управителя пана Дамбреза. Саме тому він і поїхав до Ножана, тільки тому.

Вона поклала руку на серце, неначе їй завдали сильного удару, але зараз же смикнула шнурок дзвоника. Делор'є не чекав, щоб його вигнали. Коли вона обернулася, його вже не було.

Пані Арну майже задихнулася. Вона підійшла до вікна подихати свіжим повітрям.

По той бік вулиці, на хіднику, пакувальник, скинувши куртку, забивав ящик. Проїжджали екіпажі. Вона зачинила вікно і, відійшовши, сіла. Високі сусідні будинки затуляли сонце, і в кімнату падало якесь холодне світло. Діти повиходили надвір,

довкола ніякого руху. Вона ніби опинилася в безмежній пустелі.

"Він одружується! Невже це можливо?"

Її взяв нервовий дроз.

"Що це? Хіба я люблю його?"

І раптом вихопилося:

"Так, люблю!.. Я його люблю!"

Їй здавалося, що вона падає в якусь безконечну глибину. Годинник вибив третю. Вона слухала, як завмирає дзвін. Так і сиділа на краєчку крісла й усміхалась, дивлячись в одну точку.

Того самого дня і в ту ж годину Фредерік і мадмуазель Луїза гуляли в кінці острова по саду, що належав панові Року. Стара Катріна здалеку стежила за ними. Вони йшли поряд, і Фредерік спитав:

— Пам'ятаєте, як я брав вас із собою в поле?

— Які ви були добрі зі мною! — відповіла вона. — Ви помагали мені ліпити пироги з піску, наливали в лійку води, гойдали мене на релях...

— А що стало з вашими ляльками, котрих ви називали маркізами та королевами?

— Далебі, не знаю!

— А ваш цуцик Жучок?

— Втопився, бідолашненький!

— А "Дон Кіхот", в якому ми розфарбовували картинки?

— Зберігається й досі!

Фредерік нагадав їй про перше причастя і яка вона була мила на вечірній відправі в білій вуалі і з великою свічкою в руках, коли разом із дівчатками обходила вітвар під тельнякання дзвоника.

Видно, ці спомини не дуже захоплювали мадмуазель Рок; вона не мала чого відповісти, а за хвилину сказала:

— Вреднющий! Жодного разу не написав про себе!

Фредерік виправдувався, посилаючись на всілякі справи.

— Що ж ви там робили?

На це питання важко було відповісти; він сказав, що вивчав політику.

— Он що! — І, більше нічого не розпитуючи, додала: — Воно вам цікаве, а мені...

І вона розказала йому, яке нудне її життя, яка вона самотня, нікого не бачить, не знає ніякої втіхи, ніякої розради! От би зайнятися верховою їздою!

— Вікарій вважає, що це для дівчини непристойно. Яке безглуздя — ота пристойність! Раніше мені дозволяли робити все, що заманеться, а тепер нічого ніяк не можна!

— І все-таки ваш батько любить вас!

— Воно так, але...

Вона зітхнула, що означало: "Для мого щастя цього не досить".

Запала мовчанка. І тільки чути було, як шурхотить під ногами пісок та шумить між камінням вода. Сена вище Ножана ділиться на два рукави. Той, котрий рухає млинові

колеса, в цьому місці виходить із берегів, переповнений водами, що нижче впадають у природне русло; за мостами, праворуч, з протилежного боку, над схилом, де зеленіє дерен, видно білий будинок. Ліворуч, на порослому моріжку височать тополі, а просто — обрій, обмежений вигином річки; вона була гладенька, як дзеркало; великі жуки ковзали по спокійній воді. Зарості очерету й куги нерівною габою лямували берег; до самої води підступало якесь зілля із золотими пуп'янками, що починали розпускатися, посхилялися кетяги козельцю, стриміли пучки лілових квітів, подекуди вибивалися пасма зелені. По заводі стелилося біле латаття; ряди старих верб, де були розставлені пастки на дичину, захищали сад із цього боку острова.

Серед саду, обнесений кам'яною загорожею з черепичним дашком, розкинувся город; там бурими квадратами вирізнялися латки недавно розпушеної землі. На ложі вузької грядки, витягшись довгою смугою, блищали скляні ковпаки динь; артишок, квасоля, шпинат, морква й помідори чергувалися одні за одними до самої ділянки, де росла спаржа, що здалеку скидалася на пір'їстий гайок.

За Директорії ця місцина являла собою те, що називали тоді "примхою". З того часу дерева незмірно порозросталися. Грабові алеї позаплітав ломиніс, доріжки взялися мохом, всюди буйно повиганяла ожина. В траві виднілась потерть гіпсових статуй. Ноги чіплялися за обривки дроту. Від павільйону zostалися всього дві нижні кімнати з клаптями синіх шпалер. Перед фасадом тягнулася доріжка-галерея на італійський взірєць, де на цегляних стовпчиках стояла дерев'яна решітка, оповита виноградом.

Вони пішли по доріжці; крізь нерівні просвіти в зелені пробивалося проміння; Фредерік, на ходу розмовляючи з Луїзою, спостерігав, як тінь од листя миготіла на її обличчі.

Волосся в неї руде, а в шиньйон застромлена шпилька зі скляною кулькою, підробленою під смарагд; незважаючи на жалобу по матері, Луїза носила (така наївна була в своєму несмаку) солом'яні туфлі, оправлені рожевим атласом, — банальна дивина, куплена, певно, десь на ярмарку.

Він те запримітив і сказав іронічний комплімент.

— Не глузуйте з мене! — відповіла вона. І, окинувши його поглядом, від сірого фетрового капелюха до шовкових шкарпеток, сказала: — Який ви чепурний!

По тому вона попросила поради книжки для читання. Він назвав багато, і вона мовила:

— О, ви вельми вчений!

Ще зовсім малою вона його полюбила тією дитячою любов'ю, що сповнена релігійної чистоти і водночас непереможної пристрасті. Він був для неї за товариша, брата, наставника, розважав її розум, змушував битися серце і мимохіть вливав у її єство таємниче й тривале сп'яніння. Згодом він залишив її в хвилину трагічного перелому, саме тоді, коли померла її мати, і те, й те горе з'єдналися в єдине. За час розлуки вона в своїх споминах ідеалізувала його; вернувся він у якомусь ореолі, і вона простодушно віддавалася щастю бачити його.

Вперше за все життя Фредерік відчував, що його люблять, і від цього приємного

відчуття, котре здавалося всього-навсього новою втіхою, в ньому ніби щось росло, аж він простяг руки й закинув голову.

По небу пропливала велика хмара.

— Вона суне до Парижа, — мовила Луїза. — Адже вам би хотілося полинати за нею?

— Мені? З якої б то речі?

— Хто знає. — І, пронизавши його пильним поглядом, додала: — Можливо, у вас там є... — вона шукала слова, — ...якась симпатія.

— Та нема в мене симпатії!

— Певно?

— Авжеж, мадмуазель, цілком певно!

Не минуло й року, а в дівчині сталася незвичайна переміна, для Фредеріка дуже дивна. По хвилинній мовчанці він сказав:

— Нам би треба було говорити одне одному "ти", як і колись. Згода?

— Ні.

— Чому?

— Так!

Він наполягав. Вона відповіла, схиливши голову:

— Я не смію.

Вони дійшли до кінця саду, що впирався в піщаний берег. Фредерік по-хлоп'ячому став пускати по воді "бабки". Вона звеліла йому сісти. Він послухався; невдовзі сказав, дивлячись на водоспад:

— Справжня Ніагара!

Він почав говорити про далекі краї, тривалі подорожі. Думка про мандри захоплювала і її. Ніщо її не лякало б — ні бурі, ні леви.

Сидячи поруч, вони набирали в жмені піску і, пропускаючи його крізь пальці, вели розмову; а теплий вітерець тягнув із ланів, поривами приносив пахощі лаванди, змішані із запахом дьогтю, що йшов од баржі, яка стояла по той бік греблі. Сонце кидало на водоспад проміння; по зеленуватому камінню, нагромадженому, як невисокий мур, текла вода, подібна до срібного прозорого серпанку, що розмотувався без кінця-краю. Унизу раз по раз розбивалася довга смуга піни. За нею утворювалися вири, нуртувала вода, численні струмені налітали один на одного і нарешті зливалися в один чистий, прозорий, схожий на полотнище, потік.

Луїза пошепки сказала, що заздрить рибі.

— Це, мабуть, велика втіха — поринути в глибину, відчувати, як зі всіх боків голубить вода.

Вона, здригнувшись, потягнулася з чуттєвою томністю. Але пролунав голос:

— Де ти?

— Вас кличе нянька, — сказав Фредерік.

— Ну й хай собі!

Луїза й не ворухнулася.

— Вона розсердиться, — додав він.

— Мені все одно! Та, зрештою...

Мадмуазель Рок зробила жест — мовляв, нянькою ж правує вона.

Однак Луїза встала, а тоді почала скаржитися на головний біль. А коли вони проходили повз повітку, де лежали в'язки хмизу, вона сказала:

— Чи не заховатися б нам за ті в'язки та погалабурдити?

Він прикинувся, ніби не розуміє, і, присікавшись до місцевої говірки, навіть почав передражнювати її вимову. Мало-помалу в неї стали тремтіти куточки рота, вона кусала собі губи і, капризуючи, трохи відстала.

Фредерік підійшов до неї, поклявся, що не хотів її образити і що він її любить.

— Правда? — вигукнула вона, дивлячись на нього з усмішкою, яка освітила все її лице, зрідка всіяне ластовинням.

Він не міг опиратися цим сміливо висловленим почуттям, цій юній свіжості й вів далі:

— Навіщо б я мав тебе обманювати?.. Ти сумніваєшся? — і лівою рукою обійняв її за стан.

З грудей дівчини вихопився крик, ніжний, як воркування; голова відкинулась назад, вона мліла; він підтримав її. І веління совісті тут були б марні; перед цією дівчиною, ладною віддатися йому, Фредеріка охопив страх. Він допоміг їй пройти кілька кроків, зовсім повільно. Ніжні слова вичерпались, і, намагаючись говорити з нею про що-небудь незначне, він перевів мову на ножанське товариство.

Раптом вона відштовхнула його й гірко вигукнула:

— Тобі не стане духу викрасти мене!

Він остовпів, геть зовсім приголомшений. Луїза вибухнула плачем, припавши йому до грудей:

— Хіба я можу жити без тебе?

Він намагався її заспокоїти. Вона поклала йому руки на плечі, щоб краще бачити його лице, і вступилась у нього своїми зеленими очима, вологими, майже хижими:

— Хочеш бути мені за чоловіка?

— Але... — мовив Фредерік, міркуючи, що б їй відповісти. — Звичайно... Нічого кращого я й не бажаю.

В цю мить із-за бузкового куща показався картуз добродія Рока.

Він запропонував своєму "молодому другові" здійснити з ним дводенну поїздку по його навколишніх маєтках. Вернувшись, Фредерік застав удома три листи.

Перший був од пана Дамбреза, який запрошував його на обід у минулий вівторок. Чим пояснити таку люб'язність? Виходить, йому простили його вчинок?

Другого листа прислала Розанетта. Вона дякувала за те, що він заради неї важив життям. Фредерік спочатку не зрозумів, що вона має на увазі; далі, після всіляких натяків, "доведена до краю прикрою необхідністю", вона стала навпростець благодити його, волаючи "навколишках", як просять шматка хліба, про невеличку допомогу про п'ятсот франків. Він вирішив негайно послати їй ті гроші.

Третій лист, од Делор'є, де йшлося про заставну, був довгий і заплутаний. Адвокат

іще не дійшов певної думки. Він умовляв його не сушити собі над тим голову: "Повертатися тобі нема чого!" — і навіть наполягав на цьому з якоюсь дивною впертістю.

Фредерік губився в різних припущеннях, і йому захотілося вернутись у Париж; таке намагання товариша керувати його вчинками обурювало його.

До того ж він почав тужити за бульварами, а тут іще мати так напосідалася на нього, добродій Рок так улещував його і Луїзіна любов була така сильна, що він не міг залишатися вдома довше, не освідчившись у коханні. Потрібно все зважити, здалеку ж обмірковувати буде краще.

Щоб виправдати свій від'їзд, Фредерік вигадав якусь історію і поїхав, кажучи всім і сам у те вірячи, що незабаром вернеться.

VI

Повернення в Париж не порадувало його; був кінець серпня, вечір; бульвари здавалися пустельними, перехожі прямували з похмурими обличчями, то тут, то там диміли казани з асфальтом, у багатьох будинках віконниці були наглухо позачинювані; він дістався до свого помешкання; на шпалерах лежав шар пороху; і коли Фредерік обідав у цілковитій самотності, його опанувало дивне почуття, ніби всі його покинули; раптом він подумав про мадмуазель Рок.

Думка про одруження вже не здавалась йому чимось неприпустимим. Вони подорожуватимуть, поїдуть в Італію, на Схід! І він уявив собі Луїзу: ось вона стоїть на пагорбі, милується краєвидом або, опершись йому на руку, роздивляється флорентійську галерею, зупиняється перед картинами. Скільки-то втіхи буде бачити, як це миле створіння розцвітає під сяйвом Мистецтва й Природи! Розставшись із своїм середовищем, вона досить скоро стане чудовою супутницею. До того ж його приваблювало й багатство пана Рока. Однак подібні наміри були йому й огидні, як певна слабкість, як щось принизливе.

Проте він рішуче постановив (хай там що!) перемінити своє життя, тобто не витратити сердечного запалу на безплідні захоплення, і навіть вагався, чи виконувати доручення, яке дала йому Луїза. Треба було купити для неї в Жака Арну дві великі розфарбовані статуетки негрів, такі самі, як у префектурі Труа. Вона пам'ятала вензель фабриканта, і їй заманулося тільки таких статуєток. Фредерік не наважувався одвідати Арну, боячись, що як тільки переступить їхній поріг, у ньому прокинеться давня любов.

Ці думки не залишали його весь вечір; він уже лаштувався лягати в ліжку, як раптом увійшла жінка.

— Це я, — сміючись, мовила мадмуазель Ватназ. — Я від Розанетти.

Виходить, вони помирилися?

— Господи! Ну звичайно! Ви ж знаєте, що я не лихопомна. До того ж бідолашна Розанетта... Та надто довго розповідати.

Коротше кажучи, Капітанша хотіла його бачити; вона чекала відповіді на листа, що його послала з Парижа в Ножан; панні Ватназ не відомо, що вона там писала. Тоді Фредерік запитав, як мається Капітанша.

Тепер вона жила з людиною дуже багатою, російським князем Чернуковим, що наглянув її минулого літа під час кінних перегонів на Марсовому полі.

— Аж три екіпажі, верховий кінь, ліврейні слуги, грум в англійському строї, особняк за містом, лежа в Італійській опері і ще всяка всячина. Отаке-то, голубе мій!

І Ватназ, наче їй пішла на користь переміна в Розанеттиній долі, здавалася веселішою й цілком щасливою. Вона скинула рукавички й стала роздивлятися меблі та всілякі дрібнички. Немов антиквар, гостя складала їм справжню ціну. Йому слід би запитати її порад, і він дістав би їх дешевшим коштом. Вона хвалила його смак:

— Ах, як мило, надзвичайно! Ніхто краще не зможе! — Тоді, помітивши в алькові за узголів'ям двері: — Крізь них випускаєте жіночок, га?

І вона по-дружньому взяла його за підборіддя. Він здригнувся від дотику її довгих рук, і худорлявих, і ніжних. Рукави в неї були оздоблені мережкою, а ліф зеленої сукні обшитий позументом, як у гусара. Чорний тюлевий капелюшок із опущеними крисами прикривав чоло; з-під капелюшка блищали очі; волосся пахло пачулями. Кенкет, що стояв на круглому столику, освітлював її знизу, немов театральна рампа, і ще більше виділяв підборіддя; і раптом, споглядаючи цю негарну жінку, гнучку, немов пантера, Фредерік відчув непереможне бажання, напад тваринної хтивості.

Витягнувши з гаманця три квадратні папірці, вона солодкавим голосом запитала:

— Зволите взяти?

Це були три квитки на Дельмарів бенефіс.

— Що? На його бенефіс?

— Звичайно!

Мадмуазель Ватназ, нічого більше не пояснюючи, додала, що вона обожнює його більш ніж будь-коли. Актора, як вірити її словам, остаточно визнано за одну із "знаменитостей нашої доби". Це не той чи той персонаж, якого він зображує на сцені, він — самий геній Франції, Народ! У нього "гуманна душа, він збагнув таємницю Мистецтва". Щоб скоріше припинити оті похвали, Фредерік заплатив їй за три квитки.

— Там говорити про це у вас не буде потреби!.. О Господи, як пізно! Я мушу йти... Ох, я й забула сказати адресу: вулиця Гранд-Батальєр, чотирнадцять. — І, вже стоячи на порозі, додала: — Бувайте, чоловіче, котрого кохають!

"Хто кохає? — питав себе Фредерік. — Яка дивакувата особа!" І йому пригадалося, що якось Дюссардье сказав про неї: "О, це не бозна-яка цяця!" — тим самим ніби натякаючи на якісь непристойні діла.

Другого дня він пішов до Капітанші. Мешкала вона в новому будинку; полотняні маркізи його виступали на вулицю. На кожній площадці сходів у стінах були дзеркала, перед вікнами — кошики з квітами, вздовж по східцях простелена полотняна доріжка, і той, хто входив знадвору, відчував тут приємну свіжість.

У Розанетти слугували й чоловіки — йому відчинив двері лакей у червоному жилеті. В передпокої, ніби в приймальні міністра, сиділи на лаві жінка та два чоловіки — мабуть, постачальники — й чекали. Ліворуч, крізь прочинені двері їдальні, було видно порожні пляшки на буфетах, серветки на спинках стільців, а рівнобіжно з їдальнею

тягнулася галерея, де золочені кілки підтримували шпалери троянд. Унизу, в дворі, два служники, позакочувавши рукави, мили коляску. Їхні голоси долинали нагору, зливаючись із переривчастим стуком скребла об камінь.

Лакей вернувся, сказав: "Пані запрошують", — і провів Фредеріка через другий передпокій у велику вітальню, обтягнену жовтою парчею; по кутках були виті шнури, що з'єднувалися посередині стелі і неначе переходили в сплетені вервечки люстри. Минулої ночі тут, мабуть, бенкетували: на консолях і досі залишався сигарний попіл.

Нарешті він опинився ніби в будуарі, що його тьмяно освітлювали вікна з кольоровими шибками. Над дверима красувалися вирізані з дерева трілисники; за балюстрадою — три пурпурові матраци, що правили за диван, а на них валялася люлька платиного кальяну. Над каміном замість дзеркала була пірамідальна етажерка, а на її полицках — ціла колекція дивовиж: старовинний срібний годинник, застібки із самоцвітами, нефритові ґудзики, емалі, кумедні статуетки, візантійський образок Богоматері в ризі з позолоченого срібла — все це в золотистих сутінках злилося з голубуватим килимом, з перламутровим відблиском табуретів, з рудуватими стінами, оббитими коричневою шкірою. По кутках на тумбочках стояли бронзові вази з пучками квітів, що сповнювали повітря важкими пахощами.

З'явилася Розанетта в рожевій атласній курточці, в білих кашемірових шароварах, з піастровим намистом і в червоній шапочці, оповитій віткою ясмину.

Фредерік сторопів із подиву, оговтавшись, він сказав, що приніс "прошене", і простяг їй банкноту.

Вона спантеличено втупилась в нього; він тримав асигнацію, не знаючи, де її покласти.

— Та беріть же!

Вона вхопила її й кинула на диван.

— Ви дуже люб'язні.

Гроші були потрібні на сплату щорічної суми за ділянку землі в Бельвю. Фредеріка вразила така безцеремонність. Зрештою, тим краще! Це помста за минуле.

— Сідайте! — сказала вона. — Сюди, ближче. — І почала серйозним тоном: — Найперше я мушу подякувати вам, дорогий мій: ви задля мене ризикували життям.

— Пусте!

— Та ну! Це так чудово!

Від вдячності Капітанші Фредерік почувався ніяково, бо вона, певно, думала, що бився він тільки через Арну, який, і сам гадаючи так, похвалився тим коханці.

"А може, вона глузує з мене", — подумав Фредерік.

Тут йому робити було нічого, і, посилаючись на ділове побачення, він устав.

— Ні! Ні! Побудьте ще!

Він знову сів і похвалив її костюм.

Вона скрушно відповіла:

— Князь любить, щоб я так одягалась. А ще треба курити із оцих мудрацій, — додала Розанетта, показуючи на кальян. — Може, попробуємо? Бажаєте?

Принесли вогню; трубка з червоної латуні розігрівалася повільно, і Розанетта нетерпляче затупотіла ногами. Потім її опанувала якась млявість, і вона лежала на дивані непорушно, підклавши подушку під руку, трохи вигнувшись, одну ногу підібгала, а другу витягла зовсім прямо. Довга гадюка з червоного сап'яну, що, скрутившись кільцями, лежала долі, оповила її руку. Розанетта піднесла до губів бурштинового цибуха і, примруживши очі, дивилася на Фредеріка крізь дим, що клубочився над нею. З кожним подихом здіймалися й опускалися її груди, і тоді в кальяні булькала вода, а вона шептала:

— Любе хлоп'я! Бідолаха!

Фредерік намагався знайти якусь приємну тему, і йому спала на думку Ватназ.

Він сказав, що вона видалась йому досить елегантною.

— Ще б пак! — озвалася Розанетта. — Все її щастя — в мені!

Їхня розмова була така вривчаста, що вона не додала до цього жодного слова.

Обоє відчували якусь вимушеність, між ними стояло щось на заваді. Розанетта й справді вважала себе причиною дуелі, і це тішило її себелюбство. Вона була дуже здивована, що він не поспішив до неї похвалитися своєю перемогою, — тому, щоб змусити його прийти, вигадала, що їй потрібні п'ятсот франків. Чому ж Фредерік у винагороду не просить ласки? То була витонченість, яка надзвичайно захоплювала її; і вона в сердечному пориві сказала йому:

— Хочете, поїдемо з нами на морські купання?

— З ким це — з нами?

— Зі мною і моїм гусаком; як у давніх комедіях, я відрекомендую вас моїм двоюрідним братом.

— Красненько дякую!

— Ну, тоді найміть собі помешкання по сусідству з нами.

Сама думка ховатися перед багатою людиною видалась йому принизливою.

— Ні! Це неможливо.

— Ваша воля!

Розанетта відвернулась, на очах у неї бриніли сльози. Фредерік помітив їх і, щоб висловити їй співчуття, сказав, що він щасливий бачити, якого вона нарешті досягла добробуту.

Вона знизала плечима. Хто ж завдав їй прикрощів? Чи, може, її не люблять?

— О ні! Мене завжди кохають! — І додала — Дивлячись яким коханням.

Нарікаючи на те, що вона "задихається від спеки", Капітанша скинула куртину, залишилась у самій тільки шовковій сорочці і, схиливши голову на плече, прибрала пози рабині-спокусниці.

Егоїстові, не такому розважливому, й на думку не спало б, що може надійти віконт де Комен чи ще хто-небудь. Та Фредерік був уже не раз ошуканий цими поглядами, і йому не хотілося зазнавати нових принижень.

Розанетті кортіло дізнатися, з ким він підтримує знайомство, як розважається; вона розпитала навіть про його справи й запропонувала йому позичити грошей, якщо є в

тому потреба. Фредерік не стерпів і взяв капелюха.

— Ну, дорога, бажаю втіхи! Бувайте!

Вона витріщилась на нього, потім сухо сказала:

— Бувайте!

Він знову перейшов жовту вітальню й другий передпокій. Там, на столі, між вазою з візитними картками та чорнильницею, стояла срібна різьблена скринька. То була власність пані Арну! І він відчув замилювання і водночас ганьбу за таке блюзнірство. Йому захотілося торкнутися до скриньки, відкрити її. Він боявся, що це можуть помітити, і пройшов повз неї.

Фредерік залишився добродушним. Він не поїхав до Арну.

Він послав лакея купити статуетки двох негрів, давши йому всі необхідні вказівки, і пакунок того ж таки вечора було вислано до Ножана. Другого дня, йдучи до Делор'є, він на розі вулиці Вів'єн і бульвару зіткнувся лице в лице з пані Арну.

Першим їхнім рухом було повернути назад, потім на їхніх устах з'явилася одна й та сама усмішка, і вони підійшли одне до одного. Хвилину обоє мовчали.

Вся вона була осяяна сонцем, і її овальне лице, довгі брови, чорна мереживна шаль, що вкривала її плечі, її сукня переливного шовку, пучок фіалок на капелюшику — все здалося йому надзвичайно чарівним. Її прекрасні очі випромінювали безмірну ніжність, і Фредерік навмання пробелькотів перші-ліпші слова, що прийшли йому в голову:

— Як мається Арну?

— Дякую!

— А діти?

— Дуже добре!

— О, яка чудова погода, правда ж?

— Атож. Чудова!

— Ви за покупками?

— Так. — І, повільно схиливши голову, сказала: — Прощайте!

Вона не простягнула йому руки, не мовила жодного ласкавого слова, навіть не запросила заходити — ну та все одно! Він не віддав би цієї зустрічі за найліпшу пригоду і, простуючи далі, тішився насолодою від неї.

Делор'є, здивувавшись його появі, приховав свою досаду: людина напосідлива, він іще плекав деяку надію щодо пані Арну і радив Фредерікові в листах залишатися й далі у матері, щоб самому було вільніше чинити зальоти.

Проте адвокат признався, що був у неї, аби дізнатися, чи шлюбною угодою обумовлено спільність їхнього майна: в такому випадку можна було б позивати дружину.

— А який у неї був вираз обличчя, коли я сказав про твоє одруження!

— Ну, що за вигадка!

— Це було необхідно, щоб виправдати твою потребу в грошах. Хтось інший, байдужий до тебе, не зомлів би від того, як вона.

— Це правда? — вигукнув Фредерік.

— Е, гультяю, ти себе виказуєш. Ну годі, не крийся!

Закоханець пані Арну страшенно знітився.

— Та ні... запевняю тебе... слово честі!

Ці мляві заперечення остаточно впевнили Делор'є. Він поздоровив його з успіхом. Став розпитувати про "подробиці". Фредерік нічого не сказав і навіть притлумив бажання вигадувати будь-які подробиці.

Щодо заставної, то він звелів нічого не робити, зачекати. Делор'є вважав, що Фредерік не має рації, і навіть гостро відчитав його.

Зрештою, Делор'є ще більше спохмурнів, зробився лихий і дратівливий як ніколи. За рік, якщо доля його не переміниться, він подасться до Америки або пустить собі кулю в лоб. Одне слово, він здавався таким лютим на все і радикалізм його дійшов таких меж, що Фредерік не витерпів і сказав:

— Ти став як Сенекаль.

Тут Делор'є повідомив його, що Сенекаля випустили з тюрми Сент-Пелажі, оскільки слідство, мабуть, не знайшло достатніх доказів, щоб передати справу до суду.

На radoщах Дюссардье захотів те звільнення "відзначити пуншем" і запросив Фредеріка "бути присутнім", однак попередив, що йому доведеться зустрітися з Юссоне, який показав себе щодо Сенекаля з найкращого боку.

Річ у тім, що "Сміхотун" заснував ділову спілку, котра, судячи з її перспектив, складалася з "Контори виноторгівлі", "Відділу оголошень", "Бюро стягнень і довідок" тощо. Та Юссоне боявся, щоб це підприємство не зашкодило його літературній репутації, і запросив математика вести рахунки. Хоча місце було й не дуже вигідне, але без нього Сенекаль помер би з голоду. Фредерік, не бажаючи образити добрягу, прийняв запрошення.

Дюссардье за три дні наперед сам натер червону кам'яну підлогу своєї мансарди, вибив крісло і витер пилюку на каміні, де між сталактитом та кокосовим горіхом стояв під скляним ковпаком алебастровий годинник. Трьох його свічників — двох великих і одного маленького — було замало, і він попросив у воротаря ще два, і ці п'ять світильників сяяли на комоді, покритому трьома серветками, щоб надати більшої привабливості мигдальним тістечкам, бісквітам, булочкам і дюжині пляшок пива. Навпроти комода, при стіні, обклеєній жовтими шпалерами, в книжковій шафці червоного дерева стояли "Байки" Лашамбоді*, "Паризькі таємниці", "Наполеон" Норвена, а в алькові, визираючи з палісандрової рами, усміхалося обличчя Беранже!

Запрошені були (крім Делор'є та Сенекаля) фармацевт, який щойно закінчив курс, але не мав коштів, щоб заснувати власне діло; юнак із того самого магазину, що й Дюссардье; комісіонер по збуту вина; архітектор та якийсь добродій, службовець страхового агентства. Режембар не мав змоги прийти. З цього приводу компанія шкодувала.

Фредеріка зустріли дуже люб'язно: від Дюссардье всі знали, що він говорив у Дамбреза. Сенекаль удовольнився тим, що з гідністю подав йому руку.

Він стояв біля каміна. Решта сиділи з люльками в зубах і слухали його міркування

про загальне виборче право, що мало забезпечити перемогу демократії, здійснення евангельських принципів. Зрештою, час наближався; по провінціях раз у раз улаштовуються реформістські банкети; П'ємонт, Неаполь, Тоскана...

— Це правда, — на півслові перебив його Делор'є, — так тривати далі не може!

І він почав змальовувати становище:

— Ми принесли в жертву Голландію, аби Англія визнала Луї-Філіппа, а горезвісна спілка з Англією запропала через іспанські шлюби. В Швейцарії пан Гізо, з намови Австрії, підтримує трактати тисяча вісімсот п'ятнадцятого року. Пруссія та її митний союз готують нам чимало прикрощів. Східне питання залишається відкритим.

Якщо великий князь Костянтин і шле дарунки герцогові Омальському, то це не підстава покладатися на Росію. Щодо внутрішніх справ, то ще ніколи не бачили такого засліплення, такого безглуздя! Навіть більшість голосів — і та нічого не важить! Одне слово, повсюди, тримаючись відомого вислову, нічого, нічого, нічого! І, незважаючи на таку ганьбу, — провадив адвокат, узявшись у боки, — вони заявляють, що задоволені!

Цей натяк на знамените голосування викликав оплески. Дюссардье відкоркував пляшку пива; піна забризкала фіранки, але він не звернув на те уваги; він натоптував люльки, нарізував булки, частував гостей; кілька разів сходяв донизу дізнатися, чи готовий пунш. Незабаром присутніх опанувало збудження, всі ремствували на Владу; обурення було безмірне, і живилося воно лише ненавистю до несправедливості; однак посипалися впереміш і заслужені, й зовсім безглузді докори.

Фармацевт бідкався, що геть занедбано наш флот. Страховий агент не міг простити маршалові Сультові, що його під'їзд охороняють два вартові. Делор'є викривав езуїтів, які на очах у всіх окублились у Ліллі. Сенекаль ще більше ганьбив пана Кузена, бо еклектизм, навчаючи громадян черпати свої переконання з розуму, розвиває егоїзм, підриває солідарність; комісіонер по продажу вина, мало тямлячись на таких речах, на повен голос зауважив, що багато неподобств забуто:

— Королівський вагон на Північній залізниці має коштувати вісімдесят тисяч франків! А хто платитиме?

— Еге ж, хто платитиме? — підхопив прикажчик з такою люттю, неначе ті гроші витягли з його кишені.

Тут пішли скарги на хижу зграю біржовиків та хабарництво чиновників. За Сенекалевими словами, лихо слід було шукати вище й звинувачувати насамперед принципів, які воскрешали Регентство.

— Хіба ж ви не чули, що на днях друзі герцога Монпасье, вертаючись із Венсена, безперечно, п'яні, потривожили своїми піснями робітників Сент-Антуанського передмістя?

— Їм навіть кричали: "Геть злодіїв!" — сказав фармацевт. — Я там був і також кричав!

— Тим краще! Після процесу Теста-Кюб'єра народ нарешті прокидається.

— А мене цей процес засмутив, — озвався Дюссардье. — Зганьбили старого солдата!

— Чи знаєте ви, — вів далі Сенекаль, — що в герцогині де Прален знайшли...

Але несподівано хтось гупнув ногою у двері, й вони відчинилися. Увійшов Юссоне.

— Вітаю, панове! — сказав він, сідаючи на ліжку.

На його статтю ніхто й не натякнув; зрештою, він і сам уже каюся, бо за неї Капітанша добряче йому вчитала.

Він приїхав із театру Дюма, де дивився "Кавалера де Мезон-Руж", п'єсу, що видалась йому "страшенно нудною".

Таке міркування здивувало демократів, адже ця п'єса своїм спрямуванням, чи скорше — своїми декораціями, припала їм до вподоби. Тож вони протестували. Сенекаль, щоб покласти тому край, спитав, чи сприяє п'єса демократії.

— Та вже ж... але стиль...

— Тоді, виходить, п'єса хороша. А що важить стиль? Головне — ідея! — І, не даючи Фредерікові заперечити, вів далі: — Отже, я казав, що в справі Прален...

Юссоне перебив його:

— А! Стара пісня! Остобісіла вона мені!

— І не тільки вам! — зауважив Делор'є. — Через неї закрили вже п'ять газет. Ось послухайте ці цифри. — І, витягнувши записника, він прочитав — "Відтоді як встановлено "найкращу з республік", відбулося тисяча двісті двадцять дев'ять процесів у справах преси, наслідком яких для авторів стало: три тисячі сто сорок один рік тюремного ув'язнення та маленький штраф на суму сім мільйонів сто десять тисяч п'ятсот франків". Мило-любо, правда ж?

Усі гірко посміхнулися. Фредерік, збуджений, як і решта, підхопив:

— Проти "Мирної демократії" затіяли процес за публікацію роману "Жіноча доля".

— Он воно як! — сказав Юссоне. — Ще нам заборонять наші обов'язки щодо жінок!

— Чого тільки не забороняють! — вигукнув Делор'є. — Забороняють курити в Люксембурзькому саду, забороняють співати гімн Пію Дев'ятому!

— Забороняють банкети друкарів! — мовив хтось приглушеним голосом.

Це озвався архітектор, який досі сидів мовчки в затінку алькова. Він додав, що минулого тижня за образу короля ухвалено обвинувальний вирок якомусь Руже.

— І славному Руже капут уже, — сказав Юссоне.

Цей жарт видався Сенекалеві таким недоречним, що він кинув докір Юссоне, ніби той захищає "штукаря з Ратуші*, друга зрадника Дюмур'є".

— Я захищаю? Навпаки!

Луї-Філіппа він вважав за людину банальну, мляву, за національного гвардійця, крамаря, яких не густо. І, приклавши руку до серця, журналіст мовив сакраментальні фрази: "Щоразу з новою приємністю... Польський народ не загине... Наші великі труди будуть звершені... Дайте мені грошей для моєї любої родини..." Всі довго реготали, називали Юссоне чудовим хлопцем, дотепником; веселощі подвоїлися, коли шинкар приніс замовлену чашу з пуншем.

Пломінь спирту і племінь свічок скоро нагріли кімнату, світло, що падало з вікна мансарди через увесь двір, сягало піддашшя протилежного будинку з димарем, який

чорнів на тлі нічного неба. Говорили дуже голосно, всі разом; сюртуки поскидали; натикалися на стільці, чокалися чарками.

Юссоне вигукнув:

— Запросіть сюди знатних дам, щоб більше скидалося на "Нельську вежу"*, щоб надати виразнішого місцевого колориту, чогось рембрандтівського, побий мене грім!

А фармацевт, що без кінця-краю розмішував пунш, заспівав на все горло:

Два білі бики в моїй стайні,

Два білі великі бики...

Сенекаль затулив йому долонею рота, він не любив шарварку; у вікна уже зазирали пожильці, здивовані незвичайним галасом, що зчинився в помешканні Дюссардье.

Добродушний хлопець був щасливий і сказав, що це йому нагадує колишні їхні збіговиська на набережній Наполеона; проте декого бракує, "наприклад, Пеллерена".

— Обійдеться й без нього, — сказав Фредерік.

Делор'є запитав про Мартінона:

— Як там ведеться тому цікавому панові?

Тут Фредерік, виливаючи лихі почуття, що їх давно мав до Мартінона, почав критикувати його розум, його вдачу, фальшивий полиск, геть усе. Типовий вискочень із селяків! Нова аристократія — буржуазія — не рівня колишнім вельможам, дворянству. Він наполягав на цьому, і демократи схвалювали його думку, так ніби Фредерік належав до старої аристократії і ніби самі бували в домах нового панства. Усі були зачаровані Фредеріком. Фармацевт навіть порівняв його з паном д'Альтон-Ше, який, дарма що пер Франції, а захищав Народ.

Пора було розходитися. Тиснули один одному руки; розчулений Дюссардье пішов проводити Фредеріка й Делор'є. Тільки-но вийшли на вулицю, адвокат ніби про щось задумався, а потім по хвилинній мовчанці запитав:

— То як, ти дуже лихий на Пеллерена?

Фредерік не приховував своєї злості.

Але ж художник забрав із вітрини той портрет. Не варто сваритися через дурниці. Навіщо наживати собі ворога.

— Він піддався вибухові гніву, цілком прощеному, коли в людини нема й гроша за душею. Адже тобі цього не збагнути.

Коли Делор'є дійшов до свого будинку, прикажчик не відставав од Фредеріка; він навіть намагався умовити його, щоб той купив картину. Річ у тім, що Пеллерен, утративши надію залякати Фредеріка, вдався по допомогу до спільних друзів, щоб вони переконали його взяти портрет.

Делор'є іще якось наполягав на тому, повернувшись удруге до тієї розмови. Домагання художника він уважав за слушні.

— Та я певен, що за яких п'ятсот франків...

— А! Віддай їх йому, ось бери гроші!

Того ж таки вечора картину принесли. Вона видалась йому ще жахливішою, ніж першого разу. На півтіні й тіні стільки накладалося фарби, що вони стали свинцевими і

здавалися ще темнішими поруч ясних плям, які яскріли тут і там, випираючи з загального тону.

Фредерік, щоб відомстити за те, що його змусили купити картину, жорстоко розкритикував її. Делор'є повірив йому на слово і схвалив його поведінку, бо, як і раніше, він прагнув створити фалангу й очолити її; деякі люди дістають насолоду з того, що примушують своїх друзів робити речі, неприємні для них.

Фредерік більше не одвідував Дамбрезів. У нього не було грошей. А це вимагало б нескінченних пояснень; він вагався, не знаючи, на що зважитись. Мабуть, він мав рацію. Тепер ні в чому не можна бути певним, і в кам'яновугільному товаристві — не більше, ніж у чомусь іншому; потрібно покінчити з цим колом; Делор'є остаточно переконав його не братися за це діло. Під впливом ненависті він став добродійним; до того ж адвокат волів, щоб Фредерік залишався людиною середнього достатку. Тоді він буде йому рівнею, і вони залишатимуться на короткій нозі.

Доручення мадмуазель Рок було виконано вкрай невдало. Луїзин батько написав про це Фредерікові, даючи докладні вказівки і кінчаючи листа жартом: "Вам загрожує небезпека працювати, як негрові".

Фредерікові не залишилося іншої ради, як самому йти до Арну. Зайшовши до магазину, він нікого там не побачив. Торговий дім занепадав, прикажчики рівнялися на недбальство хазяїна.

Він пройшов уздовж довгих полиць, заставлених фаянсовим посудом, що займали всю середину помешкання; потім, опинившись у глибині кімнати перед прилавком, він почав ступати якомога гучніше, щоб хтось почув його кроки.

Відхилилася порт'єра, і показалася пані Арну.

— Що? Ви тут? Ви!

— Так, — буркнула вона, трохи збентежена. — Я шукала...

На конторці він помітив її носовичок і здогадався, що вона, певно, чимось занепокоєна, зайшла до чоловіка, аби з'ясувати якесь непорозуміння.

— Але... може, вам що-небудь потрібно? — спитала вона.

— Нічого особливого, пані.

— Ці прикажчики нестерпні! Ніколи не застанеш їх за прилавком.

Не варто їх картати. Навпаки, він навіть радий, що так склалися обставини.

Вона іронічно глянула на нього:

— Ну, то коли весілля?

— Яке весілля?

— Ваше!

— Моє? Та ніколи в житті!

Вона зробила заперечливий жест.

— А якби, зрештою, й так? Утративши надію на омріяну красу, шукають притулку і в посередності.

— Однак не всі ваші мрії були такі... невинні!

— Що ви хочете цим сказати?

— Та коли ви їздите на перегони з такими... особами!

Він прокляв Капітаншу. Та спомин йому допоміг.

— Адже ви колись самі просили мене зустрічатися з нею заради Арну!

Вона відповіла, похитавши головою:

— І ви скористалися нагодою, щоб розважитись.

— Боже ж мій! Викиньте з голови всі ті дурниці!

— Ваша правда: адже ви збираєтесь одружуватись.

І вона, кусаючи губи, стримала зітхання.

Тоді він скрикнув:

— Але ще раз кажу вам, що це не так! Невже ви можете повірити, що я, з моїми духовними потребами, моїми звичками, заберусь у провінцію, щоб грати у карти, наглядати за мулярами й походжати в дерев'яних черевиках? Заради чого б то? Вам сказали, що вона багата, еге ж? Ах, гроші мене нітрохи не цікавлять! Якщо я й поривався до найпрекраснішого, до найніжнішого, найчарівнішого, до раю в людській подобі і якщо я нарешті знайшов його, знайшов цей ідеал, якщо це видіння затуляє від мене все інше...

І, вхопивши обома руками її голову, він став цілувати її очі й повторював:

— Ні, ні, ні! Я ніколи не одружуся. Ніколи! Ніколи!

Вона приймала ці пестощі, завмираючи від подиву й захоплення.

Стукнули надвірні двері магазину. Пані Арну відскочила й простягнула руку, ніби наказуючи йому мовчати. Кроки наближались. Потім хтось запитав за дверима:

— Пані, ви тут?

— Заходьте!

Коли рахівник відчинив двері, пані Арну стояла, зіпершись ліктем на прилавок, і спокійно вертіла між пальцями перо.

Фредерік устав.

— Маю за честь відкланятися, пані! Сервіз буде готовий, я сподіваюсь? Можна розраховувати?

Вона нічого не відповіла. Але ця мовчазна згода запалила її обличчя всіма барвами перелюбства.

Другого дня Фредерік знову пішов до неї; його прийняли, і він, щоб скористатися з досягнутого, відразу ж, довго не розводячись, почав виправдуватися в тому, що було на Марсовому полі. Зустрівся він з тією жінкою зовсім випадково. Припустімо, що вона вродлива (насправді це не так), — як би вона хоч на хвилину змогла захопити його думки, коли він кохає іншу?

— Ви ж це знаєте, я вам казав.

Пані Арну опустила голову.

— Дуже шкода, що казали.

— Чому?

— Звичайне почуття пристойності тепер вимагає, щоб я з вами більше не бачилась!

Він став її запевняти, що кохання його чисте. Минуле — запорука на майбутнє; він

дав собі слово не тривожити її життя, не турбувати своїми скаргами.

— Але вчора моє серце не втрималося.

— Ми більше не повинні згадувати про ту хвилину, друже мій!

Однак що в тому лихого, коли обопільна печаль з'єднає двох бідолашних істот?

— Адже й ви теж нещасливі! О! Я знаю, у вас нема нікого, хто вдовольняв би вашу потребу в коханні, відданості; я робитиму все, що ви захочете. Я не ображу вас!.. Присягаю вам!

І він упав на коліна, всупереч власній волі схиляючись під занадто важким тягарем почуття.

— Встаньте! — сказала вона. — Я наказую!

І вона рішуче заявила йому, що він ніколи не побачить її, якщо не послухається.

— О, ви мене нічим не залякаєте! — відказав Фредерік. — Що мені робити в цьому світі? Дехто з усіх сил домагається багатства, слави, влади! Я ж не посідаю становища в світі, ви — моє єдине заняття, все моє багатство, мета, зосередження мого життя, моїх помислів. Без вас я не можу далі жити, як без повітря! Невже ви не відчуваєте, що моя душа поривається до вашої, що вони повинні злитися і що я помираю?

Пані Арну вся тремтіла.

— Ох! Ідіть собі! Благаю вас!

Вираз розгубленості, що з'явився на її лиці, зупинив його. Він ступив крок до неї. Але вона відступила, склавши руки.

— Залиште мене! Ради Бога! Змилуйтесь!

І така щира була його любов, що він пішов геть.

Невдовзі він розсердився на себе, обізвав себе дурнем і другого ж дня подався знову до неї.

Пані Арну не було вдома. Він стояв на сходовій площадці, приголомшений люттю й обуренням. Появився Арну й сказав, що дружина вранці поїхала в Отейль, щоб пожити в замиському будиночку, який вони там наймають відтоді, як було продано їхню дачу в Сен-Клу.

— Чергова її примха! Ну й хай, це її влаштовує... та, зрештою, і мене. Тим краще! Обідаємо сьогодні разом?

Фредерік, пославшись на пильну справу, помчав в Отейль.

Пані Арну на радощах скрикнула. І весь його гнів розвіявся.

Він і не згадував про свою любов. Щоб викликати в неї глибшу довіру, він навіть перебільшував свою стриманість, а коли спитав, чи можна йому знову приїхати, вона відповіла: "Ну звичайно", — і, простягнувши руку, відразу смикнула її назад.

З цього дня Фредерік став учащати до пані Арну. Кучерові він щедро обіцяв на випивку. Не раз, коли повільна конячина вривала йому терпець, він зіскакував із екіпажа і потім, захекавшись, стрибав в омнібус; і з якою зневагою позирав він на лиця людей, що сиділи навпроти і їхали не до неї!

Він здалеку впізнавав її будинок по височенній жимолості, що звисала на один із боків даху. То було щось на взірєць швейцарського шале, пофарбованого в червоний

колір, із балконом. У саду росло три старі каштани, а посередині на пагорку, опираючись на стовбур дерева, стримів покритий соломною парасоль; під обшитими шифером стінами виляла груба виноградна лоза; недбало підв'язана, вона подекуди звисала, неначе гнила мотузка. При хвіртці дзеленькав дзвоник із туго натягнутою дротиною; довго не відчиняли. Фредеріка щоразу брав страх, він відчував якусь непевність.

Нарешті було чути, як по піску човгає туфлями служниця або з'являлася сама пані Арну. Одного разу, коли він прийшов, вона спиною до нього стояла навколішках перед грядкою і шукала в траві фіалок.

Дочку, через її важку вдачу, довелося віддати до монастирського пансіону; хлопчик удень бував у школі; Арну багато часу марнував на сніданки в Пале-Роялі у компанії з Режембаром та приятелем Компеном. Тож ніхто не міг заскочити їх зненацька.

Було твердо вирішено, що вони не повинні належати одне одному. Ця постанова, гарантуючи їхню безпеку, полегшувала виявлення сердечних почуттів.

Вона розповіла йому про своє колишнє життя в Шартрі, у матері, про те, яка вона була побожна в дванадцять років, як потім захоплювалася музикою і до пізньої ночі співала у себе в кімнатці, вікно якої виходило на фортечний вал. Він розказав їй про свою журбу за часів навчання в коледжі, про те, як у його поетичних мріях сяяв образ жінки; тим-то, вперше побачивши її, він упізнав той образ.

Здебільшого вони в своїх розмовах торкалися тільки тих років, коли вже були знайомі. Він нагадував їй різні подробиці — якого кольору була її сукня тоді-то, хто приходив до неї такого-то дня, що вона говорила, і вона захоплено відповідала:

— Так, так, пам'ятаю!

У них були однакові смаки, міркування. Не раз той із них, хто слухав другого, вигукував:

— Я також!

А другий, в свою чергу, підхоплював:

— І я також!

Потім ішли нескінченні нарікання на провидіння:

— Чому не завгодно було небу?.. От якби ми зустрілися раніше!..

— Ах! Якби я була молодша! — зітхала вона.

— Ні! Це мені слід би бути старшим!

І вони малювали собі життя, де змістом було саме кохання, таке багате, що ним заповнилась би найглибша самотність; життя над усі радощі, котре переборює хоч би які злигодні, — життя, де зникав би час у нескінченних виявах любові, щось сліпуче й високе, мов мерехтіння зір.

Майже завжди вони сиділи надворі, на ґанку дому; верхів'я дерев, що їх уже золотила осінь, здіймаючись перед ними нерівними горбиками, тяглися аж до смуги білого обрію; або ж вони йшли до кінця алеї, в альтанку, де з меблів була лише канапка, оббита сірою тканиною. Дзеркало було поцятковане чорними крапками; від стін тхнуло пліснявою; і вони засиджувалися тут, захоплено бесіднуючи про себе, про

інших, про абищо. Інколи сонячне проміння, проникаючи крізь жалюзі, простягалось від підлоги до стелі, подібне до струн ліри, і в цих сяйливих пасмах вирували порошинки. Пані Арну втішалася, розсікаючи їх рукою; Фредерік ніжно брав цю руку і роздивлявся мереживо вен, відтінок шкіри, форму пальців. Кожен із них був для нього майже живим створінням. Вона подарувала йому свої рукавички, а через тиждень носовичок. Вона звала його "Фредерік", він звав її "Марія", обожнюючи це ім'я, створене, як він казав, навмисне для того, щоб, зітхаючи, шепотіти його в хвилини екстазу, — ім'я це нібито містило в собі хмарини фіміама, трояндові пелюстки.

Дійшло до того, що вони стали заздалегідь призначати дні побачень; ніби ненароком виходячи з дому, вона йшла по дорозі йому назустріч.

Вона не намагалася розпалити його кохання, вся поглинута безтурботністю, яка властива справжньому щастю. О тій порі вона постійно ходила в брунатному шовковому капоті, отороченому оксамитом такого самого кольору, — просторому одязі, що личив м'якості її рухів та поважному виразові обличчя. Крім того, вона наближалася до осінньої пори жіночого життя, пори і роздумів, і ніжності, коли зрілість починає запалювати погляд глибшим полум'ям, коли сила почуття поєднується з життєвим досвідом, і людська істота, сягнувши свого останнього розквіту, випромінює скарби гармонії та краси. Ніколи ще не було в ній такої лагідності й поблажливості. Певна того, що до падіння не дійдеться, вона віддавалася чуттю, право на яке, їй здавалося, було завойоване пережитими стражданнями. До того ж воно було таке прекрасне, таке незвідане! Яка прірва між брутальністю Арну та обожнюванням Фредеріка!

Він боявся мовити необачне слово, яке могло б зруйнувати все, чого, як він гадав, уже домігся, і казав собі: може, щаслива нагода випаде знову, а висловленого безглуздя не вернеш. Він хотів, щоб вона самохіть віддалась йому, і не збирався змушувати її до того. Він діставав насолоду в певності, що вона його кохає, неначе завчасно смакуючи блаженну мить; її чарівність більше бентежила йому душу, ніж почуття. Це було незбагненне раювання, таке сп'яніння, що він забув про саму можливість цілковитого щастя. В розлуці з нею його мордувала невтоленна жага.

Скоро їхні розмови стали обриватися довгими хвилинами мовчанки. Бувало, вони паленіли одне перед одним, неначе соромлячись своєї статі. Всяка застережливість, якою вони намагалися приховати своє кохання, викривала його; що сильнішим воно ставало, то більше вони стримувались. Ці вправи в фальші загострили їхню чутливість. Вони зазнавали безмірної насолоди від пахоців вологого листа, були пригнічені, коли віяв східний вітер, раптом ні з того ні з сього починали хвилюватися, потерпати від лихого передчуття; звук чийхось кроків, тріск дощатої обшивки стін лякав їх, неначе між ними сталося щось злочинне; вони відчували, що їх тягне в прірву; їх огортала грозова атмосфера, і коли Фредерік журився, вона звинувачувала себе:

— Авжеж, я чиню нечесно! Поводжуся, наче кокетка! Не приїжджайте більше!

Тоді він повторював колишні клятви, які вона щоразу слухала задоволено.

Її повернення в Париж і новорічні турботи на якийсь час перервали їхні зустрічі. А коли він знову прийшов до неї, в його манерах з'явилося щось рішучіше. Вона раз у раз

виходила дати якісь вказівки по господарству їй, незважаючи на його прохання, приймала всіх тих буржуа, що навідували її. Розмови точилися про Леотада, пана Гізо, папу, про повстання в Палермо та банкет 12-ї округи, яка завдавала неспокою. Фредерік полегшував душу, лихословлячи проти уряду, бо так само, як і Делор'є, прагнув загального перевороту, — такий він був розлючений тепер. Хмурилась і пані Арну.

Чоловік її дозволяв собі всяке неподобство, утримував одну з робітниць своєї фабрики, ту, котру прозвали Бордоскою. Пані Арну сама сказала про це Фредерікові. З того йому хотілося скористатись як доводом, мовляв, "її ж зраджують".

— О, мене це нітрохи не хвилює! — відповіла вона.

Йому здавалося, що ця заява остаточно скріплювала їхню близькість. Та чи не виникло підозри в Арну?

— Ні! Тепер ні!

І вона сказала йому, що одного вечора, залишивши їх наодинці, він потім вернувся, підслухував за дверима, а що вони говорили про речі незначні, то відтоді він був цілком спокійний.

— І не без підстав, — з прикрістю мовив Фредерік.

— Авжеж, безперечно!

Краще їй було не казати цього.

Якось він не застав її вдома о тій годині, коли звичайно до неї приходив. Це було для нього ніби зрада.

Другого разу його розсердило те, що квіти, які він їй приніс, так і залишилися у склянці з водою.

— А де б їм, по-вашому, бути?

— О! Тільки не тут! Зрештою, їм тут не так холодно, як біля вашого серця.

За кілька днів він дорікнув їй, що вона напередодні поїхала в Італійську оперу, не попередивши його. Інші дивилися на неї, милувалися, може, й закохувалися. Фредерік тримався своїх підозрінь лише з тим, щоб кинути їй докір, помучити; він починав ненавидіти її, тож нехай і вона зазнає бодай частку його муки!

Якось опівдні (десь у середині лютого) він знайшов її занепокоєну. Ежен плакав: у нього боліло горло. Але лікар сказав, що то не страшно, тяжка простуда, грип. В'ялість дитини здивувала Фредеріка. Все-таки він заспокоював матір, згадавши кількох малюків, які перенесли таку хворобу і скоро одужали.

— Правда?

— Атож, певна річ.

— Який ви добрий!

І вона взяла його за руку. Він потиснув її руку в своїй.

— Ох! Залиште!

— Що ж тут такого, адже ви простягли її тому, хто намагається вас розрадити!.. Ви мені вірите, коли я кажу про такі речі, але сумніваєтесь у мені... коли я говорю про свою любов!

— Я не сумніваюся, мій бідний друже!

— Чому ж у вас така недовіра, неначебто я якийсь негідник, що може зловжити...

— О ні!

— Якби ж тільки я мав доказ!..

— Який доказ?

— Той, що його дають першому стрічному, той, що ви давали колись мені.

І він їй нагадав, як вони одного разу йшли вдвох вулицею, в зимові сутінки, в тумані. Все те було дуже давно! Хто ж боронить їй вийти з ним під руку, цілком відкрито, так, щоб у неї не було жодної боязні, а в нього — жодної задньої думки, щоб їм ніхто не заважав?

— Гаразд! — відповіла вона з такою рішучою сміливістю, що спершу аж спантеличила Фредеріка.

Проте він одразу жваво підхопив:

— Хочете, я чекатиму вас на розі вулиці Тронше й вулиці Ферм?

— Боже милий! Друже мій!.. — лепетала пані Арну.

Не даючи їй часу поміркувати, він додав:

— Отже, у вівторок?

— У вівторок?

— Так, між другою й третьою!

— Прийду!

І вона, зашарівшись, одвернулася. Фредерік доторкнувся губами до її потилиці.

— О! Це недобре, — мовила вона. — Ви примусите мене розкаятись.

Він швидко пішов, побоюючись властивої жінкам мінливості. Вже на порозі ласкаво прошепотів, ніби все було вирішено:

— До вівторка!

Вона скромно й покійно опустила свої гарні очі.

У Фредеріка виник план.

Він сподівався, що дощ або велика спека дадуть йому привід сховатися з нею в якомусь під'їзді, а вже там вона погодиться зайти в будинок. Вся заковика була в тому, щоб знайти щось відповідне.

Тож він кинувся на пошуки і по вулиці Тронше здаля помітив вивіску: "Мебльовані кімнати".

Лакей, відгадавши його наміри, відразу ж показав йому на антресолях кімнати спальню й кабінет з двома виходами. Фредерік найняв їх на місяць, заплативши наперед.

Потім він одвідав три магазини і купив дуже рідкісних парфумів, роздобув пілку підробленого гіпюру, щоб застелити огидну червону стебновану ковдру, вибрав пару голубих атласних туфельок. Лише побоювання видатись неотесаним стримало його від дальших покупок; він приніс їх на антресолі і побожніше, ніж оздоблював би вівтар, заходився переставляти меблі, сам почепив фіранки, поставив на каміні вереск, а на комоді фіалки; він ладен був усю підлогу викласти золотом. "Це станеться взавтра, —

повторював він сам собі, — так, узавтра! Це не сон". І він чув, як у маячінні надії гучно калатає його серце; коли все було підготовлено, він пішов, сховавши в кишеню ключа, неначебто щастя, яке дрімало в покоїку, могло випурхнути відтіль.

Удома чекав на нього лист від матері.

"Чому тебе так довго нема? Твоя поведінка починає видаватися смішною. Я розумію, ти, йдучи на цей шлюб, до певної міри вагаєшся. А все-таки поміркуй!"

І вона уточнювала відомості: сорок п'ять тисяч ліврів доходу. Зрештою, "вже говорили про це", і пан Рок чекає на остаточну відповідь. Що ж до молодшої особи, то становище її справді ніякове. "Вона тебе щиро кохає". Фредерік відкинув листа, не дочитавши, і розпечатав другого — записку Делор'є.

"Друзяко!

Груша доспіла. Згідно з твоєю обіцянкою, ми розраховуємо на тебе. Збираємось рано-вранці на Пантеонському майдані. Заходь у кафе Суффло. Мені треба поговорити з тобою до маніфестації".

"О, знаю я їхні маніфестації! Красенько дякую! На мене чекає зустріч куди приємніша".

Другого дня об одинадцятій ранку Фредерік вибрався із дому. Йому кортіло востаннє глянути, чи все гаразд підготовлено; а потім — хто зна? — вона випадково могла вийти раніше за нього. Дійшовши до вулиці Тронше, він почув якийсь крик, що долинав із-за церкви св. Магдалини; він підійшов ближче і в кінці майдану, з лівого боку, побачив людей у блузах та міщан.

Річ у тім, що оголошення, надруковане в газетах, закликала саме тут збиратися всіх охочих узяти участь у банкеті реформістів. На заборону його уряд одразу ж видав прокламацію. Напередодні ввечері парламентська опозиція відмовилась од банкету; проте патріоти, незважаючи на ухвалу своїх керівників, у супроводі зацікавленої юрби, з'явилися на призначене місце. Депутація від студентів щойно вирушила до Оділона Барро. Тепер вона перебувала в міністерстві закордонних справ, і не було відомо, чи відбудеться банкет, чи уряд здійснить свою погрозу, чи викличуть національну гвардію. Депутатами були так само невдоволені, як і урядом. Натовп дедалі збільшувався, аж раптом у повітрі розляглися слова "Марсельези".

Це наближалася колона студентів. Вони, по двоє в ряд, злагоджено йшли, збуджені, без рукавичок, і час од часу однотайно вигукували:

— Хай живе Реформа! Геть Гізо!

Певна річ, у цих лавах повинні були бути й Фредерікові друзі. Вони могли помітити його й потягти з собою. Він швидко сховався за ріг Аркадської вулиці.

Двічі обійшовши церкву св. Магдалини, студенти попрямували на площу Згоди. Тут була сила народу, і щільний натовп віддаля здавався чорною нивою, що не вгаваючи хвилювалась.

В цю саму хвилину ліворуч від церкви вишикувались у бойовому порядку війська.

Тим часом натовп не рухався. Щоб покласти цьому край, поліцейські, переодягнені на цивільних, не церемонячись хапали найзавзятіших бунтарів і відводили їх до

дільниці. Фредерік, незважаючи на своє обурення, не втручався; його могли б забрати разом з іншими, і він не зустрівся б із пані Арну.

Трохи пізніше показалися каски муніципальної гвардії. Розмахуючи шаблями, солдати били плазом. Один із коней упав; його метнулися піднімати, а коли вершник знову скочив у сідло, всі кинулися врозтіч.

Невдовзі запанувала глибока тиша. Дрібний дощ, який змив асфальт, перестав. Хмари розійшлися, їх порозгонив легкий західний вітер.

Фредерік став походжати вулицею Тронше, пильно вдивляючись в обидва її кінці.

Нарешті вибило другу.

"Ось-ось надійде, — подумав він. — Оце вона вийшла з дому, тепер іде сюди". Минула хвилина. "Повинна б уже з'явитися". До третьої години він намагався заспокоїти себе: "Ні, вона не запізниться. Трошки терпіння!"

Знічев'я він роздивлявся вітрини поодиноких тут крамниць: книгопродавця, римаря, магазин траурних уборів. Незабаром він уже напам'ять знав усі назви виставлених книжок, усіляку зброю, всі тканини. Торговці, помітивши, що він безперестану походжає назад і вперед, спершу дивувались, а потім налякалися й позачиняли крамниці.

Мабуть, їй щось стало на заваді, і вона й сама страждає. Зате яка на них чекає втіха! Вона ж таки прийде, це напевне! "Адже вона пообіцяла!" Проте його опановувало нестерпне томління.

Гнаний безглуздим поривом, він подався в мебльовані кімнати, так ніби вона могла бути там. Але ж саме тепер вона могла прийти на вулицю. Він кинувся назад. Нікого! І він знову став походжати тротуаром.

Він блукав поглядом по вибоїнах бруківки, отворах ринв, по ліхтарях, по номерах на брамах. Найнезначніші предмети оберталися на його друзів чи, радше, на глузливих споглядальників, а рівні фасади будинків здавалися немилосердними. Ноги задубіли від холоду. Він почувався розбитим, знеможеним. Стукіт власних кроків відбивався в його мозку.

Годинник показував четверту, і він відчув, що голова в нього йде обертом, його охопив страх. Він силкувався повторювати вірші, рахував, вигадував якусь історію. Намарне! Його невідступно переслідував образ пані Арну. Йому хотілося мчати їй назустріч. Але якою податися дорогою, щоб не розминутись?

Він підійшов до посильного, ткнув йому в руку п'ять франків і наказав збігати на вулицю Параді до Жака Арну й довідатись у воротаря, чи вдома пані. Тоді став на розі вулиці Ферм та вулиці Тронше, щоб стежити водночас туди й туди. Вдалині, на бульварі, сунули якісь невиразні юрмища. Часом він розрізняв драгунський султан чи жіночий капелюшок і напружував зір, щоб роздивитись його. Якийсь хлопчина в лахмітті, що показував бабака в скриньці, всміхаючись, попросив у нього милостині.

Посильний у велюровій куртці вернувся. "Воротар не помічав, щоб вона виходила". Хто ж її затримав? Якби вона була хвора, воротар би сказав. Може, якийсь гість? Нема нічого простішого, як не прийняти його. Він ударив себе по лобі. "Ну й бовдур я!"

Всьому виною вуличні заворушення!" Це просте пояснення заспокоїло його. Потім він раптом подумав: "Але ж у її кварталі все спокійно". І лихі сумніви опали його знову. "А що, коли вона не прийде? Якщо вона пообіцяла, аби тільки спекатися мене? Ні! Ні! Певно, на заваді їй став якийсь незвичайний випадок, одна з тих подій, що їх годі передбачити. Але тоді б вона написала". І він послав слугу з мебльованих кімнат до себе додому, на вулицю Ремфор, узнати, чи нема листа.

Ніякого листа не приносили. Ця відсутність новин заспокоїла його.

Він почав гадати, ставлячи на кількість монет, навмання вихоплених із кишені, на прикмети перехожих, на масть коней, і коли призвістка була небажана, намагався не вірити їй. У нападі гніву на пані Арну він стиха лаяв її. Потім знемога доводила його до неприємності, й раптом знову оживала надія. Вона зараз появиться. Вона тут, у нього за спиною. Він обертався — нікого! Одного разу кроків за тридцять він помітив жінку такого самого зросту, одягнену, як і вона. Він наздогнав її — не вона! От уже й п'ята година! Половина на шосту, шоста! Запалили газові ліхтарі. Пані Арну не прийшла.

Минулої ночі їй приснилося, що вона давно вже стоїть на тротуарі вулиці Тронше. Вона очікувала чогось, чогось невиразного, а проте значного, і, сама не знаючи чому, боялася, щоб її не помітили. Але якесь лихе собача, розлютившись на неї, шарпало зубами її за поділ. Воно нападало й дзявкало дедалі голосніше. Пані Арну прокинулась. Дзявкання тривало. Вона прислухалась. Ті звуки линули із синовієї кімнати. Вона метнулася туди босоніж. То кашляв Ежен. Руки його палали, личко почервоніло, а голос зробився якийсь дивно хриплий. Дихання щохвилини ставало важче. Схилившись над ліжком, вона до самого ранку не зводила очей із хворого.

О восьмій ранку барабан національної гвардії сповістив пана Арну, що на нього чекають товариші. Він нашвидку одягнувся і вийшов, пообіцявши відразу ж зайти до лікаря, добродія Коло. До десятої добродій Коло не прийшов, і пані Арну послала по нього покоївку. Виявилося, що лікар у від'їзді, на селі, а юнак, який його заступав, пішов до хворих.

Еженова голова на подушці звисала набік, брови були нахмурені, ніздрі роздувалися; його бідолашне личко стало біліше за простирадло, а з горла з кожним подихом вихоплювалося свистіння, дедалі коротше, сухе, якесь ніби металічне. Кашель скидався на гавкання, що його витворюють картонні іграшкові собачки за допомогою грубого механізму.

Пані Арну охопив жах. Вона кинулась до дзвоників, кликала на допомогу, волила:

— Лікаря! Лікаря!

За десять хвилин з'явився літній добродій у білій краватці, із сивими, охайно підстриженими бакенбардами. Він довго розпитував про звички, вік і вдачу хворого малюка, потім оглянув йому горло, приклав до спини вухо і виписав рецепт. Спокійний вигляд цього чоловіка збуджував огиду. Він нагадував бальзамувальника. Їй хотілося побити його. Лікар сказав, що навідається ввечері.

Страшні напади кашлю невдовзі поновилися. Кілька разів хлопчик раптом поривався схопитись. Од судоми грудні м'язи напружувались, і коли він дихав, живіт

ходив, як від швидкого бігу. Потім він знову падав, відкинувши голову назад і широко відкривши рота. Пані Арну з безмірною завбачливістю намагалася змусити його проковтнути сироп іпекакуани, керметизовану мікстуру, що були в склянках. Але він одштовхував ложку і стогнав кволим голосом. Здавалося, що він силкується видихнути якісь слова.

Час од часу вона перечитувала рецепт. Зауваження до нього лякали її — а раптом в аптеці помилилися! Власна безпорадність вкидала її у відчай. Надійшов помічник пана Коло.

Це був досить скромний юнак без достатньої практики, що не приховував свого враження. З остраху, щоб не припуститися якоїсь хиби, він спершу вагався, аж нарешті приписав лід. Його довго не могли знайти. Пузир із кусочками льоду продерся. Хворому довелося перемінити сорочку. Вся ця халепа викликала новий напад кашлю, ще страшніший.

Хлопчик намагався розірвати комір сорочки, неначе хотів забрати те, що душило його; він дряпав стіну, хапався за заслону ліжка, шукаючи опори, щоб зітхнути. Лице його вже було синє, і все тіло, мокре від холодного поту, здавалося, схудло. Розгублені очі з жахом втупились у матір. Він охопив руками її шию і розпачливо повиснув на ній, а вона, тамуючи ридання, шептала йому ніжні слова:

— Так, любове моя, мій ангеле, скарбе мій!

Потім він утих.

Вона розшукала його іграшки, полішинеля, малюнки і розклала їх на ковдрі, щоб розважити його. Вона пробувала навіть співати.

Вона заспівала пісню, якою колись заколисувала його, сповивши на цьому ж таки стільчику, оббитому килимчиком. Та раптом по всьому його тілу пробігла дрож, неначе хвиля під ударом вітру; очі викотились; вона подумала, що він умирає, і відвернулася, щоб не бачити.

За хвилику вона переборола себе й глянула. Він був іще живий. Минали години, важкі, похмурі, нескінченні, повні розпуки; і кожна хвилина була для неї хвилиною агонії. Кашель, від якого шарпалися Еженові груди, підкидав його, ніби хотів розбити; нарешті він виригнув щось дивне, схоже на сувій пергаменту. Що б воно могло бути? Вона уявила собі, що то шматок кишки. Але тепер він став дихати вільно, рівномірно. Це показне полегшення настрахало її найбільше; вона, опустивши руки, стояла, неначе скам'яніла, утупившись в одну точку, аж тут увійшов пан Коло. Дитя, за його словами, було врятоване.

Спершу вона не зрозуміла його й примусила повторити цю фразу. Чи це не саме лиш утішання, узвичаєне серед лікарів? Тільки ж пан Коло пішов зовсім спокійний. Тоді вона відчула таку полегкість, ніби мотузки, що стягували її серце, розв'язалися.

— Врятований! Невже правда?

Несподівано майнула думка про Фредеріка, виразна, безжальна. Це було застереження самого неба. Але Господь у своєму милосерді не захотів її скарати нещадно! А віддалася б вона тій любові безоглядно, якої кари довелося б їй зазнати в

майбутньому! Через неї, мабуть, зневажали б і її сина; і пані Арну уявила його собі юнаком, пораненим на дуелі, простертим на ношах, при смерті. Вона кинулась до стільця, впала навколішки і, усією душею пориваючись до неба, принесла в жертву Богові свою першу пристрасть, свою єдину слабкість.

Фредерік вернувся додому. Він сидів у фотелі, безсилий навіть проклинати її. Його опанувала якась дрімота; крізь кошмар він чув шум дощу, уявляючи, що й досі стоїть там, на хіднику.

Другого дня, піддавшись легкодухості, він знову вирядив до пані Арну посильного.

Може, тому, що посильний недбало виконав доручення, або вона мала так багато сказати, що на те бракувало слів, — але Фредерік дістав ту саму відповідь. Яка дошкульна образа! В ньому спалахнули гнів і гордість. Він поклявся, що віднині притлумить навіть самий потяг до неї, і, немов листок, підхоплений бурею, зникла його любов. Тоді, відчувши полегкість, стоїчну радість, він зажагнув шаленої діяльності і пішов навмання тинятися вулицями.

Повз нього проходили жителі передмість із рушницями, старими шаблями, декотрі в червоних ковпаках, і всі співали "Марсельєзу" або "Жирондистів". То тут, то там траплявся національний гвардієць, що спішив до своєї мерії. Вдалині гримів барабан. Билися під брамою Сен-Мартен. У повітрі відчувалась якась бадьорість і войовничість. Фредерік ішов далі. Збурення великого міста веселило його.

Проходячи повз Фраскаті, він побачив вікна Капітанші; йому сяйнула безглузда думка, озвалася молодість. Він перетяв бульвар.

Замикали браму; Дельфіна, покоївка, писала вуглем на ній: "Зброю здано".

— Ох, що з панією коїться! Вранці вона прогнала свого грума, що нагрубівив її. Вона гадає, що всіх будуть грабувати! Вона вмирає зі страху. Та ще й пан виїхав!

— Який пан?

— Князь!

Фредерік пішов у будуар. Капітанша з'явилася в куцій спідничці, волосся розпущене, дуже схвильована.

— О, дякую! Ти рятуюєш мене! Це вже вдруге! І ніколи не вимагаєш нагороди!

— Перепрошую! — сказав Фредерік, обіруч охоплюючи її стан.

— Що таке? Що ти робиш? — лепетала Капітанша, здивована й водночас вдоволена такою зухвалістю.

Він відповів:

— Тримаюся моди, впроваджую реформу.

Без жодного опору вона впала на диван і під його поцілунками сміялася й далі.

Надвечір'я вони провели при вікні, споглядаючи велелюдну вулицю. Потім він повіз її обідати до "Трьох провансальських братів". Обід був вишуканий і тривав довго. Додому верталися пішки через брак екіпажів.

Вістка про зміну міністерства змінила лице Парижа. Всі раділи; по вулицях гуляли юрми люду; а від ліхтариків, що гірляндами висіли на кожному поверсі, було видно, як удень. До казарм верталися солдати, зморені, понурі. Їх вітали вигуками: "Хай живе

армія!" Вони, не відповідаючи, проходили далі. Зате офіцери національної гвардії, навпаки, почервонілі від збудження, махаючи шаблями, горлали: "Хай живе реформа!" — і ці слова раз у раз викликали сміх у закоханих. Фредерік жартував, був дуже веселий.

Вулицею Дюфо вони вийшли на бульвари. По фасадах тяглися вогненні гірлянди венецьких ліхтариків. Внизу невиразно коमाшилася юрба; в сутінках де-не-де світлими цятками поблискували багнети. Здіймався гомін. Крізь щільний натовп вернутися навіпростець було ніяк; і вони вже звертали на вулицю Комартена, як зненацька позаду розлігся тріск, неначе дерли величезний шмат шовкової тканини. То почалася стрілянина на бульварі Капуцинок.

— О! Підстрілили якогось буржуа, — мовив Фредерік зовсім спокійно.

Адже в житті трапляються обставини, коли найменш жорстока істота буває така відірвана від решти людей, що, навіть якби гинуло все людство, у неї не здригнулося б серце.

Капітанша, вхопившись за його руку, цокотіла зубами. Вона заявила, що не спроможна ступити й двадцяти кроків. Тоді, в нападі витонченої ненависті, аби якнайдошкульніше зневажити в душі пані Арну, він завів її в мебльовані кімнати на вулицю Тронше, в спальню, призначену для іншої.

Квіти ще не зів'яли. На ліжку лежало гіпюрове покривало. Він дістав із шафи пантофельки. Розанетті вельми сподобалась така ніжна запобігливість.

Близько першої години ночі її розбудив далекий барабанний гуркіт, і вона побачила, що він ридає, уткнувшись головою в подушку.

— Що з тобою, любий?

— Це від надміру щастя, — відповів Фредерік. — Я занадто довго тебе жадав!

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Фредеріка розбудили наглі звуки рушничних пострілів, і, незважаючи на наполягання Розанетти, він неодмінно захотів піти подивитися, що там діється. Він ішов Єлисейськими Полями у напрямі, звідки долинали постріли. На розі вулиці Сент-Оноре йому зустрілися люди в блузах, які гукали:

— Ні, не сюди! На Пале-Рояль!

Фредерік подався за ними. Ґратчаста загорожа церкви Вознесіння була прорвана. Далі він помітив посеред вулиці три камені з бруківки, — видно, почали споруджувати барикаду, — а там і порозбивані пляшки, мотки колючого дроту, що мали затримати кавалерію; раптом із завулка вигулькнув блідий високий хлопець із чорним волоссям, що розвівалося по плечах, у безрукавці, поцяткованій кольоровими горошинами. Він тримав довгу солдатську рушницю і з виглядом сновиди мчав на носках туфель, меткий, мов тигр. Час од часу чулися постріли.

Учора ввечері, коли появився віз із п'ятьма трупами, підібраними на бульварі Капуцинок, настроїй народу перемінився, і поки в Тюїльрі мінялися ад'ютанти, поки пан Моле, зволікаючи створення нового кабінету, не повертався, а пан П'єр намагався

створити інший, поки король кував лихо, довго вагаючись, і нарешті призначив Бюжо на головнокомандувача, щоб зараз же завадити йому взятися до справ, — повстання, ніби скероване однією рукою, грізно насувалося. На перехрестях якісь люди з палким красномовством зверталися до натовпу, інші щодуху калатали в церковні дзвони, відливали кулі, начиняли патрони; дерева на бульварах, громадські вбиральні, лави, решітки, ліхтарі — все було зруйновано, поперекидувано. На ранок Париж покритися барикадами. Опір було зламано; повсюдно втручалася національна гвардія; до восьмої години народ, подекуди лише вдаючись до сили, захопив п'ять казарм, майже всі мерії, найголовніші стратегічні пункти. Монархія сама собою, без потрясінь, швидко розпадалася, і юрба ринула тепер на дільницю біля фонтана Шато д'О, щоб визволити п'ятдесят в'язнів, яких там уже не було.

Фредерік підійшов до майдану і мимохіть мусив зупинитися. Там було повнісінько озброєних людей. Загони піхоти захоплювали вулиці Святого Фоми і Фроманто. Хід на вулицю Валуа загороджувала величезна барикада. Дим, що коливався над її гребенем, розвіявся; по ній, широко розмахуючи руками, бігли і зникали люди; потім відновилася стрілянина. З поліційної дільниці відповідали, але всередині нікого не було видно; в дубових віконницях, що захищали вікна, були пороблені бійниці, і двоповерхова споруда з двома флігелями, вузькими дверима посередині та басейном внизу почала всіватися білими цятками від куль. На трьох східцях ганку ніхто не показувався.

Обіч Фредеріка якийсь чоловік у фрігійському ковпаку й плетеній кофтині, оперезаний патронташем, сварився з жінкою в мадрасовій хустині. Вона умовляла його:

— Та вернися ж! Вернись!

— Одчепись! — відповідав чоловік. — Можеш і сама постерегти браму. Правда ж? Я вас питаю, громадянине. Я завсігди виконував свій обов'язок — і тисяча вісімсот тридцятого, і тридцять другого, і тридцять четвертого, і тридцять дев'ятого! Сьогодні б'ються! Я повинен битись!.. Забирайся геть!

І воротарка нарешті поступилася перед докорами чоловіка, якого підтримав національний гвардієць, що стояв біля них, — сорокалітній солдат із добродушним лицем, обрамленим білявою бородою. Він налаadowував рушницю, стріляв, весь час розмовляючи з Фредеріком, незворушний серед бунту, неначе той садівник серед своїх дерев. Біля нього шастав якийсь підліток у фартусі з грубого полотна, придобрюючись, щоб дістати патронів і пустити в добре діло свою рушницю, чудовий мисливський карабін, якого йому подарував "один пан".

— Візьми у мене за плечима, — сказав йому солдат, — та ховайся, а то ще вб'ють.

Барабани били наступ. Лунали пронизливі вигуки, переможне "ура". Натовп гойдався, нуртував. Фредерік, попавши в саму тисняву, не міг ворухнутися, захоплений цим видовищем і вельми вдоволений. Поранені, що падали, трупи, що лежали на землі, не були схожі на справжніх поранених, на справжні трупи. Йому здавалося, що він дивиться спектакль.

Здіймаючись над головами, показався верхи на білому коні під оксамитовим сідлом

старий у чорному фрак. В одній руці він тримав зелену гілку, в другій якийсь папірець і вперто ним розмахував. Кінець кінцем, утративши надію, що його хто-небудь почує, поїхав геть.

Загін піхоти зник, і муніципальна гвардія сама тепер захищала дільницю. Цілий потік сміливців ринув на ґанок; їх перестріляли, надійшли інші; двері, в які били залізними шворнями, гули; муніципальна гвардія не здавалась. Тоді до муру підкотили коляску, набиту сіном; вона запалала, немов велетенський смолоскип. Понаносили хворосту, соломи, барило спирту. Вогонь ковзнув догори по кам'яному муру, весь будинок оповився димом, і широкі язики полум'я з гуготінням вихопились над перилами тераси, над дахом. Другий поверх Пале-Рояля був повнісінький національних гвардійців. Зі всіх вікон, що виходили на майдан, розлягалися постріли; свистіли кулі; вода була струменями з пробитого басейну, мішалася з кров'ю й розливалася калюжами; ноги ковзали в болоті, чіпляючись за одяг, ківери, зброю; Фредерік наступив на щось м'яке; це була рука сержанта в сірій шинелі, що лежав, уткнувшись лицем у риштак. Дедалі прибували юрми народу, тиснучи на тих, що билися попереду. Постріли ряснішали. Винарні були повідчинювані; туди час од часу заходили викурити люльку, випити кухоль пива і знову верталися битись. Десь завив пес, одбившись від хазяїна. Це викликало регіт.

Фредерік заточився — йому на плече з хрипінням упав якийсь чоловік, поранений кулею в бік. Той постріл, націлений, може, у нього, розлютив Фредеріка, і він кинувся вперед, але національний гвардієць зупинив його:

— Не ризикуйте даремно! Король утік. Ну, якщо не вірите, ідіть подивіться!

Це запевнення вгамувало Фредеріка. Майдан Каруселі виглядав спокійно. На ньому, як завжди, мирно височів Отель де Нант, а будинки за ним, Луврська баня, яка видніла навпроти, довга дерев'яна галерея, що тягнулася праворуч, і пустир, що простирався аж до яток вуличних крамарів, — усе тонуло в сірому серпанку, де далекий гомін, здавалося, мішався з туманом; а на другому кінці майдану яскраве сонячне проміння, пробиваючись крізь розриви хмар, освітлювало фасад Тюїльрі, білими плямами виділяючи його вікна. Біля Тріумфальної брами лежав кінський труп. По той бік решітки стояли групи по п'ять-шість чоловік і розмовляли. Двері в палац були відчинені; слуги, стоячи на порозі, пропускали всіх.

На нижньому поверсі, в малому залі, були приготовлені філіжанки кави з молоком. Кілька роззяв порозсідалися тут і жартували, інші стовбичили, між ними і якийсь візник. Він обома руками вхопив вазочку із цукровою пудрою, занепокоєно озирнувся на всі боки і став жадібно їсти цукор, глибоко засовуючи в нього носа. Внизу головних сходів якийсь чоловік розписувався в журналі. Фредерік упізнав його по спині.

— На тобі! Юссоне!

— Авжеж, — відповів той. — Представляюся до двору. Он яка комедія! Скажи?

— Чи не піднятися нам нагору?

Вони ввійшли в Маршальську залу. Портрети славетних мужів були повністю збережені, крім портрета Бюжо, якому проткнули живота. Всі вони стояли,

поспиравшись на шаблі на тлі гармат, у грізних позах, що ніяк не пасували до нинішніх обставин. На великому стінному годиннику вибило двадцять хвилин на другу.

Раптом гримнула "Марсельєза". Юссоне і Фредерік схилилися через перила. То співав народ. Юрба ринула східцями вгору, зливаючи в запаморочливий потік непокриті голови, каски, червоні ковпаки, багнети й плечі, — і цей потік був такий невтримний, що самі люди зникали в його бурхливих хвилях, які без кінця-краю ринули все вище з протяжливим ревом, немов ріка, гнана шаленим припливом у пору рівнодення. Нагорі юрба розсіялася, і спів обірвався.

Чулося лише тупотіння черевиків, що мішалось з відгомоном людських голосів. Юрма, тепер цілком сумирна, вдовольнялася тільки самим спогляданням. Щоправда, коли-не-коли чийсь лікоть, якому було занадто тісно, вибивав шибу, або летіла зі столу на підлогу ваза чи статуетка. Дерев'яні панелі тріщали. Обличчя у всіх почервоніли, по них рясними краплинами котився піт. Юссоне зауважив:

— А від героїв не надто тхне ароматом!

— Ет, ви тільки дратуєте! — відповів Фредерік.

Юрба тиснула на них, і вони перейшли до другої кімнати, де під стелею був розкинутий балдахін із червоного оксамиту. Внизу, на троні, сидів чорнобородий пролетар у розстебнутій сорочці; лице в нього було веселе й безглузде, як у китайського болванчика. На поміст видиралися й інші, охочі посидіти й собі на троні.

— Чистий тобі міф! — мовив Юссоне. — Ось він, народ-володар!

Крісло підняли за бильця і, розхитуючи, понесли через залу.

— Сто чортів, як його хитає! Корабель держави мчить по буряних хвилях! Канкан! Справжній канкан!

Трон піднесли до вікна і під загальний свист шпурнули донизу.

— Бідолашний стариган! — сказав Юссоне, дивлячись, як він летить у сад, де його жваво схопили, щоб віднести до Бастилії і там спалити.

Юрба вибухнула шаленою радістю, неначе трон уже звільнив місце для майбутнього безмежного щастя; народ, не так задля помсти, як утверджуючи свою владу, заходився рвати гардини, бити, трощити дзеркала, люстри, свічки, столи, стільці, дзиглики, всякі меблі, нищити навіть альбоми з рисунками, навіть кошики з начинням для вишивки. Раз уже перемогли, чому б не повтішатися? Голота для посміху куталась у мережива й шалі. Золотими торочками повивали рукава блуз, капелюхи із страусовим пір'ям прикрашували голови кавалів, стрічки Почесного легіону оперізували проституток. Кожен удовольняв свою примху; одні танцювали, інші заводили пісень. У кімнаті королеви якась жінка шмарувала собі волосся помадою; за ширмою два гравці взялися до карт; Юссоне кивнув Фредерікові на якогось суб'єкта, що, опершись ліктем на балконні перила, курих люльку. Шаленство зростало, без угаву дзвеніли скалки фарфору й кришталю, що, падаючи, звучали, немов клавіші гармоніки.

Згодом безумство набуло й зовсім похмурого характеру. Непристойна цікавість спонукала нишпорити по всіх закапелках, витягувати всі шухляди. Каторжники запускали руки в постелі принцес, валялися на них, утішаючись хоча б тим, якщо не

вдалося згвалтувати королівен. Інші, іще жахливіші з вигляду, мовчки повсюдно шастали, шукаючи, що б його вкрати; але люду збилося надто багато. Крізь дверні отвори в анфіладі зал серед позолоти й хмар куряви виднілася темна людська маса. Всі важко дихали; дедалі жара ставала задущливіша; приятелі, боячись, як би не задихнутися, вийшли.

В передпокої, на купі одягу, вдаючи статую Свободи, стояла якась повія, непорушна, страшна, з витріщеними очима.

Ледве вони вибрались надвір, як назустріч їм показався загін муніципальних гвардійців у шинелях, що, покидавши свої поліційні шапки, оголивши при цьому трохи облісілі вже голови, дуже низько вклонилися народові. Бачачи таку шану до себе, переможці в лахманах запишалися. Юссоне й Фредерік також відчували певне задоволення.

Запал підбадьорив їх. Вони вернулися до Пале-Рояля. Перед вулицею Фроманто лежали скидані на соломі трупі солдатів. Обидва пройшли мимо спокійнісінько, навіть горді з такої незворушності.

В палаці було повно народу. На внутрішнім дворі палало сім багать. Через вікна викидали роялі, комоди, настінні годинники. Пожежні помпи метали воду до самих дахів. Одчайдухи намагалися шаблями перетяти шланги. Фредерік почав умовляти якогось студента Політехнічної школи перешкодити цьому. Студент не зрозумів, він мав вигляд цілковитого дурня. Довкола, в обох галереях, чернь, здобувши винні льохи, пиячила до нестями. Вино лилося струмками, мочило ноги, вуличні хлопчики пили із денець пляшок і, хитаючись, галасували на все горло.

— Ходімо звідсіль, — сказав Юссоне, — цей набрід збуджує в мене огиду.

Вздовж усієї Орлеанської галереї на матрацах, розстелених долі, лежали поранені, замість ковдр понакривані пурпуровими гардинами; городяночки з сусіднього кварталу приносили пораненим бульйон та білизну.

— Хай там що, — сказав Фредерік, — а як на мене, то народ чудовий!

У великому вестибюлі нуртували охижіли юрби, що поривалися на горішні поверхи, прагнучи зруйнувати геть усе дощенту; національні гвардійці, котрі стояли на сходах, силкувалися зупинити їх. Найхоробрішим виявився стрілець без шапки, із розкуйовдженою чуприною, в подраному шкіряному спорядженні. Його сорочка здулася між поясом і курткою; він разом із іншими розлючено відбивався. Гостроокий Юссоне здалеку впізнав Арну.

Нарешті вони дісталися до саду Тюїльрі, щоб на волі віддихатись. Вони посідали на лаву і просиділи кілька хвилин із заплющеними очима, такі приголомшені, що не мали сил говорити. Перехожі розмовляли між собою. Герцогиню Орлеанську призначено на регентшу; всьому був край, і відчувалося те особливе заспокоєння, яке настає по швидкій розв'язці, як раптом у кожній мансарді палацу показалися в вікнах слуги, що шматували на собі лівреї. Вони шпурляли їх у сад на знак зречення. Народ освищав їх. Вони поховалися.

Увагу Юссоне й Фредеріка привернув до себе високий парубок, що швидко

простував алеєю із рушницею на плечі. Червону блузу в поясі стягував патронташ; лоб його під картузом був пов'язаний хустиною. Він повернув голову. То був Дюссардье; він кинувся їм в обійми.

— О! Яке щастя, мої любі! — Він так задихався від знемоги й радощів, що більше не мав сили щось сказати.

Дві доби він був на ногах. Він споруджував барикади в Латинському кварталі, бився на вулиці Рамбюто, врятував трьох драгунів, увійшов у Тюільрі з загоном Дюнуайє, тоді подався в палату, по тому — до Ратуші.

— Я оце звідтіля! Все йде гаразд! Народ тріумфує! Робітники обнімаються з буржуа! О, знали б ви, що я бачив! Які прекрасні люди! Як це чудово! — І, не помітивши, що вони беззбройні, додав: — Я був певен, що зустріну вас тут! Тяжкі були хвилини, ну, та дарма! — По щоці в нього скотилася краплина крові, й на запитання друзів він одмахнувся: — Хе, дурниця, багнетом дряпнули!

— Однак потрібно з цим щось робити.

— Та ну! Я здоровий! Що та дряпина? Республіку проголошено! Тепер настане благодать! Ось журналісти казали при мені, що буде визволено Польщу й Італію! Королям уже край! Ви розумієте? Воля всьому світові! Воля всьому світові!

І, обвівши поглядом обрій, він із переможним виглядом підняв руки. Але по терасі вздовж берега довгою низкою бігли люди.

— О! Прокляття! Я й забув! Вони ж і досі втримують форти! Мені потрібно туди! Прощайте! — Він оглянувся й гукнув до них, розмахуючи рушницею: — Хай живе республіка!

З палацових димарів шугали величезні клуби чорного диму, несучи з собою іскри. Калатання дзвонів удалині здавалося беканням наляканих овець. Праворуч і ліворуч — повсюди переможці розряджали свої рушниці. Фредерік, хоч і не був войовничої вдачі, відчув, як у ньому клекоче галльська кров. Йому передавався магнетизм збудженого натовпу. Він із насолодою вдихав грозове повітря, насичене запахом пороху, і тремтів од напливу безмірної любові, од високої всеосяжної ніжності, ніби серце всього народу забилося в його грудях.

Юссоне, позіхаючи, мовив:

— Мабуть, пора йти оповіщати населення!

Фредерік пішов із ним у редакцію його газети, що містилася на Біржовій площі, і заходився складати для газети в Труа звіт про події — справжній літературний твір у ліричному ключі, який підписав своїм прізвищем. Потім вони разом пообідали в ресторані. Юссоне був задуманий; ексцентричність революції перевершувала його власне навіженство.

Після кафе, коли вони подалися в Ратушу, щоб узнати новини, його природжене бешкетництво взяло гору. Він, як сарна, перестрибував барикади і відповідав вартовим патріотичними жартами.

При світлі смолоскипів вони почули, як проголошують тимчасовий уряд. Нарешті, опівночі, Фредерік, падаючи з ніг від втоми, вернувся додому.

— Ну то як, — спитав він свого лакея, що роздягав його, — ти задоволений?

— Авжеж, звісно, пане! Тільки не подобається мені, коли народ отак розперізується!

Прокинувшись другого дня вранці, Фредерік подумав про Делор'є. Він подався до нього. Адвокат щойно виїхав — його призначено на комісара в провінцію. Напередодні ввечері він, прибувши до Ледрю-Роллена, доти набридав йому проханнями від імені вищих шкіл, доки не вирвав собі місце, домігшись призначення. Зрештою, як сказав воротар, адвокат наступного тижня мав написати, повідомити свою адресу.

По тому Фредерік пішов навідати Капітаншу. Вона зустріла його холодно, ображена тим, що він покинув її саму. Гнів її розвіявся, коли він запевнив її, що мир буде відновлено. Тепер усе вже вляглося, боятися нема ніяких причин; він обіймав її, і вона оголосила себе прихильницею республіки, як це зробив уже архієпископ Паризький і як мали незабаром зробити з дивним поспіхом і ревністю магістратура, Державна рада, Академія, маршали Франції, Шангарньє, пан де Фаллу, всі бонапартисти, всі легітимісти й чимала частина орлеаністів.

Падіння монархії здійснилося з такою швидкістю, що, коли минуло перше остовпіння, буржуа були ніби здивовані: як вони zostалися живі? Страта без будь-якого суду кількох злодіїв здавалася чимось цілком справедливим. На протязі місяця повторювали Ламартінову фразу про червоний прапор, "що його лише раз пронесли довкола Марсового поля, тим часом як трибарвний прапор..." і т. д., і всі стали під нього, бо з трьох його кольорів кожна партія бачила тільки свій колір, маючи намір знищити два інші, коли зміцніє сама.

Оскільки ділове життя припинилося, то хвилювання й цікавість штовхали людей на вулицю. Недбальство в одязі згладжувало різницю суспільного становища, ненависть приховувалась, надії виставлялися напоказ, юрма були привітна. На обличчях сяяла гордість завойованого права. Всюди — карнавальні веселощі, вигляд бівуаку; не було нічого забавнішого за Париж в оці перші дні.

Фредерік брав Капітаншу під руку, і вони гуляли вулицями. Її тішили бантики, якими всі поприкрашували петельки, прапори, що висіли біля кожного вікна, барвисті афіші, понаклеювані на мурах, і вона вкидала кілька монет на пожертву пораненим у карнавку, виставлену десь на стільці посеред вулиці. Вона зупинялася перед карикатурами, які зображали Луї-Філіппа в подібі кондитера, штукаря, собачати чи п'явки. Але люди Коссід'єра, їхні шаблі й шарфи страхали її. Іноді випадало бачити, як саджають "дерево Свободи". В цій церемонії брали участь і панове священики, вони в супроводі послугачів із золотими галунами благословляли республіку; і юрба вважала, що це чудово. Найбуденнішим видовищем були всілякі депутації, що простували до Ратуші з яким-небудь проханням, бо всі ремесла, всі промисли очікували, що уряд покладе нарешті край їхнім прикрошам. Дехто, щоправда, йшов, аби подати правителям раду, поздоровити їх чи просто навідати й подивитися, як орудує машина.

Десь у половині березня, коли Фредерік вирушив за дорученням Розанетти в Латинський квартал і вже прийшов до Аркольського мосту, він побачив загін якихось

бородачів у кумедних капелюхах. На чолі загону, б'ючи в барабан, ішов негр, колишній натурник; розмаяного прапора з написом "Художники" ніс не хто інший, як сам Пеллерен.

Він подав Фредерікові знак почекати на нього і за п'ять хвилин вернувся, бо ще мав час, оскільки зараз уряд приймав каменярів. Пеллерен із своїми колегами йшов вимагати створення Форуму Мистецтв, певної біржі, де обмірковували б питання мистецтва; коли всі митці об'єднають свої таланти, виникнуть великі творіння. Невдовзі Париж зарясніє велетенськими спорудами, і оздоблюватиме їх він; він уже навіть почав писати фігуру "Республіки". Тут надійшов один із Пеллеренових друзів і забрав його з собою, бо вже наближалася депутація торговців живністю.

— Що за безглуздя! — бурмотів чийсь голос із юрби. — Завжди якась нісенітниця! Нічого путящого!

То був Режембар. Він не привітався з Фредеріком, але скористався з нагоди, щоб вилити свою досаду.

Громадянин марнував час, цілі дні вештаючись вулицями, покручував вуса, поводив очима, вислуховував і поширював зловісні новини і мав на все лише дві фрази: "Будьте пильні, нас хочуть вишпурнути!" і "Сто чортів! Вони хочуть тайкома вкрасти у нас Республіку!" Він був із усього незадоволений і зокрема з того, що ми не відновили своїх природних кордонів. Почувши ім'я Ламартіна, він тільки знизував плечима, вважав, що Ледрю-Роллен "не відповідає вимогам часу", Дюпона де л'Ера вважав за "стару ганчірку", Альбера — за ідіота, Луї Блана — за утопіста, Бланкі — за людину вкрай небезпечну, а коли Фредерік запитав його, що потрібно було б робити, він відповів, ухопивши його за руку й стиснувши до болю:

— Захопити Рейн, кажу вам, захопити Рейн, сто чортів!

Потім він став звинувачувати реакцію.

Вона скинула з себе машкару. Пограбування замків Нейї та Сюрен, пожежа в Батінйолі, заворушення в Ліоні, всіляка несамоовитість, всіляка кривда були тепер приводом для перебільшення, так само як і циркуляр Ледрю-Роллена, примусовий курс кредитних знаків, рента, що впала до шістдесяти франків і, нарешті, найвище беззаконня, як останній удар, на довершення лиха — податок сорок п'ять сантимів. А над усе — соціалізм! Хоч усі ці теорії, такі ж нові, як гра в дурня, впродовж сорока років обмірковувалися достатньо, щоб заповнити цілі бібліотеки, вони настрахали обивателів, як град аеролітів; і люди обурювалися, сповнені тієї ненависті, яку викликає всяка нова ідея саме тому, що це ідея ненависті, котра згодом здобуває ідеї славу і через котру супротивники її завжди стоять нижче за неї, хоч би вона була й зовсім нікудишня.

Так от, Власність стала предметом поклоніння, трохи не культом, і ототожнювалася з поняттям Бога. Нападки на неї вже здавалися блюзнірством, майже людоджерством. Незважаючи на законодавство, найгуманніше з усіх, що були досі, знову постала примара дев'яносто третього року, і в кожному складі слова "Республіка" чувся хряскіт гільйотинного ножа, що не заважало ганьбити цю республіку за її слабкість. Франція, не відчуваючи більше господаря, почала волати з жаху, немов сліпець, утративши

костура, немов малюк, що відбився від няньки.

Але жоден француз так не дрижав од страху, як пан Дамбрез. Новий лад загрожував його достаткам, а головне — ошукав його досвідченість. Яка чудова система, який мудрий король! Чи це можливо? Настав кінець світові! На другий день він звільнив трьох лакеїв, продав коней, купив собі м'якого капелюха для виходу на вулицю, навіть думав відпустити бороду; геть занепавши духом, він сидів удома, сумно перечитував газети, найворожіші його поглядам, став такий похмурий, що навіть жарти над Флоконовою люлькою не могли викликати в нього усмішки.

Ревний прибічник поваленої монархії, він боявся, що народна помста впаде на його маєтки в Шампані, аж раптом попався йому під руку плід Фредерікових просторікувань. Тож він уявив собі, що його молодий друг став тепер особою вельми впливовою і якщо він не зуміє зробити йому ділової послуги, то принаймні зможе захистити його; тим-то якось уранці пан Дамбрез і завітав до нього в супроводі Мартінона.

Єдиною метою цих відвідин, сказав пан Дамбрез, було побачитись і поговорити з ним. Врешті-решт події радують його, і він із щирим серцем приймає "наш величний девіз: Свобода, Рівність, Братерство, оскільки в глибині душі завжди був республіканцем". Якщо ж він за колишнього режиму й подавав голос за уряд, то попросту для того, щоб прискорити неминучий крах. Він навіть запалився гнівом проти Гізо, "який — слід визнати — завдав нам чимало прикрощів!" Зате він дуже захоплено відгукувався про Ламартіна, що, "слово честі, був такий прекрасний, коли з приводу червоного прапора..."

— Так-так, знаю, — мовив Фредерік.

По тому пан Дамбрез заявив про свої симпатії до робітників.

— Адже, кінець кінцем, усі ми більше чи менше робітники!

Його безсторонність доходила до того, аж він визнав, що Прудон був логічний. "О, дуже логічний, достолиха!" І він із байдужістю, притаманною високому розуму, заговорив про виставку, де бачив Пеллеренову картину. Як на нього — це оригінальна, дуже вдала річ.

Мартінон раз по раз підкидав схвальні зауваження; він також гадав, що треба "чесно приєднатися до республіки", і став розводитись про свого батька-хлібороба, вдаючи з себе селянина, простолюдця; скоро мова зайшла про вибори до Національних зборів та про кандидатів од Фортельської округи. Кандидат опозиції не мав надії на успіх.

— Вам належало б посісти його місце! — сказав пан Дамбрез.

Фредерік став одмовлятися.

А чому б ні? Голоси крайніх лівих забезпечено завдяки його особистим поглядам, а голоси консерваторів — завдяки його походженню.

— А може, — додав банкір усміхаючись, — і завдяки моєму невеличкому впливові.

Фредерік заперечив, мовляв, він не знає, як до того підступити. Та нема нічого простішого! Варто лише дістати від одного із столичних клубів рекомендацію до патріотів департаменту Оби. Треба не просто заявити про свої переконання, як то

щоденно бачимо в газетах, а серйозно викласти певні принципи.

— Принесіть мені те писання; я знаю, чого прагнуть у тих місцях. І кажу вам іще раз, ви змогли б зробити великі послуги країні, всім нам, навіть мені.

В такі часи слід допомагати один одному, і якщо Фредерікові чи його друзям щось потрібно...

— Я вам безмірно вдячний, ласкавий пане!

— Послуга за послугу, чого там.

Банкір і справді милий чоловік.

Фредерік не міг не задуматись над його порадою; у нього пішла обертом голова, він був приголомшений.

Великі образи Конвенту постали перед ним. Йому здавалося, що загоряється осяйна зоря. Рим, Відень, Берлін охоплені повстанням, австрійців прогнано з Венеції, вся Європа хвилюється. Настала пора взяти участь у рухові, можливо, прискорити його, а потім його вабив сам одяг, в якому нібито ходитимуть депутати. Він уже бачив себе в жилеті з вилогами, у трибарвному шарфі, і цей свербіж, ці галюцинації були такі сильні, що він поділився своїми планами із Дюссардье.

Запал добряги й досі не підупав.

— Ну звичайно! Цілком слушно! Виставляйте свою кандидатуру!

І все-таки Фредерік порадився з Делор'є. Безглузда опозиція, що чинила комісарові опір у провінції, зміцнила його лібералізм. Він зараз же написав йому листа, повного палких напучень.

Проте Фредерікові хотілося дістати підтримку з боку більшої кількості осіб, і він звівся Розанетті саме тоді, коли до неї зайшла панна Ватназ.

Вона була однією з тих незаміжніх парижанок, які дають уроки й щовечора після них чи після спроби продати свої рисуночки або десь приткнути слабенькі рукописи вертаються додому із задрипаним подолом спідничини, самі готують собі обід, з'їдають його в цілковитій самотності, а тоді, поставивши ноги на грілку, при світлі лампи із закіптюженим склом мріють про любов, сім'ю, домашній затишок, багатство — про все, чого їм так бракує. Тож вона, разом із багатьма іншими, вітала революцію, як початок відплати, і стала ревною поборницею соціалізму.

Визволення пролетаріату, на думку Ватназ, було можливе тільки за умови розкріпачення жінки. Вона вимагала доступу жінок до всіх посад, права оголошувати батьківство нешлюбних дітей, вимагала заміни законодавства, скасувати чи принаймні "впорядкувати шлюб на розумніших засадах". Тоді кожна французенка буде зобов'язана вийти заміж за француза або прийняти якогось старого. Годувальниці та повитухи повинні стати державними службовцями й діставати відповідну платню; потрібне особливе жюрі, котре б оцінювало жіночі твори, окремі видавці для жінок, політехнічна школа для жінок, національна гвардія із жіноцтва — все для жінок! А що держава не визнає їхніх прав, то вони повинні силу перебороти силою. Десять тисяч громадянок, добре озброєних рушницями, можуть завдати Ратуші неабиякого страху!

Кандидатура Фредеріка видалась їй підходящою з цього погляду. Вона

підбадьорювала його, вказуючи на славу, яка чекає на нього. Розанетта раділа, що матиме приятеля, котрий виголошує промови в палаті.

— Крім усього, тобі, дивись, запропонують тепленьке місце.

Фредерік, підвладний усіляким слабостям, запалився загальним шаленством. Він склав промову й пішов показати її панові Дамбрезу.

Коли він зайшов у двір і брама з гримотінням зачинилася, за одним вікном відслонилася фіранка; показалася якась жінка; він не встиг роздивитися, хто вона; в передпокої увагу його привернула Пеллеренова картина, поставлена на стілець, видно, тимчасово.

Картина зображала Республіку, чи Прогрес, чи Цивілізацію в подібі Ісуса Христа, який вів паровоза, що мчав незайманим лісом. Після хвилинного споглядання Фредерік вигукнув:

— Яка гидота!

— Правда ж? Га? — мовив пан Дамбрез; він саме надійшов і подумав, що ці слова стосуються не живопису, а лише доктрини, звеличеної на полотні.

Тут з'явився й Мартінон. Вони пішли до кабінету, й Фредерік уже витяг із кишені папір, як раптом увійшла панна Сесіль і з невинним виглядом запитала:

— Тітка тут?

— Ти ж добре знаєш, що ні, — відповів банкір. — Ну, та дарма! Почувайтесь як дома, мадмуазель!

— Ах, ні, дякую! Я йду.

Тільки-но вона вийшла, Мартінон прикинувся, ніби шукає свою хусточку.

— Я забув її в пальті. Вибачте, піду по неї.

— Будь ласка! — відповів пан Дамбрез.

Видно було, що він бачив ці хитрощі і навіть, здавалося, сприяв їм. Чому? Але Мартінон скоро вернувся, і Фредерік приступив до своєї промови. Уже з другої сторінки, де на панування грошових інтересів указувалось як на ганьбу, банкір став корчити міни. Далі, переходячи до реформ, Фредерік домагався вільної торгівлі.

— Як?.. Але ж даруйте!

Фредерік не слухав і читав далі. Він вимагав оподаткування ренти, оподаткування прогресивного, європейської федерації, освіти для народу, найширшого заохочення образотворчих мистецтв і музики.

"Коли б таким людям, як Делакруа чи Гюґо, країна призначила сто тисяч франків утримання, що в тому було б лихого?"

Промова завершувалася порадами вищим класам:

"Нічого не шкодуйте, о багаті! Жертвуйте! Жертвуйте!"

Дочитавши, він залишився стояти. Обидва слухачі сиділи мовчки; Мартінон лупав очима, пан Дамбрез поблід. Нарешті, приховавши своє хвилювання під кислою посмішкою, він сказав:

— Ваша промова чудесна! — і став підкреслено вихвалити її форму, нічого не кажучи про саму суть.

Ця озлобленість сумирного юнака налякала банкіра головним чином як ознака загального настрою. Мартінон намагався заспокоїти його. Звичайно, консервативна партія незабаром переможе; з багатьох міст уже повиганяли комісарів Тимчасового уряду; вибори призначені аж на 23 квітня, ще є час; коротше кажучи, пан Дамбрез, як представник департаменту Оби, повинен сам виставити свою кандидатуру; і відтоді Мартінон не залишав його, став у нього за секретаря й оточив його синівським піклуванням.

Фредерік прийшов до Розанетти вельми задоволений собою. В неї він застав Дельмара, і той похвалився, що він, як уже "вирішено", виступає кандидатом від департаменту Сени. У відозві "до Народу" — при цьому Дельмар звертався до нього на "ти" — актор запевняв, що "добре знає народ" і задля його порятунку "віддав себе мистецтву на розп'яття" й, отже, є його уособленням, його ідеалом; він і справді думав, що має великий вплив на маси, і навіть згодом запропонував канцелярії якогось міністерства самотужки втихомирити повстання; коли ж його запитали, до яких засобів він удасться, відповів: "Не лякайтесь! Я просто покажусь перед ними!"

Фредерік, щоб дошкулити йому, сказав про свою власну кандидатуру. Штукар, узнавши, що його майбутній колега намітив собі провінцію, запропонував свої послуги і брався ввести його в клуби.

Вони одвідали трохи не всі клуби, червоні й сині, несамовиті й сумирні, пуританські, непристойні, містичні та гультьяйські, де королям оголошували смертні вироки, де викривали шахрайство крамарів; і всюди пожильці проклинали домовласників, блуза нападала на фрак, а багатії змовлялися проти бідняків. Одні вимагали відшкодування за те, що були мучениками поліції, інші просили грошей, щоб пустити в діло свої винаходи, а то ще виникали плани фаланстерів, проекти окружних базарів, системи громадського добробуту; то тут, то там — проблеск розуму поміж цими хмарами безглуздя, вигуки, раптові, мов бризки, право, висловлене лайкою, і квіти красномовства, що вихоплювались із уст якогось обідранця із шаблею на портупеї через голі груди. Вряди-годи з'являвся якийсь пан, аристократ, що тримався скромно, говорив на плебейський манір і не мив рук, щоб здавалися мозолястими. Котрийсь із патріотів узнавав його, тоді найзавзятіші кидалися на нього, і він, приховуючи люті, ішов геть. Щоб мати вигляд людини розсудливої, треба було весь час лаяти адвокатів і якнайчастіше вживати виразів: "принести й свого каменя на споруду", "соціальне питання", "майстерня".

Дельмар не пропускав нагоди взяти слово, — коли ж йому не було чого сказати, він однією рукою опирався в бік, а другу засував за жилет і рвучко повертався в профіль, щоб краще виділялась його голова. Тоді вибухали оплески — то мадмуазель Ватназ аплодувала в глибині зали.

Незважаючи на те, що оратори не визначалися красномовством, Фредерік не наважувався виступати. Всі ці люди, на його думку, були надто обмежені або надто ворожі.

Але за пошуки взявся Дюссардье і повідомив, що на вулиці Сен-Жак є клуб, який

величає себе "Клубом Розуму". Така назва вселяла надію. До того ж Дюссардьє пообіцяв привести друзів.

Він привів тих, хто був у нього на пунші: рахівника, агента виноторгівлі, архітектора; прийшов навіть Пеллерен, сподівалися на появу і Юссоне, а на вулиці біля дверей стояв Режембар із двома суб'єктами: один із них — його вірний Компен, людина приземкувата, таранкувата, з червоними очима, а другий — щось на зразок неграмавпи, дуже патлатий, про якого він тільки й знав, що він "барселонський патріот".

Вони перейшли вузький коридор і опинились у великій залі, котра, видно, правила за столярну майстерню; стіни ще пахли свіжим вапном. Чотири кенкети, почеплені по обидва боки, кидали неприємне світло. В глибині, на помості, стояла конторка, на ній — дзвоник; нижче, замість трибуни, — стіл, обабіч нього — ще два трохи нижчі столи, для секретарів. Публіка, що сиділа на лавах, складалася з художників-невдах, класних наставників, авторів невиданих творів. У цих рядах палть із засмальцьованими комірами виднілися подекуди то жіночий чепчик, то робітнича блуза. У кінці зали було навіть повнісінько робітників, що посходилися, мабуть, знічев'я або їх привели оратори, яким вони мали аплодувати.

Фредерік обрав собі місце між Дюссардьє та Режембаром, котрий, усівшись, поклав руки на свій ціпок, зіперся на них підборіддям і заплющив очі; а на другому кінці зали, здійсмаючись над усіма, стовбичив Дельмар.

Біля конторки, призначеної для голови, з'явився Сенекаль.

Ця несподіванка — думав простодушний прикажчик — буде приємна Фредерікові. Вона ж його прикро вразила.

Юрба виявляла велику пошану до свого голови. Він був одним із тих, хто 25 лютого домагався негайної організації праці; на другий день він у Прадо закликав до нападу на Ратушу; а що тут кожна особа тягнулася за певним взірцем, і один брав приклад із Сен-Жюста, другий — із Дантона, третій — із Марата, то Сенекаль прагнув уподібнитися Бланкі, який наслідував Робесп'єра. Чорні рукавички й чуприна щіткою надавали йому суворого вигляду, напрочуд доречного в цьому випадку.

Він почав збори з читання "Декларації прав людини й громадянина", що вже стало узвичаєним ритуалом. Потім чийсь могутній голос завів "Народну пам'ять" Беранже.

Почулися інші голоси:

— Ні! Ні! Не цієї!

— "Кашкета"! — заревли з глибини зали патріоти.

І хором заспівали злободенної пісні:

Геть капелюхи — перед кашкетом,

На коліна — перед трударем!

Скоряючись слову голови, аудиторія замовкла. Один із секретарів почав переглядати листи:

"Група молоді повідомляє, що вона щовечора спалює перед Пантеоном номер "Національних зборів", і закликає всіх патріотів іти за їхнім прикладом".

— Браво! Ухвалено! — відповів натовп.

"Громадянин Жан-Жак Лангрене, друкар із вулиці Дофіна, хотів би, щоб було споруджено монумент на спомин про мучеників Термідора".

"Мішель-Еваріст-Непомюсен Венсан, колишній учитель, висловлює бажання, щоб європейська демократія запровадила єдину мову. Можна було б скористатися однією з мертвих мов, скажімо, удосконаленою латинською".

— Ні! Геть латину! — вигукнув архітектор.

— Чому? — спитав якийсь класний наставник.

Вони затіяли суперечку, до якої приєдналися й інші, кожен прагнув блиснути слівцем, і незабаром стало так нудно, що багато порозходилося.

Та ось низенький дідок у зелених окулярах, над якими здійсалося на диво високе чоло, зажадав слова для невідкладного повідомлення.

То була доповідна записка про розподіл податків. Цифри лилися без кінця-краю. Нетерпіння виявилось спершу бурмотінням, розмовами; ніщо його не обходило. Тоді почали свистати, тюкати; Сенекаль покарвав публіку; оратор вів далі, як заведена машина. Щоб зупинити старого, довелося вхопити його за лікоть. Тоді він ніби прокинувся і, спокійно піднявши окуляри, сказав:

— Перепрошую, громадяни! Перепрошую! Вже йду! Даруйте!

Невдача цього виступу згнітила Фредеріка. У нього в кишені була підготовлена промова, але імпровізація могла б мати більший успіх.

Нарешті голова об'явив, що пора перейти до головного питання — до виборів. Довгих республіканських списків не варто було обговорювати. Проте "Клуб Розуму", як і будь-який інший, мав право скласти свій список, — "хай не прогніваються панове бонзи з Ратуші", — тож громадяни, котрі прагнуть народної довіри, можуть оголосити своє прізвище й звання.

— Що ж, починайте! — сказав Дюссардьє.

Чоловік у сутані, з кучерявою шевелюрою й задерикуватим виразом на обличчі, вже підняв руку. Він промимрив, що його зовуть Дюкрето, що він священник і агроном, автор праці "Про добрива". Йому порадили звернутися до товариства садівників.

Тут вийшов на трибуну патріот у блузі. Це був плечистий плебей із довгим чорним волоссям і повним, дуже добродушним обличчям. Він обвів збори майже сластолюбним поглядом, відкинув голову і нарешті, розвівши руки, почав:

— Ви одхилили Дюкрето, браття мої! І добре зробили, але зробили те не через невіру, бо всі ж ми віруючі.

Деякі слухали його, повідкривавши роти, прибравши захоплені пози, як оті новонавернені, котрим читають проповідь перед хрещенням.

— І не через те, що він священнослужитель, бо ми також священнослужителі! Робітник — священнослужитель так само, як і основоположник соціалізму, наш спільний учитель Ісус Христос!

Настав час установити царство Боже на землі! Євангеліє — прямий шлях до вісімдесят дев'ятого року! Після знищення рабства — визволення пролетаріату. Минула доба ненависті, настане доба любові.

Християнство — наріжний камінь, підвалини нової будови...

— Та ви що, глузуєте з нас? — вигукнув агент винної торгівлі. — Хто його випустив, оцього попа?

Така вихватка викликала велике сум'яття. Трохи не всі посхоплювалися з лав і, зціпивши кулаки, загаласували: "Безбожник! Аристократ! Негідник!" — тим часом як голова не вгаваючи дзвонив і ще гучніше розлягалися крики: "До порядку! До порядку!" Але хоробрий оратор, який іще до зборів підкріпився "трьома чашками кави", відбивався:

— Що? Я аристократ? Ну, це знаєте!

Діставши нарешті дозвіл з'ясувати непорозуміння, він заявив, що спокою не буде, поки існують священики, і оскільки мова йде про ощадливість, то найкраще буде скасувати церкви, дароносиці і взагалі всі відправи.

Хтось зауважив, що він надто далеко заходить.

— Авжеж, далеко! Та коли корабель захопила буря...

Не чекаючи кінця його порівняння, інший сказав:

— Воно то так! Але це те саме, що одним ударом зруйнувати, як той нерозважливий муляр...

— Ви ображаєте мулярів! — загаласував якийсь громадянин у заляпаній вапном одежі.

Гадаючи, що це нападки особисто проти нього, він став лаятися, хотів затіяти бійку, вхопився за лаву. Три чоловіки, ледве впоравшись із ним, випхали його за двері.

Тим часом робітник і досі стояв на трибуні. Обидва секретарі попередили його, що пора зійти. Він протестував проти порушення його законних прав.

— Ви не забороните мені кричати: нашій дорогій Франції — вічна любов! Республіці — також вічна любов!

— Громадяни! — вигукнув Компен. — Громадяни! — І, домігшись деякої тиші гучним повторюванням слова "громадяни", він поклав на трибуну свої червоні, схожі на обрубки руки, нахилився вперед і, кліпаючи очима, сказав: — Гадаю, що слід би знайти ширше застосування телячій голові.

Всі притихли, подумавши, що не дочули.

— Так, телячій голові!

Триста чоловік вибухнули одностайним реготом. Задрижала стеля. Перед цими спотвореними сміхом лицями Компен відсахнувся назад і, розлютившись, вів далі:

— Як? Ви не знаєте, що таке теляча голова?

Юрба запала в шаленство, зчинилося справжнє ревище. Хапалися за боки. Деякі навіть повалились долі, падали під лави. Компен не витерпів, повернувся до Режембара й хотів вивести його.

— Ні, я залишуся до кінця! — сказав Громадянин.

Ця відповідь надала Фредерікові рішучості; озираючись довкола і шукаючи підтримки друзів, він помітив Пеллерена, що стояв проти нього на трибуні. Художник звисока звернувся до натовпу:

— Хотілося б мені знати, де тут представник од мистецтва? Я створив картину...

— Нам тільки-но ваших картин і бракує! — грубо сказав якийсь худючий чоловік із червоними плямами на вилицях.

Пеллерен поскаржився, що його перебивають.

Але той провадив трагічним тоном:

— Хіба уряд не повинен би вже скасувати декретом проституцію та убожество? — І, цими словами відразу здобувши прихильність народу, він заходився громити розбещеність великих міст. — Ганьба і сором! Треба було б отих буржуа схопити, коли вони виходять із "Золотого дому", і заплювати їм пику! Якби хоч уряд не сприяв зіпсутості! Але митні чиновники так непристойно поводяться з нашими дочками й сестрами!..

Хтось із задніх рядів мовив:

— Ото втіха!

— Геть звідціля!

— Із нас деруть податки, щоб оплачувати розпусту! Наприклад, актори дістають велику платню...

— Дозвольте! — закричав Дельмар.

Він розштовхав усіх, вискочив на трибуну, прибрав позу й, заявивши, що зневажає такі ниці звинувачення, пустився міркувати про просвітницьку місію актора. А що театр є вогнищем народної освіти, то він, Дельмар, подає свій голос за реформу театру: передусім — геть диктаторів, геть привілеї!

— Так, жодних привілеїв!

Гра актора запалила юрбу, звідусіль линули нищівні пропозиції:

— Геть академії! Геть Інститут!

— Геть місії!

— Геть атестати зрілості!

— Геть учені ступені!

— Збережемо їх, — сказав Сенекаль, — але хай присуджують їх загальним голосуванням, волею Народу, єдиного справжнього судді!

Зрештою, це не найголовніше. Спершу треба зрівняти багатців зі всіма. І він розповів, як вони, наситившись по горло злочинствами, розкошують у своїх палацах із позолоченими стелями, тоді як бідняки, тримаючись усіляких чеснот, корчаться з голоду по своїх халупах. Оплески розляглися такі гучні, що промовець замовк. Кілька хвилин він стояв із заплющеними очима, відкинувши голову, ніби заколисаний тим гнівом, що його розбудив. Потім він знову заговорив повчальним тоном, наказовими, як закон, фразами. Держава повинна заволодіти банками та страховими товариствами. Право спадкоємності скасовується. Встановлюється суспільний фонд для трударів. У майбутньому потрібно здійснити й інші корисні заходи. Поки що досить і цих. Він вернувся до питання про вибори:

— Нам потрібні громадяни чисті, люди зовсім нові! Хто пропонує свою кандидатуру?

Фредерік устав. Зчинився схвальний гомін — то його підтримали друзі. Проте Сенекаль, прибравши вигляду Фук'є-Тенвіля, став його питати ім'я, прізвище, минуле, спосіб життя.

Фредерік відповідав йому стисло, кусаючи губи. Сенекаль спитав, чи має хто-небудь заперечення щодо цієї кандидатури.

— Нема! Нема!

А в голови було заперечення. Всі потяглися вперед, наставили вуха. Громадянин кандидат не вділив певної суми, що пообіцяв їм на демократичну потребу — заснування газети. Далі, 22 лютого, хоч його й було попереджено, він не з'явився на місце збору — на Пантеонський майдан.

— Присягаю, що він був у Тюїльрі! — вигукнув Дюссардьє.

— Можете присягнути, що бачили його біля Пантеону?

Дюссардьє понурив голову. Фредерік мовчав; його зніяковілі друзі дивилися на нього занепокоєно.

— Чи можете ви, — вів далі Сенекаль, — хоча б назвати патріота, котрий поручився б за ваші переконання?

— Я поручусь! — озвався Дюссардьє.

— О, цього не досить. Хтось би інший!

Фредерік повернувся до Пеллерена. Художник відповів йому всілякими жестами, які означали: "Ох, дорогий мій, вони мене відштовхнули! Сто чортів! Нічого не вдієш!"

Тоді Фредерік торкнув ліктем Режембара.

— Авжеж, правда, саме пора! Іду!

І Режембар ступив на естраду, потім, кивнувши на іспанця, що йшов за ним, сказав:

— Дозвольте мені, громадяни, відрекомендувати патріота із Барселони!

Патріот віддав низький уклін і, поводячи, як автомат, очима із срібним відтінком, приклав руку до серця і мовив:

— Ciudadanos! Mucho aprecio el honor que me dispensais, y si grande es vuestra bondad mayor es vuestro atención.[9]

— Прошу слова! — гукнув Фредерік.

— Desde que se proclamó la constitución de Cádiz, ese pacto fundamental de las libertades españolas, hasta la ultima revolución, nuestra patria cuenta numerosos y heroicos mártires.[10]

— Але ж, громадяни!

Іспанець вів далі:

— El martes próximo tendrá lugar en la iglesia de la Magdalena un servicio fúnebre.[11]

— Та це ж, кінець кінцем, нісенітниця! Ніхто ж не розуміє!

Це зауваження розлютило юрбу.

— Забирайся геть! Геть!

— Хто? Я? — спитав Фредерік.

— Саме ви! — велично мовив Сенекаль. — Ідіть геть!

Фредерік устав, щоб іти, а голос іберійця переслідував його:

— Y todos los españoles desearían ver allí reunidas las deputaciones de los clubs y de la milicia nacional. Una oración fúnebre, en honor de la libertad española y del mundo entero, será pronunciada por un miembro del clero de París en la sala Bonne-Nouvelle. Honor al pueblo francés, que llamaría yo el primero pueblo del mundo, sino fuese ciudadano de otra nación! [12]

— Аристократик! — цвікнув якийсь голодранець, показуючи кулака обуреному Фредерікові, який вибирався в двір.

Він уже каюся в своїх пориваннях, не задумуючись над тим, що звинувачення, кинуті проти нього, кінець кінцем слушні. Треба ж додуматися до такого безглуздя висувати свою кандидатуру! Але ж які осли, які кретини! Він порівнював себе із цими людьми й думками про їхню тупість гоїв рани, завдані його самолюбству.

Згодом він відчув потребу побачитися з Розанеттою. Після отих неприємностей, отієї пишномовності товариство такої милої жінки буде відпочинком. Вона знала, що цього вечора він має виступати в клубі. Проте, коли він увійшов, Капітанша ні про що не спитала.

Вона сиділа біля каміна, відпорюючи підшивку сукні. Таке заняття його здивувало.

— Що ти оце робиш?

— Ти ж бачиш, — холодно відповіла вона. — Перешиваю свої лахи. Он вона, твоя республіка!

— Чому "твоя"?

— А що, може, моя?

Вона заходилася дорікати йому за все, що сталося у Франції за ці два місяці, звинувачуючи його в тому, що революцію зробив він, що через нього людей розорено, що заможні покидають Париж і що їй самій незабаром доведеться сконати десь у лікарні.

— Добре тобі говорити при твоїх достатках, твоїх прибутках! Ну, та зрештою, якщо так триватиме й далі, скоро тим прибуткам прийде край.

— Можливо, — сказав Фредерік. — Тих, хто найбільше жертвує собою, завжди не розуміють, і якби не чисте сумління, то скоти, з якими доводиться зв'язуватися, відбили б усяке бажання до самозречення!

Розанетта поглянула на нього, примружила очі.

— Що таке? Яке самозречення? Видно, пана спіткала невдача? Тим краще! Ото знатимеш, як жертвувати на благо батьківщини! О, не бреш! Я ж знаю, що ти дав їм триста франків, — адже вона утриманка, твоя республіка! Ну і втішайся з нею, мій хлопчику!

Фредерік під зливою цієї дурості перейшов від одного розчарування до другого, ще важчого.

Він забився в глибину кімнати. Вона підійшла до нього.

— Ну, поміркуй сам! У країні, як і в господі, повинен бути хазяїн, а то кожен ховрашок у свій мішок. По-перше, всі знають, що Ледрю-Роллен по вуха в боргах! Що ж до Ламартіна, то де вже там поетові тямитися на політиці? Ах, скільки б ти не крутив

головою і вважав себе мудрішим за інших, а це таки правда! Але ти завжди сперечаєшся, тобі не можна й слова сказати! Ось, наприклад, Фурньє-Фонтен, той, що тримає магазин у Сен-Року, — знаєш, які в нього збитки? Вісімсот тисяч франків! А Омер, пакувальник, що живе навпроти, теж республіканець, — він на жінчиній голові поламав камінні щипці, а вицмулив стільки абсенту, що його збираються відвезти до лікарні. Он які вони всі, твої республіканці! Республіка — а вимагає двадцять п'ять відсотків! Еге ж, є що вихваляти!

Фредерік пішов. Глупство цієї дівки, яке раптом прорвалося й заговорило мовою простолюду, збудило в ньому огиду. Він відчув, що знову стає трохи патріотом.

Поганий настрій Розанетти усе гіршав. Мадмуазель Ватназ дратувала її своїм захопленням. Упевнена в своєму особливому призначенні, вона з запалом теревенила, наставляла, а що в тих речах почувалася певніше за свою подругу, то й приголомшувала її доводами.

Якось вона з'явилася дуже обурена проти Юссоне, що дозволив собі наброїти в жіночому клубі. Розанетта схвалила таке поводження, навіть сказала, що й сама одягнеться чоловіком, щоб "піти, сказати їм усе відверто і відшмагати їх". Саме в ту хвилину надійшов Фредерік.

— Ти ж бо також підеш зі мною?

І, незважаючи на його присутність, вони посварилися, одна, вдаючи буржуазну даму, друга — жінку-філософа.

Жінки, на думку Розанетти, створені для кохання й на те, щоб виховувати дітей, вести господарство.

Мадмуазель Ватназ вважала, що жінка має посісти своє місце в державі. Колись галльські жінки брали участь у законодавстві, англосаксонські теж; жінки гуронів — члени ради. Просвітництво — справа загальна. Все жіноцтво має сприяти тому; егоїзм повинен нарешті змінитися на братерство, а індивідуалізм — на спілку, роздрібненість земель — на громадське рільництво.

— Овва! Тепер ти вже тямишся на рільництві!

— А чому б ні? Адже ж ідеться про все людство, про його майбутнє!

— Краще потурбувалась би про своє!

— То вже мій клопіт!

Сварка загострювалась. Утрутився Фредерік. Ватназ гарячкувала і стала навіть захищати комунізм.

— Яке безглуздя! — мовила Розанетта. — Хіба це може коли-небудь здійснитися?

Ватназ посилалася на есеїв, моравських братів, парагвайських єзуїтів, на родину Пенгонів, що поблизу Тьера, в Оверні; оскільки ж вона жваво жестикулювала, — то ланцюжок її годинника заплутався в пучку брелоків і зачепився за маленького золотого баранчика.

Раптом Розанетта страшенно поблідла.

Мадмуазель Ватназ усе ще визволяла свій ланцюжок.

— Не крийся, — сказала Розанетта, — тепер я знаю твої політичні переконання.

— А що? — спитала Ватназ, почервонівши, як незаймана дівчина.

— О, ти мене розумієш!

Фредерік нічого не тямив. Очевидно, між ними постало щось серйозне й інтимніше, ніж соціалізм.

— А якби й так! — заперечила Ватназ, відважно випроставшись. — Це я позичила, моя люба. Борг за борг!

— Далебі, я від своїх боргів не відмовляюсь! Якусь там тисячу франків — дрібничка! Я, принаймні, тільки позичаю, я нікого не обкрадаю!

Мадмуазель Ватназ намагалася посміхнутись.

— О, я ладна покласти руку на вогонь!

— Стережися! Вона в тебе суха — чого доброго, спалахне.

Стара діва підняла правицю й піднесла їй до самісінького лица:

— А проте вона декому з твоїх друзів до вподоби!

— Хіба андалусцям! Замість кастаньєт!

— Хвойда!

Капітанша тільки низько вклонилася:

— Чарівнішої над вас не знайти!

Мадмуазель Ватназ нічого не відповіла. На скронях у неї виступили краплини поту. Очі втупились у килим, їй забивало дух. Нарешті вона підійшла до дверей і з грюком розчахнула їх.

— Прощайте! Ви ще дістанете від мене!

— Буде видно! — сказала Розанетта.

Терпець їй увірвався. Вона, впавши на канапу, уся тремтіла, бурмотіла лайку, проливала сльози. Невже її так непокоїла погроза Ватназ? Ба ні! Чхала вона на ті погрози! А може, кінець кінцем, стара діва щось їй винна? Вся річ у золотому баранчикові, і крізь плач у неї вихопилося Дельмарове ім'я. Виходить, вона закохана в актора!

"Тоді навіщо вона чіпляється до мене? — запитував себе Фредерік. — Чому він вернувся до неї? Хто її змушує підтримувати стосунки зі мною? Який у всьому цьому сенс?"

Розанетта й далі тихенько хлипала. Вона так і лежала боком, простягнувшись на краю канапи, підклавши під праву щоку обидві руки, і здавалася істотою такою тендітною, безпорадною та стражденною, що Фредерік підійшов і ніжно поцілував її в чоло.

Тоді вона стала запевнювати його в коханні: князь уже виїхав, вони почуватимуться вільно. Але тепер вона... в притузі. "Ти сам бачив на днях, як я пускаю в діло стару підкладку". Екіпажів більше нема! Та й це ще не все: оббивач погрожує забрати меблі із кімнати і великої вітальні. Вона не знає, що його робити.

Фредерік ладен був сказати: "Не турбуйся, я заплачу!" Але така жінка могла й збрехати. Навчений досвідом, він обмежився самими втішаннями.

Розанеттині побоювання були не марні: довелося віддати меблі й залишити чудову

квартиру по вулиці Друо. Розанетта найняла іншу, на бульварі Пуассоньєр, на п'ятому поверсі. Рідкісних речей з її колишнього будуара було досить, щоб надати трьом кімнатам кокетливого вигляду. Повішали китайські штори, над балконом нап'яли тент, для вітальні купили випадком килима, ще зовсім нового, та пуфи, оббиті рожевим шовком. Фредерік брав щедру участь у цих надбаннях; він радів, як молодожон, у котрого нарешті є власна господа, власна дружина; йому так тут подобалося, що він майже весь час ночував у Розанетта.

Якось уранці, вийшовши з квартири, він помітив на сходах четвертого поверху ківер національного гвардійця. Куди б то він ішов? Фредерік зачекав. Чоловік, понутивши голову, підіймався все вище; раптом він глянув догори. Це був пан Арну. Все стало зрозуміле. Обидва водночас почервоніли, відчуваючи однакову ніяковість.

Арну перший знайшов вихід із прикрого становища.

— Ну, що? Їй уже полегшало? — спитав Арну, так ніби Розанетта була хвора і він зайшов узнати, як вона почувається.

Фредерік і собі скористався з цієї вигадки:

— Атож, полегшало! В кожному разі, так сказала мені служниця. — Він хотів натякнути, що його не прийняли.

Вони стояли лице в лице, обидва не знаючи, на що зважитись, і роздивлялися один одного. Вирішувалося питання, котрий із них піде назад. Арну й цього разу викрутився:

— Гарзд! Зайду пізніше! Ви куди? Я проведу вас!

Коли вони вийшли на вулицю, Арну заговорив, ніби нічого й не сталося. Видно, він був не ревнивої вдачі або занадто добродушний, щоб гніватись.

До того ж його захопили державні справи. Тепер він уже не розлучався з військовою формою. 29 березня він захищав контору "Преси". Коли натовп удерся в палату, він відзначився хоробрістю й був запрошений взяти участь у банкеті на честь ам'єнської національної гвардії.

Юссоне, що завжди чергував із ним, більш за всіх інших користувався його баклагою й сигаретами, але, непоштивий з природи, полюбляв йому перечити, ганячи не дуже правильну мову декретів, наради в Люксембурзькому палаці, везувіанок, тірольців — геть усе, аж до колісниці Хліборобства, яку тягнули коні замість волів і супроводили негарні дівчата. Арну, навпаки, захищав уряд і мріяв про об'єднання партій. Тим часом справи його повернули на зле. Це його мало непокоїло.

Взаємини Фредеріка з Капітаншою нітрохи його не зачіпали, бо це відкриття (як він гадав) давало йому змогу позбавити її утримання, яке він знову призначив їй після виїзду князя. Він посилався на свою скруту, довго бідкався, й Розанетта виявила великодушність. Тоді Арну став вважати себе вельми спритним любовником, і це звеличувало його у власних очах, молодило. Не сумніваючись, що Капітаншу утримує Фредерік, він гадав, ніби "затіяв кумедну гру", навіть став ховати свої стосунки з нею, а коли їхні відвідини збігалися, поступався місцем.

Необхідність такого поділу прикро вражала Фредеріка, і люб'язність суперника здавалася йому занадто довготривалою наругою. Однак, посварившись із ним, він би

позбавив себе можливості вернутися до другої, а до того ж спілкування з Арну було єдиним засобом почути щось про неї. Торговець фаянсом, уже заведеним звичаєм, а може, й з лукавства, охоче згадував у розмові про неї, ба навіть запитував, чому він більше її не навідує.

Фредерік, вичерпавши всі відмовки, став запевнювати, що він кілька разів заходив до пані Арну, але не заставав її вдома. Арну не сумнівався в тому; адже він часто дивувався при ній, мовляв, чому не заходить Фредерік, а вона щоразу відповідала, що він приходив, але не заставав її вдома; отже, одна брехня не заперечувала другої, а підтверджувала її.

Лагідність юнака і втішна думка, що він обдурює його, навівала Арну ще ніжнішу любов до Фредеріка. У своєму панібратстві торговець фаянсом доходив крайніх меж не з почуття зневаги, а тому, що довіряв йому. Якось він написав молодому другові, що в пильній справі мусить на добу виїхати в провінцію; він просив Фредеріка заступити його на чергуванні. Фредерік не насмівся відмовити й пішов на площу Каруселі.

Йому довелося терпіти товариство національних гвардійців, і всі вони, окрім одного рафінувальника, веселуна, неприторенного пияка, здалися йому дурнішими за колоду. Вони тільки й говорили що про заміну шкіряної амуніції портупеею. Декотрі обурювалися проти Національних майстерень. "Куди ми йдемо?" — гукав один. Той, до котрого зверталися з питанням, відповідав, витріщивши очі, ніби стояв на самому краю безодні: "Куди ми йдемо?" Хтось із сміливіших кричав: "Так не може тривати далі! Пора покласти край цьому!" Одні й ті самі розмови повторювалися аж до вечора. Фредерік нудьгував смертельно.

Він вельми здивувався, коли близько одинадцятої години з'явився Арну і тут же сказав, що спішить звільнити його, бо справи свої вже залагодив.

Справ у нього й не було. Він усе те вигадав, аби сам на сам провести добу з Розанеттою. Але в бравого Арну була надто перебільшена думка про власні сили, і старий зальотник, швидко вичерпавши їх, відчув докори сумління. Він прийшов подякувати Фредерікові й запропонував йому повечеряти.

— Красно дякую! Я не голодний. Мені аби швидше добратися до ліжка.

— Тим більше підстав поснідати разом. Який ви тендітний! Тепер вертатися додому не можна! Надто пізно! Це небезпечно!

Фредерік іще раз поступився. Гвардійці, що вже не ждали Арну, стали впадати біля нього, надто рафінувальник.

Усі його любили; і він був такий компанійський, аж навіть шкодував, що нема Юссоне. Однак його хилило до сну, хотілося подрімати хоча б хвилинку, не довше.

— Лягайте біля мене, — сказав він Фредерікові й витягся на похідному ліжку, не скидаючи спорядження. Остерігаючись тривоги, він, у супереч правилам, залишив при собі й рушницю; згодом пробурмотів: "Любенька! Янголятко моє!" — і негайно заснув.

Ті, хто гомонів, притихли, і мало-помалу запанувала глибока тиша. Фредерік, якого тяли блохи, дивився довкола. Уздовж стіни, пофарбованої на жовте, тяглась полиця, де лежали ранці, утворюючи низку горбочків, а внизу одна біля одної стояли рушніці

свинцевого кольору; чулося хропіння національних гвардійців, і в сутінках невиразно окреслювалися їхні животи. На пічці стояли тарілки й порожня пляшка. Довкола столу, на якому валялися гральні карти, стояли три солом'яні стільці. На лаві лежав барабан, звисали його ремені. У двері тягнув теплий вітер, і лампа чаділа. Арну спав, розкинувши руки, а що рушниця його лежала навскіс прикладом донизу, то дуло було націлене просто під пахву. Фредерік помітив це і злякався.

"Та ні! Дурниця! Ніякої небезпеки! А проте, якби він помер..."

І зараз же розгорнулася нескінченна низка картин. Він побачив себе разом із нею, вночі, у поштовій кареті; потім — на березі річки літнього вечора; далі — при світлі лампи, вдома, у їхньому домі. Він навіть узявся обдумувати господарчі розрахунки, споглядаючи, відчуваючи вже своє щастя, а для здійснення його треба тільки, щоб звівся курок! Можна було штовхнути його носком; розлігся б постріл — чиста випадковість, та й по всьому!

Фредерік розвивав свою думку, як драматург komponує сюжет. Раптом йому здалося, що вона вже наближається до здійснення не без його втручання, що він тільки цього й прагне; тут його пройняв великий жах. Він мучився, водночас дістаючи втіху, дедалі все більше віддаючись їй, відчував зі страхом, як розвіюються його сумніви; в шаленстві цих мрій зникла решта всього світу, і тільки через нестерпне стиснення в грудях він усвідомлював своє власне "я".

— Чи не випити нам білого вина? — прокинувшись, озвався раптом рафінувальник.

Арну зіскочив із ліжка, а коли вино було випито, схотів заступити Фредеріка, що стояв на чатах.

Пізніше він повів його снідати на Шартрську вулицю до Парлі, і оскільки в нього була потреба добре підживитися, то й замовив дві порції м'ясного, омара, яешню з ромом, салату тощо; все те запивали сотерном 1819 року й романеєю сорок другого, не рахуючи шампанського на десерт і лікерів.

Фредерік ні в чому не заперечував йому. Він почувався ніяково, так ніби Арну міг помітити на його обличчі сліди лихих думок.

Арну зіперся ліктями на край стола, низько схилив голову і, пригнічуючи Фредеріка пильним поглядом, звіряв йому свої химери.

Йому хотілося орендувати всі узбочини Північної залізниці, щоб засадити їх картоплею, або ж улаштувати по бульварах величезну кавалькаду, в якій узяли б участь "сучасні знаменитості". По шляху, де вона проходитиме, він орендував би всі вікна, а тоді, здавши кожне в середньому по три франки, дістав би добрячий зиск. Коротше кажучи, він мріяв якоюсь спекуляцією нажити велике багатство. Проте він, як людина моральна, таврував надмірність, неподобство, згадував про свого "бідолашного батька" і розповідав, як щовечора перед молитвою він віддає себе на суд власного сумління.

— Ще по маленькій кюрасо, га?

— Як вам завгодно.

Щодо республіки, то все владнається; зрештою, він вважав себе найщасливішою в

світі людиною і в нестямі взявся вихвалити Розанеттині принади, порівнюючи її навіть зі своєю дружиною. Це вже зовсім інше! Які стегна!

— За ваше здоров'я!

Фредерік цокнувся. На догоду Арну він випив зайве, до того ж від яскравого сонця в нього паморочилася голова, і, коли вони разом пішли вулицею Вів'єн, їхні еполети побратському черкали один одного.

Вернувшись додому, Фредерік проспав до сьомої години. Потім він подався до Капітанші. Вона з кимось вийшла. Може, з Арну? Знічев'я він продовжував свою прогулянку по бульвару, але не міг пройти далі за браму Сен-Мартен — так багато було тут народу.

Убозтво кинуло напризволяще значну кількість робітників, і вони щовечора приходили сюди, очевидно, провадити огляд своїх сил, очікуючи сигналу. Незважаючи на закон про заборону зборищ, ці клуби відчаю ставали загрозливо велелюдними, і багато буржуа, тримаючись моди, щодня хоробро виходили на них подивитися.

Раптом Фредерік за три кроки від себе помітив пана Дамбреза з Мартіноном. Фредерік одвернувся, бо пан Дамбрез уже доскочив депутатського місця, і він був на нього лихий. Але капіталіст зупинив його.

— На хвилинку, дорогий мій! Я повинен вам усе з'ясувати.

— Я того не потребу.

— Зробіть ласку, вислухайте мене!

Все сталося не з його вини. Його впросили, в певному розумінні навіть змусили. Мартінон негайно підтвердив його слова: жителі Ножана прислали до нього депутацію.

— До того ж я не вважав себе зв'язаним відтоді, як...

Юрба, що ринула тротуаром, відштовхнула пана Дамбреза. За хвилину він знову підійшов і сказав Мартінонові:

— Оце справжня послуга! Ви не будете каятись...

Всі троє стали біля стіни магазину, щоб юрба не заважала їм розмовляти.

Раз по раз лунали вигуки: "Хай живе Наполеон! Хай живе Барбес! Геть Марі!" Численний натовп гомонів досить гучно, і всі ті голоси, відбиваючись од мурів будинків, зливалися у безугавний гамір, подібний до плюскоту хвиль у гавані. Часом вони втихали; тоді чулася "Марсельєза". В підворотні якісь таємничі типи пропонували ціпки з кинджалами. Інколи такі собі два суб'єкти мимохідь переморгувались і швидко розходилися. На тротуарі купками стояли роззяви; на бруківці коливався щільний натовп. Цілі загони поліції виходили із завулків і зараз же зникали в ньому. Червоні прапорці, що маяли то тут, то там, скидалися на вогники; візники, сидячи на козлах, розмахували руками, а потім повертали назад. Усе рухалося, видовище було вкрай химерне.

— Як би все це розважило мадмуазель Сесіль! — сказав Мартінон.

— Ви ж добре знаєте, що моя дружина не любить одпускати племінницю з нами, — посміхаючись, відповів пан Дамбрез.

Його не можна було впізнати. Вже три місяці він кричав: "Хай живе республіка!" —

і навіть голосував за вигнання Орлеанської династії. Та потрібно було кінчати з поступками. Він так лютував, що почав носити в кишені кастет.

Мав його також і Мартінон. Судові посади вже не були незмінні, і через те він кинув прокуратуру і різкістю міркувань перевершував навіть пана Дамбреза.

Банкір особливо ненавидів Ламартіна (за його підтримку Ледрю-Роллена), а разом і П'єра Леру, Прудона, Консідерана, Ламенне, — всіх навіжених, усіх соціалістів.

— Бо чого ж вони, кінець кінцем, прагнуть? Скасували мито на м'ясо й арешти за борги; зараз опрацьовується проект земельного банку, а на днях утворили державний банк! І от у бюджеті п'ять мільйонів — для робітників! Але, дякуючи панові де Фаллу, цьому, слава Богу, покладено край! Щасливої дороги! Нехай забираються геть!

Справді-бо, не знаючи, як прогледувати сто тридцять тисяч робітників Національних майстерень, міністр громадської праці підписав того ж таки дня постанову, що закликала всіх громадян віком од вісімнадцяти до двадцяти років іти в солдати або переселитися в провінцію — обробляти землю.

Така пропозиція їх обурила, і вони вирішили, що правителі надумали задушити республіку. Життя далеко від столиці здавалося їм безрадісним, неначе вигнання; вони вже уявляли собі, як умиратимуть од пропасниці на дикому безлюдді. Та й багато з тих, котрі звикли до тонких ремесел, дивилися на хліборобство як на щось принизливе; нарешті, це ж було ошуканство, глузування, категорична відмова від усіх обіцянок! Якщо вони стануть опиратися, проти них застосують силу; вони не сумнівалися в тому й готувалися попередити напад.

Перед дев'ятою годиною юрби, що збилися біля Бастилії та біля Шатле, ринули на бульвар. Від брами Сен-Дені до брами Сен-Мартен кошилася суцільна величезна темно-синя, майже чорна маса. У всіх, кого можна було розгледіти, очі палали, обличчя були бліді, змарнілі від голоду, збуджені від несправедливості. Тим часом громадилися хмари, грозове небо наелектризувало нерішучу юрбу, що нуртувала на одному місці, погойдувалася широкою хвилею; і в її глибинах відчувалася безмірна сила, яка нагадувала могутню стихію. Потім усі заспівали: "Ліхтарики! Ліхтарики!" В кількох вікнах ще не світилось; у них шпурнули камінням. Пан Дамбрез вважав за обачніше піти геть. Молодики пішли проводити його.

Він передбачав велике лихо. Народ міг знову вдертися в будинок палати; з цього приводу він розповів, що 15 травня його вбили б, якби не самовідданість одного національного гвардійця.

— Та це ж ваш приятель, я й забув! Ваш приятель, торговець фаянсом, Жак Арну!

Бунтарі напали на нього, а цей хоробрий громадянин вхопив його на руки й відніс убік. Тоді й зав'язалося щось таке ніби знайомство.

— Треба буде якось на днях разом пообідати, а ви, оскільки часто з ним бачитесь, передайте йому, що він мені дуже сподобався. Чудова людина! По-моєму, на нього зводять клевети. І він має голову, цей спритник! Бувайте ще раз! На все добре!

Розставшись із паном Дамбрезом, Фредерік вернувся до Капітанші і з украй

похмурим виглядом сказав їй, що вона мусить вибрати: або він, або Арну. Розанетта лагідно відповіла, що зовсім не розуміє "таких дурниць", що не любить Арну, нітрохи ним не дорожить. Фредерік жадав залишити Париж. Вона не опиралася проти цієї примхи, і вони на другий день вирушили до Фонтенбло.

Готель, де вони зупинилися, відзначався тим, що посеред його двору дзюрчав водограй. Двері номерів виходили на терасу, як у монастирях. Їм призначили велику, добре опоряджену, обтягнену кретоном і досить спокійну кімнату, бо мандрівників було мало. Вздовж будинків походжали нічим не заклопотані городяни; пізніше, на спаді дня, під їхніми вікнами, на вулиці діти гуляли в скраклі, і тиша, що настала після паризького шуму, дивувала їх, навівала спокій.

Рано-вранці обоє пішли оглядати палац. Проминувши залізну браму, вони побачили відразу геть увесь фасад, усі п'ять павільйонів під гостроверхими дахами, східці у формі підкови в глибині двору і обабіч нього два трохи нижчі флігелі. Лишайники на брукованому дворі віддалік зливалися з бурими тонами цеглин, і палац іржавої барви, немов старі лати, був царствено незворушний, сповнений войовничої й печальної величі.

Нарешті з'явився сторож із в'язкою ключів. Спершу він показав їм покої королев, папську каплицю, галерею Франциска I, столик червоного дерева, на якому Імператор підписав зречення від престолу, а в одній із кімнат, на які була поділена колишня Оленьча галерея, — те місце, де за наказом Христини убито Мональдескі. Розанетта уважно слухала цю історію, тоді, обернувшись до Фредеріка, сказала:

— Певно, з ревнощів? Дивись, будь обережний!

Потім вони пройшли через залу Ради, караульну і тронну зали, вітальню Людовіка XIII. Крізь високі незаслонені вікна лилося біле світло; дверні й віконні ручки, шпінгалети, мідні ніжки консолей припали тьманим шаром пороху; крісла покривали чохли з грубого полотна; над дверима були зображені мисливські сцени часів Людовіка XV, а на gobelenaх — олімпійські боги, Псіхея, битви Александра.

Проходячи повз дзеркала, Розанетта на хвилинку зупинялася, щоб пригладити волосся.

Після вежового двору й капели св. Сатурніна вони ввійшли в парадну залу.

Їх засліпила пишнота поділеного на восьмикутники плафона в золотому й срібному оздобленні, що витонченістю перевершувало коштовну статуетку, і приголомшило малювання, яким були так рясно вкриті стіни, починаючи від велетенського каміна, де півмісяці оточують герб Франції, і кінчаючи помостом для музикантів на другому кінці зали. Десять арокних вікон були широко розчинені; полотна під сонячним промінням блищали, блакитне небо посилювало враження безконечної глибини ультрамарину склепінчастої стелі, а з лісової гущавини, туманне верхів'я котрої заступало обрій, неначе долинали відлуння мисливських ріжків із слонової кості і відгомін міфологічних балетів, де в затінку листя танцювали принцеси й вельможі, переодягнені на німф та сильванів, — воскрешаючи далекі дні наївних знань, буйних пристрастей і пишного мистецтва, коли світ намагалися перетворити на марення про Гесперід, а королівських

коханок прирівнювали до небесних світил. Найвродливіша з цих знаменитих жінок наказала зобразити себе на стіні праворуч у подібі Діани-мисливиці чи навіть Пекельної Діани, мабуть, для того, щоб показати, що влада її не закінчиться й за гробом. Усі ці символи утверджували славу красуні, і щось залишилося від неї — чи то невиразне відлуння її голосу, чи то відблиск її сяйва.

Фредеріка пройняла невимовна хтивість, навіяна отим давноминулим. Аби притлумити потяг, він ніжно поглянув на Розанетту й спитав її, чи не хотіла б вона опинитися на місці тієї жінки.

— Якої жінки?

— Діани де Пуатьє! — Він повторив: — Діани де Пуатьє, коханки Генріха Другого.

Вона проронила: "А-а!" Тільки й того.

Її мовчанка ясно свідчила про те, що вона нічого не знає, нічого не розуміє. Він із люб'язності спитав:

— Може, тобі скучно?

— Ні, ні, навпаки!

Розанетта підвела голову, повела навколо нетямущим поглядом і мовила:

— Це навіває спогади!

Однак з її лица було помітне зусилля прибрати поважного вигляду, а що ця серйозність вельми пасувала їй, то Фредерік прощав їй невігластво.

Коропи в ставку зацікавили її куди більше. З чверть години вона кидала у воду шматочки хліба, щоб подивитися, як на них накидаються риби.

Фредерік сів поруч неї під липами. Він думав про всіх отих людей, котрих бачили ці мури, про Карла V, про королів дому Валуа, про Генріха IV, про Петра Великого, про Жан-Жака Руссо та "прекрасних плакальниць нижніх лож", про Вольтера, Наполеона, Пія VII, Луї-Філіппа; він відчував, як обступають, штовхають його шумливі небіжчики; безладне юрмисько тих образів приголомшило його, хоча він і милувався ними.

Нарешті спустилися вони до квітника.

Він має форму великого прямокутника, і можна було одним поглядом окинути широкі жовті доріжки, квадрати газону, стрічки букшпану, пірамідальні тиси, низенькі кущі й вузькі клумби, де рідкісні квіти ряхтять цятками на сірій землі. За квітником розлігся парк, крізь який з кінця в кінець тягнеться довгий канал.

Королівські оселі сповнені якоїсь своєрідної меланхолії, що її збуджують, мабуть, невідповідність між їхніми величезними розмірами і нечисленністю мешканців, та тиша, котру ми з подивом находимо тут після такої кількості фанфар, та застигла розкіш, яка своєю прадавністю доводить скороминущість династій, вічну марноту всього сущого, і це дихання віків, запаморочливе й скорботне, немов пахощі мумій, відчують навіть немудрящі голови. Розанетта солодко позіхала. Вони повернулися до готелю.

Після сніданку їм подали відкритий екіпаж. Вони виїхали із Фонтенбло через широкий круглий майданчик, потім повільно підіймалися піщаною дорогою в низькорослому сосняку. Дедалі дерева вищали, і візник час од часу казав: "Оце

Сіамські близнята, Фарамонд, Королівський букет..." — не пропускаючи жодного знаменитого краєвиду, інколи навіть зупиняючись, щоб вони могли помилуватися на його красу.

Вони в'їхали у Франшарський гай. Екіпаж ковзав по траві, немов сани; туркотали невидимі голуби; раптом з'явився слуга із кафе, і вони зупинилися біля садового паркану, за яким стояли круглі столики. Поминувши з лівого боку мури зруйнованого абатства, Фредерік і Розанетта пішли стежкою поміж великого каміння і невдовзі дісталися до глибокого міжгір'я.

Один із його боків укритий піщаником і ялівцем, а другий, майже голий, спускається в яр, де поміж верескових барв блідою смужкою видніється стежка; ген удаліні стримить вершина у формі зрізаного конуса і за нею — телеграфна вежа.

За півгодини вони ще раз вийшли з коляски, щоб вибратись на Апремонські височини.

Дорога звивається поміж оземкуватих сосон та скель із гострими кутами; в цьому закутку лісу відчувається якась глухомань, дикувата й насторожена. В пам'яті постають пустельники, котрі жили в товаристві величезних оленів із вогненным хрестом поміж рогами і, по-батьківськи усміхаючись, приймали добрих французьких королів, що схиляли коліна перед їхньою печерою. Душне повітря сповнювали пахощі живиці, коріння дерев перепліталось на землі, неначе жили. Розанетта спотикалася об них, впадала у відчай, їй хотілося плакати.

Але на вершині вона знову повеселішала, знайшовши під дашком із гілля щось ніби ресторанчик, де продавалися також вирізані з дерева всілякі дрібнички. Вона випила пляшку лимонаду, купила ціпка з гостролисту і, навіть не глянувши на краєвид, який відкривався з плоскогір'я, зайшла в Розбійницьку печеру слідом за хлопчиною, що ніс запаленого смолоскипа.

Коляска чекала на них у Ба-Брео.

Художник у синій блузі працював під дубом, тримаючи на колінах етюдник. Він підвів голову і глянув їм услід.

На косогорі Шайї їх несподівано заскочила злива, тож довелося підняти верх коляски. Дощ майже відразу вщух, і, коли вони в'їжджали до міста, бруківка блищала на сонці.

Від щойно прибулих мандрівників вони дізналися, що в Парижі точаться запеклі, криваві бої. Розанетту та її коханця ця звістка не здивувала. Незабаром мандрівники рушили в дорогу; в готелі знову запанувала тиша, газ погасили, і вони заснули під гомін водограю, що бив у дворі.

Другого дня вони поїхали оглядати Вовчу ущелину, озеро Фей, Довгий бескид, Марлотту, а третього — здалися на волю кучера, не питаючи, куди він їх везе, і частенько навіть нехтуючи славетні місця.

Вони так затишно почувалися в старому ландо, оббитому всередині полотном з полинялими смугами, з низьким, як диван, сидінням! Перед їхніми очима спокійно і невпинно тяглися порослі чагарями канами. Біле проміння, неначе стріли, пронизувало

високу папороть; часом виднілася пряма лінія дороги, якою тепер ніхто не їздив, і на ній подекуди вже м'яко хвилювалася трава. По розпутьях простирали свої руки хрести, а то десь, похилившись, немов усохле дерево, стримів дорожній стовп, і кривуляста вузька стежина, гублячись поміж дерев, вабила податися нею хтозна-куди; в ту ж хвилину кінь брав убік, грузнув у болоті, а попереду пролягали глибокі, порослі мохом колії.

Їм здавалося, що вони тут самі-одні, далекі від усього світу. Та раптом проходив якийсь лісник із рушницею або траплявся гурт обшарпаних жінок, що несли на спині в'язки довгого хворосту.

Коли коляска зупинялася, наставало цілковите безгоміння; тільки й чути було, як дихає кінь та з перервами стиха цівікає пташина.

Деякі галявини були освітлені, а в глибині лісу панувала темрява; подекуди ж світло, що його на передньому плані пом'якшували якісь ніби сутінки, стелилося вдалині фіалковим серпанком, білими плямами. Сонце, стоячи в зеніті, кидало прямовисне проміння на густу зелень дерев, забризкувало їх, запорошувало срібними краплинами кінчики гілок, креслило траву смарагдовими смугами, розсипало золоті цятки на покров опалого листя; закинувши голову, можна було між верхів'ями дерев побачити небо. Деякі дерева, занадто високі, скидалися на патріархів та імператорів, торкалися верхами одне одного і довгими стовбурами утворювали щось подібне до тріумфальної арки; інші, котрі від самого низу росли похило, здавалися колонами, готовими ось-ось упасти.

Це скупчення грубих прямовисних ліній, бувало, розступалося. Тоді було видно нерівні пасма горбів, які тяглися до самих долин величезними зеленими хвилями, де хребти інших горбів підносились із золотих ланів, що губилися в невиразній блідій далечі.

Стоячи поруч на якомусь узвишші, вони вдихали вітер і відчували, що в їхні душі ніби вселяється горда свідомість вільного життя, надмір сили, безпричинна радість.

Завдяки розмаїттю дерев краєвид раз по раз мінявся. Буки з білими гладенькими стовбурами переплітали свої крони; ясені в'яло спускали сіро-зелене віття, серед грабового пагіння, ніби вилиті з бронзи, їжилися гостролисники; далі йшов ряд тоненьких беріз, що поскилялися в елегійній поставі, а сосни, симетричні, немов органні труби, безперестану похитуючись, здавалося, співали. Були тут і велетенські кострубаті дуби, що, цупко вп'явшись корінням у землю, судомно зціпили один одного в обіймищах, вигиналися своїми тулубами, подібними до торсів, простягали оголені руки і в розпачі волали, несамовито погрожували, як група титанів, заціпенілих у гніві. Щось іще гнітючіше, якась гарячкова млість нависала над гладінню болотистих вод, охопивши їх колючим чагарником; лишайники, що росли по берегах, куди вовки приходять на водопій, і своєю барвою схожі на сірку, були обпалені, неначе по них топтався відьомський набрід, і безугавне жаб'яче кумкання відповідало на крикання ворон, що тут кружеляли. Потім вони поминали одноманітні прогалини, подекуди зарослі молодими деревцями. Раптом долинали гримотіння заліза, важкі разуразні

вдари; то на схилі горба артіль каменярів лупала скалу. Скелі траплялися дедалі частіше і нарешті заповнили весь краєвид; кубічні, як будинки, пласкі, як плити, вони нависали, спиралися одна на одну, громадячись, ніби якісь незнані химерні руїни загиблого міста. Та само шаленство їхнього хаосу більше наводить на думку вулкани, потопи, великі, невідомі катаклізми. Фредерік казав, що ці скелі стоять отут від початку світу і залишаться до його кінця; Розанетта відвертала голову, заявляючи, що "від цього здуріє", і йшла рвати вереск. Його дрібненькі лілові квіточки, тулячись одна до одної, зливалися в нерівні латки, і земля, що обсипалася з його корінців, темніла, немов чорна бахрома, на піску, всіяному блискітками слюди.

Якось вони, виходячи на піщаний горб, добралися до його половини. По схилу, де не ступала людська нога, тяглися хвилясті симетричні смуги; тут і там, наче миси на висохлому ложі океану, зводилися скелі, що своєю подобою невиразно нагадували звірів — черепах із витягненими головами, тюленів, які повзають по землі, гіпопотамів та ведмедів. Довкола нікого. Жодного звуку. Пісок, освітлений сонцем, сліпив очі; і раптом, серед цього ряхтіння променів, звірі, здавалося, заворушилися. Фредерік і Розанетта майже з переляку кинулися назад, у них паморочилася голова.

Суворий спокій лісу передавався їм; бували години, коли вони їхали мовчки і, похитуючись на ресорах, ніби поринали в солодку знемогу. Обнявши Розанетту за стан, він слухав її мову й щебетання птахів, краєм ока споглядав і чорні виноградинки на її капелюшику, і ягоди ялівцю, і складки її вуалі, і сувої хмар, а коли нахилявся до неї, то відчував свіжість її шкіри і вдихав її разом із пахощами лісу. Їх тішило все; вони показували як на щось дивовижне, на тендітні павутинки, що звисали з куща, на заглибини в камені, повні води, на вивірку, що сиділа на гілці, на двох метеликів, які летіли слідом за ними; інколи за двадцять кроків від них спокійно проходила під деревами лагідна шляхетна лань і поряд із нею — молодий олень. Розанетті хотілося бігти за ними, цілувати їх.

Якось вона дуже налякалася: несподівано до них підійшов якийсь чоловік і показав їй у скриньці трьох гадюк. Вона припала до Фредеріка; він був щасливий, бачачи її слабкість і відчуваючи власну силу, щоб її захистити.

Того ж таки вечора вони пообідали в готелі на березі Сени. Їхній стіл був біля вікна, Розанетта сиділа навпроти Фредеріка, і він милувався на її тонкий білий носик, відкоплені губки, на її ясні очі, пухнасте каштанове волосся, гарний овал обличчя. Сукня з небіленого фуляру щільно облягала її трохи похилі плечі, а руки в гладеньких манжетах різали, наливали напої, вихалися над скатеркою. Їм подали курча із простертими крильцями й лапками, матлот із вугрів у череп'яній мисці, терпке вино, черствий хліб, позублені ножі. Все це побільшувало їхню втіху, навівало якусь ілюзію. Їм трохи не здавалося, ніби вони під час свого медового місяця подорожують по Італії.

Перед від'їздом вони пішли прогулятися берегом Сени.

Ніжно-блакитне небо округлювалося, неначе баня, спираючись обрієм на зубчаті верхів'я лісу. Навпроти, за лугом, видніла дзвіниця сільської церкви, а ген-ген, ліворуч, дах будинку червоною плямою відбивався в річці, яка здавалася нерухомою на всій

довжині свого закруту. Проте очерет нахилився, і вода легенько коливала повтикувані над берегом жердини, на яких сушилися розвішені сіті; тут же була лозова верша і стояло два-три старі човни. Біля заїзду дівчина в солом'яному брилику тягала відрами з криниці воду; щоразу, коли відро підіймалося, Фредерік із незбагненною радістю прислухався до брязкотіння ланцюга.

Він не сумнівався, що буде щасливий до кінця своїх днів, — таким природним здавалося його щастя, так нерозривно воно пов'язувалося із його життям та з особистістю цієї жінки. Йому хотілося говорити їй ніжні слова. Вона ласкаво відповідала йому, ляскала по плечу, і його чарувала несподіваність її пестошів. Тепер він одкривав у ній зовсім нову красу, що, може, була лише відблиском доколишнього світу чи, зрештою, викликана його потаємною сутністю.

Коли вони відпочивали серед поля, він клав голову їй на коліна, в затінок її парасоля; або вони обоє лягали ницьма на траву, обличчям одне до одного, поринали поглядом у зіниці, збуджуючи взаємну жагу, а вгамувавши її, приплющували очі й мовчали.

Часом десь віддала линував до них гуркіт барабана. Це по селах били тривогу, закликаючи йти на захист Парижа.

— А! Це повстання! — казав Фредерік із зневажливим жалем; усі ці заворушення здавалися йому жалюгідними проти їхньої любові й вічної природи.

І вони говорили про абищо, про речі, які й так були їм відомі, про людей, котрі їх не цікавили, про безліч дрібниць. Вона розповідала йому про свою покоївку та свого перукаря. Якось вона, прохопившись, сказала, скільки їй років, — двадцять дев'ять; вона старіє.

Бувало, несамохіть, вона вибовкувала подробиці про своє життя. Вона "служила продавщицею в крамниці", їздила до Англії, починала готуватися в актриси; усе те не мало жодного зв'язку, і Фредерік не міг скласти якогось цілісного враження. Вона розповіла й більше, — якось, коли вони сиділи під платаном на схилі луку. Внизу, край дороги, босе дівча із запилуженими ногами пасло корову. Помітивши їх, воно підійшло попросити милостиню; однією рукою пастушка притримувала драну спідничку, а другою чухала чорне волосся, яке скидалося на перуку часів Людовіка XIV і обрамлювало її смугляве личко, осяяне сліпучим блиском очей.

— Згодом вона буде гарненька, — сказав Фредерік.

— Якщо їй поталанило й вона не має матері! — зауважила Розанетта.

— Що? Чому?

— Авжеж. Якби в мене не було матері, я б...

Вона зітхнула й почала розповідати про своє дитинство, її батьки були прядильниками в Круа-Русс. Вона працювала в батька підмайстром. Бідолаха тягнувся, вибиваючись із останніх сил, а жінка їла його їдма і все збувала, аби тільки піти напиться. Розанетта ніби зараз бачила їхню кімнату, розставлені попід вікнами верстати, на пічці казан із супом, ліжка, пофарбоване під червоне дерево, навпроти — шафа і темна комірчина, де вона спала до п'ятнадцяти років. Нарешті з'явився якийсь

пан, гладкий, лице бурого кольору, повадки святоші, весь у чорному. Він переговорив з матір'ю, і через три дні... Розанетта зупинилась і кинула погляд, сповнений безсоромності й гіркоти:

— Все сталося! — Потім, відповідаючи на мимовільний жест Фредеріка, повела далі: — Він був одружений і боявся скомпрометувати себе вдома, тож мене відвели в окремий кабінет ресторану і сказали, що я буду щаслива, дістану добрий подарунок.

Перше, що мене здивувало, коли я переступила поріг, був позолочений канделябр на столі, де стояло два прибори. Вони відбивалися в дзеркальній стелі, а стіни були обтягнені голубим шовком, і кімната скидалася на альков. Це мене приголомшило. Ти ж розумієш: бідне дівча ніколи нічого не бачило! Хоч мене й засліплював той блиск, проте було страшно. Хотілося піти геть, але я залишилась.

Перед столом був лише диван. Я сіла на нього і так і потонула — такий він був м'який! Калорифер з-під килима дихав на мене теплом, і я сиділа, ні до чого не торкаючись. Лакей, що стояв навпроти, умовляв мене поїсти. Він одразу налив мені повну склянку вина. В мене закрутилася голова, я хотіла відчинити вікно, але він сказав: "Ні, мадмуазель, не можна". І пішов собі. На столі було повно всякої всячини, про яку я й уявлення не мала. Проте ніщо мені не подобалося. Тоді я припала до вазочки з варенням і все чекала. Не знаю, що йому заважало прийти. Було досить пізно, десь близько півночі, і я знемоглася, чекаючи. Я взялася збивати подушки, щоб краще вмотитися, і під руку мені попало щось похоже на альбом, ніби зошит; це були непристойні малюнки... Я заснула над ними, коли він прийшов.

Вона опустила голову й задумалася.

Довкола шамотіло листя, в густій траві похитувалася велика наперстянка, на галявину лилося хвилями світло, лише зрідка, скубучи травку, порушувала тишу якась корова, котрої тепер їм було вже не видно.

Розанетта пильно дивилася просто себе в одну точку; ніздрі у неї тремтіли. Фредерік узяв її руку.

— Скільки ти вистраждала, люба, бідолахо!

— Еге ж, — мовила вона, — більше, ніж ти гадаєш!.. Навіть хотіла покінчити з собою; мене витягли з води.

— Як це?

— А! Не варто згадувати!.. Я тебе кохаю, я щаслива! Поцілуй мене.

І вона заходилася вискубувати реп'яшки, що поначіплювалися до подолу сукні.

Найбільше Фредерік думав про те, чого вона не доказала. Яким чином змогла вона вибитись із убогства? Якому коханцеві завдячує своїм вихованням? Що сталося в її житті до того дня, коли він уперше прийшов до неї? Її останнє признание унеможлиблювало дальші розпитування. Він лише поцікавився, як вона познайомилася з Арну.

— Через Ватназ.

— То не тебе якось бачив я разом із ними в Пале-Роялі?

Він назвав число. Розанетта силкувалася пригадати.

— Так, справді... Невесело мені було на той час!

Однак Арну показав себе якнайкраще. Фредерік у тому не сумнівався, та все-таки їхній друг — великий дивак, у нього чимало вад; і він скористався з нагоди нагадати про них. Вона погоджувалась.

— Ну й що з того! Все-таки любиш отого поганця!

— І досі? — спитав Фредерік.

Вона зашарілася і напівусміхаючись, напівсердито відповіла:

— Ба ні! Це давні діла. Я ж од тебе нічого не приховую. А якби навіть і так, він зовсім інше! До речі, ти не надто люб'язний зі своєю жертвою.

— Жертвою?

Розанетта взяла його за підборіддя.

— Звичайно! — І, сюсюкаючи, як ті годувальниці, додала: — Ти не завжди був невинним хлопчиком! Було ж із його жіночкою — люлі-люлечки!

— Я? Та ніколи в житті!

Розанетта посміхнулася. Ця посмішка ранила його, як доказ — так він подумав — байдужості. Але вона почала лагідно розпитувати його, благаючи поглядом, щоб він обдурив її:

— Правда?

— Авжеж!

Фредерік заприсягнув, що він ніколи не думав про пані Арну, бо палко закоханий в іншу.

— В кого ж?

— Таж у вас, моя красунечко!

— Ах, не знущайся наді мною! Це мене дратує!

Він вирішив, що обачніше вигадати якусь історію, таке собі захоплення. Він придумав найдокладніші обставини. Зрештою, та особа завдала йому великих прикрощів.

— Тобі напевне не щастить! — сказала Розанетта.

— Та ну! Всіляко бувало! — відповів Фредерік, бажаючи натякнути на деякі любовні удачі, щоб викликати про себе кращу думку; тим більше, що й Розанетта не розповідала про всіх своїх коханців, бо навіть у хвилини найсердечнішої відвертості завжди дещо приховують через фальшивий сором, делікатність або жалощі. У комусь іншому, ба й в самому собі, відкриваєш цілі безодні або помийні ями, які не дозволяють іти далі; крім того, відчуваєш, що тебе не розуміють; висловити будь-що дуже важко; тим-то цілковите єднання в любові рідкість.

Бідолашна Капітанша ніколи не зазнала чогось кращого. Часто, коли вона дивилась на Фредеріка, зір її затуманювався слізьми, і вона зводила очі догори або втуплювала їх в обрій, неначе там бачила яскраву зорю, своє майбутнє, сповнене безмежної втіхи. Нарешті вона якось призналася, що їй хочеться замовити молебень, мовляв, "це принесе щастя нашому кохання".

Чому ж вона так довго опиралася йому? Вона й сама не знала. Він запитував її про це кілька разів, і вона відповідала, стискаючи його в обіймах:

— Я боялася, любий, занадто покохати тебе!

У неділю вранці Фредерік, читаючи газету, наглянув у списку поранених прізвище Дюссардьє. Він скрикнув, показуючи Розанетті газету, і заявив, що негайно повертається до Парижа.

— Ну й чого?

— Щоб побачити друга, доглядати його!

— Сподіваюся, ти не покинеш мене саму-одну?

— Поїдемо разом.

— Еге! Щоб трапити в той шарварок? Красненько дякую!

— Але ж не можу я...

— Тринди-ринди! Ніби в шпиталях бракує фельдшерів! Та й чого він туди микався? Хай кожен пильнує свого носа!

Він обурювався з її егоїзму й картав себе, чому не залишився там, разом з іншими. В такій байдужості до лиха батьківщини було щось жалюгідне, обивательське. Любов до Розанетти раптом стала гнітити його, як злочин. Вони цілісіньку годину сердилися одне на одного.

Потім вона стала благодіяти його, щоб трохи переcheкав, не наражався на небезпеку.

— А раптом тебе вб'ють!

— Ну й нехай! Я лише виконаю свій обов'язок!

Розанетта аж підстрибнула. Його обов'язок передусім — кохати її. Виходить, вона йому вже непотрібна! В цьому нема жодного здорового глузду! Що за фантазія, Боже мий!

Фредерік подзвонив, щоб дали рахунок. Однак вернутися до Парижа було нелегко. Диліжанс контори Лелуар щойно відійшов, Леконтові карети пасажирів не брали, диліжанс із Бурбоне прибуде тільки вночі, до того ж, певно, повнісінький; нічого не можна було передбачити. Змарнувавши багато часу на довідки, Фредерік постановив узяти поштову карету. Поштмейстер відмовив йому, бо у Фредеріка не було з собою паспорта. Кінець кінцем він найняв коляску (ту саму, в якій вони каталися), і перед п'ятою годиною вони добралися до "Торгового готелю" в Мелені.

На ринковій площі стояли в козлах рушниці. Префект заборонив національній гвардії йти в Париж. Гвардійці, котрі не належали до його департаменту, прагнули вирушити в дорогу. Довкола лунав крик. Заїзд повнився шумом.

Розанетта, охоплена страхом, заявила, що далі не поїде, і знову благала Фредеріка залишитися. Хазяїн заїзду і його дружина підтримували її. До суперечки втрутився якийсь чоловік, котрий разом із іншими обідав; він запевнював, що битися скоро перестануть, але все ж таки треба виконувати свій обов'язок. Тоді Капітанша заплакала ще голосніше. Фредерік був у розпачі. Він віддав їй свого гаманця, поцілував і зник.

Добравшись до Корбея, він на вокзалі дізнався, що повстанці в кількох місцях розібрали рейки, а кучер відмовився везти його далі; коні "похляли", казав він.

Однак з його допомогою Фредерік напивав поганенького кабріюлета і за шістьдесят франків, не враховуючи грошей на чарку, його погодилися довести до Італійської

застави. Але за сто кроків до застави кучер висадив його й повернув назад. Фредерік ішов дорогою, аж раптом вартовий багнетом загородив шлях. Четверо схопили його, зчинили крик:

— Це один із них! Тримайте міцно! Обшукати! Розбійник! Погань!

Його здивування було таке глибоке, що він дав одвести себе до застави в караульню, що на майдані, де сходяться бульвари Гобеленів і Шпитальний та вулиці Годфруа й Муфтар.

На початку цих чотирьох доріг височіли барикади — чотири величезні кучугури брукового каміння; подекуди тріскотіли смолоскипи; хоча довкола здіймалася курява, Фредерік розрізняв піхотинців і національних гвардійців із почорнілими лицами, обшарпаних, лютих. Вони щойно захопили майдан і розстріляли кількох чоловік; їхнє шаленство ще не вляглося. Фредерік сказав, що він поспішив із Фонтенбло допомогти пораненому товаришеві, котрий живе на вулиці Бельфон; спершу йому не йняли віри; оглянули його руки, навіть обнюхали вуха, щоб упевнитися, чи не тхне від нього порохом.

Проте, вперто повторюючи одне й те саме, він нарешті переконав капітана, який наказав двом стрільцям провести його до поста біля Ботанічного саду.

Вони пішли Шпитальним бульваром. Дув сильний вітер. Він оживив Фредеріка.

Потім повернули на вулицю Кінський базар. Праворуч темніла громада Ботанічного саду, а ліворуч освітлений усіма вікнами виблискував, немов у заграві пожежі, фасад лікарні Милосердя, де за шибамі хапливо рухалися тіні.

Фредерікові провозжаті вернулися назад. Інший чоловік повів його далі, до самої Політехнічної школи.

Вулиця Сен-Віктор поринула у цілковиту темряву; ні одного газового ріжка, жодного освітленого вікна. Що десять кроків було чути:

— Вартовий! Увага!

І цей крик, розпанахуючи тишу, відлунював, немов камінь, що з гуркотом падає в безодню.

Інколи наближалось важке гупання кроків. То проходив патруль, щонайменше сотня людей; чути було перешіптування цієї невиразної маси, бряжчання зброї; ритмічно похитуючись, загін проходив далі й танув у пільмі.

На кожному перехресті, посеред вулиці, стримів драгун. Вряди-годи навскач проносився якийсь кур'єр, і знову западала тиша. Десь далі везли гармати, й над бруківкою розлягався важкий грізний гуркіт; серце стискалося від цього grimотіння, такого відмінного від усіх звичних звуків. Здавалося, ніби воно навіть підкреслює тишу — глибоку, цілковиту, чорну тишу. До солдатів підходили люди в білих блузах, щось казали їм і зникали, мов привиди.

Караульня Політехнічної школи була переповнена. На порозі юрилися жінки, що просили побачення з сином або чоловіком. Їх одсилали в Пантеон, перетворений на морг, і ніхто не хотів слухати Фредеріка. Він домагався, присягав, що його друг Дюссардье чекає на нього, що він умирає. Нарешті призначили капрала, щоб провів

його в кінець вулиці Сен-Жак до мерії 12-ї округи.

Площа Пантеону була забита солдатами, що спали на соломі. Починало дніти. Гаснули білуачні вогні.

В цілому кварталі повстання залишило страшні сліди. Вулиці були розриті з кінця в кінець, то тут, то там кучугури землі. На барикадах, уже поруйнованих, лежали поперкидані омнібуси, валялися газові труби, каретні колеса; де-не-де чорніли маленькі калюжки, мабуть, крові. Мури будинків були подірвані снарядами, з-під одбитої штукатурки виглядала дранка. Жалюзі, що трималися на одному цвяхові, звисали, неначе рам'я. Сходи попровалювані, двері повідчинювані в порожнечу. Всередині кімнат було помітне лахміття шпалер; подекуди вціліла якась тендітна річ. Фредерік помітив настінного годинника, жердинку для папуги, гравюри.

Коли він увійшов до будинку мерії, національні гвардійці не вгаваючи говорили про смерть Бреа і Негріє, депутата Шарбонеля й архієпископа Паризького. Казали, що в Булоні висадився герцог Омальський, Барбес утік із Венсена, з Буржа підтягують артилерію, а з провінцій надходить підмога. Перед третьою годиною хтось приніс відрадну новину: повстанці вирядили до голови Національних зборів своїх парламентарів.

Усі зрадили, а Фредерік, у якого ще залишилось дванадцять франків, послав купити дюжину пляшок вина, сподіваючись тим самим прискорити своє звільнення. Раптом декому почулися постріли. Випивка припинилася; на незнайомця вступились підозріливі погляди: це ж міг бути сам Генріх V.

Щоб збутися всякої відповідальності, вони відвели Фредеріка до мерії 11-ї округи, звідки його відпустили близько дев'ятої ранку.

Він мчав бігом аж до Вольтерівської набережної. Перед одчиненим вікном стояв у жилеті якийсь старий і, плачучи, дивився догори. Спокійно плинула Сена. Небо було зовсім синє; на деревах у Тюїльрі співали птахи.

Переходячи площу Каруселі, Фредерік зустрівся з ношами. Вартові, що стояли тут, зараз же взяли на караул, а офіцер приклав руку до ківера й сказав:

— Честь і слава хороброму в нещасті!

Ці слова стали майже обов'язковими; той, хто промовляв їх, завжди прибирав урочисто-схвильованого вигляду. Ноші супроводила групка людей, що з люттю вигукували:

— Ми за вас помстимося! Ми за вас помстимося!

По бульвару снували екіпажі; жінки, сидячи перед дверима, скубли корпію. Тим часом повстання було придушено чи майже придушено; так говорилося в щойно розклеєній відозві Кавеньяка*. В кінці вулиці Вів'єн показався загін мобільної гвардії. Буржуа захоплено закричали; вони махали капелюхами, плескали в долоні, танцювали, поривалися обіймати солдатів, пропонували їм випити, дами кидали їм з балконів квіти.

О десятій годині, саме тоді, коли під гарматний гуркіт брали Сент-Антуанське передмістя, Фредерік, нарешті, добрався до Дюссардье. Він, простягшись горілиць, спав у себе на мансарді. Із суміжної кімнати тихенько вийшла жінка — це була мадмуазель

Ватназ.

Вона відвела Фредеріка вбік і розповіла, за яких обставин Дюссардье було поранено.

В суботу з барикади на вулиці Лафайєта якийсь хлопчина, загорнувшись трикольоровим прапором, кричав до національних гвардійців: "Це ж ви стрілятимете в своїх братів!" Та гвардійці наступали, і Дюссардье, кинувши долі рушницю, розштовхав усіх, стрибнув на барикаду, ударом ноги повалив малого повстанця і вирвав у нього прапора. Дюссардье знайшли під руїнами барикади; мідними осколками йому пробито стегно. Довелося робити розтин, щоб витягти їх. Панна Ватназ прийшла до нього того самого вечора і відтоді не залишала його.

Вона з цілковитим знанням справи готувала все необхідне для перев'язок, подавала йому пити, попереджувала його найменші бажання, ступала нечутно, як мишка, й дивилася на нього ніжними очима.

Фредерік навідував його щоранку протягом двох тижнів; якимось, коли він заговорив про самовідданість Ватназ, Дюссардье знизав плечима:

— Що ні, то ні! Це з корисливими намірами!

— Ти гадаєш?

— Я певен! — відповів Дюссардье, не бажаючи надто розводитись на цю тему.

Вона була така завбачлива, що приносила йому газети, в яких прославляли його хоробрий вчинок. Ці похвали, здавалося, дозволяли йому. Він навіть признався Фредерікові, що його непокоїть сумління.

Може, йому слід було стати на бік блузників; адже, кінець кінцем, їм надавали багато обіцянок, яких так і не виконали. Їхні переможці ненавидять республіку, й до того ж повелися з ними надто жорстоко. Безперечно, вони не мали рації, проте не зовсім; отож добрягу мордувала думка, що він, можливо, боровся проти справедливості.

Сенекаль, ув'язнений в Тюільрі в підвалі під терасою з боку набережної, не мав цих сумнівів.

Там їх було дев'ятсот чоловік, кинутих у бруд, на купу, почорнілих од пороху та запеченої крові; вони тремтіли від пропасниці, кричали з люті; а коли хтось із них умирав, труп так і залишали між живих. Інколи, раптом зачувши постріл, вони думали, що їх зараз усіх перестріляють, і кидалися до стіни, а потім знову падали на свої місця; одурілим від страждання, їм здавалося, ніби все це якийсь кошмар, жахлива маячня. Лампа, що висіла під склепінчастою стелею, скидалася на криваву пляму; в повітрі кружляли жовті й зелені вогники, які виникали од випарів цього підземелля. Побоюючись епідемії, призначили спеціальну комісію. Голова спустився на кілька сходинок, але, жахнувшись трупного духу і смороду від нечистот, кинувся назад. Коли в'язні підходили до душників, солдати національної гвардії, які стояли на варті, починали орудувати багнетами, штрикати в кого попало, щоб не розхитували ґрат.

Загалом вони були безжальні. Ті, котрі не брали участі в сутичках, прагнули відзначитися. Це був розгул боягузтва. Мстилися водночас і за газети, і за клуби, і за зборища, і за доктрини — за все, що впродовж трьох місяців доводило до відчаю; і

рівність, незважаючи на свою поразку (нібито караючи своїх оборонців і глумлячись над ворогами), переможно заявляла про себе, тупа, звіряча рівність; установився однаковий рівень кривавої підлоти, — адже фанатизмові наживи відповідало безумство злиднів, аристократія лютувала, як і чернь, нічний ковпак виявився не менш огидним, ніж червоний ковпак. Громадський розум помутився, як то буває після великого стихійного лиха. Дехто з розумних людей залишився після цього на все життя ідіотом.

Дядечко Рок так розхрабрувався, що майже зовсім очманів. 26-го, вступивши в Париж із ножанським загоном, він не хотів вертатися з ним назад і пристав до національної гвардії, яка отаборилась у Тюїлері; старий був дуже задоволений, що його поставили на варту біля тераси з боку Сени. Тут, принаймні, оті розбійники попалися йому в руки! Він тішився з їхньої невдачі, з наруги над ними і не міг утриматися від того, щоб не обкладати їх брутальною лайкою.

Один із них, білявий чубатий підліток, припавши лицем до ґрат, просив хліба. Пан Рок наказав йому замовкнути. Але хлопець жалісливо повторював:

— Хліба!

— Нема в мене хліба!

До ґрат потяглися інші в'язні, зі скуйовдженими бородами, палаючими очима; вони штовхали один одного й волали:

— Хліба!

Дядечко Рок обурився, що не виявляють йому належної поваги. Щоб нагнати на них страху, він став цілитись, а тим часом хлопчина, якого натовп, напіраючи, підняв аж до самого склепіння, крикнув іще раз:

— Хліба!

— На! Хапай! — мовив дядечко Рок і вистрелив.

Зчинилося справжнє ревище, потім усе стихло. На краю діжки залишилося щось біле.

Після цього пан Рок вернувся додому; по вулиці Сен-Мартен він мав будинок, де на випадок приїзду тримав для себе квартиру, і та обставина, що під час заколоту було пошкоджено чільну стіну тієї будівлі, вельми сприяла його несамовитості. Тепер, після обстеження фасаду, йому здалося, що він перебільшив збитки. Недавній вчинок заспокоїв старого, неначе йому відшкодували втрату.

Двері відчинила його ж таки дочка. Найперше вона сказала, що її непокоїла надто тривала його відсутність; вона боялася, що з ним трапилось якесь нещастя, що його поранено.

Такий доказ доччиної любові розчулив батька. Він здивувався, як це вона подалася в дорогу без Катріни.

— Я щойно послала її у справах, — відповіла Луїза.

І вона поцікавилась, як його здоров'я тощо; потім байдуже спитала, чи, бува, не зустрічав він Фредеріка.

— Ні! Ніде ані разу!

Вона ж відбула цю подорож тільки задля нього.

В коридорі почулися кроки.

— Ах, вибач!..

Катріна Фредеріка не застала. Його вже кілька днів не було вдома, а близький його друг пан Делор'є перебував у провінції.

Луїза обернулася, вся тремтячи, безсила мовити хоч би слово. Вона оперлася на крісло.

— Що з тобою? Ну що сталося? — вигукнув батько.

Вона жестом відповіла, що це, мовляв, дурниця, і доклала великих зусиль, щоб оговтатись.

Із ресторану, що містився навпроти, принесли обід. Але дядечко Рок занадто перехвилювався. "Це так швидко не мине", — подумав він, і за десертом його взяла нібито млість. Мерщій послали по лікаря, і той приписав мікстуру. Згодом, уже в ліжку, пан Рок попросив укрити його якомога тепліше, щоб упріти. Він зітхав, він охав.

— Дякую тобі, моя добра Катріно! А ти поцілуй свого бідолашного татуса, моя ціпонько! Оті ще мені революції!

Дочка покартала його за те, що він через неї так хвилюється, аж занедужав.

— Еге ж! Твоя правда! Але мені просто несила! У мене надто м'яке серце!

II

Пані Дамбрез сиділа в себе в будуарі між небогою та міс Джон і слухала старого Рока, що розповідав про своє важке військове життя.

Вона кусала губи, здавалося, їй було зле.

— Ну, дарма! Все це минеться! — І з люб'язним виглядом додала: — Сьогодні в нас обідає ваш знайомий, пан Моро.

Луїза стрепенулася.

— Буде ще кілька близьких друзів, між іншим, і Альфред де Сізі.

Вона стала вихвалити його манери, його зовнішність і надто його моральність.

У словах пані Дамбрез було менше брехні, ніж вона гадала: віконт мріяв про одруження. Він казав про це Мартінонові, додавши, що подобається панні Сесіль, що він у тому переконаний і що його батьки дадуть згоду.

Зважуючись на таке зізнання, він, очевидно, мав певні відомості про її посаг. А Мартінон підозрював, що Сесіль — позашлюбна дочка пана Дамбреза; тож, мабуть, було б дуже вигідно про всяк випадок просити її руки. В цьому сміливому заході крилася й небезпека; тим-то Мартінон досі тримався так, щоб не вскочити в халепу; крім того, він не знав, як позбутися тітки. Заміри Сізі надали йому рішучості, й він поговорив із банкіром, який, не бачачи жодних перешкод, щойно сказав про те пані Дамбрез.

З'явився Сізі. Вона, вставши йому назустріч, сказала:

— Ви нас геть забули... Сесіль, shake hands.[13]

В цю хвилину ввійшов Фредерік.

— Ах! Нарешті! Знайшлася пропажа! — вигукнув дядечко Рок. — Я на цім тижні тричі був у вас із Луїзою.

Фредерік старанно уникав їх. Він послався на те, що всі дні доглядає пораненого товариша. До того ж був заклопотаний багатьма іншими справами; і він вигадував усілякі історії. На щастя, почали прибувати гості: спершу пан Поль де Гремонвіль, дипломат, зустрінутий на балу, потім Фюмішон — промисловець, чиї консервативні погляди колись на одному вечорі обурили Фредеріка, за ними з'явилася стара герцогиня де Монтрей-Нантуа.

Та ось із вітальні долинули два голоси.

— Я в тому певна! — мовив один.

— Найдорожча моя, найдорожча моя! — відповів другий. — На милість Божу, заспокойся!

То були пан де Нонанкур, старий чепурун, мумія, намащена кольдкремом, і пані де Ларсійуа, дружина префекта, котрий служив за Луї-Філіппа. Вона вся тремтіла, бо щойно почула, як на катеринці грають польку, що правила за умовний знак для заколотників. Багатьох буржуа мордували подібні фантазії: вони вірили, що люди, які поховалися в катакомбах, готуються висадити в повітря Сен-Жерменське передмістя; з підвалів долітав якийсь гамір, за вікнами відбувалося щось підозріле.

Проте всі постаралися заспокоїти пані де Ларсійуа. Лад відновлено. Боятися більше нічого: "Кавеньяк нас урятував!" Неначе повстанських страхіть було не досить, їх ще перебільшували. На бік соціалістів стали двадцять три тисячі каторжників, ніяк не менше!

Не було жодного сумніву, що харчові припаси отруювали, що солдатів мобільної гвардії розпилювали навпіл між двох дощок і що написи на прапорах закликали до грабунків та підпалювання.

- І ще до чогось! — докинула екс-префектова дружина.

— Ах, дорога! — піклуючись про цнотливість, захопилась пані Дамбрез і поглядом показала на трьох молодих дівчат.

Пан Дамбрез вийшов зі свого кабінету разом із Мартіноном. Господиня, повернувши голову, відповіла на уклін Пеллерена, який щойно показався. Художник занепокоєно оглянув стіни. Банкір відвів його вбік і пояснив, що змушений був на певний час заховати його революційну картину.

— Відома річ! — сказав Пеллерен, чиї погляди змінилися після його провалу в "Клубі Розуму".

Пан Дамбрез дуже чемно натякнув, що замовить у нього інші полотна.

— Даруйте!.. О дорогий друже! Яка радість!

Перед Фредеріком стояли пан і пані Арну.

Голова трохи не пішла йому обертом. Увесь цей день його дратувала Розанетта, що захоплювалася солдатами; прокинулась давня любов.

Дворецький доповів господині, що стіл накрито. Пані Дамбрез поглядом звеліла віконтові взяти під руку Сесіль, пошепки сказала Мартінонові: "Негіднику!" — і всі пішли в їдальню.

Посеред столу, під зеленим ананасовим листям лежав здоровенний золотавий

короп, повернений головою до печені з косулі, а хвостом торкаючись блюда раків. Інжир, величезні вишні, груші й виноград (новинка паризьких теплиць) здіймалися пірамідами в старовинних вазах саксонської порцеляни; подекуди букети квітів поєднувалися з ряхтінням срібла; спущені на вікнах білі шовкові штори надавали освітленню кімнати приємної м'якості; два басейни, де плавали шматки льоду, освіжали повітря; слугували високі лакеї в коротких штанах. Після хвилювань, пережитих останнім часом, усе це здалося ще кращим. Знову почали втішатися з тих розкошів, що їх була небезпека втратити, і Нонанкур висловив спільне почуття, сказавши:

— Ох! Будемо сподіватися, що панове республіканці дозволять нам пообідати!

— Незважаючи на їхнє братерство! — велемудро докинув дядечко Рок.

Ці два почесні гості сиділи пообіч пані Дамбрез, вона — проти чоловіка, а поруч нього, по один бік — пані Ларсійуа і дипломат, по другий — стара герцогиня з Фюмішоном. Далі порозміщувалися художник, торговець фаянсом, панна Луїза, а завдяки Мартінонові, який зайняв Фредерікове місце, щоб сісти біля Сесіль, Фредерік опинився поряд із пані Арну.

Вона була в чорній барежевій сукні, на зап'ястку — золотий браслет, і так само, як і першого разу, коли він обідав у неї, — щось червоне в волоссі: гілечка фуксії, що оповила шиньйон. Він не стримався й сказав їй:

— Давно ми не бачились!

— Авжеж! — відповіла вона холодно.

Він вів далі, лагідністю голосу пом'якшуючи зухвалість питання:

— Чи ви інколи думали про мене?

— З якої б то речі я мала думати про вас?

Фредеріка вразила ця відповідь.

— Зрештою, ви, мабуть, маєте рацію.

Але, зараз же розкайвшись за свої слова, поклявся їй, що не було дня, коли його не мордували б спомини про неї.

— Я, добродію, анітрохи в те не вірю.

— І все-таки ви знаєте, що я вас кохаю!

Вона не відповіла.

"Що ж, обійдемося без тебе!" — подумав Фредерік.

І, звівши очі, він помітив на другому кінці столу панну Рок.

Вона гадала, що їй личитиме, коли вона одягнеться в усе зелене, — колір, що становив прикрий контраст із тоном її рудого волосся. Пряжка її пояса була надто високо; комірець тиснув шию; ця недостатня елегантність, може, стала причиною холодності, з якою Фредерік зустрів її. Вона віддалік із цікавістю стежила за ним; Арну, що сидів поряд із нею, як не впадав біля сусідки, але, так і не спромігшись витягти з неї бодай кількох слів, одмовився від надії догодити їй і став прислухатися до загальної розмови. Тепер вона точилася довкола ананасового пюре, яке готують у Люксембурзі.

Луї Блан, за словами Фюмішона, посідає особняк на вулиці Сен-Домінік, проте

відмовляється здавати його у винайм робітникам.

— А я особисто вважаю дивним те, — сказав Нонанкур, — що Ледрю-Роллен полює в королівських угіддях!

— Він заборгував одному ювелірові двадцять тисяч франків, — підкинув Сізі, — і навіть подекують...

Пані Дамбрез перебила його:

— Ах, як це гидко — гарячитися через політику! Юначе, як вам не соромно! Досить! Краще займіться своєю сусідкою!

Потім люди статечні напали на газети.

Арну став захищати їх, Фредерік, втрутившись у розмову, сказав, що це комерційні підприємства, як і всякі інші, їхні писаки здебільшого як не дурні, то брехуни, він удавав, ніби знає їх, і великодушним почуттям свого друга протиставляв сарказми. Пані Арну не добачала, що в цих словах — прихована помста саме їй.

Тим часом віконт стражденно мудрував, як би зачарувати панну Сесіль. Спочатку він виставляв свої артистичні смаки, ганджуючи форму карафок та вензелі на ножах. Далі став розводитися про свою конюшню, про свого кравця, про свого постачальника білизни; нарешті торкнувся питань релігії й визнав за можливе натякнути їй, що виконує всі обов'язки набожної людини.

Мартінон показав себе більшим спритником. Монотонно, не зводячи із Сесіль погляду, він вихваляв її пташиний профіль, її миршаве біляве волосся, її надто короткі руки. Молода поганулька умлівала під такою зливою люб'язності.

Їх ніхто не міг чути, бо всі говорили дуже голосно. Добродій Рок хотів, щоб Францією правила "залізна рука". Нонанкур навіть шкодував, що скасовано страту за політичні злочини. Всіх отих падлюк слід би вигубити!

— Та вони ж іще й боягузи! — сказав Фюмішон. — Не бачу хоробрості в тому, щоб ховатися за барикадами!

— До речі, розкажіть нам про Дюссардье! — озвався пан Дамбрез, повертаючись до Фредеріка.

Чесний прикажчик став тепер героєм, як Саллес, брати Жансан, матінка Пекіє та інші.

Фредерік, не заставляючи себе впрошувати, розповів про свого друга; деякі відблиски ореола впали й на нього.

Розмова, цілком природно, зав'язалася про різні вияви хоробрості. На думку дипломата, побороти страх смерті неважко, про що засвідчать люди, котрі билися на дуелі.

— Про це можна довідатись од віконта, — сказав Мартінон.

Сізі густо почервонів.

Гості дивилися на нього, а Луїза, більше за інших здивована, прошептала:

— А в чім річ?

— Він спасував перед Фредеріком, — тихо відповів Арну.

— Ви щось знаєте, мадмуазель? — відразу спитав Нонанкур і передав її відповідь

пані Дамбрез, яка, трохи нахилившись, стала роздивлятися Фредеріка.

Мартінон, не чекаючи запитання Сесіль, сказав їй, що та історія пов'язана з особою огудної поведінки. Дівчина легенько відсунулась на стільці, неначе хотіла уникнути дотику розпусника.

Розмова поновилася. Пішли кружкома чудові бордоські вина, всі віджилися; Пеллерен нарікав на революцію, мовляв, через неї безповоротно загинув музей іспанського малярства. Його як художника це засмучувало найбільше. На ті слова до нього звернувся добродій Рок:

— Чи то, бува, не вашої роботи одна досить прикметна картина?

— Можливо! Яка саме?

— На ній зображено якусь даму в сукні... Їй-право... трохи... легкій, з гаманцем у руці, а позад неї павич.

Тепер почервонів Фредерік. Пеллерен прикинувся, ніби не чує.

— Однак вона таки вашої роботи! Адже внизу стоїть ваше прізвище, а на рамі написано, що картина — власність пана Моро.

Якось дядечко Рок і Луїза, чекаючи на Фредеріка в його ж таки квартирі, побачили портрет Капітанші. Людина проста, Рок навіть гадав, що та "картина в готичній манері".

— Ні! — рішуче заперечив Пеллерен. — То звичайнісінький портрет однієї жінки.

Мартінон додав:

— І то жінки вельми живої! Чи не так, Сізі?

— Ну, я нічого про неї не знаю.

— А мені здавалося, що вона ваша знайома. Та якщо ця розмова завдає вам прикрощів, даруйте!

Сізі потупив очі, доводячи своїм сум'яттям, що йому випала жалюгідна роль у стосунках із об'єктом цього портрета. Що ж до Фредеріка, то моделлю могла стати лише його коханка. Це було одне з тих припущень, які виникають одразу, і обличчя присутніх говорили про це досить виразно.

"Як він мені брехав!" — сказала собі пані Арну.

"Он заради кого він покинув мене!" — подумала Луїза.

Фредерік уявив собі, що ці дві історії можуть його скомпрометувати, і, коли всі вийшли в сад, він став дорікати Мартінонові.

Жених мадмуазель Сесіль зареготався йому в вічі:

— Та ні! Анітрохи! Це тобі навіть на руку! Шквар сміліше!

Що він хотів цим сказати? А потім, з якої б то речі така доброзичливість, ніяк не властива йому? Нічого не пояснивши, він пішов у сад, де сиділи дами. Неподалік стояли чоловіки, а Пеллерен посеред них висловлював свої думки. Само собою зрозуміло, мистецтвом найбільше сприяє монархія. Сучасність збуджує в ньому огиду — "взяти хоча б національну гвардію"; він жалкує за середніми віками, епохою Людовіка XIV; пан Рок схвалював такі погляди, навіть признався, що вони руйнують його упередження щодо художників. Однак він майже одразу відійшов — його привабив

голос Фюмішона. Арну намагався довести, що є два соціалізми: один хороший, другий поганий. Промисловець не добачав різниці, при самому слові "власність" йому од гніву в голові паморочилось.

— Це й справді сама природа написала! Діти тримаються за свої іграшки; всі народи поділяють мою думку, всі тварини — також; навіть лев, якби міг говорити, заявив би, що він власник! Так, скажімо, я, панове, я почав із капіталом п'ятнадцять тисяч франків! Я, щоб ви знали, протягом тридцяти років завжди вставав о четвертій годині ранку! Я за сто чортів трудився, аби домогтися багатства! І раптом стануть мені доводити, що не я його господар, що мої гроші — не мої гроші, одне слово, що власність — це крадіжка!

— Однече Прудон...

— Дайте мені спокій із вашим Прудоном! Опинився б він тут, я, гадаю, задушив би його!

Він би таки задушив. Після лікерів Фюмішон зовсім нетямився, і його апоплексичне лице, здавалося, зараз вибухне, як бомба.

— Добридень, Арну! — сказав Юссоне, швидко простуючи по газону.

Він приніс панові Дамбрезу перший відбиток брошури, що називалася "Гідра", де захищав інтереси реакційного кола, і банкір підкреслив це, відрекомендовуючи журналіста гостям.

Юссоне розважив їх, спершу запевнивши, що торговці салом платять трьомстам вісімдесяти двом хлопчикам, аби вони щовечора вигукували: "Ліхтарики!", по тому глумився над принципами вісімдесят дев'ятого року, над звільненням негрів, над лівими промовцями; він навіть намагався зобразити "пана Прюдома* на барикаді" — і все те робив, мабуть, із звичайнісіньких заздрощів до оцих буржуа, які смачно пообідали. Шаржування мало посередній успіх. Обличчя повитягувались.

Зрештою, жарти були недоречні; це сказав Нонанкур, що нагадав про смерть архієпископа Афра й генерала де Бреа. Їх часто згадували, на них покликалися. Пан Рок заявив, що смерть архієпископа — "вершина найбільшої величі". Фюмішон віддавав пальму першості генералові; замість того, щоб оплакувати ці дві жертви, затіяли суперечку, котра з них повинна збуджувати більше обурення. Тоді перейшли до другого порівняння — Ламорісьєра з Кавеньяком, і пан Дамбрез більше вихваляв Кавеньяка, а Нонанкур — Ламорісьєра. Ніхто з гостей, крім Арну, не міг бачити їх у ділі. Проте кожен висловлював про їхні вчинки незаперечні міркування. Фредерік утримувався від оцінок, зізнавшись, що не брався за зброю. Дипломат і пан Дамбрез схвально кивнули йому головою. Адже битися із повстанцями означало захищати республіку. Наслідок боротьби, хай і щасливий, зміцнював її, і тепер, коли покінчено з переможеними, бажано було позбутися й переможців.

Вийшовши в сад, пані Дамбрез негайно підізвала Сізі й покартала за його недотепність; побачивши Мартінона, вона відпустила віконта і захотіла взнати у свого майбутнього племінника, з якої причини він висміював Сізі.

— Та без усякої причини.

- Виходить, усе це — щоб підняти пана Моро! З якої б то речі?
- Ні з якої. Фредерік — хороший хлопець. Він мені дуже подобається.
- Мені також! Хай підійде! Пошукайте його!

По двох-трьох банальних фразах вона стала злегка глузувати зі своїх гостей, тим самим ставлячи його над ними. Фредерік не пропустив нагоди покритикувати інших дам — хитромудрий спосіб говорити компліменти. Та вона час од часу залишала його: день був прийомний, під'їжджали гості; потім вона верталася на своє місце, їхні крісла випадково були розміщені так, що ніхто не міг почути, про що вони говорять.

Вона здавалася то грайливою, то серйозною, то меланхолійною, то розважливою. Її не надто обходили буденні турботи; є цілий світ почуттів, не таких скороминущих. Вона ремствувала на поетів, котрі спотворюють дійсність; потім звела очі до неба і спитала, як називається одна із зірок.

На деревах повішали китайські ліхтарики; їх похитував вітер, кольорове проміння тремтіло на її білій сукні. Вона, за звичкою, трохи відкинулася в кріслі, перед яким стояв стільчик для ніг, і на ньому виділявся носок її чорного оксамитового черевичка; інколи вона кидала голосніше якесь слово, кілька разів навіть розсміялась.

Це кокетування не обходило Мартінона, захопленого Сесіль, зате воно вражало маленьку Рок, що розмовляла з пані Арну. Її манери, на відміну від поведження решти дам, не здавалися Луїзі зневажливими. Дівчина підійшла й сіла поруч із нею; згодом, піддавшись потребі поділитися своїми почуттями, сказала:

- Правда, Фредерік Моро добре говорить?
- Ви його знаєте?
- О, дуже добре! Ми сусіди, він грався зі мною, коли я була зовсім маленька.

Пані Арну кинула на неї пильний погляд, що означав: "Гадаю, ви не закохані в нього?"

Погляд дівчини без жодного зніяковіння відповів: "Закохана!"

- Виходить, ви часто з ним бачитесь?
- О ні! Лише коли він приїжджає до своєї матері. Ось уже десять місяців, як його не було! А він же обіцяв вернутися швидко.
- Не треба, дитино моя, надто довіряти обіцянкам чоловіків.
- Кого-кого, а мене він не обдурював.
- Як і інших!

Луїза здригнулася: "Невже він, чого доброго, і цій щось обіцяв?" І її обличчя скривили підозріння та злість.

Пані Арну майже злякалась; їй уже хотілося вернути свої слова. Обидві замовкли.

Оскільки Фредерік сидів навпроти них на складаному стільці, і вони поглядали на нього, одна — дотримуючись пристойності, крайчиком ока, а друга — зовсім відверто, розтуливши рота, то пані Дамбрез навіть сказала йому:

- Ну ж бо поверніться, щоб вона краще вас бачила!
- Хто б то?
- Дочка пана Рока!

І вона стала дратувати його любов'ю молоденької провінціалки. Він захищався, намагаючись усміхатися:

— Ото вигадали! Схаменіться! Така почвара!

Однак усе це безмірно тішило його пиху. Він згадав інший вечір, коли йому довелося виходити з цього дому, тяжко страждаючи від приниження, — і він дихав на повні груди; тепер він почував себе у справжньому своєму середовищі, майже як удома, так ніби все це, разом і особняк Дамбрезів, належало йому. Дами, сидячи півколом, слухали його, і він, прагнучи похизуватися, висловився за відновлення розлучень, які треба так полегшити, щоб можна було сходитися й розлучатися без кінця-краю, скільки завгодно. Вони зчинили галас; декотрі перешіптувалися; біля стіни, повитої зеленню, з темряви лунали короткі вигуки. То було якесь веселе кудкудакання, а він розводив свою теорію з певністю, якої надає свідомість успіху. Лакей приніс до критої галереї тачу з морозивом. Підійшли чоловіки. Вони говорили про арешти.

Тоді Фредерік, щоб відомстити віконтові, став запевнювати, що тепер, мабуть, його почнуть переслідувати як легітиміста. Той одмагався, кажучи, що не виходив із своєї кімнати; його супротивник дедалі більше згущував можливі небезпеки, це смішило навіть панів Дамбреза і Гремонвіля. По тому вони сказали Фредерікові багато компліментів, шкодуючи, що він не застосує своїх здібностей на захист порядку, і дружньо тиснули йому руку, — відтепер він може розраховувати на них. Нарешті, коли всі почали розходитись, віконт низенько вклонився Сесіль:

— Мадмуазель, маю за честь побажати вам на добраніч.

Вона стримано відповіла:

— На добраніч!

А Мартінонові усміхнулася.

Дядечко Рок, аби продовжити розмову з Арну, запропонував провести його, "а також його дружину", адже їм було по дорозі. Луїза і Фредерік ішли попереду. Вона вхопила його під руку, а коли вони одійшли від інших трохи далі, сказала:

— Ах, нарешті! Нарешті! Ну й настраждалась я за цілісінький вечір! Які ці жінки лихі! Які чванливі!

Він намагався їх захистити.

— Ти міг би підійти до мене ще на початку вечора, адже ти цілий рік не приїжджав!

— Не цілий рік, — озався Фредерік, радий упіймати її на цій дрібничці і спритно обійти все інше.

— Хай! Час тягнувся для мене так повільно! А на цьому противному обіді можна було подумати, що ти соромишся мене! Ах, я розумію, що не можу подобатися так, як вони.

— Ти помиляєшся, — сказав Фредерік.

— Правда? Заприсягни, що ти жодної з них не любиш!

Він поклявся.

— І тільки мене одну кохаєш?

— Ще б пак!

Від цього запевнення вона знову зраділа. Їй хотілося б заблудитися в цих вулицях, щоб разом із ним прогуляти всю ніч.

— Я так мучилася там! Тільки й розмов було, що про барикади! Мені привиджувалось, ніби ти падаєш навznak, увесь забризканий кров'ю! Твоя мати лежала в ліжку, в неї ревматизм. Вона ні про що не знала. Я мусила тримати язика за зубами! Мені урвався терпець! Я взяла з собою Катріну...

І вона розказала про свій від'їзд, про подорож та про те, як обдурила батька.

— За два дні він одвезе мене додому. Приходь узавтра ввечері, нібито випадково, і принагідно поговори з батьком про наше одруження.

Фредерік ніколи ще не був такий далекий від думки про одруження. А тут іще панна Рок видавалася йому створінням досить-таки смішним. Яка різниця між нею та жінкою на зразок пані Дамбрез! Йому судилося зовсім інше майбутнє. Сьогодні він у тому переконався; тож не час йому зв'язувати себе, відважитися на такий серйозний крок під впливом сердечного пориву. Тепер необхідна розважливість, до того ж він знову побачив пані Арну. Тим часом його збивала з пантелику Луїзіна відвертість. Він спитав:

— Чи добре обмірковувала ти свій крок?

— Ти що! — крикнула вона, похолонувши з подиву й обурення.

Він сказав, що одружуватися нині було б справжнім божевіллям.

— Виходить, я тобі не потрібна?

— Ти мене не розумієш!

І він пустився в дуже заплутану балаканину, намагаючись утовкмачити їй, що його втримують важливіші міркування, що в нього безконечні діла, що навіть статки його похитнулися (Луїза розбивала ясно й переконливо всі його доводи), що, нарешті, перешкоджають і політичні обставини. Отже, найрозумніше якийсь час почекати. Мабуть, усе владнається, — в кожному разі він має на те надію; а коли в нього вже не залишалося жодних доводів, він прикинувся, ніби раптом згадав, що йому ось уже дві години, як треба було навідати Дюссардє.

Тоді, попрощавшись з рештою, він завернув на вулицю Отвіль, обійшов будинок театру Жімназ, повернувся на бульвар і швидко вибіг на п'ятий поверх до Розанетти.

Подружжя Арну розсталось з дядечком Роком та його дочкою на розі вулиці Сен-Дені. Обоє йшли мовчки, — він не міг і далі точити теревені, а вона відчувала таку велику втому, що навіть опиралася йому на плече. Це був єдиний чоловік, який висловлював протягом усього вечора чесні погляди. Вона перейнялася цілковитою поблажливістю до нього. Він був трохи лихий на Фредеріка.

— Ти бачила, яку він скорчив міну, коли почали розмову про портрет? Я ж тобі казав, що він її полюбовник! А ти не хотіла мені вірити!

— Так! Я помилялась!

Арну, задоволений зі своєї перемоги, наполягав:

— Я навіть ладен іти в заклад, що він кинув нас, аби мерщій махнути до неї! Тепер він у неї напевне! Він там і ночує.

Пані Арну опустила капор дуже низько.

— Ти ж уся тремтиш!

— Я змерзла, — відповіла вона.

Тільки-но батько заснув, Луїза кинулась у кімнату до Катріни й стала термосити її за плече.

— Встань!.. Скоріше, скоріше! І розшукай мені фіакр.

Катріна відповіла, що в таку пору фіакрів уже не буває.

— Тоді ти сама проведеш мене?

— А то куди?

— До Фредеріка!

— Не можна! Чого б то?

Їй треба поговорити з ним. Вона не може чекати. Вона хоче побачити його зараз же.

— Видумаєте отаке! З'явитися в чужий дім посеред ночі! Та він уже спить!

— Я його розбуджу!

— Але ж це дівчині й негоже!

— Я не дівчина! Я його дружина! Я його люблю! Ходім же, накинь хустку.

Катріна, міркуючи, стояла біля свого ліжка. Нарешті вона сказала:

— Ні! Не хочу!

— Ну й залишайся! А я піду!

Луїза, як вуж, вислизнула на східці. Катріна, впхнувшись за нею, наздогнала її вже на хіднику. Умовляння були даремні, і вона поспішала за нею, на ходу застібаючи кофтину. Дорога здалася їй страшенно довгою. Служниця скаржилася на свої старечі ноги.

— Куди вже мені! Не маю вже, панночко, того, що вас так гонить. Де ж пак!

Потім пішли ніжності:

— Серденько моє! Нікого в тебе нема, лишень твоя Като!

Час од часу її брав сумнів:

— Ой, наробіте ви мені великої халепи! Раптом батько прокинеться! Боже милостивий! Хоч би обійшлося без якої-небудь катавасії!

Біля театру Вар'єте їх зупинив патруль національної гвардії. Луїза не задумуючись сказала, що вона зі служницею йде на вулицю Ремфор по лікаря. Їх пропустили.

Біля площі Мадлени вони наткнулися на іншого патруля, а коли Луїза вдалася до того самого пояснення, якийсь громадянин підхопив:

— Це, бува, не через ту хворобу, яка триває дев'ять місяців, кішечко?

— Гужібо! — крикнув капітан. — При службі ніяких дурошів! Пані, проходите!

Незважаючи на окрик, дотепи не припинилися:

— Бажаю втіхи!

— Моє шануваннячко лікареві!

— Дивись, не наскоч на вовка!

— Їм тільки б пореготати, — озвалася Катріна. — Сказано, молоде!

Нарешті вони дійшли до Фредерікового помешкання. Луїза кілька разів сильно шарпнула дзвоника. Двері прочинилися, й воротар на її питання відповів:

— Його нема!

— Може, він спить?

— Кажу вам, його нема! Вже три місяці, як він удома не ночує!

І віконце воротаря хряснуло, як ніж гільйотини. Вони стояли в темній підворотні.

— Забирайтеся геть! — гукнув розлючений голос.

Двері знову відчинилися, і вони вийшли.

Луїза мусила сісти на тумбу, вона, схиливши голову на руки, дала волю сльозам і гірко заплакала.

Дніло, проїжджали вози.

Катріна повела її додому, підтримуючи, цілуючи; щоб розважити Луїзу, вона розповідала їй всяку всячину із власного життя. Не варто так побиватися за ними! Не вийшло з ним, знайдеться інший!

III

Коли Розанеттине захоплення солдатами національної гвардії охолело, вона стала ще чарівніша, ніж була доти, і в Фредеріка непомітно ввійшло в звичку весь час проводити в неї.

Найкращі години був ранок у неї на балконі. В батистовій кофтині і в пантофельках на босу ногу вона метушилася довкола нього, чистила клітку в канарок, міняла воду золотим рибкам і камінною лопаткою розпушувала землю в ящику, звідки підіймався трельяж для красолі, що оздоблювала мур. Тоді вони, поспиравшись ліктями на балконні перила, споглядали екіпажі, прохожих, грілися на сонці, складали плани, як провести вечір. Відлучався він щонайбільше години на дві; потім вони йшли в який-небудь театр, брали літерну ложу, і Розанетта, з великим букетом в руках, слухала музику, тим часом як Фредерік, нахилившись до її вуха, нашіптував смішні анекдоти або люб'язності. Інколи вони наймали коляску, їхали в Булонський ліс; гуляли довго, до півночі. Нарешті верталися додому через Тріумфальну арку і по великій алеї, вдихали свіже повітря; над головами в них сяяли зорі, а попереду, в глибині перспективи, тягнучись двома променистими перловими шнурочками, ряхтіли газові ріжки.

Перед виходом із дому Фредерікові завжди доводилося чекати на Розанетту — вона дуже довго марудилася, зав'язуючи стрічки капелюшика; стоячи перед дзеркальною шафою, вона сама собі усміхалася. Тоді, взявши Фредеріка під руку, змушувала і його подивитися в дзеркало.

— Як воно любо-мило, коли ми стоїмо так у парі! О любчику мій! Я тебе оце з'їла б!

Тепер він був її річчю, власністю. Й через те обличчя її постійно сяяло, навіть у манерах з'явилася більша млосність; вона поповніла, і Фредерік вбачав у ній якусь переміну, хоча й не міг сказати, в чому вона полягає.

Одного дня вона повідомила йому як дуже важливу новину, що шановний пан Арну відкрив білизняну крамницю для колишньої робітниці зі своєї фабрики, що він кожного вечора приходить до неї, "багато витрачає; не далі як тиждень тому він подарував їй

палісандрові меблі".

— Звідкіля ти знаєш? — спитав Фредерік.

— О, я знаю напевне!

За її наказом усе те вивідувала Дельфіна.

Виходить, вона любить Арну, коли це так цікавить її!

Він обмежився відповіддю:

— Що тобі до того?

Розанетту це запитання ніби здивувало.

— Але ж той паскудник винен мені гроші! Це ж неподобство — утримувати якусь погань! Хіба ні? — І з виразом переможної злоби мовила: — Зрештою, вона його добряче ошукала! У неї ще три таких. Тим краще! Хай вона обчухрає його до останнього су, я буду тільки рада!

Арну з поблажливістю, властивою старечій любові, і справді давав бордосці попуск, і вона експлуатувала його.

Фабрика занепадала; справи були в жалюгідному стані; тож, силкуючись вибратись із нього, він спершу задумав відкрити кафешантан, де виконувалися б лише патріотичні пісні; за допомогою субсидії, на яку міністр дав би згоду, цей заклад став би вогнищем пропаганди і водночас джерелом його достатку. Відколи змінився урядовий курс, це стало вже неможливим. Тепер він мріяв про великий магазин військових головних уборів. Але для початку бракувало коштів.

Не був він щасливіший і в домашньому житті. Пані Арну ставилась до нього не так ласкаво, інколи навіть бувала й трохи сувора. Марта завжди ставала на батьків бік. Це побільшувало незгоду, і домашнє життя зробилось нестерпне. Він часто з самого ранку йшов з дому, довго прогулювався, щоб розвіятись, потім обідав десь у сільському шинку й поринав у роздуми.

Тривала відсутність Фредеріка порушувала його звички. Тож якось він з'явився в пообідню пору, благаючи Фредеріка заходити, як і колись; той пообіцяв.

Фредерік не наважувався повернутись до пані Арну. Йому здавалося, що він її зрадив. Але така поведінка була боягузством. Виправдань він не мав аніякісньких. Потрібно було покласти край! І якось увечері він подався до них.

Пустився дощ, і він завернув у пасаж Жуффруа, як раптом до нього підійшов товстий чоловічок у картузі. При світлі, що падало з вітрини, Фредерік одразу впізнав Компена, оратора, що своєю пропозицією в клубі викликав такий регіт. Він опирався на руку якогось суб'єкта, в якого була червона шапка зуава, випнута верхня губа, жовте, як помаранча, лице і невеличка борідка; дивився він на свого приятеля великими захопленими очима.

Компен, певно, гордився ним, бо сказав:

— Познайомтесь із цим чолов'ягою! Він швець моїх друзів і патріот! Вип'ємо чогонебудь?

Фредерік подякував і відмовився, а Компен тут же став громити пропозицію Рато — каверзи аристократів. Щоб покінчити з тим, треба знову почати дев'яносто третій рік!

Потім він запитав про Режембара та про ще кількох осіб, так само знаменитих, як-от: про Маслена, Сансона, Лекорню, Марешала та якогось Делор'є, впутаного в справу про карабіни, що їх було перехоплено в Труа.

Для Фредеріка все це було нове. Але Компен нічого більше не знав. Розстаючись із Фредеріком, він сказав:

— До скорої зустрічі, адже й ви берете участь?

— У чому?

— В телячій голові!

— Якій телячій голові?

— Ну й баламут! — відповів Компен і ляснув його по животі.

Обидва терористи пішли в кафе.

Минуло десять хвилин, і Фредерік уже не думав про Делор'є. Він стояв на хіднику вулиці Параді й дивився на вікна третього поверху, де за фіранками горіло світло.

Нарешті він піднявся по сходах.

— Пан Арну вдома?

Покоївка відповіла:

— Нема. Але ви все-таки заходьте!

І рвучко розчинила двері.

— Пані, це добродій Моро!

Вона встала, біліша за свого комірця. Вона тремтіла.

— Чому завдячую честь... таких несподіваних відвідин?

— Нічому! Просто бажанню побачити давніх друзів. — І, сідаючи, запитав: — Як ведеться панові Арну?

— Чудово! Але він десь пішов.

— А, розумію! Ті самі вечірні звички — потреба трохи розвіятись!

— А чому б ні? Після цілоденних обчислень мусить голова спочити!

Вона навіть стала хвалити чоловіка як трудягу. Фредеріка ці вихваляння дратували. На колінах у неї лежав шмат чорного сукна із синьою тасьмою.

— Що це у вас?

— Перешиваю кофтину для дочки.

— До речі, я щось її не бачу, де вона?

— В пансіоні, — відповіла пані Арну.

На очі їй навернулися сльози, вона стримувала їх, швидко орудуючи голкою. Він узяв номер "Ілюстрації", що лежав на столі коло неї.

— Карикатури Хама дуже смішні, правда?

— Так.

І вона знову поринула в мовчанку.

Раптом під поривом вітру задеренчали шиби.

— Ну й погода! — озвався Фредерік.

— Справді, це люб'язно з вашого боку, що ви прийшли під такий страшний дощ!

— О, я на те не зважаю! Я не з тих, кому дощ перешкоджає прийти на побачення!

— На яке побачення? — наївно спитала вона.

— Ви не пам'ятаєте?

Вона затремтіла й опустила голову.

Він злегка поклав їй на плече руку.

— Запевняю вас, що ви змусили мене тяжко страждати!

Відповіла вона якимось жалісним голосом:

— Але мені було страшно за дитину!

Тут вона розповіла йому про хворобу маленького Ежена і всі тривоги того дня.

— Дякую! Дякую вам! Я більше не сумніваюсь! Я люблю вас, як любив завжди!

— Та ні! Це неправда!

— Чому?

Вона холодно поглянула на нього.

— Ви забули про другу. Про ту, котру возите на кінні перегони. Жінку, чий портрет ви зберігаєте, вашу коханку!

— Авжеж! Ну й що? — скрикнув Фредерік. — Я нічого не заперечуватиму! Я негідник! Але вислухайте мене!

Якщо він жив із тією жінкою, то тільки з одчаю, це було неначе самогубство. Зрештою, він завдав їй чимало прикрощів, щоб помститися за власну ганьбу.

— Яке катування! Чи ви зрозумієте це?

Пані Арну, повернувши до нього своє прегарне лице, протягнула йому руку; вони заплющили очі, охоплені ніжним та безконечним сп'янінням, яке ніби заколисувало їх. Потім вони, сидючи й далі лице в лице, зовсім близько, довго дивилися одне на одного.

— Невже ви могли повірити, що я вас розлюбив?

Вона відповіла тихим, повним ласки голосом:

— Ні! Незважаючи ні на що, я в глибині душі відчувала, що це неможливо і що якогось дня перепона між нами впаде.

— Я також! І мені до смерті хотілося побачити вас.

— Одного дня, — провадила вона, — я в Пале-Роялі пройшла повз вас.

— Правда?

І він сказав їй, що був дуже щасливий, зустрівшись із нею в Дамбрезів.

— Але як я ненавидів вас того вечора, коли ми йшли звідти!

— Бідолашненький!

— Моє життя таке сумне!

— А моє!.. Якби самі лише печалі, турботи, приниження — все, що я змушена терпіти як дружина і як мати, то я б не скаржилась: адже усі ми помремо; та найстрашніше — моя самотність. Анікогісінько ж!

— Але ж я тут! Я!

— О, так!

В пориві ніжності вона, ридаючи, встала. Простягнула до нього руки, і вони, стоячи, обнялися, завмерли в довгому поцілунку.

Рипнув паркет. Поряд із ними стояла жінка, це була Розанетта. Пані Арну впізнала

її; широко відкривши очі, повні здивування та обурення, вона розглядала її. Нарешті Розанетта промовила:

— Я прийшла поговорити в одній справі з паном Арну.

— Його тут нема, ви ж бачите.

— Так, правда! — сказала Капітанша. — Ваша служниця мала рацію! Перепрошую!

— Вона повернулася до Фредеріка. — І ти тут!

Це тикання в її присутності примусило пані Арну почервоніти так, неначе вона дістала дошкульного ляпаса.

— Його тут нема, кажу вам ще раз!

Капітанша, роздивляючись на всі боки, спокійнісінько спитала Фредеріка:

— Ну що, поїдемо додому? Внизу чекає фіакр.

Він прикинувся, ніби не чує.

— Ну ж, ходімо!

— Так! Добра нагода! Ідіть! Ідіть! — сказала пані Арну.

Вони вийшли. Вона нахилилася через поруччя, щоб глянути їм услід, і на них із горішньої площадки впав пронизливий, болісний сміх. Фредерік підштовхнув Розанетту в фіакр, сам сів навпроти і всю дорогу не проронив жодного слова.

Образа, що вкрай забруднила Фредерікову честь, була завдана йому з власної вини. Він відчував ганьбу гнітючого приниження і водночас жаль за втраченим блаженством; коли він уже міг, нарешті, зазнати його, воно зникло без вороття! — і то через неї, через цю дівулю, повійницю! Йому хотілося задушити її, він задихався. Коли вони вернулися до себе в квартиру, він шпурнув капелюха на стілець, зірвав із себе краватку.

— Ну ж і втяла ти штуку! Що й казати!

Вона гордо стала перед ним.

— Ну й що? Що поганого я вчинила?

— Що? Ти шпигувала за мною!

— Хіба в тім моя вина? Чого ти ходиш розважатися до порядних жінок?

— Не твоє діло! Я не бажаю, щоб ти їх ображала!

— А чим же я її образила?

Він не міг нічого відповісти й кричав ще з більшою люттю:

— А тоді, ще на Марсовім полі...

— О, як ти набрид мені зі своїми колишніми!

— Негіднице!

Він замахнувся кулаком.

— Не вбивай мене! Я вагітна!

Фредерік відсахнувся.

— Брешеш!

— Глянь на мене!

Вона взяла свічника і піднесла до свого лиця.

— Знаєш, що це?

Шкіра її, всяна жовтими цятками, якось дивно припухла. Фредерік не заперечував того, що було очевидне. Він розчинив вікно, пройшовся кілька разів по кімнаті, потім сів у крісло.

Ця подія була справжнім лихом, бо віддалювала їхній розрив, ламала всі його плани. Та й сама думка стати батьком здавалася йому безглуздою, неприпустимою. А, зрештою, чому? От якби на місці Капітанші... І він поринув у таку глибоку задуму, аж відчув щось на зразок галюцинації. Ось тут, на килимі перед каміном, йому привиділася дівчинка. Вона була схожа на пані Арну і трохи на нього самого, білолиця брюнетка, з чорними очима, видовженими брівками, в кучерявому волоссі бантик. О, як би він її любив! І йому здалося, ніби він чує її голосок: "Татку! Татку!"

Розанетта, що вже роздягалася, підійшла до нього, помітила у нього на віях сльозу і врочисто поцілувала в чоло. Він устав, кажучи:

— Ну що ж! Не вбивати ж того пущівірінка!

Тут вона пустилася базікати. Напевне ж, буде хлопчик! Назовуть його Фредеріком. Треба вже зараз готувати йому придане. Бачачи, яка вона щаслива, він пройнявся жалем. Тепер, коли гнів його зовсім улігся, йому захотілося взнати причину її недавнього вчинку.

Річ у тім, що панна Ватназ саме цього дня подала їй до оплати векселя, термін якого давно минув, тож вона й кинулась до Арну, щоб узяти грошей.

— Я б дав тобі! — сказав Фредерік.

— Простіше було б відібрати в нього те, що мені належить, і вернути їй тисячу франків.

— Це принаймні все, що ти їй винна?

Вона відповіла:

— Звичайно!

Другого дня о дев'ятій вечора (час, що його вказав воротар) Фредерік з'явився до панни Ватназ.

В передпокої він наткнувся на купу меблів. Чути було музику й чиїсь голоси, і він пішов на ті звуки. Відчинивши двері, Фредерік попав на раут. При роялі, за яким сиділа дівчина в окулярах, стояв Дельмар, урочистий, як жрець, і декламував гуманного вірша про проституцію; його загробний голос підтримували важкі акорди металічного акомпанементу. Попід стіною сиділи жінки, зодягнені здебільшого в чорні сукні без комірців і манжет. П'ять-шість чоловіків, усе люди глибокодумні, розташувалися на стільцях де попало. В кріслі сидів старий байкар — цілковита руїна; ядучий запах двох ламп мішався з пахощами шоколаду, розлитого по чашках, що стояли на ломберному столі.

Панна Ватназ, оперезана східним шарфом, сиділа в кутку біля каміна. По другий бік, навпроти неї, сидів Дюссардье; він, видно, почувався ніяково через своє становище. До того ж його пригнічувало це артистичне оточення.

Чи покінчила Ватназ із Дельмаром? Певно, ні. Проте вона, здавалося, ревнувала чесного прикажчика, і коли Фредерік попросив її на кілька слів, вона подала Дюссардье

знак вийти з ними в спальню. Діставши тисячу франків, вона зажадала й відсотків.

— Не треба! — сказав Дюссардье.

— А ти помовч!

Ця малодушність такої хороброї людини була приємна Фредерікові як виправдання власної слабості. Він вернувся з викупленим векселем і вже ніколи не заводив мови про скандальний вчинок Розанетти в пані Арну. Але відтепер він став помічати всі вади Капітанші.

У неї був непоправно поганий смак, незбагненні лінощі, невігластво дикунки, яке доходило до того, що вона вважала великою знаменитістю лікаря Дерожі і з гордістю вітала його в себе разом із його дружиною, бо вони були "люди одружені". Вона педантичним тоном навчала житейської мудрості мадмуазель Ірму, бідолашне створіннячко, яке мало кволенький голос і прихильника в особі "дуже статечного пана", колишнього митного чиновника, великого мастака на картярські фокуси; Розанетта звала його "мій любий пузанчик". Так само нестерпно було слухати Фредерікові, як вона повторює всілякі безглузді вирази на зразок: "Воно мені не свербить!", "Це ж треба таке!", "Лусни — не здогадаєшся!" і т. ін.; а щоранку вона сама затято обмітала порох зі своїх декоративних витребеньок, надягнувши старі білі рукавички! Надто ж обурювало його Розанеттине ставлення до своєї служниці, якій вона видавала платню з постійними запізненнями і в якій навіть позичала гроші. У дні, коли вони розраховувались, обидві сварились, як базарні перекупки, а по тому мирились, обіймалися. Сумно було залишатися з нею наодинці. Полегшення настало для нього, коли в пані Дамбрез відновилися вечори.

Там, у кожному разі, не нудьгуватимеш! Вона знала про світські інтриги, про призначення послів, які в тої чи тої кравчині майстри; якщо ж траплялися в її мові загальні місця, то вони завжди набували такої умовної форми, що фраза могла здаватися шанобливою або іронічною. Треба було бачити її в товаристві двадцяти гостей, з котрими вона розмовляла, нікого не обходячи увагою, викликаючи репліки, яких сама хотіла, уникаючи ризикованих! Простісінькі слова в її устах, здавалося, повідали якусь таїну; найменша усмішка навівала мрії; коротше кажучи, її чарівливість, як і чудові пахощі її парфумів, що завжди линули від неї, були чимось складним і незбагненим. Фредерік у її присутності щоразу зазнавав утіхи, якогось нового відкриття; а проте вона зустрічала його завжди з однаковим спокоєм, що нагадував дзеркальну гладінь прозорих вод. Але чому в її поводженні з племінницею був такий холод? Інколи вона навіть кидала на неї якийсь дивний погляд.

Тільки-но зайшла мова про шлюб, вона звернула увагу пана Дамбреза на кволе здоров'я "любої дитини" й одразу ж відвезла її на води в Баларюк. Коли вона вернулася, постали нові перешкоди; жених іще не здобув становища в світі, це палке кохання не заслуговує на серйозне ставлення; та й зачекати — не велике лихо. Мартінон відповів, що почекає. Його поведінка була вельми шляхетна. Він вихваляв Фредеріка. Більше того: він повчав його, яким чином сподобатися пані Дамбрез, навіть натякнув, що дізнався від племінниці про тітчині почуття до Фредеріка.

Щодо пана Дамбреза, то він був далекий від ревнощів, він оточив свого молодого друга увагою, радився з ним про різні речі, навіть піклувався про його майбутнє і якимось, коли зайшла мова про дядечка Рока, лукаво шепнув йому на вухо:

— Ви вчинили слушно!

І Сесіль, міс Джон, прислуга, воротар — геть усі в цьому домі ставилися до нього якнайкраще. Він бував тут щовечора, залишаючи Розанетту саму вдома. Майбутнє материнство настроїло її на серйозний, ба навіть трохи сумний лад, немовби її мучила якась тривога. На всі запитання вона відповідала:

— Ти помиляєшся! Я почуваюсь добре!

Річ у тім, що вона свого часу підписала ще п'ять векселів і, не насмілюючись сказати про це Фредерікові, після того як він оплатив першого векселя, знову приходила до Арну, котрий письмово пообіцяв їй третину прибутків од газового освітлення по містах Лангедока (чудове підприємство!) і порадив не користатися з цього листа до зібрання акціонерів; збори відкладалися з тижня на тиждень.

Одначе Капітанша потребувала грошей. Вона скорше померла б, ніж попросила у Фредеріка. У нього брати вона не хотіла. Це могло осквернити їхню любов. Він і давав кошти на домашні потреби, але коляска, яку наймав помісячно, та інші витрати, неминучі відтоді, як він почав відвідувати Дамбрезів, не дозволяли йому вділяти більше грошей своїй коханій. Двічі або тричі, вертаючись у незвичний час, він ніби помітив чоловічі спini, що шмигнули за дверима; та й вона часто виходила з дому, не бажаючи признаватися, куди йде. На днях він повинен був прийняти рішення. Він мріяв про інакше життя, цікавіше й шляхетніше. Той ідеал змушував його бути поблажливим до дому Дамбрезів.

Цей дім становив інтимний закуток вулиці Пуатьє. Тут він зустрічав великого пана А, знаменитого Б., глибокодумного В., красномовного Г., колоса Д., старих тенорів лівого центру, паладинів правого, бургграфів "золотої середини", вічних простаків комедії. Його приголомшила нищість їхніх промов, їхня дріб'язковість, їхня за давнину лють, їхня безсовісність; усі ці люди, що подали голоси за конституцію, зі шкури пнулися, аби знищити її, і дуже метушилися, випускали маніфести, памфлети, біографії. Юссоне створив у цій царині справжній шедевр, написавши біографію Фюмішона; Нонанкур займався пропагандою по селах, пан де Гремонвіль укоськував духівництво, Мартінон об'єднував молодих буржуа. Кожен старався в міру своїх сил, навіть Сізі. Міркуючи тепер серйозно, він день при дні роз'їжджав кабріолетом у справах їхньої партії.

Пан Дамбрез, як той барометр, постійно виражав останні коливання. Аби тільки заговорили про Ламартіна, як він зараз же наводив слова якогось простолюдця: "Досить нам ліри!*" Кавеньяк у його очах був лише зрадником. Президент, яким він захоплювався протягом трьох місяців, починав падати в його думці (бо йому бракувало "необхідної енергії"); а що панові Дамбрезу потрібно було завжди мати якогось рятівника, то після подій біля Консерваторії вдячність його перекинулася на Шангарньє... "Слава Богу, Шангарньє... Будемо сподіватися, що Шангарньє... О! Нічого

боятися, поки Шангарньє..."

Над усіх ставили пана Тьера — за його книжку проти соціалізму, в якій він показав себе як письменник і мислитель. Особливо ж висміювали П'єра Леру, котрий цитував у палаті філософів, глузували з фаланстерів. У театрі аплодували "Ярмаркові ідей" і порівнювали автора з Арістофаном. Фредерік подивився п'єсу, як і всі.

Політичні теревені й вишукані страви приглушували його моральне чуття. Хоч би якими нікчемними здавалися йому ці люди, він пишався знайомством із ними, і в душі йому хотілося домогтися шани в буржуа. Така коханка, як пані Дамбрез, допомогла б йому висунутись.

Він узявся робити все, що для цього потрібно.

Він траплявся їй назустріч, коли вона гуляла в театрі, не впускав нагоди зайти до неї в ложу привітатися і, взявши, о котрій годині вона ходить до церкви, ставав у меланхолійній позі за колоною. З приводу цікавих новин, довідок про концерти, книжок та журналів, які вони брали одне в одного, обоє постійно обмінювалися записками. Крім вечірніх візитів, Фредерік інколи навідував її і вдень; радість його зростала з кожним кроком, коли він проходив крізь браму, через двір, передпокій і дві вітальні; нарешті вступав він до її будуара, безгомінного, як могила, теплого, як альков, де його оточували м'які меблі і всілякі речі: шифоньєрки, екрани, чаші й таці — лакові, черепашачі, малахітові, зі слонової кості, коштовні, часто повторювані витребеньки. Були дрібнички й простіші: три привезені з Етрета валуни, що правили замість прес-пап'є; фламандський чепчик, накинутий на китайську ширму; ці речі, проте, гармонійно поєднувалися між собою; разом узяті, вони навіть захоплювали своєю шляхетністю, що, певно, походила від висоти стелі, від пишноти порт'єр та довгих шовкових торочок, які спадали на позолочені царги табуретів.

Вона майже завжди сиділа на маленькій канапці біля жардиньєрки, що стояла при вікні. Присівши на великий пух із коліщатами на ніжках, він говорив їй досить щирі компліменти, а вона поглядала на нього, трохи схиливши голову набік, і усміхалась.

Він читав їй вірші, вкладаючи в них усю душу, бо йому хотілося розчулити її, а також викликати захоплення. Вона перебивала його якимось глузливым зауваженням або практичним міркуванням, і розмова їхня раз у раз поверталася до вічного питання — Любові! Вони питали одне одного, що збуджує її, хто глибше відчуває її — жінка чи чоловік, і яка в тих відчуттях різниця. Фредерік намагався висловити свою думку так, щоб у ній не було ні грубості, ані банальності. Це оберталося на своєрідний поєдинок, часом приємний, часом нудний.

Поруч цієї жінки він не відчував ні того захоплення, котре, опанувавши всю його істоту, тягнуло його до пані Арну, ні тих безладних веселощів, що їх попервах збуджувала в ньому Розанетта. Проте він прагнув її як чогось незвичайного й неприступного, бо вона була знатна, бо вона була багата, бо вона була побожна, і уявляв, що почуття її так само вишукано-рідкісні, як її мережива, що в неї ладанки на тілі, що вона сором'язлива навіть у розбещеності.

Давня любов стала йому в пригоді. Він розповідав їй усе, що колись навівала йому

пані Арну, — свої томління, свої тривоги, свої мрії, — говорив так, ніби все те збуджувала в ньому вона сама. Пані Дамбрез вислухувала ці слова як людина, що звикла до таких речей, і, не відштовхуючи його навпростець, не відступала ні кроку; йому не щастило звабити її, як Мартінонові не щастило одружитися. Щоб покінчити із залицяльником племінниці, вона звинуватила його, мовляв, він зазіхає лише на гроші, і навіть попросила чоловіка, щоб узяв його на випробу. Тож пан Дамбрез сказав молодикові, що за Сесіль, дочкою бідних батьків, немає посагу і що в неї — жодних "надій" на будь-що.

Мартінон, не повіривши тому чи зайшовши надто далеко, щоб ламати своє слово, а чи з дурнуватої упертості, яка переходить у геніальність, відповів, що батьківського статку, п'ятнадцяти тисяч ліврів ренти, їм вистачить. Банкіра зворушила така непередбачена некорисливість. Він обіцяв виклопотати для нього місце збирача податків та внести належну заставу, і в травні 1850 року Мартінон одружився з панною Сесіль. Весілля не справляли. Молоді того ж таки вечора виїхали в Італію. Другого дня Фредерік прийшов з візитом до пані Дамбрез. Йому видалося, що вона блідіша ніж звичайно. Два-три рази вона ущипливо заперечувала йому в якихось дрібницях. Взагалі, всі чоловіки егоїсти.

Але ж трапляються й віддані, от хоч би й він.

— Еге ж! Такий, як і всі! — Очі в неї були червоні, видно, плакала. Вона силкувалась усміхнутись: — Даруйте мені! Я не маю рації! Просто мені в голову прийшли сумні думки!

Він нічого не розумів.

"Гай-гай! Вона, в кожному разі, не така вже й тверда, як я гадав", — подумав він.

Пані Дамбрез подзвонила, щоб подали склянку води, випила ковток і звеліла склянку забрати, а тоді стала скаржитися, що в неї погані слуги. Щоб розважити її, він запропонував себе в лакеї, запевнюючи, що зуміє подавати тарілки, змітати порошок з меблів, доповідати про гостей — словом, бути камердинером чи, скорше, егерем, хоча мода на них і минула. Йому хотілося б стояти в капелюсі з півнячим пір'ям на задній приступці її карети.

— А як велично ступав би я за вами, несучи на руках собача!

— Ви веселий, — мовила пані Дамбрез.

Хіба ж то не безглуздя, підхопив він, сприймати все серйозно? Прикрощів і так досить, не треба їх вигадувати. Ні про що не варто журитися. Пані Дамбрез підняла брови ніби на знак схвалення.

Така подібність думок надала Фредерікові більшої відваги. Колишні невдачі вже навчили його прозірливості. Він вів далі:

— Наші діди жили краще. Чому не піддатися пориву?

Кінець кінцем, сама любов не така вже й важлива.

— Але те, що ви кажете, аморальне!

Вона опустила на канапу. Він присів скраєчку, біля самих її ніг.

— Невже ви не помічаєте, що я брешу? Адже щоб подобатися жінкам, потрібно

вдавати з себе безтурботного блазня або шаленіти, як у трагедії! Вони глузують із нас, коли ми просто кажемо, що кохаємо їх. Мені здається, що ці гіперболи, які так потішають жінок, — профанація справжнього кохання; врешті вже й не знаєш, як його висловити, особливо... коли жінки... розумні.

Вона дивилася на нього примружившись. Він говорив дедалі тихіше, нахилиючись до її обличчя.

— Так! Я вас боюсь! Може, я вас образив!.. Даруйте! Я не хотів усього цього казати! Це моя вина! Ви такі прекрасні!

Пані Дамбрез заплющила очі, і він здивувався з такої легкої перемоги. Високі дерева, що млосно шуміли в саду, завмерли. Нерухомі хмарини довгими червоними смугами розтяглися по небу, і все на світі ніби зупинилось. Йому неясно пригадалися подібні вечори, так само безгомінні. Де це було?..

Він опустився на коліна, взяв її руку й заприсягнувся на вічне кохання. Потім, коли він уже намірився йти, вона кивнула йому підійти й сказала зовсім тихо:

— Приходьте сьогодні на обід! Ми будемо самі!

Коли Фредерік опускався по сходах, йому здалося, що він став іншою людиною, що його обдає запахущий дух теплих, що нарешті він вступає до вищих сфер, до світу патриціанських любовних зрад та великопанських інтриг. Щоб посісти там чільне місце, досить заволодіти такою жінкою, як ця. Жадібна до владарювання та дії, але поєднана шлюбом з людиною посередньою, для котрої надто багато зробила, вона, можливо, хотіла керувати кимось сильнішим? Тепер немає нічого неможливого! Він відчував себе здатним промчати верхи двісті миль, працювати кілька ночей підряд, не знаючи втоми; його серце було сповнене гордошів.

Тротуаром, поперед нього, понуривши голову, йшов якийсь чоловік у старому пальті; в нього був такий замучений вигляд, що Фредерік озирнувся, аби роздивитися його. Той підвів голову. Це був Делор'є. Він вагався. Фредерік кинувся йому на шию.

— Друзяко! Невже це ти?

І він повів його до себе, засипаючи питаннями.

Колишній комісар Ледрю-Роллена найперше розповів, яких довелося йому зазнати поневірянь. Через те що він консерваторам проповідував братерство, а соціалістам — пошану до законів, одні в нього стріляли, тоді як другі принесли мотузку, щоб його повішати. Після червневих подій комісара брутально витурили. Він переметнувся до змовників, котрі захопили зброю в Труа. За відсутністю доказів його відпустили. Потім революційний комітет відрядив його до Лондона, де на банкеті він побився зі своїми побратимами. Повернувшись до Парижа...

— Чому ж ти не прийшов до мене?

— Тебе ніколи не було вдома. Твій швейцар тримався якось таємниче, я не знав, що й подумати; крім того, мені не хотілося з'являтися переможеним.

Він стукав у двері демократії, пропонував служити їй пером, промовами, своєю діяльністю, але всюди його відштовхували; йому не довіряли, і він змушений був продати годинника, книжки, білизну.

— Вже краще конати на Бель-Ільській каторзі разом із Сенекалем!

Фредеріка, що саме зав'язував краватку, ця новина ніби не надто схвилювала.

— Ага! То милого Сенекаля вислано?

Делор'є, із заздрістю оглядаючи стіни, відповів:

— Не всім так везе, як тобі!

— Вибач мені, — мовив Фредерік, не помітивши натяку, — але я сьогодні обідаю не вдома. Обід тобі приготують; замовляй, чого заманеться! Лягай у моє ліжко!

Після такого сердечного вітання гризота Делор'є розвіялась.

— Твоє ліжко? Але ж... це заважатиме тобі.

— Та ні! У мене ліжко не одне!

— Ну, дуже добре, — усміхаючись, відповів адвокат. — А де ж ти обідаєш?

— У пані Дамбрез.

— То ти ще... дивись... і того...

— Ти надто цікавий, — сказав Фредерік з усмішкою, що підтверджувала припущення. Тоді глянув на годинника й сів. — Отаке-то! І не впадай у відчай, старий оборонцю народу!

— Красненько дякую! Нехай уже встрявають у те інші!

Адвокат ненавидів робітників, бо натерпівся від них у себе в провінції, в кам'яновугільній окрузі. Кожна копальня, обираючи власний тимчасовий уряд, давала йому свої накази.

— Зрештою, поведінка їхня всюди була добра — і в Ліоні, і в Ліллі, і в Гаврі, і в Парижі! Адже за прикладом фабрикантів, яким хотілося б усунути всі закордонні товари, ці добродії й собі домагалися вигнання всіх робітників — англійців, німців, бельгійців, савойців! Що ж до їхнього інтелекту, то яку роль відіграли за часів Реставрації їхні знамениті товариства майстрів? Тисяча вісімсот тридцятого року вони вступили в національну гвардію і навіть не здогадалися підкорити її собі! А сорок восьмого року хіба ж не на другий день виникли ремісничі цехи, кожен зі своїм прапором? Вони навіть вимагали призначити своїх депутатів, котрі піклувалися б тільки про їхні інтереси! Достоту, як оті представники цукрової промисловості, що тільки й дбають про цукрові буряки! Ну, досить із мене цих негідників, котрі падають ниць то перед ешафотом Робесп'єра, то перед імператорським чоботом, то перед парасолем Луї-Філіппа, — досить із мене цієї погані, завжди відданої тому, хто затикає їй горлянку шматком хліба! І досі кричать про продажність Талейрана й Мірабо, але ж посильний, що стоїть унизу, продав би вітчизну за п'ятдесят сантимів, тільки-но пообіцяли б йому платити три франки за кожне доручення. О! Яку ми зробили хибу! Нам треба було з чотирьох кінців підпалити Європу!

Фредерік відповів на те:

— Бракувало іскри! Ви були всього-навсього лише дрібними буржуа, і найкращі з вас були педанти! Що ж до робітників, то їм є на що скаржитись; бо за винятком одного мільйона, вирваного з бюджету і кинутого їм з такими підлими лестощами, та ще ваших фраз, ви ж нічого для них не зробили! Розрахункова книжка в руках хазяїна, і

найманий робітник (навіть перед судом) лишається залежним од свого роботодавця, бо словам його не ймуть віри. Нарешті, республіка, мені здається, застаріла. Хто зна? Мабуть, прогрес може здійснювати лише аристократія або навіть окрема особистість. Ініціатива завжди йде згори! Народ неповнолітній, що б там не казали!

— Може, й правда, — сказав Делор'є.

На думку Фредеріка, більшість громадян прагне лише спокою (Дамбрезів дім пішов йому на користь), і всі шанси на боці консерваторів. Проте цій партії бракує свіжих сил.

— Якби ти виступив кандидатом, я певен...

Він не докінчив. Делор'є зрозумів, обома руками провів по лобі, потім раптом сказав:

— А ти? У тебе ж ніяких перешкод? Чому б тобі не стати депутатом?

У департаменті Оби, де провадяться додаткові вибори, є вільна вакансія. Пан Дамбрез, обраний в Законодавчі збори, належить до іншої округи.

— Хочеш, я за це візьмуся?

Він добре знав тамтешніх шинкарів, учителів, лікарів, клерків та їхніх патронів.

Зрештою, ці селяни повірять у все, що завгодно!

Фредерік відчув, як знову загорається його честолюбство.

Делор'є додав:

— Ти підшукав би мені місце в Парижі.

— О, через пана Дамбреза це буде неважко!

— Оскільки ми вже заговорили про кам'яне вугілля, — вів далі адвокат, — скажи, що сталося з його товариством? Заняття в такому дусі саме по мені; я був би їм корисний, а сам залишався б незалежним.

Фредерік пообіцяв повести його до банкіра за яких три дні.

Обід сам на сам із пані Дамбрез був пречудовий. Вона усміхалась йому, сидячи навпроти по другий бік столу, на якому під світлом висячої лампи стояв кошик із квітами; вікно було відчинене, і крізь нього видніли зорі. Говорили вони мало, мабуть, іще остерігаючись одне одного; та тільки-но слуги поверталися до них спиною, вони на мигах обмінювалися поцілунками. Він сказав їй, що має намір виставити свою кандидатуру. Вона схвалила його думку, навіть пообіцяла домогтися Дамбрезової підтримки.

Увечері завітало кілька друзів, щоб поздоровити її й висловити своє співчуття: вона ж, мабуть, пригнічена тим, що вже не бачить поруч себе небоги? І все-таки молоді добре зробили, вибравшись у подорож; згодом підуть діти, почнуться всілякі турботи! Тільки ж Італія не відповідає тим уявленням, які про неї склалися. А втім, вони ще перебувають у віці ілюзій, до того ж усе скрасить медовий місяць. Двоє гостей, що засиділися, були пан Гремонвіль та Фредерік. Дипломатові не хотілося йти. Нарешті опівночі він піднявся. Пані Дамбрез подала Фредерікові знак, щоб і він пішов із ним, і за послух подякувала йому потиском руки, надзвичайно ніжним.

Капітанша, побачивши його, скрикнула з радості. Вона вже від п'ятої години чекала на нього. Він виправдувався необхідністю зробити дещо для Делор'є.

Фредерікове лице мало переможний вигляд, ніби осяяне ореолом, який засліпив Розанетту.

— Може, це завдяки чорному фраківі, що так личить тобі; тільки я ніколи не бачила тебе таким гарним! Який ти вродливий!

В пориві ніжності вона подумки заприсяглася більш нікому іншому не належати. Що б уже там не сталося, навіть якби довелося помирати в злиднях!

Її чудові вологі очі сяяли такою сильною жагою, що Фредерік притягнув її до себе на коліна і, потай захоплюючись власною розбещеністю, подумав: "Який же я мерзотник!"

IV

Коли Делор'є з'явився до pana Дамбреза, банкір думав, як би оживити своє велике кам'яновугільне підприємство. Але на об'єднання всіх компаній в одну дивилися косо; кричали про монополію, ніби само таке діло не потребує величезних капіталів!

Делор'є, який щойно навмисне прочитав книжку Гобе й статті pana Шаппа в "Гірничому журналі", ґрунтовно ознайомився з цим питанням. Він пояснив, що закон 1810 року закріплює за концесіонером непорушне право. Зрештою, підприємству можна надати демократичного забарвлення; перечити ж об'єднанню кам'яновугільних шахт означало б постати проти самого принципу асоціацій.

Пан Дамбрез довірив йому свої нотатки для складання доповідної записки. Що ж до оплати його праці, то він надавав купу обіцянок, таких же прекрасних, як і туманних.

Делор'є вернувся до Фредеріка й розповів про свою розмову. А ще, виходячи, він побачив у під'їзді пані Дамбрез.

— Поздоровляю тебе, сто чортів!

Потім поговорили про вибори. Слід би щось придумати.

Через три дні Делор'є прийшов із списаним аркушем — призначеною для газети статтею, що являла собою відкритого листа pana Дамбреза, де той схвалював кандидатуру їхнього друга. Діставши підтримку консерватора й похвалу одного червоного, вона повинна була мати успіх. Як воно сталося, що капіталіст підписався під тим опусом? Адвокат, нітрохи не соромлячись, із власної ініціативи, показав своє писання спершу пані Дамбрез, якій воно видалося вельми влучним, і решту вона взялася влаштувати сама.

Фредеріка цей крок здивував, однак він схвалив його; а що Делор'є мав провадити переговори з паном Роком, то Фредерік розповів другові про свої взаємини з Луїзою.

— Наговори їм що завгодно: мовляв, діла мої геть розладнані і я влаштовую їх; вона ще досить молода, може почекає!

Делор'є поїхав, а Фредерік став дивитися на себе як на людину надзвичайно спритну. Взагалі він відчував повне, цілковите вдоволення. Радість від того, що він володіє багатою жінкою, нічим не затьмарювалася; його почуття були в повній гармонії з її середовищем. Тепер його життя зі всіх поглядів чудесне.

Мабуть, найприємніше було споглядати пані Дамбрез у її вітальні в товаристві кількох знайомих. Спостерігаючи, як вона ретельно дотримується пристойних манер,

він уявляв її в інших позах; тим часом як вона холодно розмовляла з гостями, він згадував її любовне воркування; всілякі вияви уваги, що їх пожинала її доброчесність, втішали його, немов тієї шаноби заслужив він сам, аж інколи його поривало вигукнути: "Та я ж знаю її краще, ніж ви! Вона моя!"

Невдовзі їхні стосунки набули розголосу і стали чимось усіма визнаним. Пані Дамбрез цілу зиму возила Фредеріка по світських салонах.

Він майже завжди приїжджав раніше за неї, тож бачив, як вона входить: плечі оголені, в руці — віяло, в волоссі — перли. Вона зупинялася на порозі, вирисовуючись у дверях, неначе в рамі, й робила легкий нерішучий рух, примружувала очі, щоб узнати, чи він тут. Вертаючись із гостини, вона запрошувала його в свою карету, по шибках порошив дощ; перехожі, як тіні, плентали брудними хідниками; а вони, притиснувшись одне до одного, дивилися на все те байдуже, із зневажливим спокоєм. Приїхавши, під різними приводами він іще добру годину залишався у неї в кімнаті.

Пані Дамбрез віддалась йому головним чином із нудьги. Але ця остання спроба не повинна була піти намарне. Їй кортіло збудити в ньому жагучу любов, вона почала засипати його лестощами, догоджати йому.

Вона посилала йому квіти, вигаптувала для нього сидіння стільця; щоб кожен його вчинок будив про неї спомин, подарувала йому портсигар, чорнильницю, силу-силенну всіляких дрібничок щоденного вжитку. Спершу ці запобігання зачаровували його, та незабаром стали здаватися цілком природними.

Вона сідала в фіакр і, доїхавши до якогось пасажу, відсилала його, а сама простувала далі пішки, з протилежного боку виходила на тротуар і, тулячись попід мурами, з подвійною вуаллю на обличчі, добиралася до вулиці, де Фредерік, що вже стояв на чатах, швидко брав її під руку і приводив до себе. Він одпускав своїх двох лакеїв, а швейцара спроваджував з якимись дорученнями; вона озиралася довкола; боятися не було чого, і вона полегшено зітхала, як той вигнанець, що знову побачив батьківщину. Удача надала їм сміливості. Їхні побачення почастишали. Якось увечері вона раптом з'явилась до нього в бальному вбранні. Такі сюрпризи могли бути небезпечні; він покартав її за необачність; до того ж вона справила на нього приkre враження. Відкритий корсаж надто оголював її худючі груди.

Тут він збагнув те, що приховував од себе, — чуттєве розчарування в ній. І все-таки він прикидався палко закоханим; але щоб викликати пристрасть, йому доводилося будити в пам'яті образ Розанетти або пані Арну.

Завдяки цій млявості почуттів голова його залишалася цілком вільною, і він, як ніколи досі, прагнув посісти високе становище в світі. Оскільки в нього така опора, то, принаймні, потрібно з неї скористатися.

Якось уранці, в середині січня, до нього в кабінет зайшов Сенекаль і у відповідь на здивований вигук сказав, що він тепер секретар Делор'є. Він навіть передав йому листа. У ньому були добрі новини, а проте адвокат картав його за недбальство; слід було приїхати самому.

Майбутній депутат відказав, що вирушить туди післязавтра.

Сенекаль не висловив своєї думки про його кандидатуру. Говорив він про себе та становище в країні.

Хоч би яке воно було невтішне, воно його радувало, бо йшлося до комунізму. По-перше, сам уряд веде до того, оскільки з кожним днем дедалі більше справ, якими орудує сама держава. Що ж до власності, то конституція сорок восьмого року, попри свої слабості, не надто жалувала її в ім'я загального добра; відтепер держава може брати все, що вважає для себе придатним. Сенекаль заявив, що він за міцну владу, і Фредерік почув у його речах перебільшений відгук своїх власних слів — того, що він казав Делор'є. Республіканець уже навіть громив неспроможність мас.

— Робесп'єр, захищаючи права меншості, віддав Людовіка Шістнадцятого на суд Конвенту і врятував народ. Наслідки діла узаконюють його. Диктатура інколи неминуха. Хай живе тиранія, якщо тільки тиран чинить добро!

Розмова тривала довго, і на відході Сенекаль признався (може, це й була мета його візиту), що Делор'є дуже занепокоєний Дамбрезовою мовчанкою.

Але пан Дамбрез був хворий. Фредерік навідував його щодня, — він, як людина близька, мав доступ до хворого.

Відставка генерала Шангарньє вельми стривожила капіталіста. Того ж вечора у нього почалася гарячка і так душило в грудях, що він не міг улежати. Після п'явок відразу полегшало. Сухий кашель минув, дихання стало спокійніше, а за тиждень він, ковтаючи бульйон, сказав:

— Ну, пішло на покращання! Але я трохи не вирушив був у далеку дорогу!

— Без мене не можна! — вигукнула пані Дамбрез, даючи зрозуміти, що вона не змогла б його пережити.

Замість відповіді він поглянув на неї та її кохавця з якоюсь дивною посмішкою, що поєднувала водночас і покірливість долі, і поблажливість, і глузливість, і навіть ніби жарт, майже веселий натяк.

Фредерік хотів їхати в Ножан, пані Дамбрез була проти, і він то пакував, то розпаковував валізи, залежно від того, загострювалась хвороба чи відпускала.

Раптом у пана Дамбреза пішла кров горлом. "Князі науки", що лікували його, не сказали нічого нового. Ноги хворого напухли, кволість побільшилась. Кілька разів він виявляв бажання побачити Сесіль, що перебувала на другому кінці Франції разом із чоловіком, якого місяць тому було призначено збирачем податків. Банкір велів конче викликати її. Пані Дамбрез написала три листи й показала їх чоловікові.

Не довіряючи навіть сестрі-жалібниці, вона не залишала його й на секунду, зовсім не лягала спати. Знайомі, що розписувалися в швейцара, з глибокою пошаною питали про неї, а перехожі проймалися повагою, коли бачили, як багато соломи лежало на бруківці під вікнами.

Дванадцятого лютого о п'ятій годині почалося страшне кровохаркання. Черговий лікар попередив про небезпеку. Кинулись по священика.

Поки пан Дамбрез сповідався, дружина звіддалік із цікавістю дивилася на нього. Після того молодий лікар поставив шпанську мушку і далі стежив за хворим.

Лампи, заслонені меблями, нерівно освітлювали кімнату. Фредерік і пані Дамбрез, стоячи в ногах постелі, не зводили очей із мрущого. Біля віконної ніші півголосом розмовляли священник і лікар; сестра-жалібниця, стоячи навколішки, бурмотіла молитви.

Нарешті почулося хрипіння. Руки холонули, лице почало бліднути. Інколи він несподівано глибоко зітхав; зітхання ставали дедалі рідші; вихопилося кілька невиразних слів; він легенько зітхнув, тоді закотив очі, і голова боком упала на подушку.

Якусь хвилину всі стояли непорушно.

Пані Дамбрез наблизилась і спокійно, просто виконуючи обов'язок, закрила йому очі.

Потім вона розвела руки, звиваючись всією постаттю, як у нападі стримуваного розпачу, і вийшла з кімнати, спираючись на руки лікаря й сестри-жалібниці. За чверть години Фредерік піднявся до неї в спальню.

Там чулись незбагненні пахощі, які походили від тендітних вишуканих речей, що сповнювали кімнату. На постелі лежала чорна сукня, різко виділяючись на рожевому покривалі.

Пані Дамбрез стояла край каміна. Він не сподівався од неї надмірної скорботи, проте, гадаючи, що вона трохи засмучена, запитав співчутливо:

— Ти страждаєш?

— Я? Нітрохи!

Обернувшись, вона помітила сукню і стала її роздивлятися; тоді сказала, щоб він не стримувався:

— Пали, якщо хочеш! Ти ж у мене! — І глибоко зітхнула: — Боже милий! Яке полегшення!

Фредеріка здивував цей вигук. Цілуючи їй руку, він зауважив:

— Але ж нам не перешкоджали!

Цей натяк на безцеремонність їхніх любовців, видно, дошкулив пані Дамбрез.

— Ах! Ти ж не знаєш, які я робила йому послуги, яких мусила зазнавати тривога!

— Правда?

— Авжеж! Хіба можна було жити спокійно, бачачи завжди під самим носом оту байстрючку, оте дівчисько, що він привів у дім через п'ять років після одруження? Якби не я, він уже напевне задля неї вчинив би якесь безглуздя.

Потім вона розповіла йому про свої справи. За шлюбним контрактом вони окремо посідали кожен свої статки, її майно становило триста тисяч франків. Пан Дамбрез, на випадок своєї смерті, відписав їй п'ятнадцять тисяч ліврів річного прибутку разом із будинком. Але трохи пізніше він склав заповіт, згідно з яким передавав їй усю свою спадщину; вона оцінювала його статки, скільки це було можливо зробити зараз, більше ніж на три мільйони.

Фредеріка це ошелешило.

— Було за чим упадати, скажи? Зрештою, я також сприяла його збагаченню! Тож і

захищала своє добро. А то Сесіль обдерла б мене до нитки, це було б несправедливо.

— Чому вона не приїхала побачитись із батьком? — поцікавився Фредерік.

Почувши це питання, пані Дамбрез пильно втупилась у нього, а тоді сухо відповіла:

— Не знаю. Мабуть тому, що безсердечна! О, я бачу її наскрізь! Зате вона не дістане від мене жодного су!

Але ж вона не обтяжувала її, в кожному разі після одруження.

— Оте мені ще одруження! — посміхнулася пані Дамбрез.

І вона взялася розповідати, що занадто носилась із тією дурепою, заздрісною, користолобною, лукавою. "Всі вади батенька!" Вона ганила її дедалі більше. Не було створіння брехливішого, до того ще й немилосердного, черствого, мов каменяка. "Лиха людина, лиха!"

Схибити може всякий, навіть наймудріший. Допустилася хиби й пані Дамбрез, давши волю злості. Фредерік, сидючи навпроти неї в фотелі, міркував; все це його шокувало.

Вона встала і, підійшовши, легенько сіла йому на коліна.

— Тільки ти хороший! Я люблю лише тебе!

Вона дивилася на нього, серце її пом'якшало, через нервову реакцію виступили на очах сльози, і вона прошепотіла:

— Хочеш зі мною одружитися?

Спершу йому здалося, що він не розчув. Таке багатство приголомшило його. Вона голосніше спитала знову:

— Хочеш зі мною одружитися?

Нарешті він, усміхаючись, мовив:

— Ти сумніваєшся?

Потім його охопив сором, і, щоб якось загладити вину перед небіжчиком, він зголосився провести біля нього ніч. Але, ніяковіючи через такі добромисні почуття, він, ніби збайдужа, додав:

— Це, мабуть, виглядатиме пристойніше.

— Мабуть, і справді так, — погодилася вона, — перед слугами!

Ліжко зовсім висунули з алькова. Черниця стояла в ногах, при узголів'ї стояв священик, уже інший, високий худий чоловік, що скидався на іспанця, з виду фанатик. На нічному столику, застеленому білою серветкою, горіло три свічки.

Фредерік сів на стілець і став дивитися на небіжчика.

Обличчя було жовте, як солома; по куточках рота — сліди запеченої кривавої піни; голова пов'язана фуляром; лежав він у плетеній жилетці, зі срібним розп'яттям у руках, схрещених на грудях.

Скінчилося це життя, сповнене марноти! Скільки він їздив по канцеляріях, скільки підбивав рахунків, скільки справ залагоджував, скільки вислуховував звітів! Скільки теревенів, усмішок, поклонів! Адже він вітав Наполеона, козаків, Людовіка XVIII, 1830 рік, робітників, кожний уряд, так ніжно любив усяку Владу, що ладен був сам платити, аби тільки його купили.

Він залишив по собі лафортельський маєток, три промислові підприємства в Пікардії, ліс Крансе в департаменті Іонни, ферму під Орлеаном, цінне рухоме майно.

Так Фредерік перераховував його багатства, а вони ж повинні перейти до нього! Спершу він подумав, що "скажуть люди" про дарунок, який він піднесе своїй матері, про свої майбутні виїзди, про старого кучера їхньої родини, якого він зробить своїм швейцаром. Ліврея, звичайно, буде інша. У великій вітальні він влаштує свій робочий кабінет. Викинувши три стіни, на третьому поверсі можна розташувати картинну галерею. Внизу, можливо, знайдеться місце для турецької лазні. А на що б його використати Дамбрезову контору, оту неприємну кімнату?

Коли священик сякав носа або черниця розворушувала вугілля в каміні, марення його нагло обривалися. Але сама дійсність нагадувала про них: труп і досі лежав тут. Повіки небіжчика розтулилися, і зіниці, хоч вони й взяли темною липучою пеленою, дивилися з якимось нестерпно загадковим виразом. Фредерік наче бачив у них осуд собі і майже відчував докори сумління, бо ніколи не міг поскаржитися на цю людину, яка, навпаки... "Та годі! Старий негідник!" І він пильніше втуплював у нього погляд, щоб підбадьоритись, і подумки кричав йому: "Ну й що? Хіба я тебе вбив?"

Священик читав молитви, черниця, вклякнувши, дрімала; полум'я трьох свічок стало довше.

Уже дві години чулося глухе grimotіння возів, що тяглися до Критого ринку. Вікна посвітлили; проїхав фіакр, потім по бруківці продріботів табун ослиць, долинули вдари молота, крик вуличних торговців, звуки різжак; все зливалося в потужному голосі Парижа, що починав прокидатися.

Фредерік узявся за клопоти. Найперше він подався до мерії, щоб заявити про смерть; потім, коли лікар видав свідоцтво, він знову заїхав у мерію сказати, на якому кладовищі сім'я хоче поховати небіжчика, і домовився про все в бюро похоронних процесій.

Службовець показав проспект і реєстр, де значились різні види поховання та всі подробиці обряду. Який бажають катафалк — критий чи із султанами; чи коні мають бути із заплетеними гривами, чи слуги з галунами, вензель чи герб? Може, зволите похоронні смолоскипи, людину, котра несла б ордени? Скільки потребуєте карет? Фредерік не скупився; пані Дамбрез вирішила нічого не шкодувати.

Потім він пішов до церкви.

Вікарій, котрий відав похованням, найперше почав картати похоронну службу, людина, яку найняли нести ордени, таки непотрібна; краще б замовити якнайбільше свічок! Вирішили, що поминальна відправа буде з орґаном. Фредерік підписав угоду, зобов'язавшись усе оплатити.

Звідси він поїхав до Ратуші купити на кладовищі місце. Два метри завдовжки і метр завширшки, воно коштувало п'ятсот франків. Місце купується на п'ятдесят років чи навічно?

— Авжеж, навічно! — сказав Фредерік.

Він гаряче брався за ці клопоти, докладаючи до того всіх зусиль. У дворі особняка

на нього чекав різьбяр по мармуру, щоб показати йому проекти пам'ятників у грецькому, єгипетському, мавританському стилях та ознайомити з кошторисом; але домашній архітектор уже обміркував це питання з удовою, а на столі в вестибюлі лежали всілякі оголошення про чистку матраців, дезинфекцію кімнат і різні способи бальзамування.

По обіді він поїхав до кравця замовити траур для слуг; зрештою, довелося іще раз навідатися туди, бо він замовив рукавички замшеві, а потрібно було шовкові.

Коли він з'явився другого дня о десятій годині, у великій вітальні вже зібралося чимало люду, і майже всі з печальним виглядом, підходячи одне до одного, казали:

— Ще місяць тому я бачив його! О Господи! Така доля чекає нас усіх!

— Та вже ж, але постараємось, щоб це сталося якомога пізніше!

По тому, вдоволено посміюючись, починали розмову, аж ніяк не відповідну до обставин. Нарешті розпорядник на похороні, за французьким звичаєм, у чорному фракі й коротких штанах, у плащі з плерезами, зі шпагою при боці і трикутним капелюхом під пахвою, вклонивсь і мовив традиційні слова:

— Панове, прошу вас, будь ласка.

Процесія рушила.

Був день квітникового базару на площі церкви св. Магдалини. Погода стояла ясна й тепла; вітерець, що ледь-ледь похитував парусину яток, надував по краях величезне чорне сукно, яке висіло над головним входом до храму. На ньому в оксамитових квадратах тричі було зображено герб пана Дамбреза. То була на чорному тлі затиснена в кулак золота лівиця, в срібній рукавичці, із графською короною й девізом: "Всіма шляхами".

Важку труну внесли по східцях, і всі зайшли до храму.

Шість приділів, півкруг за вівтарем і сидіння були обтягнені чорним. У кінці хорів мари, обставлені високими свічками, утворювали суцільне жовте саяво. З двох кутків у канделябрах горів спирт.

Найзнатніші посіли місця при вівтарі, решта — в нефі, й служба почалася.

За винятком кількох осіб, усі були такі невігласи в церковних обрядах, що розпорядник похорону мусив час од часу подавати знак піднятися, стати навколішки, знову сісти. Орган і два контрабаси чергувалися з голосами півчих; в проміжках було чути, як бубонів біля вівтаря священник; потім спів і музика починалися знову.

Із трьох бань сіялося матове світло; але крізь одчинені двері горизонтальними смугами ринули потоки денного світла, що падало на всі ці непокриті голови, а в повітрі, на половині висоти церкви, коливалися сутінки, пронизані відблисками золотих оздоб на ребрах склепіння і на листі капітелей.

Щоб трохи розвіятись, Фредерік став прислухатися до "Dies irae";[14] він розглядав присутніх, намагався роздивитися живопис — події з життя святої Магдалини, але малювання було надто високо. На щастя, поруч нього сів Пеллерен і зараз же почав безконечно довго розводитися про фрески. Ударив дзвін. Стали виходити з церкви.

Катафалк, задрапований сукном і оздоблений високим плюмажем, рушив до

кладовища Пер-Лашез; везли його четверо вороних коней із заплетеними гривами, із султанами на головах, покритих до самих копит широкими попонами в срібному гаптуванні. Кучер був у ботфортах і трикутному капелюсі із довгим спади́стим крепом. За шнури повоза трималися четверо: квестор палати депутатів, член генеральної ради департаменту Оби, представник кам'яновугільного товариства і Фюмішон як близький друг. За катафалком їхали коляска небіжчика та дванадцять траурних карет. Позаду, серединою бульвару, йшли провожаті.

Перехожі зупинялися, щоб подивитися на процесію, жінки з немовлятами на руках ставали на стільці, а люди, що позаходили в кафе випити кухоль пива, появлялись у вікнах, не розстаючись із більярдними киями.

Дорога була довга, і — як водиться на парадних обідах, де гості спершу поводяться стримано, а потім стають балакучі, — загальна скутість незабаром розвіялась. Тільки й мовилося про те, що палата відмовила президентові в асигнуваннях. Пан Піскаторі тримався надто різко, Монталамбер — "прекрасний, як завжди", панам Шамболеві, Піду, Кретонові, коротше кажучи, всій комісії, мабуть, слід би прислухатися до думки панів Кантен-Бошара та Дюфура.

Розмови тривали й на вулиці Рокет, облямованій крамницями, де на вітринах видно лише самі ланцюжки з кольорового скла й чорні кружала із золотими візерунками та літерами, що надає цим крамницям подоби печер, повних сталактитів або посудних магазинів. Перед цвинтарними ґратами всі раптом замовкли.

Між деревами височіли надгробки, стесані навскіс колони, піраміди, каплички, дольмени, обеліски, склепи етрусського стилю з бронзовими дверима. У деяких були влаштовані, сказати б, моги́льні будуари, з садовими кріслами та складаними стільцями. З ланцюжків на урнах лахміттям звисало павутиння, порошок покривав атласні банти букетів і розп'яття. У загорожах, над могилами, всюди вінки безсмертників і свічники, вази, квіти, чорні диски, оздоблені золотими літерами, гіпсові статуетки — хлопчики, дівчатка, янголята, що висіли в повітрі на латунних дротиках; над головами деяких були влаштовані навіть цинкові дашки. З надмоги́льних стел, звиваючись, немов удави, спускалося аж на кам'яні плити масивне мотуззя з витого скла, чорного, білого, блакитного. Сонце, падаючи на нього, ряхтіло поміж чорних дерев'яних хрестів, а повіз повільно посувався в глиб широких алей, брукованих, як міські вулиці. Колеса, стукаючи в осі, час од часу клацали. Жінки, стоячи навколішки і торкаючись сукнями трави, тихенько гомоніли з небіжчиками. Над зеленню тисів здіймався білястий дим. Там палили старі вінки.

Могила пана Дамбреза була між могилами Манюеля та Бенжамена Констана. З цього місця починається прикрий спуск, урвище. Внизу видно зелені верхів'я дерев, далі димарі парових помп, а за ними — все велике місто.

Поки виголошували промови, Фредерік міг милуватися на краєвид.

Першу з них було сказано від імені палати депутатів, другу — від імені генеральної ради Оби, третю — від імені кам'яновугільної компанії Сони й Луари, четверту — від імені агрономічної спілки Іонни; виголосили промову й від імені добродійного

товариства. Нарешті стали розходитись, аж тут якийсь невідомий почав шосту промову — од імені товариства ам'єнських антикварів.

І кожен користався з нагоди громити соціалізм, жертвою якого став пан Дамбрез. Видовище анархії і його відданість порядку — он що вкоротило йому дні. Вихваляли його мудрість, його чесність, щедроту і навіть мовчазливість у ролі народного представника, бо, якщо він не був красномовцем, то натомість відзначався такими позитивними рисами, стократ вартнішими, як... і таке інше. А там пішли всі ті слова, котрі й належить говорити за таких обставин: "передчасний кінець", "вічна скорбота", "інший світ", "прощай чи, скорше, до зустрічі!"

Посипалася земля впереміш із камінцями, і вже нікому на світі не було до нього діла.

Про небіжчика ще трохи поговорили, йдучи кладовищем, і не надто стримувались у міркуваннях про нього.

Юссоне, що мав дати в газетах замітку про похорон, навіть пригадав і висміяв усі промови: адже, зрештою, поштивий Дамбрез був за останнього царювання одним із найпомітніших хабарників. Потім траурні карети порозвозили цих буржуа по їхніх конторах, церемонія тривала не надто довго, тож усі були задоволені.

Фредерік, стомлений, поїхав додому.

Коли він другого дня з'явився до пані Дамбрез, йому сказали, що господиня порядкує внизу, в конторі. Папки, шухляди були сьак-так відкриті, рахункові книги розкидані, згорток паперів із написом "Безнадійні стягнення" валявся долі; Фредерік трохи не впав, на нього наткнувшись, і підняв його. Пані Дамбрез, здавалося, потонула в глибокому кріслі.

— В чім річ? Чого ви тут? Що сталося?

Вона рвучко схопилася.

— Що сталося? Я розорена, розорена! Розумієш?

Нотар, пан Адольф Ланглуа, запросив її до себе в контору й передав зміст заповіту, що його склав її чоловік ще до їхнього одруження. Він усе заповідав Сесіль, а другий заповіт утрачено. Фредерік геть поблід. Певно, вона погано шукала.

— Таж подивись! — відповіла пані Дамбрез, показуючи на кімнату.

Обидві вогнетривкі шафи були відчинені, замки порозбивані молотком; вона ще раз перерила письмового стола, обнишпорила шафи в стінах, витріпала солом'яні постілки, аж раптом пронизливо скрикнула й кинулась у куток, де зараз тільки помітила скриньку з мідним замком; відкрила її — анічогісінько!

— Ох, негідник! А я так самовіддано доглядала його!

І вона заридала.

— А може, заповіт деінде? — мовив Фредерік.

Та ні! Він був тут, у вогнетривкій шафі. Я недавно бачила. Він його спалив! Я певна! Якось, на початку своєї хвороби, пан Дамбрез заходив сюди підписати документи.

— Отоді він і викинув цей фортель!

І вона, знесилена, впала на стілець. Мати в скорботі за померлою дитиною не так

побивається над порожньою колискою, як горювала пані Дамбрез перед опустілими шафами. Хай там що, а горе їй, незважаючи на ницість мотивів, здавалося таким глибоким, аж він, пробуючи втішити її, сказав, що це, зрештою, ще не злидні.

— Ні, це таки злидні, якщо я не можу запропонувати тобі великих статків!

Їй діставалося лише тридцять тисяч річного прибутку, не враховуючи особняка, вартого, мабуть, яких тисяч вісімнадцять-двадцять.

Хоча й це, як на Фредеріка, було багатством, однак він відчував розчарування. Прощайте, мрії! Прощай, розкішне життя, на яке він цілився! Почуття честі спонукувало його одружитися з пані Дамбрез. Хвилину поміркувавши, він ніжно сказав:

— Зі мною будеш ти!

Вона кинулась йому в обійми, і він пригорнув її до своїх грудей із ніжністю, в якій було почасті й захоплення самим собою. Пані Дамбрез, угамувавши сльози, підняла на нього лице, що сяяло щастям, і взяла його за руку.

— О, я ніколи не сумнівалася в тобі! Я на це розраховувала!

Така завчасна впевненість у тому, що він сам розглядав як шляхетний вчинок, не сподобалася молодикові.

Потім вона завела його до себе в спальню, і вони стали складати плани. Фредерік повинен тепер подумати про свою кар'єру. Вона навіть дала йому чудову пораду щодо його кандидатури.

Найперше потрібно завчити дві-три фрази з політичної економії. Тоді слід обрати собі спеціальність, скажімо, зайнятися конярством, написати кілька статей з питань місцевого характеру, завжди мати на своїм боці поштові або тютюнові контори, робити безліч дрібних послуг. Пан Дамбрез міг правити в цьому розумінні за взірць. Так, одного разу, проїжджаючи разом із друзями в шарабані селом, він звелів кучерові зупинитися перед крамницею шевця й купив своїм гостям дванадцять пар взуття, а для себе — страшні чоботиська, і навіть набрався хоробрості носити їх аж три тижні. Ця історія розвеселила їх. Пані Дамбрез розповіла й інші, пожвавішала й помолоділа і знову стала граціозна й дотепна.

Вона схвалила його намір негайно поїхати в Ножан. Вони ніжно розсталися; на порозі вона ще раз шепнула йому:

— Ти ж мене любиш, правда?

— Навіки, до смерті! — відповів Фредерік.

Удома чекав на нього посильний із цидулкою, написаною олівцем, де повідомлялося, що Розанетта має ось-ось родити. Останнім часом він був так заклопотаний, що й не думав про це. Вона перебувала в спеціальному домі в Шайо.

Фредерік найняв фіакр і подався туди.

На розі вулиці Марбеф він побачив дощечку, на якій було написано великими літерами: "Лікарня з відділенням для породіль. Утримує пані Алессандрі, акушерка першого класу, що закінчила Інститут материнства, авторка численних праць" і т. ін. З вулиці, над хвірткою, яка заміняла браму, напис повторювався (без слів "з відділенням

для породіль"): "Лікарня пані Алессандрі" — а далі всі звання.

Фредерік постукав дверним молотком.

Покоївка з манерами субретки провела його до вітальні, де були стіл червоного дерева, крісла, оббиті гранатовим оксамитом, і годинник під скляним ковпаком.

Майже відразу увійшла господиня. Це була висока брюнетка років сорока, з тонким станом, гарними очима, світськими манерами. Вона повідомила Фредеріка, що мати щасливо звільнилась од тяжу, і повела до її палати.

Розанетта зустріла його з несказанною усмішкою і, ніби задихаючись у хвилях любові, потопаючи в них, тихо сказала:

— Хлопчик... там, там! — і показала на колисочку біля свого ліжка.

Він одхилив заслонки й побачив серед білизни щось жовтаво-червоне, страшно зморщене; воно неприємно пахло й верещало.

— Поцілуй його!

Аби приховати свою відразу, він сказав:

— Але ж я боюся, щоб не зробити йому боляче.

— Ні, ні!

Тоді він ледь торкнувся губами своєї дитини.

— Він весь — у тебе!

І вона кволими руками обійняла його за ший з такою палкою ніжністю, якої він ніколи ще не зазнавав од неї.

Йому навернулися спомини про пані Арну. Він дорікав собі, бо здалося чимось страхітливим одурити це бідолашнє створіння, котре любило й страждало з усією чистосердечністю своєї вдачі. Впродовж кількох днів він просиджував у неї до самого вечора.

Вона почувалася щасливою в цьому відлюдному домі; віконниці з фасаду були завжди зачинені; кімната її, обтягнута світлим штофом, виходила в великий сад; пані Алессандрі, єдиною вадою котрої було те, що вона говорила про знаменитих лікарів як про своїх близьких друзів, всіляко піклувалася про неї; її компаньйонки, майже всі провінційні дівчата, страшенно нудьгували, бо їх ніхто не навідував; Розанетта помітила, що їй заздять, і з гордістю сказала про це Фредерікові. Розмовляти, однак, доводилося стиха: внутрішні стінки були дуже тонкі, і, незважаючи на безугавне бренькання фортепіано, всі напружували слух, намагаючись щось почути.

Нарешті зібравшись їхати в Ножан, він раптом отримав листа від Делор'є.

З'явилось два нових кандидати: один — консерватор, другий — червоний; третій, який би він не був, не міг сподіватися на успіх. Винен був сам Фредерік — він проґавив сприятливий момент, йому слід було приїхати раніше, поклопотатися. "Ти навіть не показався на сільськогосподарській виставці!" Адвокат докоряв йому, що в нього немає зв'язку з газетами. "От коли б ти свого часу послухав моєї ради! Якби у нас була власна газета!" Він наполягав на цьому. Зрештою, багато з тих, котрі голосували б за нього з пошани до пана Дамбреза, тепер опадуть. Серед них був і Делор'є. Не маючи чого сподіватися від капіталіста, він зрікся свого підопічного.

Фредерік приніс цього листа до пані Дамбрез.

— Виходить, ти не був у Ножані? — спитала вона.

— Чому ти запитуєш?

— Три дні тому я бачила Делор'є.

Взнавши про смерть її чоловіка, адвокат прийшов забрати записки про кам'яновугільне підприємство і запропонував свої послуги як повірник. Фредерікові це видалося дивним: а що робив його друг там, у Ножані?

Пані Дамбрез кортіло дізнатися, чим займався Фредерік із часу їхнього розстання.

— Я був хворий, — відповів він.

— Ти повинен був хоч би повідомити мене.

— О, не варто було.

До того ж він мав силу-силенну всілякої мороки, ділових побачень, візитів.

Відтоді Фредерік вів подвійне життя: ночував неухильно в Капітанші, а другу половину дня проводив у пані Дамбрез, тож вільного часу лишалося ледве година на день.

Дитина була в селі, в Андійї. Батьки навідували її щотижня.

Хата годувальниці стояла край села в глибині похмурого, немов криниця, двору, на ньому валялася порозтрушувана солома, порпалися кури, під повіткою стояв візок для овочів. Розанетта відразу ж кидалася палко цілувати свого малюка й, охоплена якимось шаленством, починала метушитися, пробувала доїти козу, їла простий домашній хліб, вдихала запах гною, навіть хотіла взяти грудочку його в носову хустку.

Потім вони рушали в далеку прогулянку; вона підходила до садівництва, наламувала гілок бузку, що звисав поверх муру, гукала на віслюка, запряженого в бідку: "Но! Поїхали!" Зупинившись, роздивлялася крізь штахети на гарний сад; або ж годувальниця приносила дитя, його укладали в затінку під ліщиною, й обидві жінки годинами правили всілякі теревені.

Фредерік, буваючи з ними, озирає квадрати виноградників на схилах, серед яких подекуди манячила крона самотнього дерева, звивалися запорошені стежини, схожі на сірі стрічки; з-поміж зелені вирізнялися білими й червоними плямами будинки; вряди-годи біля підніжжя пагорків, порослих чагарями, горизонтально тягнулося пасмо диму локомотива, неначе величезне страусове пір'я, що його кінець легенько розсівався вдалині.

Потім його погляд знову переходив на сина. Він уявляв його вже юнаком, сподівався подружити з ним; а може, з нього вийде бовдур, у кожному разі, такий собі горопах. Його завжди пектиме тавро байстрюка; краще для нього було б не родитися. "Бідолашна дитина!" — шептав Фредерік, і якась незрозуміла туга сповнювала йому серце.

Часто вони спізнювалися на останній поїзд. Тоді пані Дамбрез дорікала йому за неакуратність. Він вигадував якусь прикличку.

Придумувати їх доводилося й для виправдання перед Розанеттою. Вона не могла збагнути, чим він займається вечорами; і коли б до нього не послати, його ніколи немає

вдома! Якось майже одночасно з'явилися обидві. Капітаншу він спровадив, а пані Дамбрез сховав, сказавши, що має приїхати його мати.

Скоро це крутість стало його забавляти; ті самі клятви, що їх уже давав одній, він повторював і другій, посилав обом однакові букети, навіть писав їм водночас, а тоді порівнював їх; проте в думках його завжди була третя. Неможливістю досягти до неї він виправдував свою брехню, яка посилювала задоволення, надаючи йому розмаїтості; і що більше дурив він ту і ту, то міцніша була їхня любов, так неначе чуття однієї розпалювало пристрасті другої і навпаки; здавалося, що, змагаючись між собою, кожна з них прагнула змусити його забути про суперницю.

— Полюбуйся моєю довірою! — якось сказала йому пані Дамбрез, показуючи листа, в якому її попереджували, що пан Моро живе з якоюсь Розою Брон. — Чи, гляди, не та сама дівуля, що була на перегонах?

— Які дурниці! — відповів він. — Дай глянути.

Написаний друкованими літерами лист був без підпису.

Спершу пані Дамбрез терпіла цю коханку, якою прикривався їхній зв'язок. Та тепер, коли її любов ставала палкішою, вона вимагала розриву, що, за словами Фредеріка, давно вже сталося; після всіх заперечень вона, примруживши вії, з-під яких блиснув погляд, як вістря кинджала з-під серпанку, запиталася:

— Гаразд, а друга?

— Яка друга?

— Дружина посудного крамаря!

Він зневажливо знизав плечима. Вона не наполягала.

Однак, десь за місяць, коли зайшла мова про честь і вірність і він похвалився (задля обачності — ніби мимохідь) цією рисою, вона сказала:

— Це правда, ти чесний, ти вже не вчащаєш туди.

Фредерік, що думав про Капітаншу, буркнув:

— Куди саме?

— До пані Арну.

Він почав просити її, щоб вона призналася, від кого дістала такі відомості. Вона довідалась про те від своєї кравчині, пані Режембар.

Отже, їй було відоме його життя, а він про неї нічого не знав!

Та якось він наглянув у її туалетній кімнаті мініатюрний портрет вусатого пана; чи це не той самий, про самогубство котрого йому розповідали щось невиразне? Але не було ніякої можливості взнати більше. Та, зрештою, навіщо? Жіночі серця — неначе скринька з секретом, повна скриньок, уставлених одна в одну; силкуєшся, ламаєш нігті — і в останній знаходиш засушену квітку, купу порошу або порожнечу! До того ж він, певно, боявся взнати надто багато.

Вона змушувала його відмовлятися од запрошень у ті дома, куди не могла їхати з ним, тримала його при собі, боялася утратити його, і, незважаючи на їхню близькість, що з кожним днем міцнішала, раптом — через цілковиту дрібницю, різні погляди на якусь особу чи мистецький твір — між ними одкривалася безодня.

У неї була своя манера грати на роялі, стримана, сувора, її спіридуалізм (пані Дамбрез вірила в переселення душ на зорі) не заважав їй тримати свою касу в зразковому порядку. Вона звисока ставилася до своїх слуг; її не зворушували лахміття бідняків. Наївний егоїзм проривався в її звичних виразах: "Яке мені до того діло?", "Хороша б я була!", "З якої речі?" — і в тисячі вчинків, дрібних, нез'ясовних, огидних. Вона могла б підслуховувати, припавши до дверей; мабуть, брехала на сповіді. Схильна до владарювання, вона захотіла, щоб Фредерік щонеділі супроводив її до церкви. Він корився і носив молитовника.

Втрата спадщини викликала в ній велику перемену. Печать смутку, що його пояснювали смертю пана Дамбреза, надавала їй певної привабливості, й вона, як і раніше, приймала в себе чимало гостей. Відтоді як Фредерік зазнав невдачі на виборах, вона прагнула, щоб він посів місце при дипломатичній місії в Німеччині — тим-то найперше треба було пристосуватися до панівних поглядів.

Одним хотілося імперії, іншим — повернення Орлеанського дому, третім — графа Шамбора; але всі сходилися на необхідності децентралізації, і пропонувалося кілька способів, скажімо: поділити Париж на безліч великих вулиць і утворити з них села, уряд перевести у Версаль, навчальні заклади в Бурж, скасувати бібліотеки, справи довірити дивізійним генералам; і всі вихваляли село: мовляв, у неписьменної людини від природи більше розуму, ніж в інших! Ненависть росла, шаленіла — ненависть до вчителів початкових шкіл, до виноторговців, до курсів філософії, до лекцій з історії, до романів, до червоних жилетів, до довгих борід, до всякої незалежності, до будь-якого вияву індивідуальності, — адже необхідно було відновити "принцип влади", хоч би звідки вона походила, в ім'я чого б вона діяла, аби тільки це була Сила, Влада! Консерватори говорили тепер те саме, що й Сенекаль. Фредерік уже нічого не розумів, а в домі своєї колишньої коханки чув усе ті самі промови, що їх виголошували ті самі люди!

Салони кокоток (саме з цього часу вони почали відігравати роль) були нейтральним ґрунтом, де зустрічалися реакціонери різних напрямків. Юссоне, який паплюжив сучасних знаменитостей (справа, корисна для відновлення Порядку), збудив у Розанетти бажання влаштувати в себе вечори, як то заведено в інших, — він писав би про них звіти; тож найперше він привів людину статечну — Фюмішона; тоді з'явилися Нонанкур, пан де Гремонвіль, пан де Ларсїйуа, колишній префект, та Сізі, що тепер став агрономом, нижньобретонцем і ревним, як ніколи, християнином.

Крім того, приходили й колишні Капітаншині любовники, як-от: барон де Комен, граф де Жюмійяк та кілька інших; безцеремонність їхнього поведіння ображала Фредеріка.

Щоб показати тут себе господарем, він пишніше влаштовував побут. Найняли груму, перемінили помешкання, придбали нові меблі. Ці витрати були корисні тим, що тепер його шлюб видавався менш невідповідним його статкам. Зате вони страшенно швидко й танули; а Розанетта у всьому цьому нічогісінько не тямала!

Міщанка, вирвана зі свого середовища, вона обожнювала родинне життя, мирний

домашній затишок. Однак була задоволена, що й у неї "прийомний день"; говорячи про таких же, як і сама, казала: "Оті жінки", — прагнула бути "світською дамою" і такою себе вважала. Вона просила Фредеріка більше не палити у вітальні, задля пристойності намагалася змусити його дотримуватися постів.

Коротко кажучи, вона зрадила свою роль, бо ставала статечніша, і навіть, лягаючи спати, щораз виказувала деяку меланхолію, — це справляло враження кипарисів під дверима шинку.

Він виявив причину: вона також мріяла про шлюб! Фредеріка це роз'ярило. До того ж він пам'ятав про її появу в пані Арну, та й лихий був на неї за те, що довго опиралася йому.

І все-таки він допитувався, хто були її коханці. Вона все заперечувала. У ньому розпалювалося щось на зразок ревності. Його дратували подарунки, які вона отримувала раніше й тепер, і що більше допікав йому характер цієї жінки, то більше до неї вабила його якась хтивість, груба, тваринна — миттєва втіха, яка відразу оберталася на огиду.

Її слова, її голос, її усмішка — все йому стало бридким, особливо її очі, отой жіночий погляд, завжди прозорий та безглуздий. Інколи він почував себе таким вимученим, що міг би незворушно дивитися, як вона вмирає. Але як знайти привід до сварки? Її покірливість доводила його до відчаю.

Знову з'явився Делор'є і пояснив свою поїздку до Ножана наміром купити там адвокатську контору. Фредерік був радий йому: все-таки свій! Він увів його в дім Розанетти.

Адвокат час од часу обідав у них і, коли траплялася невелика суперечка, завжди ставав на бік Розанетти, аж якось Фредерік сказав йому:

— Ну й живи з нею, якщо це тобі приємно! — так йому хотілося, щоб який-небудь випадок допоміг позбутися її.

В середині червня вона отримала повістку, в якій судовий пристав, метр Атаназ Готро, пропонував їй сплатити панні Клеманс Ватназ борг у сумі чотири тисячі франків; інакше він завтра накладе арешт на майно.

Із чотирьох колись позичених векселів і справді був оплачений тільки один; гроші, які з того часу траплялося їй мати, йшли на інші потреби.

Розанетта кинулася до Арну. Він жив тепер у Сен-Жерменському передмісті, але воротар не знав, на якій вулиці. Вона подалась іще до кількох друзів, нікого не застала й вернулася в розпачі. Вона нічого не хотіла казати Фредерікові й тремтіла від думки, що ця нова історія стане на заваді їхнього одруження.

Наступного ранку з'явився метр Атаназ Готро в супроводі двох помічників; один блідий, із хирявим лицем, на якому відбивалися муки заздрощів, другий — в комірчику, в штанях з натягнутими штрипками, вказівний палець перев'язаний шматинною чорної тафти; обидва — огидно брудні, вилоги сюртуків заяложені, рукави занадто куці.

Їхній патрон — чоловік, навпаки, досить красивий — почав вибачатися за своє прикре доручення і тим часом оглядав помешкання, "повнісіньке гарненьких речей,

слово честі!". Він додав: "Окрім тих, на котрі не можна накласти арешту". На його знак обидва поняті зникли.

Тоді компліменти його подвоїлись. Хто б міг подумати, що така... прекрасна особа не має поважного друга! Продаж майна з молотка — справжнє лихо! З того ніколи вже не виборсатися. Він пробував налякати її; однак, помітивши, що вона схвильована, перейшов на батьківський тон. Він знає світ, йому доводилося мати справу зі всякими цими дамами, і, називаючи їхні імена, він і далі розглядав картини на стінах. Ці полотна свого часу належали славному Арну: ескізи Сомбаза, акварелі Бюр'є, три краєвиди Дітмера. Видно, Розанетта не уявляла собі їхньої ціни. Метр Готро обернувся до неї:

— Отже! Щоб довести вам, що я хлопець добрий, зробимо так: віддайте мені цих Дітмерів, і я за все плачу. Домовились?

У цю хвилину Фредерік, якого Дельфіна повідомила про все в передпокої і якому трапилися на очі поняті, ввійшов до кімнати, не скинувши капелюха, намагаючись здаватися брутальним. Метр Готро знову прибрав статечного вигляду, а що двері залишилися відчинені, то він гукнув:

— Ну, панове, пишіть! У другій кімнаті: стіл дубовий, з двома висувними стільницями, два буфети...

Фредерік, зупинивши його, спитав, чи нема способу уникнути описування.

— О, звичайно! Хто платив за вмеблювання?

— Я.

— Тоді пишіть протест. У кожному разі, виграєте час.

Метр Готро поспіхом закінчив свої записи і, склавши протокол у справі мадмуазель Брон, пішов.

Фредерік не проронив жодного докірливого слова. Він розглядав плями на килимі, брудні сліди чобіт, що потопталися тут, і, розмовляючи сам із собою, сказав:

— Треба роздобути грошей!

— Господи, яка ж я дурепа! — похопилася Капітанша.

Вона пошпорталась у шухляді, витягла якогось листа і подалась у Товариство освітлення Лангедока, щоб отримати вартість своїх акцій.

Вернулася вона за годину. Папери були вже продані якійсь іншій особі! Службовець, глянувши на її документ, зобов'язання, підписане Арну, сказав:

"Цей папірець аж ніяк не дає вам прав на акції. Компанія цього не визнає".

Одне слово, її випровадили; вона задихалася, і Фредерік мусив негайно йти до Арну, щоб з'ясувати це питання.

Але Арну міг подумати, що він прийшов, аби під тим приводом повернути свої п'ятнадцять тисяч франків, через нього втрачених; до того ж така вимога грошей од людини, котра була коханцем його любовниці, здавалася йому мерзотою. Вдавшись до іншого способу, він дістав у домі Дамбрезів адресу пані Режембар, вирядив до неї посильного і таким чином дізнався, яке кафе тепер відвідує Громадянин.

То була маленька кав'ярня на площі Бастилії, де той проводив увесь день,

непорушно сидючи в далекому кутку праворуч і ніби становлячи собою частину вмеблювання.

Заживши послідовно півфіліжанки кави, порцію грогу, бішофу, підігрітого вина, випивши навіть забарвленої вином води, він знову брався до пива і кожні півгодини, обмеживши свою мову найнеобхіднішим, кидав єдине слівце: "Кухоль!" Фредерік запитав його, чи бачиться він коли-небудь з Арну.

— Ні!

— На тобі! Чому б то?

— Бо він йолоп!

Можливо, їх розділяли політичні переконання, тож Фредерік вважав за доцільне довідатися про Компена.

— Худобина! — відповів Режембар.

— Тобто?

— Теляча голова!

— Ох! Поясніть мені, що таке теляча голова?

Режембар зневажливо посміхнувся:

— Дурниці!

По тривалій мовчанці Фредерік знову спитав:

— То він перебрався на іншу квартиру?

— Хто?

— Арну.

— Так. По вулиці Флерюс.

— Номер будинку?

— Хіба я буваю в єзуїтів?

— Як то — єзуїтів?

Громадянин відповів із люттю:

— На гроші одного патріота, з яким я його познайомив, ця тварина завела торгівлю церковним начинням!

— Не може бути!

— Зайдіть туди і подивіться!

Виявилося, чиста правда; Арну, оклигавши після апоплексичного удару, впав у набожність; зрештою, "він завжди був схильний до релігії", тож (поєднуючи гендлярство із щиросердістю, що було йому властиво), аби врятувати власні статки й душу, він узявся торгувати речами церковного вжитку.

Фредерік легко відшукав крамницю, на якій була вивіска з написом: "Готичне мистецтво. Реставрування образів. Церковні окраси. Розфарбовані скульптури. Ладан трьох волхвів..." і т. ін., і т. ін.

По кутках вітрини стояли дві дерев'яні позолочені статуї, пофарбовані циноброю й лазур'ю, — святий Іоанн Хреститель в овечій шкурі та свята Женев'єва з трояндами в фартусі й веретенем під пахвою; крім того, гіпсові групи: черниця, що наставляє на спасенну дорогу дівчинку, мати навколішках при ліжку, три школярі перед причастям.

Найкраща була хижка, всередині якої виднілися ясла, осел, бичок і малятко Ісус, що лежав на соломі, справжнісінькій соломі. Полиці згори донизу були позаставлювані разками медальйонів, чотками всіх видів, кропильницями в формі мушель і портретами церковних знаменитостей, серед яких сяяли його превелебність єпископ Афр та сам найсвятіший отець, обидва усміхнені.

Арну сидів за прилавком і дрімав, опустивши голову. Він сильно постарівся, на скронях з'явилися прищі, і відблиск золотих хрестів, освітлених сонцем, падав на них.

Коли Фредерік побачив такий занепад, йому стало сумно. Однак, вірний Капітанші, він набрався духу і ввійшов; у глибині крамниці показалася пані Арну; він обернувся й пішов геть.

— Я не знайшов його, — сказав Фредерік, вернувшись додому.

І хоч він запевняв Розанетту, що зараз напише про гроші своєму нотареві в Гавр, вона спалахнула. Годі й уявити собі таку безхребетну людину, такого тюхтія; вона зазнає всіляких злиднів, тим часом як інші розкошують!

Фредерік думав про бідолашну пані Арну, уявляючи її в гнітючому, нужденному помешканні. Він сів до письмового стола, а що принизливий Розанеттин голос не втихав, то він grimнув:

— Та вгамуйся ти, ради Бога!

— Ти ще, дивися, станеш захищати їх?

— Таки стану! — крикнув він. — Чому ти така несамовита?

— А ти, чому ти не хочеш, щоб вони заплатили? Боїшся вразити свою колишню? Ну ж, признайся!

Його поривало жбурнути в неї настільного годинника; він не міг знайти слів. Розанетта, все ще метаючись по кімнаті, додала:

— Я притягну його до суду, твого Арну. Обійдусь і без тебе! — І вона зціпила губи. — Я пораджусь з юристом.

За три дні по тому раптом вбігає Дельфіна.

— Пані, пані, там якийсь чоловік із банкою клею, він геть налякав мене!

Розанетта вийшла на кухню й побачила якогось п'яного шалапуту з лицем, покльованим віспою, з паралізованою рукою; він щось белькотів.

То був побігач метра Готро, він розклеював оповіщення. Протест Капітанші відхилено, тож заведеним звичаєм було призначено продажу майна з молотка.

Розсильний за те, що потрудився піднятися східцями, спершу зажадав чарку, тоді, гадаючи, що пані — актриса, почав канючити іншої ласки: щоб йому дали квитки в театр. Потім він кілька хвилин підморгував, не знати, на що натякаючи, і нарешті заявив, що за сорок су обірве краї оголошення, уже наклеєного внизу, на дверях. Розанетту названо там на ймення, — нечувана жорстокість, що засвідчувала безмірну ненависть Ватназ.

Колись Ватназ була вельми чутлива і навіть у сердечній скрусі написала листа Беранже, прохаючи поради. Але під ударами життєвих бур вона озлилась і тепер давала уроки музики, тримала їдальню, співпрацювала в журналах мод, здавала

мебльовані кімнати, торгувала мереживом у середовищі легковажних жінок, а це спілкування дало їй змогу робити багатьом, у тому числі й Арну, деякі послуги. Раніше вона працювала в торговій фірмі.

Там вона роздавала платню робітницям, на кожну завівши по дві книжки й одну з них приховувала в себе. Дюссардье, що з доброї ласки вів книжку такої собі Гортензії Баслен, надійшов до каси в ту хвилину, коли мадмуазель Ватназ принесла рахунок цієї дівчини — 1682 франки, касир їх оце зараз виплатив. А саме напередодні Дюссардье записав у книжку Баслен 1082 франки. Під якимось приводом він знову взяв у дівчини книжку і, бажаючи покласти край цій злодійській історії, сказав їй, що книжку загубив. Робітниця простодушно переповіла цю вигадку мадмуазель Ватназ, а та, щоб не мати ніяких сумнівів, з байдужим виглядом стала розпитувати чесного прикажчика. Він коротко відказав: "Я її спалив!" От і все. Невдовзі після цього вона залишила фірму, так і не повіривши, що книжка знищена, і гадаючи, що Дюссардье зберігає її.

Коли до неї дійшла звістка, що прикажчика поранено, вона прибігла до нього, сподіваючись одібрати книжку. Хоч як вона пильно нишпорила, але так і не знайшла її. По тому вона перейнялася пошаною, а згодом і любов'ю до цього хлопця, такого чесного й лагідного, такого сміливого й дужого! В її віці годі було плекати надію на подібний талан. Вона накинулася на нього з жадобою людодки і зреклася літератури, соціалізму, "втішливих доктрин та великодушних утопій", лекцій про "розкріпачення жінок", які читала, — усього, навіть Дельмара; кінець кінцем вона запропонувала Дюссардье одружитися з нею.

Хоч вона й була його полюбовницею, він анітрохи не був закоханий у неї. До того ж він не забув про її шахрайство. Нарешті, Ватназ була надто багата. Він odmовився. Тоді вона в сльозах розповіла йому про свою мрію — відкрити разом із ним магазин готового одягу. Для початку в неї були необхідні гроші, які на тім тижні мали поповнитись ще чотирма тисячами франків; і вона призналася, що подала позов на Капітаншу.

Дюссардье засмутився, бо це стосувалося і його друга. Прикажчик пам'ятав про портсигар, подарований йому на гауптвахті, вечори на набережній Наполеона, сердечні розмови, книжки, які давав йому Фредерік, численні його люб'язності. І він попросив Ватназ відмовитись од позову.

Вона взяла на глузи його простакуватість і виявила незбагненну ненависть до Розанетти; навіть багатства прагнула вона тільки задля того, щоб потім розчавити її власним екіпажем.

Ця безодня чорної злоби налякала Дюссардье, і коли став точно відомий день розпродажу, він пішов із дому. Наступного ранку він зникловілий прийшов до Фредеріка.

— Я мушу просити у вас вибачення.

— За що?

— Ви, мабуть, вважаєте мене невдячним: адже вона зі мною... — Він затаився. — О, я більше не бачитимусь із нею, я не буду її спільником!

Фредерік дивився на нього, нічого не розуміючи, і Дюссардье спитав:

— Хіба не правда, що за три дні мають продавати майно вашої подруги?

— Хто це вам сказав?

— Та сама ж таки Ватназ! Я тільки боюся, щоб ви не розсердилися.

— Нітрохи, друже мій!

— Ох, справді, ви такий добрий!

І він скромно простяг маленького сап'янового гаманця. Там було чотири тисячі франків — всі його заощадження.

— Та що ви! О ні, ні!..

— Я добре знав, що ви образитеся, — зі слізьми на очах відповів Дюссардье.

Фредерік потиснув йому руку, і добряга почав жалібним голосом його умовляти:

— Візьміть! Зробіть мені приємність! Я в такому розпачі! Зрештою, хіба не все пропало? Коли сталася революція, я вірив, що всі будуть щасливі. Пам'ятаєте, як було хороше, як легко дихалось! А тепер нам іще гірше, ніж колись. — Він утупився долі. — Тепер вони вбивають нашу республіку, як убивали іншу — римську. А бідолашна Венеція, бідолашна Польща, бідолашна Угорщина! Яка нищість! Спершу позрубували дерева свободи, тоді обмежили виборче право*, позачиняли клуби, знову запровадили цензуру й віддали школи в руки священикам*; бракує лише інквізиції. А чому б і не влаштувати? Бо ж консерватори ой як раді були б спустити на нас козаків! Забороняють газети, якщо вони виступають проти смертної кари, Париж переповнений багнетами, в шістнадцяти департаментах оголошено стан облоги, амністію ж знову відхилено! Він ухопився за голову, потім у відчаї розвів руки. — А все-таки, якби поспробувати? Аби по-чесному, можна було б порозумітися! Та де там! Робітники не кращі за буржуа, он що! На днях, коли в Ельбефі сталася пожежа, вони відмовилися помагати. Якись негідники взивають Барбеса аристократом! Щоб поглумитися над народом, вони хочуть обрати в президенти Надо, муляра, — ну що ви на це? І нічого не вдієш! Нічим не зарадиш! Усі проти нас! Я ніколи не чинив анічогісінького лихого, а проте відчуваю якийсь тягар на душі. Буде й далі так — я збожеволю. Краще б мене вбили. Кажу вам, ці гроші мені не потрібні! Зрештою, ви мені повернете їх, чорти б їх узяли! Ну, я вам позичаю.

Фредерік, змушений необхідністю, кінець кінцем таки взяв ці чотири тисячі франків. Отже, загрози з боку Ватназ уже не було.

Але невдовзі Розанетта програла процес проти Арну і з упертості хотіла оскаржити рішення.

Делор'є знемігся, намагаючись розтлумачити їй, що обіцянка Арну не являє собою ні дарчий запис, ані формальну передачу. Вона й не слухала його, вважаючи закон несправедливим: усе це, мовляв, тому, що вона — жінка, а чоловіки стоять один за одного! Зрештою, вона все-таки послухала його ради.

Він почувався в цьому домі так привільно, що навіть кілька разів приводив на обід і Сенекаля. Така безцеремонність не подобалася Фредерікові, який підтримував його грішми, ба навіть замовляв йому одяг у свого кравця; тим часом адвокат старі свої сюртуки віддавав соціалістові, що існував невідомо на які кошти.

Однак він хотів би зробити послугу Розанетті. Якось, коли вона показала йому дванадцять акцій товариства по видобутку фарфорової глини (підприємства, через яке Арну присудили сплатити штраф на суму тридцять тисяч франків), він зауважив:

— Еге, це щось підозріле! Прекрасно!

Вона мала право притягти Арну до суду, вимагаючи відшкодування вартості цих паперів. Найперше вона могла б довести, що він, з огляду на кругову поруку, мусить покрити всі борги компанії власним коштом, бо свої приватні борги видавав за борги товариства; крім того, він присвоїв собі частину майна, що належало компанії.

— Все це дає підставу звинуватити його в злісному банкрутстві за статтями п'ятсот вісімдесят шостою та п'ятсот вісімдесят сьомою Торговельного кодексу, — і ми його запакуємо, будьте певні, любонько моя.

Розанетта кинулася йому на шию. На другий день він передав її справу своєму колишньому патронові, не маючи змоги самому клопотатися тим, бо мав їхати в Ножан; в разі крайньої потреби Сенекаль йому напише.

Купівля нотаріальної контори була тільки приводом. Він увесь час оббивав пороги в домі пана Рока, де з самого початку не лише вихваляв їхнього друга, а намагавсь якомога наслідувати його ходу, його манеру говорити; це допомагало адвокатові завоювати довіру в Луїзи, тоді як прихильності її батька він домігся нападками на Ледрю-Роллена.

Якщо Фредерік не приїжджає, то тільки тому, що третєся в вищому світі; так малопомалу Делор'є вибавкав їм, що той закохався в когось, що в нього є дитина, що він утримує полюбовницю.

Луїза впала в страшенний відчай, не менше обурення охопило й пані Моро. Вона вже бачила, як її син, підхоплений вихором, летить у якусь безодню; жінка релігійна, що ревно трималася пристойності, вона була глибоко вражена і переживала все те як особисте безчестя. Коли ж її запитували, як там Фредерік, обличчя в неї раптом мінялося, і вона лукаво відповідала:

— Добре, дуже добре!

Вона дізналася, що він одружується з пані Дамбрез.

Уже було призначено день весілля, і Фредерік добирав способу, як сказати про це Розанетті.

В середині осені вона виграла процес, що стосувався акцій каолінової компанії, — Фредерік узнав про те у Сенекаля, який, вертаючись із суду, зустрівся йому біля під'їзду.

Пана Арну визнали співучасником усіх шахрайств, і колишній репетитор, здавалося, був такий радий із того, що Фредерік не дав йому зайти до Розанетти, запевнивши, що повідомить її сам. Він увійшов до неї роздратований.

— Ну от, можеш радіти!

Але вона не звернула уваги на його слова.

— Поглянь!

І Розанетта кивнула йому на дитя, що лежало в колисці біля каміна. Вранці вона,

навідавшись до годувальниці, застала його в такому поганому стані, що вирішила перевезти до Парижа.

Рученята й ніжки малого геть схудли, губи взялися білими пухирцями, а в ротик білили ніби згустки молока.

— Що сказав лікар?

— Ах, лікар! Він гадає, ніби від переїзду в нього посилювся... не пам'ятаю вже, якась назва на "it". Одне слово, у нього пліснявка. Знаєш таку хворобу?

Фредерік не вагаючись відповів: "Звичайно", — й додав, що це пусте.

Проте ввечері він налякався, побачивши, що в немовляти геть немічний вигляд, що білих цяток, подібних до цвілі, висипало ще більше, — здавалося, ніби життя вже покинуло це бідолашне тільце і залишилася лише якась речовина, що вкривалася особливою паростю. Рученята були холодні, воно вже не могло й пити, і нова годувальниця, котру воротар напивав десь через контору, раз по раз приказувала:

— Ніякої надії, ніякої!

Розанетта цілу ніч і очей не зімкнула.

Вранці вона покликала Фредеріка:

— Іди сюди. Він не ворушиться.

Правда, дитя було мертве. Вона взяла його на руки, почала трясти, пригортати, називати найніжнішими словами, вкривала поцілунками, ридаючи, безтямно металася по кімнаті, рвала на собі волосся, лементувала; а тоді впала на край дивана та так і залишилась із відкритим ротом, із утупленими в одну точку очима, з яких струмували сльози. Згодом на неї найшло заціпеніння, і в квартирі все завмерло. Меблі були поперекидані. Долі валялося кілька рушників. Вибило шосту годину. Нічник погас.

Фредерік дивився на все те ніби вві сні. Серце його щеміло від туги. Йому здавалося, що ця смерть — лише початок і слідом за нею настане ще тяжче горе.

Раптом Розанетта сказала ніжним голосом:

— Ми подбаємо про те, щоб він таким і зберігся, правда ж?

Їй хотілося бальзамувати його. Але тут поставало чимало перешкод. На думку Фредеріка, найістотніше заперечення проти цього полягало в тому, що таких малих дітей не можна бальзамувати. Краще замовити портрет. Вона пристала на цю пропозицію. Він написав цидулку Пеллеренові, і Дельфіна віднесла її.

Пеллерен прийшов негайно, — йому хотілося своєю старанністю загладити спомин про свої колишні лихі вчинки. Спершу він сказав:

— Бідолашне янголятко! О Господи, яке горе!

Але мало-помалу в ньому прокинувся художник, і він заявив, що не можна нічого зробити з цими темними западинами під очима, із цим мертвотно-блідим личком, що вийде справжній натюрморт, що тут потрібен великий талант; він бурмотів:

— Ох і важко! Вельми важко!

— Аби тільки вийшло похоже, — мовила Розанетта.

— Авжеж, страшно потрібна мені подібність! Геть реалізм! Треба зобразити дух! Залиште мене! Я постараюсь уявити собі, чим це повинно було бути.

І він замислився, охопивши лівою рукою чоло, а ліктем опершись на праву; тоді раптом вигукнув:

— О! Мені саянула думка! Пастель! Користуючись півтонами, ледь позначити контури, так можна досягти більшої виразності.

Він послав покоївку за своїм етюдником; потім, поставивши собі під ноги ослінчика, присунув стільця і заходився накидати розмашисті штрихи, сам залишаючись таким незворушним, ніби малював гіпсову модель. Він вихваляв маленьких Іоаннів Хрестителів Корреджо, Веласкесову інфанту Розу, Рейнольдсові молочні тони, Лоуренсову вишуканість, а надто того хлопчика з довгим волоссям, що сидить на колінах леді Глоуер.

— Хіба можна знайти щось чарівніше за тих малюків? Тип вищої краси (Рафаель довів це своїми мадоннами) — це, певно, мати з дитятком!

Розанетта, що душилась од сліз, вийшла, і Пеллерен одразу сказав:

— Ну й штучка Арну!.. Ви знаєте, що трапилось?

— Ні. Що саме?

— Зрештою, тим воно й повинно було скінчитися!

— Та в чім же річ?

— Тепер він, певно... Даруйте!

Художник встав, щоб підняти голівку трупика.

— То ви сказали... — знову почав Фредерік.

Пеллерен примружився, намагаючись краще визначити пропорції.

— Я сказав, що наш приятель Арну зараз, певно, за ґратами! — Потім вдоволено додав: — Ану, гляньте! Гаразд виходить?

— Так, чудово! Але що ж там Арну?

Пеллерен поклав олівець.

— Скільки я міг зрозуміти, його переслідує такий собі Мін'йо, друга Режембара, — цей також добра птиця, га? Якийсь недоумкуватий! Уявіть собі, якось...

— Ох! Та йдеться не про Режембара!

— Ваша правда! Отже, Арну вчора ввечері мусив десь роздобути дванадцять тисяч франків, інакше йому кінець.

— О! Це, мабуть, перебільшення, — сказав Фредерік.

— Аж ніяк! По-моєму, справа досить серйозна!

В цю хвилину з'явилася Розанетта з червоними повіками, запаленими, немовби підфарбованими. Вона зупинилася біля художника й стала роздивлятися рисунок. Пеллерен подав знак, що перериває розповідь через неї. Але Фредерік не звернув на те уваги:

— Однак я не можу повірити...

— Кажу вам іще раз, — перебив художник, — я вчора ввечері о сьомій годині зустрів його на вулиці Жакоб. Задля більшої завбачливості у нього навіть був при собі паспорт, і він сказав, що лаштується сісти в Гаврі на пароплав разом із усією сім'єю.

— Що? Із дружиною?

— Звичайно. Він занадто добрий батько родини, щоб жити самотньо.

— І ви в тому певні?

— Сто чортів! А де ж він у біса міг би знайти дванадцять тисяч франків?

Фредерік кілька разів пройшовся по кімнаті. Він задихався, кусав губи, потім узяв капелюха.

— Куди ж ти? — занепокоїлась Розанетта.

Він не відповів і вийшов.

V

Потрібні були дванадцять тисяч франків, інакше він уже не побачить пані Арну; а досі у нього залишалася непереможна надія. Хіба ж не становила вона суть його серця, саму основу його життя? Протягом кількох хвилин він, хитаючись, походжав тротуаром, і хоч його мучила тривога, однак він був задоволений, що вже пішов від тієї, від другої. Де роздобути грошей? Фредерік із власного досвіду знав, як важко дістати їх одразу, хоч би й під найбільші відсотки. Тільки одна людина могла виручити його — пані Дамбрез. Вона завжди зберігала в секретері чимало банкнотів. Він зайшов до неї і запитав без довгих церемоній:

— Можеш позичити мені дванадцять тисяч франків?

— Для чого?

Це чужа тайна. Вона хотіла її взнати. Він не здавався. Обое опиралися. Нарешті вона заявила, що нічого не дасть, доки не визнає, навіщо гроші. Фредерік геть почервонів. Один із його товаришів зробив розтрату. Суму необхідно внести сьогодні ж.

— Як його звати? Його прізвище? Ну, як же його прізвище?

— Дюссардье.

І він упав перед нею навколішки, благаючи нікому не казати про це.

— Якої ж ти думки про мене? — спитала пані Дамбрез. — Можна подумати, що в тому винен ти. Не корч такої трагічної міни. На, ось маєш, і хай йому щастить!

Він кинувся до Арну. Торговця в крамниці не було. Але він, як і раніше, мешкав по вулиці Параді, у нього було дві квартири.

На вулиці Параді воротар забожився, що пан Арну відучора не появлявся; що ж до пані, то він нічого не міг сказати. І Фредерік, стрілою промчавши по східцях, приклав вухо до ключового отвору. Нарешті двері відчинили. Пані кудись поїхала разом із паном. Служниця не знала, коли вони повернуться; платню їй видали, вона йде звідси.

Несподівано скрипнули двері.

— Але ж там хтось є?

— Ба ні, пане! То вітер.

Він пішов. У такому раптовому зникненні було щось незбагненне.

Режембар — близький приятель Мін'йо, то чи не зможе він щось пояснити? І Фредерік подався до нього на Монмартр, на вулицю Імператора.

Будинок стояв у садку, огорожений решіткою, на якій красувалися бляшані накладки. Три східці підіймалися до білого фасаду; і, проходячи тротуаром, можна було побачити обидві кімнати нижнього поверху; одна з них правила за вітальню, де на всіх

стілцях лежали порозкладувані сукні, а в другій містилася майстерня, в якій працювали швачки пані Режембар.

Усі вони були певні, що хазяїн заклопотаний важливими справами, що в нього неабиякі зв'язки, що це людина цілковито виняткова. Коли він проходив коридором у капелюсі, з загнутими догори крисами, в зеленому сюртуку, з серйозним видовженим обличчям, вони припиняли свою роботу. Тим часом Режембар не пропускав нагоди сказати їм якесь підбадьорливе слівце, якусь люб'язність у формі сентенції, і пізніше, повиходивши заміж, вони почувалися нещасливими, бо самі не доскочили такого ідеалу.

Але ніхто його не любив так, як пані Режембар, маленька кмітлива жіночка, що утримувала його своїм ремеслом.

Тільки-но пан Моро звелів доповісти ім'я, вона кинулася стрічати його, знаючи від служниць, в яких він стосунках із пані Дамбрез. Її чоловік має "ось-ось вернутись", і Фредерік, проходячи слідом за нею, дивувався, що в квартирі зразковий лад і що повсюди так багато церати. Потім він кілька хвилин заждав у якійсь кімнатці, щось на зразок кабінету, де Громадянин любив поміркувати на самоті.

Режембар явився не такий лихий, як завжди.

Він розповів історію Арну. Колишній фаянсовий фабрикант упіймав на гачок такого собі Мін'йо, патріота, власника сотні акцій газети "Доба", довівши йому, що з демократичного погляду слід перемінити адміністрацію й редакцію газети, і, ніби для того, аби здобути перемогу на близьких виборах акціонерів, попросив у нього п'ятдесят акцій, сказавши, що передасть їх певним друзям, котрі підтримають його при голосуванні; Мін'йо не доведеться нести жодної відповідальності, ні з ким не треба буде сваритися, а згодом, коли буде досягнуто успіху, він улаштує йому вигідне місце в дирекції, принаймні на п'ять-шість тисяч франків. Акції були передані. Але Арну зараз же продав їх і на виручені гроші ввійшов у спілку з торговцем речами церковного вжитку. Тоді Мін'йо став домагатися обіцяного, Арну водив його за носа; нарешті патріот погрозив притягти боржника до суду за шахрайство, якщо той не поверне акцій чи відповідної суми — п'ятдесят тисяч франків.

На Фредериковім обличчі одбився відчай.

— Це не все, — провадив Громадянин. — Мін'йо, людина порядна, погодився на тому, щоб йому повернули бодай чверть суми. Почалися нові обіцянки Арну і, зрозуміло, нове крутіство. Одне слово, позавчора вранці Мін'йо поставив рішучу вимогу, щоб той протягом доби повернув дванадцять тисяч франків.

— Та в мене є ця сума! — мовив Фредерік.

Громадянин повільно обернувся.

— Ото жартівник!

— Даруйте! Ось вони в кишені. Я вже йшов віддати їх Арну.

— Що за поспіх! Ну й добряга! Та воно, зрештою, й пізно; скаргу подано, Арну виїхав.

— Сам?

— Ба ні, з дружиною. Їх бачили на Гаврському вокзалі.

Фредерік страшенно поблід. Пані Режембар подумала, що він зомліє. Він оговтався й навіть зібрався на силах задати ще кілька питань про цю подію. Режембар засмутився, бо все те загалом шкодить демократії. Арну був завжди людиною свавільною й необачною.

— Справжній вітрогон! Марнотратець життя! Занапастили його спіднички. Шкода не його, а бідолашну дружину! — Громадянин поважав чеснотливих жінок і високо цінував пані Арну. — Багато довелось їй вистраждати!

Фредерік був удячний за це співчуття і щиро потис Режембарові руку, так ніби той чимось йому прислужився.

— Чи зробив ти все необхідне? — спитала Розанетта, коли він вернувся.

Він одповів, що йому не вистачило духу і він тинявся вулицями, аби взяти себе в руки.

О восьмій годині вони перейшли до їдальні; обоє мовчки сиділи одне проти одного, час од часу тяжко зітхаючи, і вертали тарілки, не торкнувшись до страви. Фредерік випив горілки. Він почувався вкрай розбитим, розчавленим, знищеним, нічого не усвідомлюючи, крім безмірної втоми.

Розанетта принесла портрет. Червона, жовта, зелена й синя фарби зіштовхувалися кричущими плямами, справляючи огидне, майже кумедне враження.

Зрештою, маленького небіжчика тепер годі було впізнати. Фіолетові губки підкреслювали білину шкіри, ніздрі стали ще тонші, очі позападали, і голівка лежала на подушці з голубої тафти серед пелюстків камелій, осінніх троянд і фіалок; цю думку подала служниця; обидві жінки наряджали його з побожним виглядом. На каміні, покритому мереживною накидкою, поміж буксових букетів, покроплених свяченою водою, стояли позолочені свічники; по кутках у двох вазах горіли пахучі свічки; все це з колискою скидалося на вівтар, і Фредерікові пригадалося його нічне сидіння при тілі пана Дамбреза.

Майже кожні чверть години Розанетта відхиляла заслону, щоб подивитися на своє дитя. Вона уявляла собі, як за кілька місяців він починав би ходити, як згодом посеред шкільного двору грав би в скраклі, який би з нього був хлопець на двадцятім році, кожен із цих образів, що вона собі малювала, ставав для неї додатковою втратою; напади розпуки загострювали її материнські почуття.

Фредерік, непорушно сидячи в другому кріслі, думав про пані Арну.

Тепер вона, певно, десь у поїзді, — дивиться крізь вікно вагона на поля, що линуць у бік Парижа, або, можливо, стоїть на палубі пароплава, як тоді, коли він уперше побачив її; але цей пароплав мчить її у безмірно далекі краї, звідки їй уже не вернутися. Потім він уявив її у кімнаті якогось заїзду, де на підлозі стоять дорожні корзини, по стінах звисають клапті шпалер, від вітру грюкають двері. А далі? Що трапиться з нею? Стане вчителькою, компаньйонкою, може, покоївкою? Тепер вона віддана на волю всіляких несподіванок убогства. Він нічого не знав про її долю, і це завдавало йому страшенних тортур. Треба було не допустити цієї втечі або й собі

податися слідом за нею. Хіба ж не він її справжній чоловік? Думаючи про те, що йому вже ніколи не зустрітися з нею, що всьому край, що її втрачено безповоротно, Фредерік відчував, як розривається все його єство, і сльози, що зібралися із самого ранку, ринули з очей.

Розанетта помітила це.

— Ах, то й ти плачеш? Ти страждаєш?

— Так, так! І я також!..

Він пригорнув її до грудей, і вони обійнялись обоє, ридаючи.

Пані Дамбрез і собі плакала, лежачи ницьма в ліжку, охопивши руками голову.

Олімпія Режембар, що приходила до неї приміряти їй першу після трауру світлу сукню, розповіла про Фредерікові одвідини і навіть про те, що він мав напоготові дванадцять тисяч франків, призначених для пана Арну.

Виходить, гроші, її гроші були потрібні йому, щоб не допустити виїзду тієї, другої, аби зберегти коханку!

Спершу опанував її напад шаленства, і вона вирішила прогнати його, як проганяють лакея. Рясно пролиті сльози вгамували її. Краще було затаїтися, нічого не говорити.

На другий день Фредерік приніс їй назад дванадцять тисяч франків.

Вона запропонувала залишити їх у себе, — ану ж у його друга виникне знову потреба в них, — і стала докладно розпитувати про того добродія. Хто ж змусив його до такого зловживання довір'ям? Мабуть, жінки? Жінки штовхають чоловіків на всілякі злочини.

Цей глузливий тон спантеличив Фредерика. Він тяжко мордувався, що звів наклеп на свого друга. Його заспокоювало тільки те, що пані Дамбрез не могла взнати правди.

Проте вона й далі наполягала — через день знову розпитувала про його приятеля, а там і про іншого — про Делор'є.

— Він — людина певна і розважлива?

Фредерік похвалив його.

— Попросіть його, хай якось увечері зайде до мене: я хотіла б порадитись із ним про одну справу.

Вона випадково натрапила на згорток паперів, серед яких були векселі Арну, належним чином опротестовані й за підписом пані Арну. Це через них Фредерік якось приходив до пана Дамбреза, коли той снідав; хоча капіталіст і не думав подавати їх до стягнення, однак він домігся, щоб Комерційний суд ухвалив вирок не лише Арну, а й його дружині, яка про це нічого не знала, оскільки чоловік не вважав за потрібне попередити її.

Оце була зброя! Пані Дамбрез не сумнівалася в ній. Але її нотар, чого доброго, порадить утриматись; їй хотілося б довірити цю справу комусь маловідомому, і вона пригадала цього високого, нахабного на вигляд чолов'ягу, що пропонував їй свої послуги.

Простодушний Фредерік виконав її доручення.

Адвокат дуже зрадів, що матиме справу з такою поважною дамою.

Він негайно прийшов до неї.

Пані Дамбрез сказала йому, що спадщина належить її племінниці, й тому вона, дбаючи про інтереси подружжя Мартінонів, ще більше прагне стягнути борг по цих векселях.

Делор'є збагнув, що тут криється якась таємниця; він замислився, роздивляючись векселі. Ім'я пані Арну, написане її власною рукою, збудило в його пам'яті її образ і приниження, якого він зазнав. А коли трапляється нагода відомстити, то чому б не скористатися з неї?

І він порадив пані Дамбрез продати з аукціону безнадійні векселі, що дісталися в спадщину. Підставна особа перекупить їх і подасть до стягнення. Він узявся сам підшукати таку людину.

В кінці листопада Фредерік, проходячи вулицею, де мешкала пані Арну, звів очі до її вікон і помітив на дверях оголошення, написане великими літерами:

"Продається рухоме майно, що складається з кухонного начиння, настільної білизни, сорочок, мережива, спідниць, панталон, шалей французьких та індійських, рояля Ерара, двох дубових шаф у стилі Відродження, венецьких дзеркал, фарфору китайського і японського".

"Та це ж їхні речі!" — подумав Фредерік, і воротар підтвердив його припущення.

Яка ж саме особа довела діло до розпродажу, він не знав. Але оцінник, метр Бертельмо, певно, міг би те з'ясувати.

Чиновник спершу не хотів сказати, який кредитор зажадав розпродажу. Фредерік став домагатися. Виявляється, то був такий собі Сенекаль, повірений; і метр Бертельмо дійшов у своїй люб'язності до того, що дав Фредерікові відповідний номер "Дрібних оголошень".

Вернувшись до Розанетти, Фредерік розгорнув його й кинув на стіл:

— На, читай!

— Що там? — спитала вона, і лице її було таке спокійне, що він обурився.

— А, ще й прикидається невинною!

— Не розумію.

— Це ти призвела до розпродажу майна пані Арну?

Вона прочитала оголошення.

— Де ж її ім'я?

— Але ж це її речі! Ти знаєш краще за мене!

— Причому тут я? — мовила Розанетта, знизавши плечима.

— Причому ти? Та ти мстиш, от і все! Ти їх переслідуєш! Хіба ти не ображала її, навіть приходила до неї! Ти всього лише дівка! А вона жінка найсвятіша, найчарівніша й найдобріша! Чому ти заповзялася знищити її?

— Ти помиляєшся, запевняю тебе!

— Годі! Можна подумати, що не ти нацькувала Сенекаля!

— Яке безглуздя!

Тут він впав у шаленство.

— Ти брешеш, ти брешеш, негіднице! Ти ревнуєш до неї! У тебе виконавчий лист на її чоловіка! Сенекаль уже потикався в твої справи! Він ненавидить Арну, ви обоє змовились! Я бачив, як він радів, коли ти виграла позов. Ти й тут будеш одмагатися?

— Даю тобі слово...

— О, я знаю твоє слово!

І Фредерік став випоминати їй усіх її кохувачів, називаючи кожного на ймення, розповідати подробиці. Розанетта, геть сполотнівши, відступила.

— Це тебе дивує? Ти думала, що я сліпий, бо я на все закривав очі. Тепер досить із мене! Від зрад таких жінок, як ти, не вмирають! Коли ж ті зради стають страхітливими, йдуть геть. Карати подібних до тебе — принизливо!

Вона ламала руки.

— Боже мій, ну хто тебе підмінив?

— Тільки ти, і ніхто інший!

— А все через пані Арну!.. — плачучи вигукнула Розанетта.

Він холодно відповів:

— Я завжди любив тільки її.

Від такої образи сльози у неї припинились.

— Це доводить, який у тебе добрий смак! Жінка перезріла, колір лица локричний, талія груба, очі великі, як душники в погребі, й такі самі порожні! Якщо це тобі до вподоби — іди до неї!

— Я цього й сподівався! Дякую.

Розанетта остовпіла, ошелешена таким несподіваним поведженням. Вона навіть не заступила йому дверей; тоді одним стрибком наздогнала його в передпокої і оповила руками:

— Та ти божевільний! Божевільний! Це справжнє безглуздя! Я тебе люблю! — І вона почала благати його: — О Господи, в ім'я нашої дитинки!

— Признайся, що це ти втяла оту каверзу! — сказав Фредерік.

Вона й далі одмагалася, що невинна.

— Не хочеш признаватися?

— Ні!

— Тоді прощай! І назавжди!

— Вислухай мене!

Фредерік обернувся.

— Якби ти знала мене краще, то зрозуміла б, що моє рішення незламне!

— О, ти ще вернешся до мене!

— Ніколи! — І він сильно грюкнув дверима.

Розанетта написала Делор'є, що їй треба негайно побачити його.

Він з'явився через три дні ввечері; коли вона повідомила його про те, що порвала з Фредеріком, адвокат сказав:

— Тільки й того? Велике горе!

Спершу вона думала, що він зможе привести до неї Фредеріка, але тепер усе пропало. Вона довідалась од воротаря про те, що Фредерік має незабаром одружитися з пані Дамбрез.

Делор'є трохи покартав її, тоді став якийсь незвично веселий, навіть пустотливий; а коли виявилось, що вже надто пізня година, попросив дозволу переночувати в неї в кріслі. Наступного ранку він поїхав у Ножан, попередивши, що не знає, коли вони знову побачаться; найближчим часом у його житті, можливо, стануться великі зміни.

Через дві години по його приїзді весь Ножан був геть приголомшений. Пішов поголос, що Фредерік жениться на пані Дамбрез. Нарешті три панни Оже не витримали й подалися до пані Моро, яка з гордістю підтвердила цю звістку. Дядечко Рок занедужав. Луїза зачинилась у своїй кімнаті. Навіть подекували, ніби вона відбилася розуму.

Тим часом Фредерік не міг приховати своєї туги. Пані Дамбрез, мабуть, щоб розрадити його, виявляла до нього ще більшу увагу. Щоразу пополудні вона прогулювалась із ним у власному екіпажі і якомсь, проїжджаючи Біржову площу, надумала задля розваги зайти до аукційної зали.

Було перше грудня, саме той день, на який призначено розпродаж майна пані Арну. Він згадав цю дату й сказав, що йому не хочеться туди заходити, — мовляв, там стільки людей і гамір нестерпний. Їй кортіло тільки глянути одним оком. Карета спинилась. Довелось іти разом із пані Дамбрез.

У дворі стояли вмивальники без тазів, обдерті крісла, старі корзини, валялося порцелянове череп'я, порожні пляшки, матраци; вештались якісь люди в блузах, в брудних сюртуках, сірі від пилюки, з відразливими лицами; декотрі з полотняними мішками за плечима, стоячи окремими групками, розмовляли, час од часу голосно гукали одне одного.

Фредерік зауважив, що далі йти незручно.

— Та ну!

І вони побралися східцями вище.

У першій залі праворуч якісь панове з каталогами в руках роздивлялися картини, у другій продавалась колекція китайської зброї; пані Дамбрез заманулося вернутись донизу. Вона, придивляючись до номерів над дверима, провела його аж у кінець коридора, в якесь приміщення, де було повнісінько людей.

Фредерік одразу впізнав дві етажерки з "Художнього промислу", її робочий столик, усі її меблі! Нагромаджені в глибині кімнати ярус на ярус, вони утворювали широку гору від підлоги до стелі; по боках були порозвішувані на стінах килими й порт'єри. Повсідавшись на нижніх лавах похилої підлоги, дрімали якісь дідки. Ліворуч здіймалася щось ніби конторка, де стояв оцінник у білій краватці й легенько помахував молоточком. Якийсь хлопець, поруч нього, записував, а нижче стояв дебелий чолов'яга, що скидався на комівояжера й водночас на перепродувача театральних білетів; він, голосно гукаючи, називав речі, виставлені на торг. Трое служників підносили їх і розкладали на столі, довкола якого рядком сиділи ганчірники й перекупки. Позад них

юрмилися люди.

Коли Фредерік увійшов, розпродаж був у розпалі: спідниці, косинки, носові хусточки — все, аж до сорочок, передавали з рук у руки, обмацували; інколи перекидали їх здалека, і раптом у повітрі мигтіло щось біле. По тому продали її сукні, далі — один із її капелюшків, на котрому перо було зламане й звисало, тоді — хутра, за ними — три пари взуття; дільба цих реліквій, у яких він невиразно вбачав обриси її тіла, здавалася йому невимовною жорстокістю, так немовби на очах у нього круки шматували її труп. У залі була нестерпна задуха, і Фредеріка нудило. Пані Дамбрез запропонувала йому свій флакон; вона сказала, що її тут все вельми потішає.

Перейшли до обстави спальні.

Метр Бертельмо призначав ціну. Оповісник голосно повторював її, а три службовці спокійно чекали, коли вдарить молоток, і виносили річ у суміжну кімнату. Так зникли великий синій, усіяний камеліями килим, котрого торкалися її ніжки, коли вона йшла йому назустріч; гаптоване кріселко, на котрому він завжди сидів обличчям до неї, коли вони залишалися вдвох; два камінні екрани, слонова кістка яких ставала ще ніжніша від самого дотику її рук; оксамитова подушечка, де й досі лишалися застромлені шпильки. З цими речами ніби відривали шматки його серця; одноманітність голосів і жестів стомлювала його, кидала в похмуре заціпеніння, навівала почуття якогось розпаду.

Аж раптом біля його вуха зашелестіла шовкова сукня. Поруч стояла Розанетта.

Про торги дізналася вона від самого Фредеріка. Переживання її вляглися, і їй спало на думку пожитися на аукціоні. Вона приїхала в білому атласному жилеті з перламутровими гудзиками, в сукні зі шлярками, в вузеньких рукавичках; вигляд у неї був переможниці.

Він сполотнів од гніву. Розанетта глянула на жінку, що була разом із ним.

Пані Дамбрез упізнала її, і вони цілу хвилину прискіпливо роздивлялися одна одну з голови до ніг, намагаючись виявити яку-небудь хибу, гандж, — одна, мабуть, заздрила молодості другої, а тій було досадно, що суперниця відзначалася надзвичайною вишуканістю, аристократичною простотою.

Нарешті пані Дамбрез одвернулася з невимовно гордовитою посмішкою.

Тут оповісник одкрив рояль, її рояль! Стоячи, він програв правою рукою гаму і об'явив ціну інструмента — тисяча двісті франків, тоді знизив до тисячі, до восьмисот, до семисот.

Пані Дамбрез грайливим тоном глузувала з цієї "тарадайки".

Перед тандитниками поставили скриньку із медальйонами, кутиками й срібними застібками, ту саму, яку він бачив, коли вперше обідав на вулиці Шуазель, і яка потім була в Розанетта, а потім вернулася до пані Арну; часто, коли вони гомоніли, його погляд зупинявся на цій скриньці; вона була пов'язана з найдорожчими споминами, і Фредерікова душа танула від розчулення, як тут пані Дамбрез мовила:

— А! Я це куплю.

— Але ж це річ нецікава, — сказав він.

Проте вона, навпаки, вважала, що скринька симпатична; оповісник всіляко вихваляв її доладність:

— Річ у стилі Відродження! Вісімсот франків, панове! Майже суцільне срібло! Злегка потерти крейдою — вся зарядить!

Вона стала проштовхуватись крізь натовп.

— Що за дивна примха! — сказав Фредерік.

— Вам неприємно?

— Ні! Але навіщо може знадобитися така дрібничка?

— Хто зна? Може, для зберігання любовних листів?

Вона кинула погляд, який зробив прозорим її натяк.

— Тим більше підстав не відкривати таємниць померлих.

— Я не думала, що вона вже зовсім умерла. — І пані Дамбрез виразно промовила: — Вісімсот вісімдесят франків!

— Ваш учинок нехороший, — пошепки сказав Фредерік.

Вона засміялася.

— Дорога моя, це ж перша ласка, якої я у вас прошу.

— А знаєте, з вас не вийде люб'язного чоловіка.

Хтось накинув ціну; вона підняла руку:

— Дев'ятсот!

— Дев'ятсот! — повторив метр Бертельмо.

— Дев'ятсот десять... п'ятнадцять... двадцять... тридцять, — вигукував оповісник, раз у раз поглядом пробігаючи по присутніх і раз у раз повертаючи голову.

— Доведіть, що моя дружина розважлива, — сказав Фредерік.

Він повільно повів її до виходу.

Оцінювач продовжував:

— Ну ж бо, ну ж бо, панове! Дев'ятсот тридцять. Хто купує за дев'ятсот тридцять?

Пані Дамбрез, що вже підійшла до порога, зупинилася й голосно вигукнула:

— Тисяча франків!

Публіка стрепенулась, настала мовчанка.

— Тисяча франків, панове, тисяча франків! Більше нема охочих? Дивіться! Тисяча франків!.. Продано!

Молоточок із слонової кості опустився.

Вона передала свою картку, їй принесли скриньку.

Вона поклала її в муфту.

Фредерік відчув, як холод лещатами охопив його серце.

Пані Дамбрез увесь час тримала його під руку й не наважилася глянути йому в лице, аж поки вони не вийшли на вулицю, де на них чекала карета.

Вона шмигнула в карету, неначе злодій, що втікає від погоні, і, тільки всівшись, повернулася до Фредеріка. Він стояв із капелюхом у руці.

— Ви не сідаєте?

— Ні, пані!

Холодно вклонившись, він зачинив дверці і дав кучерові знак їхати.

Найперше Фредерік відчув радість, відчув себе знову вільним. Він був гордий, що помстився за пані Арну, заради неї пожертвувавши багатством; потім він став дивуватись із власного вчинку, і його охопила безмірна втома.

Наступного ранку слуга розповів йому новини. Було оголошено військовий стан, Законодавчі збори розпущено, частину народних представників запроторено до Мазаської в'язниці. Фредерік був так заклопотаний власними справами, що залишився байдужий до громадських.

Він написав достачальникам, що скасовує численні замовлення, призначені для його одруження, яке тепер здавалося йому нищою обурдкою; він проклинав пані Дамбрез, бо через неї трохи не допустився ганебного вчинку. Він забув про Капітаншу, навіть не турбувався долею пані Арну, думав тільки про себе, про самого себе, блукаючи серед уламків своїх мрій, хворий, смутний, занепалий духом; і, відчуваючи огиду до облудного середовища, де йому довелося так багато вистраждати, тепер він поривався до зеленої трави, провінційного супокою, до дрімотного життя під рідною стріхою, серед ширих сердець. Нарешті у середу він вийшов із дому.

На бульварі стояли численні групки людей. Час од часу проходив патруль і розгонив їх; але вони зараз же збиралися знову. Давали волю язикам, супроводили кпинами й лайкою військові загони, та тільки й того.

— Що? Невже не будуть битися? — спитав Фредерік якогось робітника.

Чоловік у блузі відповів:

— Нема дурнів умирати за буржуа! Хай самі дають собі раду!

А якийсь добродій, глянувши на того жителя передмістя, пробуркотів:

— Соціалісти — падлюки! Хоча б на цей раз удалося вигубити їх!

Фредерік не міг зрозуміти, звідкіля стільки люті, стільки тупості. Його огида до Парижа збільшилась, і через день він ранковим поїздом вирушив до Ножана.

Будинки скоро зникли, простерлись поля. Сидячи один у вагонному купе й простягнувши ноги на диванчику, він міркував про події останніх днів, про своє минуле. Йому пригадалась Луїза.

"От вона любила мене! Даремно я не тримався того щастя... Та що там! Годі про те й згадувати!"

А хвилин за п'ять він подумав: "Зрештою, хто зна? Згодом — чому б і ні?"

Його мрії, як і його зір, линули в невиразну далеч.

"Вона простосерда, цілковита селючка, майже дикунка, а яка добра!"

Що ближче під'їжджав він до Ножана, то ближчою вона ставала йому. Коли проїжджали повз сурденські луки, Фредерік пригадав, як колись вона понад озерцями ламала очерет. Нарешті приїхали. Він вийшов із вагона.

Зупинившись на мосту, він зіперся ліктем на перила, щоб подивитися на острів і сад, де, бувало, сонячного дня вони разом гуляли; і, стомлений дорогою, сп'янілий од свіжого повітря, знеможений недавніми прикрощами, він відчув якесь збудження й подумав: "Може, вона кудись вийшла. Оце б її зустріти!"

Від св. Лаврентія линує дзвін; на майдані перед церквою зібралися жебраки, стояла коляска, єдина в тих краях (нею користувалися на весіллях); раптом під порталом, серед юрби городян у білих краватках, з'явилися молоді.

Фредерік подумав, що йому привиділося. Ба ні! Це справді вона, Луїза — у білій фаті, що, покриваючи її руде волосся, спадала до самих п'ят, а поруч неї таки він, Делор'є! — в синьому фракі, гаптованому сріблом, у мундирі префекта. Як же це так?

Фредерік сховався за ріг будинку, щоб пропустити кортеж.

Осоромлений, переможений, розчавлений, він вернувся на вокзал і поїхав назад у Париж.

Візник, якого найняв Фредерік, запевняв, що барикадами захищено проїзд од площі Шато д'О аж до театру Жімназ, і повіз його через передмістя Сен-Мартен. На розі вулиці Прованс Фредерік розрахувався з кучером і подався пішки до бульварів.

Була п'ята година, накрапав дощ. З боку Опері на тротуарі юрмилися буржуа. По другий бік двері будинків були позамикані. У вікнах — нікого. Бульваром, на всю його широчінь, попригинавшись до гриви коней, з оголеними шаблями гнали навскач драгуни; султани їхніх шоломів і широкі білі плащі маяли на вітрі в світлі газових ріжків, що хиталися в тумані. Юрба дивилася на них, зацікавившись зі страху.

В проміжках кавалерійських наїздів появлялися загони поліції, що відтискала натовп на сусідні вулиці.

Але на східцях кафе "Тортоні" ще здалеку була помітна постать якогось високого чоловіка, — то був Дюссард'є, що так і стояв, непорушний, мов каріатида.

Один із поліцейських, котрий ішов попереду в трикутному капелюсі, насунутому на очі, погрозив йому шпагою.

Тоді Дюссард'є ступив крок уперед і вигукнув:

— Хай живе республіка!

Він упав навznak, розкинувши руки.

Рев жаху здійнявся над юрбищем. Поліцейський, озирнувшись, обвів усіх поглядом, і приголомшений Фредерік упізнав Сенекаля.

VI

Він вирудився в подорож.

Він спізнав нуду пароплавів, ранковий холод, коли прокидаєшся під наметом, знаходив забуття, споглядаючи краєвиди й руїни, зазнав гіркоти нетривалої дружби.

Він повернувся.

Він виїжджав у світ, і в нього ще були інші любовні романи. Але вони тьмяніли від постійних споминів про перше кохання; та й шаленство пристрасті, сам чар почуття був утрачений. Горді поривання духу також підупали. Минали роки, і він мирився з такою бездіяльністю розуму, сердечною млявістю.

В кінці березня 1867 року, під вечір, коли він на самоті сидів у своїм кабінеті, до нього ввійшла жінка.

— Пані Арну!

— Фредерік!

Вона взяла його за руки, ніжно підвела до вікна, стала пильно вдивлятися в його обличчя, повторюючи:

— Це ж він! Таки він!

У вечірніх сутінках він бачив лише її очі під чорною мереживною вуаллю, що закривала лице.

Вона поклала на камін маленького гаманця з гранатового оксамиту й сіла. Обое безсилі говорити, вони мовчки усміхалися одне одному.

Нарешті він засипав її питаннями про неї ж таки та про її чоловіка.

Поселилися вони в глухому закутку Бретані, намагаються жити ощадно і виплачують борги. Арну майже весь час хворіє, на вигляд зовсім старий. Дочка вийшла заміж, живе у Бордо; син із своїм полком у Мостаганемі. Вона підвела голову.

— Але я знову бачу вас! Я щаслива!

Він не поминув сказати, що, дізнавшись про їхнє лихо, відразу ж кинувся до них.

— Я знала про це.

— Як ви взнали?

Вона побачила з вікна його ще в дворі й сховалась.

— Чому?

Тоді тремтячим голосом і з великими паузами між словами вона промовила:

— Я боялась! Авжеж... боялася вас... самої себе!

Це признання навіяло йому палку жадобу. Серце його сильно калатало. Вона провадила далі:

— Вибачте, що я не прийшла раніше.

І, показавши на гаманець гранатової барви, з гаптованими золотом пальмовими гілками, додала:

— Це я спеціально для вас вишивала. В ньому та сума, за яку було заставлено бельвільські ділянки.

Фредерік подякував за дарунок, однаке й покартав її, що вона заради цього турбувалась.

— Ні! Я приїхала не задля цього. Мені хотілося навідати вас, потім я знову вернуся... туди.

І вона стала розповідати йому про місце, де вони живуть.

У них низенький одноповерховий будинок із садом, де ростуть величезні букшпани, а каштанова алея підіймається аж на верховину горба, звідки відкривається море.

— Я приходжу туди посидіти на лаві, яку я назвала "Фредерікова лава".

Потім вона стала жадібно роздивлятися меблі, декоративні дрібнички, щоб закріпити їх у пам'яті. Портрет Капітанші наполовину прикривала заслона. Але золоті й білі плями, що виділялися в темряві, привернули її увагу.

— Мені здається, я знаю цю жінку?

— Не може бути, — мовив Фредерік. — Це давнє італійське полотно.

Вона призналася, що їй хочеться пройти об руку з ним по вулицях.

Вони вийшли.

Вогні магазинів час од часу освітлювали її блідий профіль, а потім її знову оповивала тінь; і серед юрби, екіпажів і шуму вони йшли, нічого не чуючи, поглинуті лише одне одним, немовби гуляли десь у селі, по дорозі, встеленій сухим листям.

Вони розповідали одне одному про колишні дні, про обіди в пору "Художнього промислу", про химери Арну, згадували його звичку осмикувати ріжечки комірця, намазувати вуса косметичними засобами, говорили й про інші речі, інтимніші й поважніші. Як він був зачарований, уперше почувши її спів! Яка вона була чудова на своїх іменинах у Сен-Клу! Він пригадував садочок в Отейлі, вечори, проведені в театрі, зустрічі на бульварі, давніх її слуг, її негритьянку.

Вона дивувалася з його пам'яті. Тоді сказала:

— Інколи ваші слова здаються мені далеким відлунням, як звуки дзвона, що їх доносить вітер; і коли я читаю в книжках про любов, мені мариться, ніби ви поруч.

— Ви подарували мені втіху пережити все, що в романах картають як перебільшення, — мовив Фредерік. — Я розумію Вертера, який не гидував Шарлоттиними тартинками.

— Бідолашний любий друже!

Вона зітхнула і, трохи помовчавши, додала:

— Ну та дарма, ми таки любили одне одного!

— А проте одне одному не належали!

— Може, це й краще, — зауважила вона.

— Ні, ні! Які б ми були щасливі!

— О! Я думаю, коли була така любов, як ваша!

І якою ця любов мала бути сильною, щоб тривати крізь усю довгу розлуку!

Фредерік спитав її, як вона здогадалася про його кохання.

— Сталося це якось увечері, коли ви поцілували мені руку між рукавичкою й манжетом. Я подумала: "Адже він любить мене... любить!" Але я боялася в тому пересвідчитись. Ваша стриманість була така чудова, що я тішилась нею, як мимовільною та безнастанною даниною шани.

Він ні про що не шкодував. Йому було відплачено за всі колишні страждання.

Коли вони вернулись, пані Арну скинула капелюшика. Лампа, поставлена на консоль, освітила її посивіле волосся. Його немов ударило в груди.

Щоб приховати своє розчарування, він присів на підлогу біля її ніг, узяв її за руки й почав говорити їй ніжності:

— Вся ваша істота, кожен найменший порух набували для мене надлюдської значущості. Моє серце, немов хмарка придорожного пилу, підіймалося за вашими кроками. Ви справляли на мене враження місячного променя літньої ночі, коли всюди пахощі, м'які тіні, білі цяти, нескінченне блаженство; всю розкіш плоті й душі становило для мене ваше ім'я, яке я повторював і намагався поцілувати щоразу, поки воно ще звучало на моїх устах. Над це блаженство я нічого не міг уявити. Мене полонила пані Арну саме така, якою вона була, — зі своїми двома дітьми, ніжна, статечна, сліпуче прекрасна й така добра! Цей образ затьмарював усі інші. Та й чи міг

я бодай подумати про щось інше? Адже в глибині моєї душі тільки й звучала музика вашого голосу й сяяли ваші очі.

Вона захоплено сприймала ці поклоніння перед жінкою, якою вона вже не була. Фредерік, сп'янілий од сво'їх слів, починав уже вірити в те, що говорив. Пані Арну, сидючи спиною до лампи, нахилилася до нього. Він відчував у себе на чолі ласку її дихання, а крізь одяг — невизначний дотик тіла. Вони стиснули одне одного руки; кінчик черевичка виступав із-під її сукні, і Фредерік майже в знеможі сказав:

— Вигляд вашої ноги бентежить мене.

Мимоволі засоромившись, вона встала. Тоді, застигнувши на місці, промовила, як сновидка:

— У мої-то роки — він! Фредерік!.. Жодної жінки не кохали так, як мене! Ні, ні! Навіщо мені молодість? Вона мені вже ні до чого! Я зневажаю всіх отих жінок, які приходять сюди!

— О, сюди ніхто не приходить! — люб'язно заперечив він.

Обличчя її прояснилось, і їй захотілось узнати, чи він одружиться.

Він заприсягнув, що ні.

— Це напевне? Чому?

— Заради вас, — відповів Фредерік, стиснувши її в обіймах.

Вона завмерла, відхилившись назад, розтуливши рота й підвівши очі. Раптом вона відштовхнула його з виразом одчаю; а що він благав відповіді, то вона промовила, схиливши голову:

— Мені б хотілося зробити вас щасливим.

Фредерік подумав, що пані Арну прийшла, аби віддатися йому, і його знову опанувала пристрасть, іще шаленіша, жагучіша, ніж колись. А проте, він відчував щось незбагненне, якусь відразу, ніби жах кровозмішення. Зупинило його й інше — страх, що по тому йому стане гидко. До всього ж це було б так ніяково! Тож із обачності і водночас, щоб не споганити свого ідеалу, він повернувся на каблуках і став м'яти сигарету.

Вона захоплено дивилась на нього.

— Який ви чулий! Таких, як ви, більше нема! Нема!

Вибило одинадцять.

— Пора! — мовила вона. — За чверть години я йду.

Вона сіла знову, але стежила за годинниковою стрілкою, а він курив і далі ходив по кімнаті. Обоє не знали, що сказати. Під час розставання буває така мить, коли люба нам людина уже не з нами.

Нарешті стрілка сягнула за двадцять п'ять хвилин по одинадцятій, і вона повільно взялася за стрічки свого капелюшка.

— Прощайте, мій друже, мій любий друже! Я вже ніколи вас не побачу! Для мене це була остання жіноча втіха. Душа моя ніколи не розлучиться з вами. Нехай вас благословить небо!

Вона по-материнському поцілувала його в чоло.

Але вона стала поглядом ніби чогось шукати й попросила у нього ножиць.

Тоді витягла гребінь; сиве волосся впало їй на плечі.

Вона рвучко відрізала при корені довге пасмо.

— Збережіть його! Прощайте!

Коли вона вийшла, Фредерік одчинив вікно. Пані Арну, стоячи на хіднику, знаком підкликала фіакр, що проїжджав вулицею. Вона сіла. Екіпаж зник.

І це було по всьому.

VII

На початку зими Фредерік і Делор'є гомоніли при каміні, іще раз примирившись, поступаючись тій фатальній властивості своєї вдачі, що постійно зближувала їх і схиляла до взаємної любові.

Один у загальних рисах розповів про свій розрив із пані Дамбрез, яка другим шлюбом вийшла заміж за якогось англійця.

Другий, не пояснюючи, яким чином одружився з мадмуазель Рок, сказав, що одного дня дружина втекла з таким собі співаком. Щоб хоч трохи збутися посміху, він у себе в префектурі так ревно заходився адмініструвати, що скомпрометував себе. Його усунули. Потім він був начальником поселень в Алжирі, секретарем паші, редактором газети, агентом по оголошеннях і кінець кінцем улаштувався юрисконсультантом в одне промислове підприємство.

Що ж до Фредеріка, то, витративши дві третини своїх статків, він жив тепер як скромний буржуа.

Згодом вони стали розпитувати один одного про життя спільних знайомих.

Мартінон тепер сенатор.

Юссоне посідає високе становище, він має під своєю рукою всі театри, всю пресу.

Сізі поринув у набожність, уже батько вісьмох дітей, живе в замку своїх предків.

Пеллерен, після захоплення фур'єризмом, гомеопатією, столиками, що крутяться, готичним мистецтвом та гуманітарним малярством, став фотографом, і по всіх паризьких мурах красується його зображення — у чорному фраківі маленька постать з величезною головою.

— А як твій друг Сенекаль? — спитав Фредерік.

— Не знаю. Зник. А твоє палке кохання — пані Арну?

— Певно, у Римі зі своїм сином, лейтенантом.

— А її чоловік?

— Торік помер.

— От тобі й маєш! — мовив адвокат. А тоді, вдаривши себе по лобі: — До речі, на днях зустрів я в магазині чарівну Капітаншу; вона вела за руку хлопчика, свого годованця. Вона вдова якогось добродія Удрі і вельми розтовстіла, просто гладуха. Який занепад! А був же в неї такий тоненький стан!

Делор'є не крився, що сам колись у тому пересвідчився, скориставшись із її відчаю.

— Та, зрештою, ти ж мені сам дозволив.

Ця відвертість надолужувала мовчанку, якої він тримався про свої заміри щодо пані

Арну. Фредерік простив би їх, оскільки вони не мали успіху.

Хоч зізнання Делор'є трохи й дійняло його, він удав, ніби йому смішно, а подумавши про Капітаншу, згадав про Ватназ.

Делор'є ніколи не зустрічався з нею, як і з багатьма іншими, що бували в Арну; але він добре пам'ятав Режембара.

— Чи живий він іще?

— Ледве дише. Щовечора неухильно дигає з вулиці Грамон до вулиці Монмартр, відвідуючи всі кафе; геть уже кволий, вдвоє зігнутий, немічний — справжня примара.

— Ну, а Компен?

Тут Фредерік весело скрикнув і попросив колишнього представника Тимчасового уряду пояснити йому таємницю телячої голови.

— Це привезено з Англії. Щоб висміяти святкування, що його роялісти справляють тридцятого січня, незалежні установили щорічний банкет, на якому їдять телячі голови й п'ють червоне вино із телячих черепів, підіймаючи келихи за винищення Стюартів. Після термідора терористи заснували й собі таке братство, — це свідчить, що безглуздя вельми плодюче.

— Мені здається, ти зовсім охолонув до політики?

— Роки, роки! — відповів адвокат.

І вони стали підбивати підсумки свого життя.

В обох воно склалося невдало: і в того, хто мріяв про кохання, і в того, хто мріяв про владу. Яка ж була причина?

— Може, бракувало наполегливості, — сказав Фредерік.

— Щодо тебе, то, може, й так. Але я, навпаки, був надміру рішучий, не брав до уваги багатьох дрібниць, як виявилось, найвагоміших. Я надто керувався логікою, а ти почуттями.

Потім вони звинувачували всілякі випадковості, обставини, час, коли народилися.

Фредерік зауважив:

— Не про таке майбутнє думали ми колись, ще в Сансі, коли ти збирався написати критичну історію філософії, а я — великий роман з історії Ножана на середньовічний сюжет, що знайшов його в Фруассаровій хроніці: "Як пан Брокар де Фенестранж та єпископ міста Труа напали на пана Есташа д'Амбресікур". Пам'ятаєш?

Спомини перенесли їх у дні юності, і кожна фразу вони починали: "А пам'ятаєш?"

І вони знову бачили двір колежу, каплицю, приймальню, фехтувальну залу внизу біля сходів, обличчя класних наставників та вихованців, якогось Анжельмара із Версаля, котрий зі старих чобіт викроював собі штрипки, пана Мірбаля та його руді бакенбарди, учителів креслення й малювання — Варо та Сюріре, які завжди сварилися один із одним, і поляка, Коперникового співвітчизника, з його планетною системою із картону, мандрівного астронома, котрому за лекцію платили обідом у шкільній їдальні; по тому — страшну пиятику під час прогулянки, вперше викурені люлечки, розподіл нагород, радість канікул.

Під час канікул 1837 року вони відвідали Турчанку.

Так звали жінку, що насправді звалася Зоріадою Тюрк; багато хто вважав її мусульманкою, турчанкою, і це надавало більшої поетичності її закладові, що стояв на березі річки, за міським валом; навіть у палючу пору літа прохолодна тінь огортала її будинок, такий примітний червоними рибками в скляній посудині, що стояла на вікні поряд із горщиком резеди. Дівчата в білих блузочках, нарум'янені, з довгими сережками, стукали в вікно проходим, а вечорами, стоячи при дверях, тихенько наспівували хрипкими голосами.

Це згубне місце кидало на всю округу фантастичний відблиск. Говорячи про нього, вдавалися до інакомовності: "знайоме вам місце", "відома вулиця", "за мостами". Околишні жінки тремтіли за своїх чоловіків, городянки потерпали за своїх служниць, бо якось застукали там супрефектову куховарку; і, звісна річ, про цей будинок тільки й марили потай усі підлітки.

Тож якось у неділю, коли всі були на вечірні, Фредерік і Делор'є, завивши волосся в перукарні і нарвавши квітів у саду пані Моро, шаснули крізь хвіртку у поле, накинули чималий гак поза виноградники, вернулися до міста через Рибальський куток і прослизнули до Турчанки, кожен із великим букетом у руках.

Фредерік ніс свого букета, як жених, що йде назустріч нареченій. Та від спеки, від страху перед невідомим, до певної міри, перед муками сумління і, нарешті, від самого задоволення бачити стільки жінок, готових йому до послуг, він так збентежився, що геть поблід і стояв непорушно, нічогісінько не кажучи. Всі сміялися, втішаючись із його ніяковості; він подумав, що над ним знущаються, і втік; а що гроші були в нього, то й Делор'є змушений був податися слідом за ним.

Коли вони виходили на вулицю, їх помітили. Вийшла ціла історія, якої й по трьох роках не забули.

Вони до найменших подробиць пригадували цю подію, кожен додаючи до неї те, що призабув другий; а коли скінчили, Фредерік мовив:

— Це найкраще, чого ми зазнали в житті!

— Так, мабуть, правда! Найкраще, чого ми зазнали в житті! — погодився Делор'є.

ПРИМІТКИ

Л. А. Мироненко

...його думка про пані Лафарж. — Йдеться про судову справу 1840 р., за якою пані Лафарж була звинувачена в отруєнні свого чоловіка і засуджена до каторги.

Гізо Франсуа П'єр Гійом (1787-1874) — французький історик і політичний діяч, що у 40-ві роки XIX ст. фактично визначав антидемократичну політику Франції. Йому належить лозунг: "Збагачуйтесь — і ви станете виборцями".

Вертер — герой роману Гете "Страждання молодого Вертера" (1775); Рене — герой однойменного роману-сповіді Шатобріана; Франк — герой поеми Мюссе "Вуста та келих"; Лара — герой однойменної поеми Байрона; Лелія — героїня однойменного роману Жорж Санд.

Мірабо Оноре Габріель Рікетті (1749-1791) — популярний діяч Великої французької революції 1789-1794 рр.

Сен-Жюст Луї-Антуан (1767-1794) — діяч Великої французької революції; один з керівників якобінської диктатури; однодумець і друг Робесп'єра.

"Ревю де Де Монд" — літературно-політичний журнал, заснований в 1829 р.; в журналі друкували свої твори найвидатніші письменники того часу.

Робер Маєр — герой мелодрами Антьє, Сент-Амана і Поліанта "Постоялий двір Андре". Завдяки талановитій грі видатного актора Фредеріка Леметра (1800-1876) ім'я персонажа пересічної п'єски стало узагальненням типу відверто цинічного пройдисвіта, безсоромна й хижа поведінка якого відтворювала вдачу олігархів, які безжально грабували Францію.

Беранже П'єр Жан (1780-1857) — популярний французький поет-пісняр. Тут йдеться про стримане ставлення поета до Липневої монархії.

Лаффіт Жак (1767-1844) — відомий фінансист доби Липневої монархії; був в опозиції до уряду Луї-Філіппа.

Шатобріан Франсуа Рене (1768-1848) — визначний французький письменник-романтик. Легітиміст за переконаннями, за часів правління Луї-Філіппа Шатобріан демонстрував прихильність до демократичних ідей.

Ламартін Альфонс (1790-1869) — відомий французький поет-романтик, історик, політичний діяч.

Мікеланджело Буонаротті (1475-1564) — видатний італійський живописець, скульптор, архітектор, поет епохи Відродження.

Буше Франсуа (1703-1770) — відомий французький живописець і гравер. Віддавав перевагу сюжетам з античної міфології, яким неодмінно надавав еротичного забарвлення в манері рококо.

Блан Луї (1811-1882) — французький соціаліст-утопіст, діяч французької революції 1848 р.

Герцог Немурський та Жуанвіль — сини Луї-Філіппа.

Вересневі закони вотовані після замаху на Луї-Філіппа (1835) — і були спрямовані на посилення цензури та суду.

...питання про рейнський кордон — питання про повернення Франції лівого берега Рейну, що за мирною угодою 1815 р. став німецьким.

"Атала" — роман Шатобріана.

"Сен-Мар" — роман французького письменника Альфреда де Віньї.

"Осіньні листя" — лірична збірка Віктора Гюґо.

Демулен Каміл (1760-1794) — політичний діяч часів Великої французької революції, адвокат за фахом.

Бартемі Огюст-Марсель (1796-1867) — французький поет-сатирик.

"Суспільний договір" — трактат французького філософа, письменника-просвітника Жан Жака Руссо.

Маблі Габріель Бонно (1709-1785) — абат, мислитель, виступав з критикою принципів приватної власності, відстоював ідеї утопічного комунізму.

Мореллі — французький філософ XVIII ст., з позицій утопічного комунізму вимагав

знищення приватної власності.

Конт Огюст (1798-1857) — французький філософ, засновник філософії позитивізму.

Мальтус Томас Роберт (1766-1834) — англійський священик, економіст. За його "теорією народонаселення" (мальтузіанство) бідність пролетарів пояснюється не суспільно-економічними, а природними законами. Єдиним засобом подолання бідності вважав зменшення населення.

Делакруа Ежен (1798-1863) — знаменитий художник-романтик, автор відомих сповнених драматизму полотен "Свобода на барикадах", "Різня на Хіосі", портретів своїх великих сучасників Фредеріка Шопена, Жорж Санд тощо.

Гро Антуан Жан (1771-1835) — французький художник-баталіст.

Барбес Арман (1809-1870) — французький революціонер, брав участь у революції 1848 р.

Поль Венсан (1576-1660) — французький священик, засновник релігійного ордену "Сестер милосердя"; канонізований католицькою церквою.

Мюссе Альфред (1810-1857) — французький письменник-романтик. В його творчості — в поезії, прозі, драматургії — головним став сюжет кохання.

...знамениті літературні типи — Федру, Ромео, де Грійє. — Федра — героїня однойменної трагедії Жана Расіна (1677); Ромео — герой трагедії Шекспіра "Ромео та Джульєтта" (1595); де Грійє — герой роману А. Прево "Манон Леско" (1731).

Кіне Едгар (1803-1875) — французький письменник, історик, філософ. Його праці з питань історії релігій, революцій трактовані в ліберально-демократичному та антиклерикальному дусі. Після грудневого перевороту (1851) був позбавлений професури в Колеж де Франс.

Міцкевич Адам (1798-1855) — поет, класик польської літератури. У Колеж де Франс викладав слов'янські літератури; був позбавлений кафедри урядом Луї-Філіппа.

"Паризькі таємниці" — роман французького письменника Ежена Сю (1842).

"Товариство сімей" — таємне суспільство, яке заснував у 1835 р. один з найвидатніших теоретиків утопічного комунізму Луї-Огюст Бланкі.

Лашамбоді П'єр (1806-1872) — французький народний поет-байкар. Створив жанр соціальної байки; викривав у своїх творах вади буржуазного суспільства, відображав безправ'я людини з народу.

"штукаря з Ратуші..." — йдеться про карикатуру на Луї-Філіппа.

"Нельська вежа" — п'єса Олександра Дюма-батька (1832).

Кавеньяк Луї-Ежен (1802-1857) — генерал, керував придушенням червневого повстання пролетарів Парижа.

Прюдом — сатиричний образ буржуа, створений художником Анрі Монье. Під час Липневої монархії були популярні карикатури "З життя месє Прюдома".

Досить з нас ліри! — так скандували робітники під час демонстрації 15 травня 1848 р. на адресу поета і політичного діяча Ламартіна, який закликав до класового примирення в межах буржуазної республіки.

...обмежили виборче право. — За законом від 1850 р. виборцями могли бути лише

чоловіки, що сплачують податки та проживають в певній місцевості не менше трьох років. Ці обмеження позбавили виборчого права майже три мільйони людей, головним чином робітників.

віддали школи в руки священиків... — Прийнятий в березні 1850 р. закон ("Закон Фаллу") ставив під контроль духовництва всю народну освіту і вчителів, забезпечував щедру допомогу держави школам релігійних організацій.

Л. А. Мироненко

Примітки

1

Флобер довго шукав назву для свого твору. До остаточного варіанту письменник пропонував інші: "Зів'ялі плоди", "Невдахи".

2

Основний поділ осіб (латин.) — один із вступних розділів підручника з цивільного права.

3

Ви англієць? (Англ.)

4

Як личить (латин.).

5

Не залишивши заповіту (латин.).

6

"Благословен" (латин.) — назва молитви.

7

Ходімо, мій любий! (Ім.)

8

"Із глибини" (латин.) — похоронний псалом.

9

Громадяни, я високо ціную честь, яку ви мені виявляєте, велика ваша добрість, а ще більша — увага (ісп.).

10

Відтоді як було оголошено конституцію в Кадісі — цю основну угоду про іспанські свободи, — аж до останньої революції наша батьківщина нараховує багато героїчних мучеників (ісп.).

11

Найближчого вівторка у церкві св. Магдалини відбудеться поминальна відправа (ісп.).

12

Всі іспанці вирушають туди, приєднавшись до депутацій від клубів і національної гвардії. Поминальну промову на честь іспанської свободи й усього світу виголосить член паризького кліру в залі Бон-Нувель. Слава французькому народові, якого я назву першим народом у світі, хоча сам громадянин іншої нації! (ісп.)

13

Привітайся (англ.).

14

"День гніву" — назва поминального співу католицької відправи (латин.).